



॥ श्रीः ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयिना

## आह्निकसूत्रावलिः ।

धुरन्दरोपाह्वविट्टलात्मजवैद्यनारायणशर्मणा

अनेकग्रन्थेभ्यः सङ्गृहीता ।

तस्या इयं विशिष्टसङ्ग्रहयुता

आवृत्तिः अष्टमी ।

गुर्जरोपाह्वजनार्दनात्मजत्र्यंभकशर्मणा

मुम्बापुर्याम्

। नणयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रणीयत्वा

प्राकाश्यं नीता च ।

शकाब्दा. १८३८ ज्येष्ठमासः ।

संवत् १९७३

इयं च सप्तपञ्चमोत्तराष्टादशतमस्य ( १८६७ ) पञ्चविंशति ( २५ ) सहस्राक्षराज  
नियमानुसारतो लेखाद्वीकृताऽस्ति ॥ अस्या पुनर्मुद्रणादयं सर्वऽप्य  
विकारा प्रकाशयिना स्वाधीना स्थापिता सति ॥

---

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya sagar  
Press 23, Kolbhat Lane, Bombay

---

Published by Trimbak Janardan Garjar, Ramwadi, Bombay



कै० नारायण विठ्ठल वैद्य पुरन्दरे पुणताम्बेकर.

## ॥ श्रीकामाक्षीसंक्षिप्तवर्णनम् ॥



(कामरूपदेशे कामाक्षीमूलपीठं प्रसिद्धमस्ति ॥)

अथ 'श्रीकामाक्षीसंक्षिप्तवर्णनम्.' कालिकापुराणे श्रीमगवानुवाच-कामार्थमागता यस्मान्मया सार्द्धं महागिरौ । कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रहोगता । १ ॥ कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाक्षदायिनी । कामाक्षनाशिनी यस्मात्कामाख्या तेन चोच्यते । २ ॥ एका समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः । ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैः स्तुता सा जगतां प्रसुः । ३ ॥ तत्र पूर्वं ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः । मद्रूपधारी शैलस्तु नील इत्युच्यते तथा । ४ ॥ अजीर्णपत्रः सुच्छापो वृक्षस्तत्र तु सखितः । आम्नातकः कल्पवृक्षः कल्पवल्लीसमन्विनः । ५ ॥ पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या स्वयं गङ्गा समुत्थिता । आम्नातकस्य निकटे मम प्रीतिविवृद्धये । ६ ॥ तत्रत्या पृथिवी सर्वा देवीरूपा स्मृता बुधैः । नातः परतरं शानं पूज्यमस्ति जगत्पये । ७ ॥ इति श्रीकामाक्षीसंक्षिप्तवर्णनम् ॥

(१) कामरूपदेशे कामाक्षीमूलपीठं प्रसिद्धमस्ति ॥



॥ श्रीः ॥

## ॥ अथ प्रस्तावनिका ॥

। प्रथमाद्यष्टमान्तावृत्तीनां प्रस्तावनिका ।

ये नाम केचिदिह नः ग्रथयन्त्यवज्ञां जानन्तु ते किमपि तान्  
प्रति नैप यतः । उत्पत्स्यते हि मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं  
निरवधिर्विपुला च पृथ्वी । १ ॥ सर्वथा व्यवहर्तव्ये कुतो ह्यवच-  
नीयता । यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः । २ ॥  
अङ्गीकृतं मुकृतिनः परिपालयन्ति । विमैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्य-  
मानाः । इति न्यायमनुसृत्य स्वशास्त्रीयां हितेच्छया तद्वत् यथाशक्ति  
आर्यधर्मविशेषप्रवृत्त्यर्थं मया—

२. श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयाह्निकसूत्रावलिर्नामार्थं  
ग्रन्थोऽनेकग्रन्थेभ्यः सारमुद्धृत्य कृतः । तेच ग्रन्थाः—याज्ञवल्क्यशिक्षादि-  
सूत्राणि, कात्यायनसूत्राणि, पारस्करगृह्यसूत्राणि, शुक्लयजुर्वेदसंहिता,  
नागोजीभट्टकृतमाह्निकम्, आयुर्वेदः, पद्मनाभप्रयोगः, आचारम-  
यूसः, धर्मप्रवृत्तिः, श्रौतोल्लासः, स्मार्तोल्लासः, हलायुधकृतं ब्राह्म-  
णसर्वस्वम्, बृहदारण्यकोपनिषत्, आचारार्कः, निर्णयसिन्धुः, मद-  
नपारिजातः, संस्कारभास्करः, चतुर्विंशतिस्मृतयः, विश्वामित्रकल्पः,  
इत्यादयः । तत उपःकालादारभ्य रात्रौ शयनकालपर्यन्तं दिवसस्याष्टसु  
भागेषु यस्मिन्त्यस्मिन्भागे यद्यत्स्नानसन्ध्याद्यनुष्ठानं शास्त्रतः कर्तव्यत्वेन विहितं  
तत्र मया मूलग्रन्थं प्रमाणत्वेन गृहीत्वा श्रुतिरिति बोधार्थं तदेव प्रयोगादिप्रद-  
र्शनेन स्पष्टीकृतम् । तथा चाह्निकप्रकरणेऽनुक्तमप्यावश्यकत्वेन सङ्ग्रहणीयं  
स्त्रीणामाह्निकम्, प्रातःस्नानप्रयोगः, नवकाण्डिकाश्राद्धसूत्रकम्, मृत्यु-  
ञ्जयजपविधिः, हेमाद्रिकृतः स्नानसङ्कल्पः, उत्सर्जनोपाकरणप्रयोगः,  
सप्रमाणं यज्ञपात्रकरणम्, वाजसनेयब्राह्मणानां शान्तिसूक्तपाठः,

याज्ञवल्क्यचरितम्, अन्यदपि तत्र तत्रोपयुक्तं तत्तत्स्थले परिशिष्टप्रकरणेऽपि संगृहीतम् ।

३. अस्याः चतुर्थावृत्तावपि दक्षिणद्वारनिर्णयनामकं प्रकरणं परिशिष्टे प्रदर्शितम् । किञ्च नित्यकर्मप्रतिपादकत्वेन तत्र संगृहीतम् । अस्याः चतुर्थावृत्तावपि पार्षदगणाः, संक्षिप्तदेवपूजाप्रयोगः, संक्षेपतो माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगः, संक्षेपतो दिवामोजनप्रयोगः, संक्षेपतः सायं-सन्ध्याप्रयोगः, सायं पञ्चोपचारदेवपूजाप्रयोगः, मृतप्रेतव्याघ्रचौरादिभयदेहपीडादिनिवारणार्थं स्तोत्राणि तद्वदात्मविद्याविचारोपयुक्तप्रकरणानीत्येतेषा सङ्ग्रहणं कृतम् ।

४. अस्मिन्निबन्धेः श्रीगङ्गाक्षेत्रस्यकैलासवासिभिर्देवकृते दत्तुपनामककाकात्मजब्रह्मदेवशर्मभिः तथाच मुग्धापुरस्यमुद्गलोपाहैर्बामनात्मजैः पण्डितैरात्मारामशर्मभिस्तथा च मम सुहृद्वर्यैर्मुग्धापुरस्यवैद्योपनामकवासुदेवात्मजकेशव (केरोमट्ट) शर्मभिर्याः सोपयोगाः सविशेषाः सूचनाः कृतास्तासां बहुमानपुरःसरमस्याः सूत्रावर्याश्चतुर्थावृत्तौ समावेशः कृतः । अपिच—

५. काशीक्षेत्रनिवासिना वे. सं. गान्धीत्युपनामधरविद्वलात्मजवैजनाथशर्मणा करवीरक्षेत्रनिवासिना वे. सम्पन्नेन पाठश्रोताहेन ज्योतिर्विदात्मारामात्मजबालम्भट्टशर्मभिर्मम मित्रैः सशोधितेयं 'यजुर्वेदसंहिता' तदनुरोधेन मया पुनरपि प्रत्येकप्रयोगस्वमप्राणा सम्यगरीत्या स्वरशोधनं च कृतम् ।

६. अस्या मूत्रावर्यां स्थूलाक्षरैः विन्यस्ता मन्त्रादयोऽवश्यं पठनीयाः । सूक्ष्माक्षरैस्तत्राङ्कितं तु मननीयं शास्त्रार्थजातमिति सुधीभिरुक्तम् । 'इ', 'ः', 'ॐ', 'य', 'प', एतादृशप्रकाराण्यक्षराणि सन्ति तेषां 'गु', 'गू', 'ज', 'ख', इति यथासह्यमनुक्रमेणाक्षरोच्चारणं ज्ञेयम् ॥

७. एवमस्याः सूत्रावर्याश्चतुर्थावृत्तिर्मया शुद्धीकृत्यान्यशास्त्रीयविद्वज्जनानां स्वशास्त्रीयजनानां च विनयपूर्वकं दृग्गोचर्यकारि । तथाप्यस्याः शोधनसमयेऽनवधानाद् दृशोपात्तं मूलविशेषे बन्निशेषा यदि दृश्यमा-

# ८ माध्यन्दिनवाजसनेयाह्निकम् ।

पतेयुस्तदा सदयहृदयैर्नैसर्गिकगुणग्रहणसद्वृत्तैर्विद्वद्भिरयं ग्रन्थः संशोध्य स-  
 द्ग्रहणीयः । चिरकालमाचारशीलानामिहामुत्र च सुखकारको भूयादिति  
 चाशास्महे ॥

मुम्बापुर्याम्—

माघशुक्ले ११ दश्यां इन्दौ,  
 शके १८१७ मन्मथादे.

}

पुरन्दरोपाद्विद्वलात्मजो  
 वैद्यो नारायणशर्मा,  
 ग्रन्थकारः.

यदत्र स्खलितं किञ्चित्प्रमादेन भ्रमेण वा ।

तत्सर्वं शोधयन्त्वार्याः कस्य न स्खलितं मनः ॥



# अथ श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयिना आह्निकसूत्रावल्याः अनुक्रमणिका ॥



	पृष्ठं.		पृष्ठं.
धीकामाक्षीसद्विषयवर्णनम्—		वाजिशायिनः ... ..	५
चित्रसहितं च ... ..		विंशतिस्मृतिकारिणः ... ..	२२
प्रस्तावनिष्ठा—		वेदप्रसंसा ... ..	४
ग्रन्थारम्भः .... ..	१	वेदयोषितः ... ..	३
मन्त्रालाचरणम् ... ..	२	वेदाः ... ..	२२
१. ब्रह्मकर्मविचारः ॥	११	वेदाङ्गानि ... ..	२२
अथाऽशौचे कर्मत्यागविचारः ...	१०	वेदादिसंह्या ... ..	४
अष्टादशपुराणानि ... ..	५	शुक्लयजुर्वेदन्तर्गतमाध्यन्दिनशास्त्रा- प्रसंसा ... ..	४
अष्टादशनिष्ठा ... ..	२२	शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनब्राह्मणप्र- संसा ... ..	५
अष्टादशस्मृतिकाराः ... ..	२२	योऽश्वसंस्काराः ... ..	१०
अष्टादशोपपुराणानि ... ..	६	समावर्तनोत्तरं ब्राह्मणस्य सदावर्त- नम् ... ..	११
ईश्वराराधनावश्यकता ... ..	२	सर्वकर्मविध्यर्थं सङ्कल्पावश्यकता	११
ईश्वराराधने धर्मावश्यकता ... ..	२२	२. प्रथमभागकृत्यानि ॥	१२
सप्तस्मृतिकाराः ... ..	५	अग्निहोत्रफलम् ... ..	८६
ऋषिच्छन्दादि ... ..	९	अग्निहोत्रशालाकुण्डरचनाप्रकारः	८८
एकविंशतिस्मृतिकाराः ... ..	५	अग्निहोत्रमिषं ... ..	८४
ॐकारपूर्वकलगुच्छम् ... ..	९	अग्निप्रज्वलनम् ... ..	८५
ॐकारफलम् ... ..	२२	अग्निहोत्रे अग्निनामानि ... ..	२२
नित्यकर्मणि विशेषविचारः ... ..	६	अथमर्पणं तदेव, पापपुण्यनिरसनम्	४९
नित्यकर्मविधीं संक्षेपेण कारिकाः	१२	अर्घ्यफलम् ... ..	५०
नित्याचाराः ... ..	१०	अर्घ्यम् ... ..	४९
मन्त्रवाक्यस्य लक्षणम् ... ..	१	अनेकदेवतास्तुतिकलम् .. ..	२१
ब्राह्मणधर्म ... ..	२	अष्टादशधान्यानि ... ..	८४
ब्राह्मणपालनम् ... ..	२	अग्निरादनम् ... ..	५५
ब्राह्मणलक्षणम् ... ..	१	आह्निकप्रश्नानाम् ... ..	३६
ब्राह्मणानां वेदाध्ययनावश्यकता	३		
भारतवर्षे जन्मफलम् ... ..	२		
वाजसनेयसंहितायाः प्रसंसा ...	४		

	पृष्ठं.		पृष्ठं.
आचमनप्रकाराः...	४६	गायत्रीशब्दस्यार्थः...	५३
आचमनफलम्...	४५	गृहे प्रातःस्नानसङ्कल्पः...	२७
आचमनम्...	४४	गृहे स्नानादिविचारः...	२५
आचमनविचारः...	४५	ग्रहस्तुतिर्वामनपुराणे...	२०
आचमने उदकम्...	४५	ग्राह्यसमिधः...	८४
आर्द्रवस्त्रनिष्पीडनम्...	२५	ग्राह्यं भस्म...	४९
आसनगुणाः...	३९	जपफलम्...	५३
आसनपरिमाणम्...	४५	जपनियमाः...	४९
आहुतयः...	८५	जपसंख्या...	४९
इष्माऽर्थं समिद्रहणम्...	८४	जपलक्षणम्...	४९
इष्मादिविचारः...	८३	जलाभावे आचमनम्...	४६
ईश्वरनामोच्चारणम्...	९३	जलाभावेऽर्थ्यविचारः...	५०
उक्तवस्त्रधारणम्...	३५	तीर्थभेदाः...	२६
उच्चासनानि...	३९	त्रिकालसन्धानानामानि...	३७
उपवस्त्रधारणमन्त्रः...	३६	दन्तधर्पणान्ते गण्डूपविधिः...	१८
उपवस्त्रपरिधानावश्यकता...	४५	दन्तधावनकाष्ठप्रमाणम्...	१८
उपवस्त्राभावे प्रतिनिधिः...	४५	दन्तधावनकाष्ठाभावे...	१७
उपस्थानम्...	५०	दन्तधावनकाष्ठवर्जनकालः...	१८
उष्णोदकस्नाननिषेधः...	२३	दन्तधावनविधिः...	१७
कपिस्तुतिः...	२०	दन्तधावनावश्यकता...	१६
कच्छविचारः...	१६	दन्तधावने सक्तकाष्ठानि...	१६
धर्मविशेषे दर्भप्रमाणम्...	४३	दन्तधावने दिग्विचारः...	१८
काल्यायनादिपरिशिष्टसूत्रोक्तत्रिकाल- सन्ध्याप्रयोगः...	६७	दन्तधावने वनस्पतिप्रार्थना...	१६
वारिका...	१२	देवीस्तुतिः...	१९
कालातिश्रमणे सन्ध्योपासनम्...	३९	हृपदागायत्री...	४९
कुष्ठसंस्कारादिकर्म...	८६	धौतवस्त्रप्रसारणम्...	३६
शुश्रूषविग्रम्...	४३	नद्यादी निलम्बानप्रयोगः...	२७
शुश्रूषविग्रप्रमाणम्...	४३	निलदानप्रयोगः...	९७
शुश्रूषविग्रमावेऽन्यपवित्रम्...	४३	निलदानम्...	९६
गणेशस्तुतिः...	१९	पञ्चासनम्...	४०
गण्डूपादिमिधिः...	१५	पाणिपादप्रक्षालनम्...	१५
गायत्रीजपफलम्...	५४	पादुकाधारणनिषेधः...	३९
गायत्रीजपविधिः...	५४	शुष्कश्लोकाजनस्तुतिः...	२०
गायत्रीवर्णदेवता...	५२	प्रत्यक्षस्नानाभावे गौगम्भानानि...	२३
		प्राणायामः...	४७

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
प्राणायामप्रकाराः ... ..	४७	मुखप्रक्षालनानन्तरं तुलसीप्रार्थना	१८
प्राणायामसङ्ख्या ... ..	४७	मुखप्रक्षालनानन्तरं देहशुद्धिः ... ..	४७
प्रातःस्नानकालः... ..	१२	मुखप्रक्षालनानन्तरं सूर्यप्रार्थना ... ..	४७
प्रातःस्नानाभावे दोषः ... ..	१३	मुखमार्जनविधिः... ..	१६
प्रातःस्नानानन्तरं नद्यादौ जलग्रहण- प्रकारः ... ..	१३	मौनधारणम् ... ..	४७
प्रातरौषधपानपरिचरणम् ... ..	१४	यज्ञपात्राकृतयः ... ..	७९
प्रातःकाले दर्शनीयपदार्थाः ... ..	१३	यज्ञपात्राणि ... ..	४७
प्रातःकाले दर्शनायोग्याः पदार्थाः	४७	यज्ञार्थेऽप्राहृतक्षाः ... ..	८४
प्रातः सन्ध्याप्रयोगः ... ..	५६	यज्ञियवृक्षाः ... ..	४७
प्रातः सन्ध्यावर्णनम् ... ..	३७	रामस्तुतिः ... ..	२०
प्रातः स्नानफलम् ... ..	२२	रुद्राक्षधारणफलम् ... ..	४२
प्रातःस्नानाभावे दोषः ... ..	२३	रुद्राक्षधारणाभावे दोषः ... ..	४३
प्रातःस्नानसूक्तम् ... ..	३४	लिङ्गशुद्धप्रक्षालनम् ... ..	१५
प्रातः स्नाने नारायणस्तुतिः ... ..	१८	वज्रासनम् ... ..	४०
पुष्पोदिविविधानम् ... ..	८५	वज्र्येन्दुस्तथावनकाष्ठानि ... ..	१७
प्रेषपद्धतिः ... ..	४७	वज्र्येवक्षानि ... ..	३५
प्रातःपादासनम् ... ..	३९	वज्र्यासनम् ... ..	३९
प्राह्मणभोजनम् ... ..	८५	वस्त्रधारणम् ... ..	३५
प्राह्मणाय दक्षिणाविचारः ... ..	४७	वस्त्रादिशुद्धिः ... ..	३६
प्राह्मणमूर्तः ... ..	१२	विष्णुनोत्सर्गविधिः ... ..	१४
भद्रासनम् ... ..	४०	वीरासनम् ... ..	४०
भस्मधारणप्रकाराः ... ..	४१	वैदिकाचमनं तथा प्राणायामप्र- योग ... ..	४६
भस्मधारणफलम्... ..	४१	वैदिकाचमनम् ... ..	४६
भस्मधारणम् ... ..	४१	शिखावन्धनम् ... ..	४४
भस्मधारणाभावे दोष ... ..	४२	शिखावन्धनविचारः ... ..	४४
भस्मधारणे मन्त्राः ... ..	४७	शिखामुक्तिविचारः ... ..	४७
भूमिस्पर्शनम् ... ..	१३	शिरःस्नानम् ... ..	२५
भद्राक्षप्रदार्शेदर्शनम् ... ..	१८	शिरःस्तुतिः ... ..	१९
भद्रलक्षणम् ... ..	२६	शुचिर्भूयता ... ..	१३
भद्रापितृवन्दनम्... ..	१८	शौचस्थलम् ... ..	१४
माध्याह्नसन्ध्यावर्णनम् ... ..	३८	शौचावश्यकता ... ..	४७
मार्जनम् ... ..	४८	शौचे उक्तदिशः ... ..	४७
मालालक्षणम् ... ..	४२	शौचे उपवीतधारणप्रकारः ... ..	४७
मुखप्रक्षालनानन्तरं गोमार्थना ... ..	१८	शौचे जलपात्रग्रहणविचारः ... ..	१५

	पृष्ठं.		पृष्ठं.
शौचे मृत्तिकाग्रहणम् ... ..	१५	ज्ञानभेदाः ... ..	२३
शौचे मृत्तिकाग्रमाणम् ... ..	१५	ज्ञानात्पूर्वं भक्षणयोग्याः पदार्थाः ... ..	२१
शौचे मृत्तिग्राहणम् ... ..	१५	ज्ञानार्थे उक्तद्विषः ... ..	२४
श्रीताचमनम् ... ..	४६	ज्ञानार्थे उक्तं जलम् ... ..	२३
धौताप्रिकुण्डम् ... ..	७७	ज्ञानादौ निषिद्धजलम् ... ..	२४
श्रौतःप्रातर्होमप्रयोगः ... ..	८९	ज्ञानानन्तरं वस्त्रपरिधानम् ... ..	३५
श्रौतःसायंप्रातर्भिदोत्रहोमप्रयोगः ... ..	८९	ज्ञाने आसनम् ... ..	२५
सङ्कल्पावश्यकता ... ..	२५	ज्ञाने उक्ततीर्थानि ... ..	२६
सन्ध्याकालः ... ..	३७	ज्ञाने जलादिविचारः ... ..	२५
सन्ध्यागोत्राणि ... ..	३८	स्मार्ताप्रिकुण्डम् ... ..	७७
सन्ध्यादिजपस्थलम् ... ..	३८	स्मार्ताचमनम् ... ..	४६
सन्ध्यादिमुद्राः ... ..	५०	स्वरतलाद्यवलोकनम् ... ..	१३
सन्ध्याफलम् ... ..	३७	स्वस्तिकासनम् ... ..	४०
सन्ध्याभावे दोषः ... ..	३७	हेमादिपवित्रप्रमाणम् ... ..	४४
सन्ध्यामन्त्रक्रमः ... ..	५५	होमकुण्डम् ... ..	७७
सन्ध्याया मानाः ... ..	४०	होमद्रव्याणि ... ..	८४
सन्ध्यावर्णाः ... ..	३८	होमप्रकारः ... ..	७७
सन्ध्याविसर्जनम् ... ..	५६	होमनिषेधः ... ..	८५
सन्ध्याव्याख्या ... ..	३७	होमे उक्तधान्यानि ... ..	८५
सन्ध्यापयोगिजलपात्राणि ... ..	३८		
सन्ध्यापासने दिग्विचारः ... ..	४०		
सन्ध्यापासनम् ... ..	३७		
सन्ध्यास्तुतिः ... ..	५५		
संक्षेपतः प्रातः सन्ध्याप्रयोगः ... ..	६८		
सप्तधान्यानि ... ..	८४		
सप्तमहाव्याहृतयः ... ..	५४		
समिधाप्रमाणम् ... ..	८४		
समिधाविचारः ... ..	३८		
सायमौपासनपरिचरणम् ... ..	९२		
सायंप्रातर्होमः ... ..	७४		
सायंसन्ध्यावर्णनम् ... ..	३८		
सूर्यस्तुतिः ... ..	१९		
ज्ञानकालः ... ..	२२		
ज्ञानकाले नारायणस्मरणम् ... ..	२५		
ज्ञानम् ... ..	२२		
		अध्ययनक्रमः ... ..	१०१
		अध्ययनप्रकारः ... ..	१०१
		अनध्यायाः ... ..	१०२
		अन्तर्मातृकान्यासाः ... ..	११८
		अष्टत्रिंशदुपचाराः ... ..	१०९
		आचमनम् ... ..	१२४
		आचार्यलक्षणम् ... ..	१०१
		आवाहनम् ... ..	१२४
		आशीर्वादमन्त्राः ... ..	१५२
		आसनम् ... ..	१२४
		उत्तरपूजाप्रकारः ... ..	१३२
		उद्वर्तनम् ... ..	१२५
		उपाध्यायः ... ..	१०१
		कलशादिपूजा ... ..	१२३

## ३. ॥ द्वितीयभागकृत्यानि ॥ ९९

पृष्ठं.

वस्त्राद्यर्पणम् ... .. १२६	तर्पणे अधिकारिणः ... .. १८
चाजसनेयानां षोडशोपचारपूजाक्रमः १०९	तर्पणे उक्तपात्राणि ... .. १८
वाम्नाधुरीकरणम् ... .. १०१	तर्पणे उपवीतधारणप्रकारः ... ..
विष्णुपार्श्वकाः ... .. १०७	तर्पणे तिलग्रहणावश्यकता ... १८
वेदाध्ययनफलम् ... .. १०२	तर्पणे तिलनिषेधः ... ..
शिक्षायां ताडनम् ... .. ”	तर्पणे दर्भविचारः ... .. १८
षडङ्गन्यासप्रयोगः ... .. ११०	तर्पणे निधिक्षलम् ... .. १८
षोडशाङ्गन्यासाः ... .. १११	तर्पणे स्थलम् ... .. १८
षोडशाङ्गन्यासप्रयोगः ... .. ११२	पञ्चमहायज्ञफलम् ... .. १६१
षोडशोपचाराः ... .. १०९	पञ्चमहायज्ञाः ... .. १६२
षोडशोपचारपूजामन्त्राः ... .. १०९	ब्रह्मयज्ञः ... .. १६५
सप्तदशोपचारार्थकाः ... .. १०७	ब्रह्मयज्ञप्रयोगः ... .. १७५
संक्षेपतो देवपूजाप्रयोगः ... .. १५४	ब्रह्मयज्ञनिधिः ... .. १६५
साष्टाङ्गनमस्कारः ... .. १२१	माध्याह्नकृत्यानि ... .. १६०
सिद्धाग्रसोपस्करनैवेद्यार्पणविधिः १२०	माध्याह्नसन्ध्या ... .. ”
सूर्यपार्श्वकाः ... .. १०७	माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगः ... .. ”
शौभाग्यद्रव्यम् ... .. १२५	यन्ननिष्पीडनम् ... .. १८२
ज्ञानादिपानेषु पदार्थनिक्षेपः ... ११०	सप्तयोगाणि ... .. १८१
स्ताभ्यायाध्ययनम् ... .. ९९	संक्षेपतो माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगः ... १६१
	सूर्योपस्थानप्रयोगः ... .. १६६
<b>४. ॥ तृतीयभागकृत्यानि ॥ १५८</b>	<b>६. ॥ पञ्चमभागकृत्यानि ॥ १९२</b>
कारिका ... .. १५८	अभिजिहानामानि ... .. १९८
गृहस्थधर्माः ... .. ”	अभिश्चिन्तामानि ... .. ”
गृहस्थाश्रमप्रशंसा ... .. ”	अभेर्ष्यैयरूपम् ... .. २००
पौष्यधर्मसाधनादीनि ... .. ”	अतिथिपूजनम् ... .. २०७
योगक्षेमविधिः ... .. ”	अतिथिविचारः ... .. ”
सप्तप्रतिग्रहः ... .. ”	अग्रग्रासप्रमाणम् ... .. २११
<b>५. ॥ चतुर्थभागकृत्यानि ॥ १६०</b>	अग्रपरिवेषणम् ... .. ”
एकोत्तरशतकुलानि ... .. १८१	अनस्रुतिः ... .. २१२
कारिका ... .. १६०	आपोशनम् ... .. ”
तर्पणप्रकारः ... .. १८२	आपोशनाऽभावे दोषः ... .. ”
तर्पणप्रयोगः ... .. १८४	कारिका ... .. १९२
तर्पणम् ... .. १७८	गन्धगुणाः ... .. २०७
तर्पणादौ पितृणामनुक्रमः ... १८१	गन्धतिलरूपधारणमन्त्रः ... .. ”
तर्पणे अञ्जलिदानविचारः ... १८३	



	पृष्ठं.		पृष्ठं.
गन्धनिलकधारणविचारः ...	२०६	भोजने दिशमाह ...	२११
गन्धधारणप्रकारः ...	२०६	भोजने पादुकानिषेधः ...	२१०
गन्धधारणावश्यकता ...	२०५	भोजने मण्डलम् ...	२११
गन्धमुद्राधारणम् ...	२०७	भोजने मिताहारः ...	२१५
गन्धविलेपनविचारः ...	२०६	भोजने वर्ज्यपात्राणि ...	२१०
गन्धस्थानानि ...	२०६	भोजने वर्ज्यासनानि ...	२१०
गन्धे उक्तद्रव्याणि ...	२०५	भोजने विशेषनियमाः ...	२१३
गृहदेवानां सिद्धासप्तोपस्करणैवेद्यार्पणयोगः ...	२०४	मन्त्रलकर्मणि गन्धतिलकम् ...	२०७
चित्राहुतयः ...	२१२	मण्डलप्रमाणादि ...	२११
ताम्बूलभक्षणम् ...	२१६	मण्डलाऽभाये दोषः ...	२१२
ताम्बूलवर्जने योग्याः ...	२२०	रात्री भोजने दीपविचारः ...	२१४
दीक्षामार्गे गन्धधारणम् ...	२०६	वैश्वदेवः ...	१९७
देवतीर्थग्रहणमन्त्रः ...	२१५	वैश्वदेवप्रयोगः ...	२००
नानाविधकर्मसु प्रोक्तान्यग्निनामानि ...	१९७	वैश्वदेवफलम् ...	१९९
नित्यध्यादप्रयोगः ...	१९५	वैश्वदेवामिप्रज्वलनम् ...	१९९
नित्यध्यादविचारः ...	२१२	वैश्वदेवाऽभावे दोषः ...	२१२
पङ्क्तिवारणम् ...	२१२	वैश्वदेवे आहुतिविचारः ...	१९८
पङ्क्तिवारणाऽभावे दोषः ...	२१२	वैश्वदेवे कुण्डम् ...	१९९
प्राणाऽग्निहोत्रम् ...	२१३	वैश्वदेवे ब्राह्मोमिः ...	१९८
प्राणाऽग्निहोत्रफलम् ...	२१३	वैश्वदेवे पात्राणि ...	१९८
प्राणाऽग्निहोत्रे पश्चात्तिनामानि ...	२१३	वैश्वदेवे वर्ज्यद्रव्याणि ...	१९९
प्राणाहुतिग्रहणम् ...	२१३	वैश्वदेवे हवनीयद्रव्यविचारः ...	१९८
प्राङ्गणमुवाहिनीनां समाराधनप्रयोगः ...	२१५	शतपदम् ...	२१५
भोजनकालः ...	२०९	धादसूयम् ...	१९३
भोजनप्रकारमाह ...	२१५	धादे प्राङ्गणलक्षणम् ...	१९५
भोजनप्रयोगः ...	२१६	धादे वैश्वदेवः ...	१९९
भोजनम् ...	२०८	संश्लेषतो भोजनप्रयोगः ...	२१६
भोजनादौ देवतीर्थग्रहणम् ...	२११	हस्तेनाऽप्राण्यपदार्थाः ...	२१०
भोजनानन्तरमवश्यकर्माणि ...	२१४	क्षुत्क्षुपसमनार्यमग्नार्पणम् ...	२१३
भोजनानन्तरं निर्मात्युत्तमीभक्षण- पर्यङ्कता ...	२१४	आपष्टसप्तमभागकृत्यानि ॥२२१	
भोजनानन्तरं स्नाने योग्याः ...	२१५	इतिहासावश्यकतम् ...	२२३
भोजने प्राणगत्या ...	२१५	वारिडा ...	२२३
भोजने प्राङ्गणप्राणि ...	२१०	शिवानिशादिनिषेधः ...	२२३

पृष्ठं.

## ८. ॥ अष्टमभागकृत्यानि ॥ २२२

अयोग्यशय्या ... ..	२३१
अष्टातमैधुनम् ... ..	"
आचारसम्पन्ने फलश्रुतिः...	२३४
उक्तशय्यादीनि ... ..	२३२
ऋतुमतीश्रीधर्माः ... ..	२३९
ऋतुश्रुतायास्तु न सेवनादोषः ...	२३०
कारिणा ... ..	२२२
कालातिक्रमे सायंसन्ध्या ...	२२२
गर्भिणी अक्रमेकरणात्परिणामः ...	२३०
गर्भिणीकर्माणि ... ..	"
गर्भिणीलिक्षाणि ... ..	"
साक्षादिप्रमाणम् ... ..	२३१
दिवाशयने योग्याः ... ..	२३२
दीपकालः दीपगुणाश्च ... ..	२३४
दीपलक्षणम् ... ..	"
दीपश्रुतिः ... ..	"
निविद्धशय्यागारम् ... ..	२३२
पद्मदारुणि ... ..	२३२
पर्यङ्कोऽप्युक्तस्तत्रैव ... ..	२३१
पुरुषस्य दीपनिर्वापणे दोषः ...	२२४
पुंश्रीगमोत्पत्तिविचारः ... ..	२२९
प्रजोत्पादने स्त्रीपुरुषयोग्यायोग्य- विचारः ... ..	"
रतियर्ज्यदिनानि ... ..	२३१
रात्रिस्मरणसूक्तम् ... ..	२३४
लोकयाना ... ..	२२२
धर्म्यश्री ... ..	२३०
शयनकालः ... ..	२३१
शयनात्प्राक्स्मरणे योग्याः ...	२३२
शयने आवश्यककर्माणि ... ..	"
शयने दिग्विचारः ... ..	"
शयने भूमिः ... ..	२३१
शय्याविचारः ... ..	"
संक्षेपतो सायंसन्ध्याप्रयोगः ...	२२५
सायंतर्पणादिनिषेधः ... ..	२२४

पृष्ठं.

सायं पशोपचारपूजाप्रयोगः ...	२२७
सायंसन्ध्याकालः... ..	२३२
सायंसन्ध्यास्थलम् ... ..	"
सायंसन्ध्याया दिग्विचारः ... ..	"
सायंसन्ध्याया मन्त्राचमनम् ...	२२३
सायंसन्ध्यायामर्घ्यम् ... ..	"
सायंसन्ध्याया जपविधारः ... ..	"
सायंसन्ध्याफलम्... ..	"
सायंसन्ध्याप्रयोगः ... ..	"
मुखदायिनां स्मरणम् ... ..	२३३
स्त्रीपुरुषयोर्व्यायः ... ..	२२४
स्त्रीपुरुषयोग्यायोग्यविचारः ...	२२९
स्त्रीणां मीथुनात्प्राग्विधिः... ..	२३०
९. ॥ स्त्रीणामाह्निकाचारः ॥ २३५	
ऋतुमत्या प्रथमदिनत्रये पुरुषसे- वने दोषः ... ..	२३६
कुलयोपितां वृत्तम् ... ..	"
प्रदक्षिणाविधिः ... ..	२३७
रजस्वास्त्रीकृत्यम् ... ..	२३६
विधवाचाराः ... ..	२३७
विधवाधर्माः ... ..	२३६
श्रीतुलसीपूजाप्रयोगः ... ..	२३७
शुवादिनीकर्म ... ..	२३५
शुवादिनीनित्यकृत्यम् ... ..	"
श्रीणां देवतार्चनविधिः ... ..	२३७
श्रीणां धर्मपालनात्फलम् ... ..	"
श्रीधर्माः ... ..	२३५
श्रीस्वातन्त्र्यनिषेधः ... ..	२३६
स्त्रीपुंसामाचरणीया धर्माः २४२ -	
श्रीशुक्रयजुर्वेदीयमाध्यन्दिन- वाजसनेयाऽह्निकसूत्रावल्याः	
परिशिष्टस्याऽ-	
नुक्रमणिका. २४३	
अध्यायोपाक्रमं ... ..	२०९

	पृष्ठं.		पृष्ठं.
अभिषेकादिप्रयोगाः ... ..	२४३	महासृ युज्यमन्त्रप्रविधिः ... ..	३३२
आत्मविद्याविचारः ... ..	३४१	यज्ञोपवीततन्तुदेवता ... ..	३२८
आमपट्टस्त्रोत्रम् ... ..	३४३	यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः ... ..	"
आदित्यस्तोत्रम् ... ..	३४०	यज्ञोपवीतधारणे सङ्ख्या ... ..	"
आरुणेयोपनिषत् .. ..	३४५	यज्ञोपवीतलक्षणम् ... ..	३२७
ईशावास्यम् ... ..	३४६	यज्ञोपवीतविधि ... ..	३२६
उपाकर्मप्रयोगः ... ..	३०९	रामहृदयम् ... ..	३४२
उपाकर्मफलम् ... ..	२८७	रुद्र ... ..	२४३
ऋषिपूजनम् ... ..	२८९	बाजसनेयवाद्याणां शान्तिरूपपाठः ३१५	
ऋषिपूजनक्रमः ... ..	२८६	विष्णुपञ्जरस्तोत्रम् ... ..	३३७
ऋषिभ्रातृम् ... ..	३०८	वेदोक्तं सवीजं नवग्रहस्तोत्रम् ... ..	३३५
गणपतिस्तोत्रम् ... ..	३४०	शिवायवंशीर्षम् ... ..	२६७
गणेशायवंशीर्षम् ... ..	२६६	शिवे रुद्राऽभिषेकप्रयोगः ... ..	२४२
गर्भोपनिषत् ... ..	३४४	श्रावणीपद्धति ... ..	२८५
चतु श्लोकीभागवतम् ... ..	३४२	श्रावणीप्रयोग ... ..	२८७
दक्षिणद्वारनिर्णयः ... ..	३४८	श्रीमहालक्ष्मीस्तोत्रम् ... ..	३४०
देव्यधर्मशीर्षम् ... ..	२७४	श्रीवाङ्मयस्त्वचरितम् ... ..	३५२
नवग्रहस्तोत्रम् ... ..	३३३	श्रीसूक्तम् ... ..	२७६
नारायणायवंशीर्षम् ... ..	२६७	संक्षेपतो यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः ३३१	
नारायणाष्टम् ... ..	३३८	सप्तश्लोकीगीता ... ..	३४३
नूतनोपासनेविचारः .. ..	२८७	सूचना ग्रन्थार्पणं च ... ..	३५९
पूजनार्हा ऋषयः ... ..	२८६	सूर्यायवंशीर्षम् ... ..	२७३
पूजाऽर्थे ऋषिकल्पना ... ..	२८६	हेमाद्रिकृत. आनन्दहृत्प....	२७८
महापुरुषविद्या ... ..	३४१		

विद्वज्जनानां अभिप्रायाः

# ॥ श्रीकामाक्षीकुलदेवतायै नमः ॥

‘श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयाह्निक-  
सूत्रावली’ बहल ग्रन्थकारास विद्वान्  
गृहस्थांकट्टन आलेले अभिप्राय.

यो माध्यन्दिननित्यकृत्यमुकुरः सूत्रावलीनामको  
ग्रन्थः सङ्ग्रहितोऽक्तोऽर्पित इतः पूर्वं विवारं मया ।  
तं साग्रं सुविलोक्य भूसुरवरैः स्त्रीयाऽशया येऽर्पिता  
मह्यं तानिह मुद्रयामि सुचिरं तेषां स्थितिः स्यादिति ॥ १ ॥

१. स्मरितनिहतसं संयोगिह्याब्जहंसं यदुकुमुदसुचन्द्रं रक्षणे स्वप्नन्द्रम् । श्रुति-  
जलनिधिसारं निर्गुणं निर्विकारं हृदय भज मुकुन्दं नित्यमानन्दकन्दम् ॥ १ ॥ गोत्रे  
त्रिप्रवरे तु गौतममुनेर्माध्यन्दिनो विद्वल्लो जातो यो विमलो पुरन्दरशुभोगाहोऽन्नपू-  
र्णापतिः । तस्यायं तनयो द्वितीय इह यो वैद्यस्तु नारायणः सनित्याह्निकमुक्त्वं वि-  
स्तुते नानविधान्याध्यात् ॥ २ ॥ सखा सहायः शिवरामपुत्रोऽस्मिन् भास्करोपाङ्गम-  
थूरशास्त्री । पद्याननोपाङ्गयरामकृष्णोऽप्रादात्स्वरान् महामयूरसूनु ॥ ३ ॥ गौरीशङ्करत-  
नयो नरोत्तमाऽह्योऽन्न गुर्जरः शुक्लः । कालायनसूत्राणां समीक्षणात्साध्यमापत् ॥ ४ ॥  
इह भास्करोपनामकषापूतनयश्च यादकृष्णाक्षयः । गोरे इत्युपनामकनारायणतनयविद्वलः  
शास्त्री ॥ ५ ॥ साद्यं शोधादी मे वृत्तवन्तामिति परिश्रमेऽपि सति । न्यूयं चेदिह कि-  
ञ्चित् क्षन्तव्यं तदुधेः स्वशास्त्रीयैः ॥ ६ ॥ शौचोपनामकसदाशिवदीक्षितेन सिद्धेश्वरस्य  
तनयेन वचःसंगूहम् । सङ्गृह्य साध्यमिह मे रचितं तथैव न्यूनाधिक्यं मम कृत्विर्विपुधे-  
र्विशोष्य ॥ ७ ॥ वात्रेश्वरेत्युपनामा जायन्मायिः प्रभाकरः । निर्माणापसरे प्रन्यमिमं  
॥ धर्मतोऽतिरात् ॥ ८ ॥ स्थूलाक्षरैर्वचनमन्त्रतत्त्वित्यंतेति कार्या स्वकष्टमुवि सा लभ्य  
मप्यवर्णः । सा दर्शिता खलु यथावसरं विधेया सूत्राक्षरैस्तु लिखितं मननोपयोगि  
॥ ९ ॥ कामाक्षी कुलदेव्यमुष्य जननं शुम्भापुरे रत्नमोवसिन्दुप्रमिसे शके स्वयम्  
राघवैरुपिपत्तोऽष्टके । मासे भाद्रपदे स्थिते क्षत्रियुताऽष्टम्यां समारम्भनं प्रन्यं पूरित-  
यानिर्भं मित सदाष्टम्यां शितायां शुभे ॥ १० ॥ पञ्चनक्षत्राङ्गघनस्याममहारात्म-  
जगोवर्धनरामो ( यात्रुकपि गट्टलालाजी ).

२. धीमन्तारायणाश्वानमलगुणगणाधारभूतान् जनानां धेयप्राप्तारव्यं प्रकटित-  
गुमतीन् विद्वलान्परेष्व ॥ शुम्भायोभाष्यविद्वान्सकलवृत्तनतान् सारनीशाश्रिवर्णो  
नित्यं नतातिदृष्टाङ्गवदगिमनये पत्रिषां प्रेषयामि ॥ १ ॥ यथा—गोदावर्गो दक्षिणे  
पुष्यक्षरे पुष्यक्षमं क्षेत्रमाष्टेऽस्तिरम्बम् । यमिन्वित्राः धीविनः स्मार्तनिशास्यसा-

सीतपूर्वजानां निवासः ॥ १ ॥ रत्नाकरप्रतीरे मुम्बानगरी महेन्द्रपुरतुल्या । सम्प्रति  
 तस्या वसतिर्यस्योपान्ते निरस्ततरपत्न्या ॥ २ ॥ आयासोधाग्निरसो गौतम इति ते  
 विलोमतो यस्य । प्रवरा गौतमगोत्रे तस्मिन् प्रभवो हि यस्य कायस्य ॥ ३ ॥ यन्माता  
 पतिदेवता मुचरिता विख्यातकीर्तिः क्षिती विप्राणामनिशान्नदाननिरता नात्राऽन्नपूर्णा  
 रतः । यत्तातः सकलश्रुतिस्मृतिपुराणानारनिष्ठैकभूर्विद्वान् विवृलनामधेयविदितो  
 विप्राग्रगण्यो भुवि ॥ ४ ॥ सोऽयं विवृलनन्दनो मतिमता नारायणोऽग्रेवरः शाके  
 बाणसुनागधू ( १८०५ ) परिमिते वर्षे सुगानौ शुभे । श्रीमद्वाजसनेयकादिकमिदं  
 सूत्रावलीसहितं सम्पूर्णं व्यतनोत्परोषकृतये योगेश्वरानुग्रहात् ॥ ५ ॥ स विप्रवर्यो निज-  
 शाखितुष्टौ सूत्रावलि समिरचम्य यत्नात् । ददौ द्विजेभ्यः कृपयातिहर्षात्तदुक्तकर्मावर-  
 णाशलब्धैः ॥ ६ ॥ श्रीरामेण पुरा समुद्रतरणं कर्तुं स्वयं निर्मितं सेतुर्धनरवीत्यर्थनि-  
 करैः सायिष्यमालम्ब्यता । कर्मान्धान् भवघागराद्भुजनानुत्तारितुं निर्ममे सेतुं विवृलन-  
 न्दनो दृढतरं सूत्रावलीनामकम् ॥ ७ ॥ अयातयामे यजुषि प्रसिद्धादशोपतो वाजसने-  
 यिशाराः । माध्यन्दिनी मुच्यतमा हि तासां मूलं स्मृतं सर्वमुनीन्द्रमुद्यैः ॥ ८ ॥  
 तच्छास्त्रिनामादिकमन्दीपिका सूत्रावलि सर्वनिबन्धमद्बद्धा । आम्नायमूला स्मृतिरा-  
 शाखिनी कल्पप्रवालाखिलकामदायिनी ॥ ९ ॥ आसेतोराहिभाद्रेरनवरतमुदे सज्जनानां  
 भवित्री सा सूर्योदा च चन्द्राद्विजयतु जगति प्रौढपथप्रयोगा । शुष्यन्तं कर्म यस्यां  
 सकलदिनगतं प्रातरादि प्रयुक्तं सूत्रलिः सा स्वबाहौ भवति कथमहो मादशानां जज्ञ-  
 नाम् ॥ १० ॥ नवगव्यूत्युत्तरतो गोदावर्या उदक्कटापुण्यात् । भीडुम्बरमिति वित्तं  
 क्षेत्रं वसतिर्हि यस्य बहुविधम् ॥ १ ॥ यद्गोत्रं वरतास्य पञ्चार्थैर्युतं तपा शास्त्रा ।  
 माध्यन्दिनी विशुद्धा मूलं यजुषो ह्यनेकशाखस्य ॥ २ ॥ यन्माता रङ्गाद्या नियता-  
 चारा पिता च रघुनाथः । गेदे बह्वदस्तात्रा यस्य सुशीलाः पठन्त्यहोरात्रम् ॥ ३ ॥  
 सोऽहं पदप्रदीपैः सूत्रावलिभानुमपसा भक्त्या । नीराजयामि षष्ठः सर्वं भद्राष्टतं हि  
 सद्भवति ॥ ४ ॥ धन्या सा जननी भवार्हसमुत्तं याजीजनहिभूतम् धन्योऽसौ जनको  
 रमेशकृपया येन साया पुत्रवान् । धन्या सा वधुया त्रिविष्टपसमा यस्यां भवान् संस्थि-  
 तस्तं सां सर्वजनोपकारनिरतं किं वर्णयामोऽधुना ॥ १ ॥ आश्विन वय १३ दी शके  
 १८०५ रविवार. रायजी रघुनाथशास्त्री पाण्ये.



१. मुम्बासंज्ञा पुरन्दरोपपद हे नारायणाह स्वयां जुषेयं इदमग्रमादिकमहासूत्रा-  
 वलिर्नूतना ॥ मासुदित्य समागता च समं शास्त्रिष्य समालोच्य यो सन्तुष्टोऽस्म्यति-  
 भट्टमानुरधिकं वाच्यते किं मया ॥ १ ॥ श्रीमन्नारायणा यूर्यं धन्या भुवि पतो  
 महान् । प्रयत्नोऽयं समुद्धर्तुं मयतां पञ्चनागरे ॥ २ ॥ भुवि भूतरोषकर्त्री निगमागम-  
 विहितधर्मसम्भारी ॥ बह्वदमजसंहरां सूत्रातिरिच्य निरक्षीयात् ॥ ३ ॥ श्रीनारायण-  
 धर्मपद्मतरणे मुम्बापुरे वासहृदये वर्तयितुं शदोपतमभिः सूत्रावलीनामकम् ॥ प्रत्यं  
 वाजसनेयमिप्रघटने कृत्वा च नव्यं स्वयं यस्तस्य प्रेषितवानतत्पत्नमधुना जातो द्वितीयो  
 मनुः ॥ ४ ॥ शुभेराभिधरामबन्धनिकटे सूत्रावलिः प्रेषिता तन्मन्त्राप्रायपुराणवाक्यसहि-

ताऽतः सप्रमाणा सदा ॥ श्रीनारायण धर्मपालक सतां मध्ये सदा चासकृत् नव्येयं  
द्विजधर्मपालनहितेच्छातस्त्वया कारिता ॥ ५ ॥ वैशाख वद्य १४ शके १८०४ राम-  
चन्द्र विभ्यनाथ शुक्ल, गणदेवी.



४. 'शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयादिकसूत्रावलि.' कृपया महामर्षिता साऽति-  
हर्षभरेण मया यज्ञमूर्तिरिव परमादरेण छत्रमिव स्वीकृताऽतः (श्लोक उपजातिवृत्तम्)-  
भयतामिमासुपकृतिं न विस्मरन् विगतान्तरोऽनुसवनं हविषा ॥ प्रजुहोमि विश्वभुजम-  
न्वहं समादत्तभूसुरो नतिकरो भवते ॥ १ ॥ परम यत्तदस्मदनुसर्ष कार्यं चेत्तदा कृपया  
योजनीयम् अलमतिविस्तरेण । शुश्रेणु किमधिकछेयनादम्बरेण ॥ यशेश्वरेणाभिहितो  
नमस्तारो भवेद्दि वः ॥ प्राणजिकेन विभुना भवतामनुसेवने ॥ २ ॥ संवत्सर्देकगुणर-  
न्ध्रधरामिते च पक्षे सिते शुचिमयेऽनजिजस्य वारे ॥ यशेश्वरेण लिखितं नक्षिपत्रमेतत्  
यत्तत्क्षमम्यमसदर्थनपत्रमेऽग ॥ ३ ॥ देव प्राग्जी किका.



५. \*\*भवद्भिः 'श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयादिकसूत्रावलि' नामको ग्रन्थः  
कृतः तेन सर्वेषां ब्रह्मरन्दानामुपकारः कृतः । किं च येषां ब्रह्मरन्दानां अनेकग्रन्थानां  
ज्ञान एकसमयावच्छेदेन न भवेत्तज्ज्ञानं भवद्भिः अनेकग्रन्थानवलोक्य एकस्मिन् ग्रन्थे  
प्रकटीकृतं एतत् समीचीनं कृतम् ॥ सर्वान् ग्रन्थस्थान्विययान् अवलोक्य मम ब्रह्मा-  
नन्दो धमू ॥ ( बडोदें ) राजधान्या भाद्रपद ५ मी शके १८०४—याळहृण्ण-  
शास्त्री वैद्य.



६. \*\*युष्माभिः 'श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयादिकसूत्रावलि' ग्रन्थः कृतः  
तेन सर्वेषां ब्रह्मरन्दानामुपरि उपकृतिः कृता । सिय येषां ब्रह्मरन्दानां अनेकग्रन्थज्ञानं  
एकसमयावच्छेदेन न भवेत् तज्ज्ञानं युष्माभिः अनेकग्रन्थानवलोक्यैकस्मिन्ग्रन्थे प्रक-  
टीकृतम् एतत्समीचीनं कृतम् ॥ बडोदर ( बडोदें ) राजधान्याम् माघ शुद्ध ९ म्या  
शके १८०४—यामनशास्त्री सङ्गमनेरकर.



७. धीमातीयधरामरानिमुखदा आचारनिष्ठाजनि यस्यां वैदिकधर्मगूढहृदय बालै-  
रपि ज्ञायते । सामाधिष्ठ सतः स्वकर्मनिरतान्मुक्तिः श्रद्धालिङ्गसे सेयं सत्कृतसुखपरिहर-  
निर्वा भूयात्पता भूयणम् ॥ १ ॥ पूर्वं क्षीरसरित्पती हि हरिणा सम्प्राप्य नानीपधी-  
लेनामुलगेन निर्जरहते सम्पादिता सा मुषा । मां पीतापि गुरा ब्रजन्ति विलयं राश्या-  
गमे ब्रह्मणो नैकान्तेन मूर्ते निहन्ति न तनोत्येषा सतां सन्मुदम् ॥ २ ॥ नानाशास्त्रनि-  
बन्धसद्गदगुभाधिन्धी मनीषौषधीः क्षिप्त्वा चिह्नलसुनुना हि यपितं सूत्रावलीधोयु-  
धम् । यथेतोमलमाश्रु हन्ति भजतां ज्ञानं ददातामनः केवलं च सतां तथा विपदिनी  
धर्मोर्ध्वकान्त्यदा ॥ ३ ॥ ओ विद्भवति वाच राणु न मे पार्या भवद्भिर्हंदा श्रीनारा-

यणभूसुरेण रचिता सत्सूत्रमुक्तावलिः । यां दृष्ट्वा वक्ष्येव मुक्तिरमणो कण्ठे स्वयं  
 प्राहिणी युष्मान्संरुणयाद्विहाय विदुषाभिःसूत्रमुक्तावलीन् ॥ ४ ॥ भो नारायण धैर्य  
 नाम भवता स्वीयं कृतार्थाकृतं यत्सूत्रावलिभेदजेन भवता कर्मान्धरोमो हृतः । वि-  
 प्राणा निजकर्मकौशलदृष्टी पुष्टिश्च सम्पादिता मन्ये त्वां निजशालिशर्ममृतये जातं तु  
 योगीश्वरम् ॥ ५ ॥ मुम्बापुरीमण्डनविह्वलात्मज नारायणाशेषमहीधुरोत्तम । पुर-  
 न्दरोपाह्व महानुभाव भो किं वर्णनीया कृतिता तवाधुना ॥ ६ ॥ येन स्वयंपादिकसूत्र-  
 मालिका माध्यन्दिनीयार्थमनल्पयज्ञतः । विनिर्मिता यत्र यक्षासति स्फुटं निर्यानि कर्मा-  
 ष्यत्तिलार्थदान्यपि ॥ ७ ॥ सत्कर्माणि विधातुमेव मनसो नास्ति प्रश्रुतिः क्षितौ कुना-  
 ष्यस्ति च सा तथापि ययुनाभावो यक्षाद्वन्ति ताम् । एवं कारणयुग्मतः प्रतिदिनं नष्टं  
 स्वकर्मावितुं विद्वत्सद्विचिता भविष्यति कलौ मासेय सूत्रावलिः ॥ ८ ॥ आसन्पूर्वमनेक-  
 दाहनिपुणा विप्रा भविष्यन्त्यतो वर्तन्ते च तथापि कैश्चन मटीकेषोपकारक्षमा । ईद-  
 ग्धर्मरहस्यसूक्ष्मपदवी यजेन नो निर्मिता धन्येयं कृतिता यवा विरचिता सत्सूत्रना-  
 वलिः ॥ ९ ॥ आश्विन शुद्ध ११ शी शुक्लवार शके १८०५ रावजी रघुनाथ-  
 शास्त्री पाण्ये, उम्यररोड.



८. \*\*अधुना युष्माभिः 'वाजसनेयादिकसूत्रावलि'प्रबन्धः कृतः सोति समीचीनो  
 विदुषो सर्वकार्यसाधकश्चेति अस्माकमपि सर्वे कार्यमस्मात्सेत्स्यतितराम् । आषाढशुद्ध-  
 प्रतिपदाया एकोनविंशाधिकद्विचत्वारिंशत्संस्थके संवत्सरे आषाढ वदी १ सोमे प-  
 ण्डित श्रीछेहिरामशर्मा.



९. \*\*भवता स्वप्रज्ञापूर्वककृतसाधारविह्वलये सूत्रावलिप्रबन्धं सम्पन्नं दृष्ट्वा परमाह्लादो  
 जातः । मिति भाद्रपद वद्य ७ मी गुरी शके १८०६. सदाशिव धैजनाथशास्त्री.



१०. \*\*माध्यन्दिनीयादिकसूत्रप्रवृत्तिः कृता भवद्विर्बहुषोपकारिणी । दृष्ट्वा मया सने-  
 मुर्धसु राई सा नित्यकर्मानुपयप्रदर्शिनी ॥ १ ॥ मनोभूमी जाता प्रवृत्तिचपलायां  
 विधिबशात्कपेः संवर्धन्या प्रचुरगुणपुष्पप्रसविनी ॥ तथा संश्लेष्या स्मरणसज्जितेनानु-  
 दिवसं यथा नैयं म्ताभि मज्जति मृदिला येहलसिका ॥ २ ॥ शराग्रवसिन्दुमिते शके  
 ( शके १८०५ ) गुमानुसहिते ॥ नभस ( भावणस्य ) शुद्धपूर्णायां देव्यं ये लिखितं  
 उपे ॥ १ ॥ यादय जनार्दनशास्त्री. लुमपाठकी, पुणताम्ये.



११. सतिश्री वेदशास्त्रसम्पन्न राजमान्य राजधी नारायण विह्वल धैर्य पुर-  
 न्दरे यासी प्रति भीषेत्र काशी येभून् धीप्रज्ञामृतवर्षिणी समेतील विद्वन्मण्डलीया नम-  
 रकार. विशेष आपण माध्यन्दिनशास्त्रेचा 'आदिकसूत्रावलिनामक' प्रबन्ध निर्माण केला,  
 हे ऐवून गोपील धीप्रज्ञामृतवर्षिणी सभा यांतील विद्वान् माध्यन्दिनी वाजसनेयीशा-  
 स्त्रेची आश्री मण्डळी पारच सन्नुष्ट झाली आणि प्रबन्धकारास धन्यवाद देऊं सांगी.

હળીં એક પુસ્તક 'મહામોહવિદ્વાવળ' નાવાલે આપલ્યાકહે રવાના કરિતોં. હા નમ-  
સ્કાર. પુસ્તક રવાના કરણ્યાના પત્તા. બનારસ સંસ્કૃત કાલેજ દર્શનશાસ્ત્રાધ્યાપક તથા  
ધીમદ્મામૃતવર્ષિણી સભાસમ્પાદક પઠિત રામમિશ્રશાસ્ત્રી મુકામ કાશી. ધાવળ  
વૃષા.૭ મી સવત્ ૧૯૪૦ મગલવાર. (શકે ૧૮૦૬). શિક્ષા ઈશ્વરમદ્મામૃતવર્ષિણી સભા.



૧૨. ધીવિશ્વેશ્વરો વિજયતે—વેદશાસ્ત્રસમ્પન્ન રાજમાન્યરાજપ્રી શુદ્ધયજુર્વેદીયમા-  
ધ્યન્દિનીયશાસ્ત્રાધ્યાયી વ્રાહ્મણોત્તમેષુ પુણ્યસ્તમ્મનિવાસી પુરન્દરોપાદ્ય ધીવિદ્વલાત્મજ-  
પ્રીનારાયણશર્મસ્તુ-રામતુર્ણનિવાસી મહર્ષાય પુરોહિતોપાદ્ય પઠિતચુનીલાલકૃતા  
નતયઃ સમુદ્ગમ્નુતરામ્ । શમુમયત્ત્વં-શેષાવદ્દી દેશીયમાપયા વોધ્યમ્-શુદ્ધયજુર્વે-  
દીય માધ્યન્દિનવાસનેયાદિકસૂનાવલિ નામક ગ્રન્થ આપના બનાયા હુયા આપને  
હમકો દિયા સો ગ્રન્થકો દેસકર હમારા ચિત્તમાહ બહુત હર્ષ હુઆ ગ્રન્થ બહુત  
ઉત્તમદે બહુત હોગુરા ઉપકાર દે. સવત્ ૧૯૪૨ આપાદ વદી ૧૧ યુધે. રઘુનાથ  
ચૂનીલાલશર્મા.

## શિક્ષા.

૧૩. શ્રીમત્પરમહંસપરિમાજકાચાર્ય શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય મહારાજાધિરાજ અજગમ્-  
મખ્ડલાચાર્ય સદ્ગુરુઓતિર્મઠાધીશ્વર પદ્મદર્શનસ્થાપનાચાર્ય શ્રીનરરાજપાની શ્રીમચ્છ-  
ંકરાચાર્ય શ્રીકેશવાનન્દસાગી મુકામ ચતુર્માસ ગુરતગન્દર

પરમ શિષ્યોત્તમ પદ્મદ્વેષ્યારાધનતત્પરચરણારવિન્દમર્નન્દમિલિન્દમર્નપુરન્ધર-  
મુખ્યદેવન્દરમન્યે, વેદમૂર્તિ રાજમાન્ય રાજપ્રી નારાયણ વિદ્વલ વૈદ્ય પુરન્દરેષુ નારાયણ-  
પૂર્વક આશીર્વાદ. જત અથે વુશલમ્. તત્રાસ્તુ વિશેષ કરાનેકા કે, આપના તરપપી  
આપેલુ પુસ્તક વેદમૂર્તિ રાજમાન્ય રાજપ્રી પુરોત્તમ માદવ દેવધર ઇમોએ આપ્યું તે  
અમોએ ઘણુ યાચ્યુ, તેમાનુ તત્ત્વ આપના શ્રમનુ ઘણુ ચાર્યક ધાય એનુ છે. બીજુ એના  
ગૃહસ્થો સવ ગ્રન્થગ્નન્દ ઉપયોગી ગ્રન્થ કરનારા માણસો આ ગૃથિમા ઘગા બલ્ય છે.  
માટે આપના જેવા ધમસ્થાપન કરનારા પુરુષો આ ધગતની અન્દર ધોજાજ છે, આ-  
પનું રચેલુ પુસ્તક જોઈ અમારા આત્માને ઘણોત ચન્તોષ થમો છે, ને અમારો આપના-  
ઉપર આશીર્વાદ છે કે, આ પુસ્તક કરતાં જોઈ ધમંસમ્બન્ધી ગ્રન્થો આપ પ્રતિદ્ધ કરશો,  
ને મમનું ઉત્તેગન સાદ વધારસો, લખિતન એજ આશીર્વાદ. સવત્ ૧૯૪૦ ના કાર-  
તક શુદ્ધ ૨ વરેડ. લખિતન હોદાલાલ સદ્ગુરુદ્વારના નમસ્કાર.

૧૪. યે. શા. સં. રા. રા. શ્રીનારાયણ વિદ્વલ વૈદ્ય પુરન્દરે પુણતામ્ને-  
કર યાંસ. ગ્લાહેર રખ્ધર રાજાધિત ગ્રગપ્રાથ આવા જ્યોતિર્વિત્તગ્રમ્ય જ્ઞાતોકધા-  
ગાનમદઘાર. આપળ આદિદ્યુપાવરીનામગ્રન્થ વેલ હા પાહન પરમ ગન્તોર  
શાતા. \*\*આપળ વેલેલા ગ્રન્થસંપ્રદાત વરાવ ઉપયોગી વિગયમમદ્દિ દિદેગ  
આદે. \*\*ગ્રન્થસમ્પદ તર ચાગલા શાતા. ચાન વિગયપદી ચુધા ચર્ચે આદેન. \*\*આપ



जापण सर्व ग्रन्थाचे आधारानें हा संप्रह केला हे तर उत्तमच झालें. \* \* मुख्य हा ग्रन्थ बहुतसुन्दर संप्रमाण झाला आहे. \* \* कदाचें हे विद्यापना. मिति आपाड शुद्ध १२ शी शके १८१६ ता० १४१७१४ उत्तरं प्रेक्ष्यताम् ॥ ज्योतिर्विद्व जगन्नाथ आया.

१५. श्रीपुरन्दरोपाहविह्वलात्मजवैद्यनारायणशर्मणा यजुर्वेदीयनाशना-  
नामुपयोगी सरल भाषया 'शास्त्रिकसूत्राचलि' नामा यो ग्रन्थो विरचितस्तस्यावलो-  
कनेन मे महान्तस्तोयो जात महामुनिवाक्यप्रदर्शनपूर्वमस्मिन्ग्रन्थे नित्यवर्मविधान  
जगानां मार्गे यथाऽभिहितं भवेत्तथा ग्रन्थकारेण य प्रयत्नं कृतोऽस्ति तेन स महतीं  
प्रशंसामर्हति तस्योद्देशं सफलं भूयात् ॥ नडियाद् कार्तिक शुक्ल १५ मा शुद्धातरे  
सयत् १९५२ शके १८१७ धार्मिक शास्त्रि हरिशङ्करात्मज प्रभुशङ्कर.

सन्त्यन्तेऽस्मिन्ग्रहवोऽभिप्रायास्तो च स्पष्टसङ्कोचामागं संप्रहीता .

॥ श्रीः ॥

# श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयिनां आह्निकसूत्रावलिः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ तत्सत् ॥ अथ श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमा-  
ध्यन्दिनवाजसनेयिग्राहणानां नित्याह्निकसूत्रावलिः प्रारभ्यते ॥ त-  
त्रादौ 'मङ्गलाचरणम्'—नमामि देवं करुणाकरं तं विनायकं विघ्न-  
गणं हरन्तम् । गौरीसुतं गौररुचिं गजास्यं घृन्दारकैर्वर्णितचारुला-  
सम् ॥ १ ॥ शारदाम्भोजवदनां शारदां वन्दितां सुरैः । वन्दे च  
कामदां देवीं कामार्थीं कुलदेवताम् ॥ २ ॥ नमस्कृत्य तातं निजं  
विठलं च प्रमूमन्नपूर्णां गुरुं याज्ञवल्क्यम् । तदुक्ताह्निकाचारसूत्रप्र-  
माणान्मया रच्यते स्वल्पसूत्रावलीयम् ॥ ३ ॥ भिक्षैर्भिर्भैर्मुनीनां व-  
चनजलगणैः पूर्णमाचारसिन्धुं निर्मध्याचारसारग्रहणमपि युधैर्दुष्करं  
चेत्तथापि । निर्वाहार्थं प्रदीनं क्रियत इह न किं रो रगैः स्वात्मश-  
क्त्या तद्वत्सूत्रावलीयं क्रियत इह मया वेद्यमेवं सुधीभिः ॥ ४ ॥

## ॥ अथ ब्रह्मकर्मविचारः ॥

१. 'ब्रह्मकायस्य लक्षणम्.' भगवान्धन्वन्तरिः—शौचमास्तिक्य-  
मभ्यासो वेदेषु गुरुपूजनम् । प्रियातिथित्वमिज्या च ब्रह्मकायस्य लक्षणम् ॥
२. 'ब्राह्मणलक्षणम्.' आह्निककारिकासु—शान्ताः सन्तः सुशी-  
लाश्च सर्वभूतहिते रताः । क्रोधं कर्तुं न जानन्ति एतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ स-  
न्ध्योपासनशीलश्च सौम्यचित्तो दृढव्रतः । समः परेषु च स्वेषु एतद्ब्राह्मणल-  
क्षणम् ॥ एकादशरश्च सन्तुष्टः स्वल्पाशी स्वल्पभैक्षुनः । ऋतुकालाभिगामी  
च एतद्ब्राह्मणलक्षणम् । पराश्रं परित्यजं च यथि वा यदि वा गृहे । अदत्तं  
नैव गृहाति एतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ सत्यं ब्रह्म तपो ब्रह्म ब्रह्म चेन्द्रियनि-  
ग्रहः । सर्वभूतदया ब्रह्म एतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ यसिष्ठः—योगस्य तपो दमो  
दानं सत्यं शौचं दया युतम् । त्रिषा विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥

३. 'ब्राह्मणपालनम्.' महाभारते—सम्पतन्मोहजालेषु कदाचिदिह मानुषे । ब्राह्मण्यं लभते जन्तुस्तत्पुत्र परिपालय ॥

४. 'ब्राह्मणकर्म.' कात्यायनः—वेदे तथात्मज्ञाने च ब्राह्मणो यत्त-  
वान्भवेत् । एष धर्मस्य सर्वस्य चतुर्वर्गस्य साधकः ॥ अङ्गिराः—अग्निहोत्रं  
तपः सत्यं वेदानां चैव पालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥

५. 'भारतवर्षे जन्मफलम्.' विष्णुपुराणे—अत्रापि भारतं श्रेष्ठं  
जम्बूद्वीपे महामुने । यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः ॥ कदाचि-  
ल्लभते जन्तुर्मनुष्यं पुण्यसञ्चयान् । गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु  
ये भारतभूमिमागे । स्वर्गपवर्गस्य च हेतुभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥

६. 'ईश्वराराधने धर्मावश्यकता.' याज्ञवल्क्यः—पुराणन्यायमी-  
मासाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतु-  
र्दश ॥ मनुः—वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव  
साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ व्यासः—ब्राह्मणक्षत्रियविश्रूयौ वर्णा द्वि-  
जातयः । श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तधर्मयोग्यास्तु नेतरे ॥ तस्मादहरहर्वेदं द्विजो  
ऽधीयीत वाग्यतः । धर्मशास्त्रेतिहासादि सर्वेषां शक्तितः पठेत् ॥ मनुः—  
प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवाप्तजलभुः । तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥  
ऋक्संहिता त्रिरभ्यस्य यजुषा वा समाहितः । साम्ना वा सरहस्यानां सर्व-  
पापैः प्रमुच्यते ॥ श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः । इह कीर्तिम-  
वाप्नोति मेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥ श्रुतिर्वेदस्तु विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै  
स्मृतिः । ते सर्वार्थेष्वमीमांसे ताभ्यां धर्मो हि निर्ममे ॥ वेदः स्मृतिः स-  
दाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥  
महाभारते—श्रुतिस्मृतिसमं पुण्यं पापनाशनमुत्तमम् । चिन्तयेद्ब्राह्मणो भ-  
क्त्या धर्मसंस्थापनाय च ॥ देशे काल उपायेन द्रव्यश्रद्धासमन्वितम् । पात्रे  
प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्मलक्षणम् ॥ श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च  
प्रियमात्मनः । सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥

७. 'ईश्वराराधनावश्यकता.' विश्वामित्रकल्पे याज्ञवल्क्यः—  
आत्मनो न सहायार्थं पिता माता च तिष्ठति । न पुत्रदारा न ज्ञातिधर्म-  
स्तिष्ठति केवलम् ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दानं दया  
दमः क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ व्यासः—आलोढ्य सर्वशास्त्राणि वि-  
चार्येवं पुनः पुनः । इदमेकं मुनिष्यन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ विष्णु-  
दर्शना—आहारनिद्राभयभैरुनं च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् । धर्मो हि  
तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥

८. 'ब्राह्मणानां वेदाध्ययनावश्यकता.' याज्ञवल्क्यः—यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् । वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरं प-  
रम् ॥ मधुना पायसेनैव स देवांस्तर्पयेद्विजः । पितृन्मधुघृताभ्यां च ऋ-  
चोऽधीते हि योऽन्वहम् ॥ यजूपि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं स घृतामृतैः ।  
प्रीणाति देवानाज्येन मधुना वा पितृस्तथा ॥ स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्यो-  
ऽन्वहं पठेत् । सामानि तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ मेदसा तर्पयेहे-  
वानथर्वाङ्गिरसं पठन् । पितृंश्च मधुसर्पिभ्यामन्वहं शक्तितो द्विजः ॥ व्या-  
सः—श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां नयने द्वे विनिर्मिते । एकेन विकलः क्वाणो  
द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ॥ अत्रिः—वेदं गृहीत्वा यः कश्चिच्छास्त्रं चैवाव-  
मन्यते । स सद्यः पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥ उक्तं च प्रतिपिद्धं  
च पुनः सम्भावितं तथा । साक्षेपं निरपेक्षं च ऋषिवाक्यमनेकधा ॥ वेदाः  
प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम् । एतन्नयं यत्र भवेत्प्र-  
माणं तद्वाक्ययुक्तं कुरु तत्प्रमाणम् ॥ ( तस्माद्ब्राह्मणेन वेदशास्त्राध्ययनम-  
वश्यमेव कर्तव्यम् ) ॥

९. 'वेदाः' मनुः—त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।  
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभो ॥ चरणव्यूहे—तत्र यदुक्तं चा-  
तुर्वेद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथ-  
र्वणवेदश्चेति ॥ तत्र ऋग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदः अत्रिगोत्रं । स्वरूपं तु—प-  
ञ्चपत्रायताक्षः सुविभक्तग्रीवः कुञ्चितकेशश्मश्रुः श्वेतवर्णः पञ्चवितस्त्रिमितः  
अस्य मधुच्छन्दा ऋपिः सोमो देवता गायत्री छन्दः ॥ यजुर्वेदस्य धनुर्वेद  
उपवेदः काश्यपगोत्रं । स्वरूपं तु—पिङ्गाक्षः कृशमध्यः स्थूलगलकपोलस्ता-  
म्रवर्णः षट्पादेशदीर्घः । अस्य परमेष्ठी ऋपिः इन्द्रो देवता त्रिष्टुप् छन्दः ॥  
सामवेदस्य गान्धर्ववेद उपवेदः भारद्वाजगोत्रं । स्वरूपं तु—सन्धी शुचिः  
बृहच्छरीरः काञ्चननयनः आदित्यवर्णः षडरत्निमात्रः । अस्य गौतम ऋपिः  
अग्निर्देवता जगती छन्दः ॥ अथर्वणवेदस्य शिल्पशास्त्राद्युपवेदः वैश्वानस-  
गोत्रं । स्वरूपं तु—तीक्ष्णश्चण्डः कामरूपी विश्वात्मा नीलोत्पलवर्णः दशार-  
त्निमात्रः । अस्य दध्यङ्गायवर्णः ऋपिः आपो देवता अनुष्टुप् छन्दः ॥

१०. 'वेदयोपेतः'—ईतिर्धृतिः शिवा शक्तिश्चतस्रो वेदयो-  
पितः । भवन्ति यज्ञकालेऽसिन्धीशानादि व्यवस्थिताः ॥

११. 'वेदाङ्गानि.'—शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्योतीषि षड्वे-  
दाङ्गानि ॥ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं  
पक्ष्मनिरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥

१२. 'वेदादिसंख्या.' लक्षं तु वेदाश्चत्वारो लक्षं भारतमेव च । लक्षं व्याकरणं प्रोक्तं चतुर्लक्षं तु ज्योतिषम् ॥ महाभारते—ब्रह्मन् वेदरहस्यं च यचान्यत्स्यापितं मया । साङ्गोपनिषदां चैव वेदानां विस्तरक्रिया ॥ इति-हासपुराणानामुन्मेषं निर्मितं च यत् । भूतं मय्यं भविष्यच्च विविधं कालसंज्ञितम् ॥ तस्मात्—प्रयोगेष्वपि श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थमित्युक्तम् ॥ अस्यार्थः—विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः । विधिर्नाम ब्राह्मणम् । विधेयो नाम मन्त्रः । तर्को नाम अर्थवादः । प्राशस्त्यनिन्दान्यतरलक्षणया विधिशेषभूतं वाक्यमर्थवादः ॥

१३. 'वेदप्रशंसा.' पाराशरस्मृतौ—न कश्चिद्वेदकर्ता स्याद्वेदस्मर्ता चतुर्मुखः । वेदो नारायणः साक्षारस्वयम्भूरिति शुश्रुम ॥

१४. 'शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखाप्रशंसा.' यजुर्वेदकल्प-तरौ—सन्मूलो यजुराख्यवेदविटपी जीयात्स माध्यन्दिनिः शाखा यत्र यु-गेन्दुकाण्डसहिता यत्रास्ति सा संहिता । यत्रात्रांघ्रिलता विमान्ति शैरसौ-लाङ्गेन्दुमी ऋग्लैः पेंधद्वीपुनभोक्वर्णमधुपैः सौम्यैर्कगुह्यजितैः ॥ देवी-भागवते—अयातयामानि तु भानुगुप्तान्यन्यानि आतान्यतिनीरसानि । यजुंषि तेषामथ याज्ञवल्क्यो ह्यातयामानि रवेरवाप ॥

वाजसनेयसंहितामन्त्रसङ्ख्या.

वर्गः	वर्गः	वर्गः	वर्गः	अध्यायः	अध्यायः	अध्यायः	अध्यायः						
अ	२९३	ओ	६३८	१०००	१६८१	१	३१	५१३	१२७३	१६७५			
आ	८७	क	५१५	१४१५	३५	२	३४	१२	११७	२२	३४	१६	
इ	९६	ख	१७	२३	१८९	४	३७	१३	५८	२३	६५	३३	९७
ई	७१	ग	१५	१९	६३	५	४३	१४	३१	३४	४०	३४	५८
उ	८९	घ	९	७३	५	६	३७	१५	६५	२५	४७	३५	२३
ऊ	११	च	१५	१८३	...	७	४८	१६	६६	२६	२६	३६	२४
..	...	ज	९	...	...	८	६३	१७	९९	२७	४८	३७	२१
ऋ	१९	त	११६	२३	...	९	४०	१८	७७	२८	४९	३८	२८
ए	३५	द	१२१	५	...	१०	३४	१९	९५	२९	६०	३९	१३
ऐ	१४	ध	१९	१३४	...	११	८३	२०	९०	३०	२२	४०	१७
	६३८	१०००	१६८१	१९७५	५१३	१२७३	१६७५	१९७५	१९७५	१९७५	१९७५	१९७५	१९७५

उक्तं च—कलौ माध्यन्दिनी शाखा कलौ चण्डीविनायकाविति स्मृतिः॥

(१) काण्डानि १४ । (२) अध्यायाः ४० । (३) मन्त्राः १९७५ । (४) अक्षराणि १०५२५ । (५) ह्रस्व २, दृ दीर्घ २५ इत्याकाराण्यनुसारचिह्नानि १२३० ।

१५. 'वाजिशालिनः.' वायुपुराणे—शक्रसोमामिरुद्राश्च विश्वेदेवा-  
लिलोचनः । विधाता शङ्खपाणिश्च तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ मृकुण्डकपिलव्या-  
सयाज्ञवल्क्यपराशराः । चार्हमीकिर्नारदोऽगस्त्य इत्येते वाजिशालिनः ॥

१६. 'शुरुयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनब्राह्मणप्रशंसा'. होलिर्माप्ये—  
ऋग्वेदी च पितृस्थाने यजुर्वेदी पितामहः । त्रिवेदी मपितुः स्थाने विश्वेदेवा  
ह्यथर्वेवित् ॥ वाजिविप्रविशेषेण आद्वकर्म निरन्तरम् । शुक्लाः प्रशस्ताः कृष्णा-  
स्तु यजुरुक्तनिषेधतः ॥ तस्मात्कव्यानि हव्यानि दातव्यानि द्विजातये ।  
वाजिने दत्तमेकं तु तत्कोटिगुणितं भवेत् ॥

१७. 'अष्टादशविद्याः.' विष्णुपुराणे—अग्नानि वेदाश्चत्वारो  
मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या छेताश्चतुर्दश ॥ आयुर्वेदो  
घनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या अष्टादशैव तु ॥

१८. 'अष्टादशस्मृतिकारिणः.' बृहन्मनुः—विष्णुः पराशरो दक्षः  
संवर्तव्यासहारिताः । शातातपो वसिष्ठश्च यमापस्तम्बगौतमाः ॥ देवलः शङ्ख-  
लिखितौ भरद्वाजोशनोऽत्रयः । शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्मृतिका-  
रिणः ॥ अन्यच्च—मनुर्वृहस्पतिर्दक्षो गौतमोऽथ यमोऽङ्गिराः । योगीश्वरः  
प्रचेताश्च शातातपपराशरो ॥ सर्वतोऽशनसौ शङ्खलिखितावत्रिरेव च । विष्ण्वा-  
पस्तम्बहारीता धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः ॥

१९. 'विंशतिस्मृतिकारिणः.' याज्ञवल्क्यः—मन्वत्रिविष्णुहारीत-  
याज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥ पराशरो  
व्यासशङ्खौ लिखितौ दक्षगौतमौ । शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

२०. 'एकविंशतिस्मृतिकारिणः.' ग्रन्थान्तरे—वसिष्ठो नारदश्चैव सु-  
मन्तुश्च पितामहः । वसुः कृष्णाजिनिः सत्यव्रतो गार्ग्यश्च देवलः ॥ जमदग्निर्भर-  
द्वाजः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । आत्रेयश्छागलेयश्च मरीचिर्वत्स एव च ॥ पार-  
स्कर ऋष्यशृङ्गो वैजवापस्तथैव च । इत्येते स्मृतिकर्तार एकविंशतिरीतिताः ॥

२१. 'उपस्मृतिकाराः.' ग्रन्थान्तरे—जाबालिर्नाचिकेतश्च स्कन्दो  
लौगाक्षिकाश्यपौ । व्यासः सनत्कुमारश्च सुमन्तुश्च पितामहः ॥ व्याघ्रः  
कार्णोजिनिश्चैव जातूकर्ण्यः कपिञ्जलः । बौधावनश्च काणादो विश्वामित्रस्त-  
थैव च । पैठीनसिर्गोमिलश्च उपस्मृतिविधायकाः ॥

२२. 'अष्टादशपुराणानि.' वाचस्पतौ—ब्राह्मं पाचं वैष्णवं च शैवं  
भागवतं तथा । तथाऽन्यत्रारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् । आग्नेयमष्टमं  
प्रोक्तं भविष्यं नवमं तथा । दशमं ब्रह्मवैवर्ते लिङ्गमेकादशं तथा ॥ वाराहं

द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दं चाऽत्र त्रयोदशम् । चतुर्दशं वामनं च कौर्म पञ्च-  
दशं तथा ॥ मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डमष्टादशं तथा ॥

२३. 'अष्टादशोपपुराणानि.' कूर्मपुराणे—आद्यं सनत्कुमारोक्तं ना-  
रसिंहमतः परम् । तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारेण तु भाषितम् ॥ चतुर्थं शिव-  
धर्मारण्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् । दुर्वाससोक्तमाश्वर्यं नारदोक्तमतः परम् ॥  
कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्-  
यमेव च । माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसंध्यम् ॥ पराशरोक्तं प्रवरं  
तथा भागवतद्वयम् । इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्मसंज्ञितम् ॥

२४. 'नित्यकर्मणि विशेषविचारः.' छान्दोग्योपनिषदि—य-  
देव विद्यया करोति श्रद्धया धीर्यवचरं भवति ॥ वृषः—न्यायागतेन  
द्रव्येण कर्माणि कुर्यादिति ॥ याज्ञवल्क्यः—योऽसौ विस्तरशः प्रोक्तः  
ज्ञानस्य विधिरुत्तमः । असामर्थ्यान्न कुर्याच्चैतन्नायं विधिरुच्यते ॥ ज्ञानम-  
न्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा । जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ।  
अघमर्पणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः । स्नानाचरणमित्येतत्समुद्दिष्टं महा-  
त्मभिः ॥ यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनादुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ  
गेहे चेतदमन्त्रयत् ॥ कात्यायनः—अल्पत्वाद्वोमकालस्य बहुत्वात्स्नानक-  
र्मणः । प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥ उक्तं च—अस्नात्वा  
स्वमलं भुङ्क्ते अजप्त्वा पूयशोणितम् । अजुह्वंश्च कृमीन्कीटानददंश्च शकृत्तथा ॥  
मनुः—नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् । देवताभ्यर्चनं चैव नि-  
त्यहोमं तथैव च ॥ देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा । नाक्रमेत्का-  
मतश्छायां वज्रुणो दीक्षितस्य च ॥ भैत्रप्रसाधनं स्नानं दन्तधावनगर्जनम् ।  
पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥ देवतान्यग्निगच्छेत्तु धार्मिकोऽथ  
द्विजोत्तमान् । ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरुनेव च पर्वसु ॥ गुरुन्मृत्यांश्चोज्जिही-  
र्षन्नधिप्यन्देवतातिथीन् । सर्वतः प्रतिगृहीयान्न ॥ तृप्येत् स्वयं ततः ॥ नो-  
स्ति क्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् । द्वेषं दम्भं च मानं ज-क्रोधं  
तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ॥ देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः । स पापात्मा  
परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ उद्धृत्य वामहस्तेन पानीयं न पिबेद्ब्रूजे  
इति ॥ हारीतः—अनुष्ठितं तु यदेवैर्मुनिभिर्म्यदनुष्ठितम् । नानुष्ठेयं मनु-

( १ ) गेहे चेतदमन्त्रवदित्यस्य वर्षाष्टु रष्ट्वतिथयजनितशीतभयेन हेमन्तशिशिरयो-  
रत्यन्तशीतभयेन च यदा गृहाभ्यन्तरेऽवश्यकर्तव्यतया प्रातःस्नानं करोति तदा तेन मल-  
प्रक्षालनरूपममन्त्रकमेव स्नानं कार्यमित्यर्थः । ( २ ) न तनुयादित्यारविधिना न कुर्यादि-  
त्यर्थः । यदा तु निरग्नेहोमादिर्नमित्तत्वेन स्नानादेरतित्वरा नास्ति तदा तेनासप्तवकाल-  
पर्यन्तं यथाविधौ स्नानसन्ध्याधिकर्माणि कार्याणि ॥

यैस्तत्तदुक्तं कर्म चाचरेत् ॥ वराहपुराणे—स्नानसन्ध्यातर्पणादि जपहोम-  
 सुरार्चनम् । उपवासवता कार्ये सायंसन्ध्याहुतिस्तथा । कर्मप्रदीपे—पि-  
 त्त्यमन्त्रानुद्वेगे आत्मालम्बे अवक्षणे । अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥  
 मार्जारमूषकस्पर्शे आकुपे क्रोधसम्भवे । निमित्तेष्वेव सर्वत्र कर्म कुर्वन्नपः  
 स्पृशेत् ॥ तथा च तैल्यन्त्रस्य शब्दो यावत्प्रवर्तते । तावत्कर्म न कर्तव्यं  
 शूद्रान्त्यजगणस्य च ॥ भोजने दाने उपहारे प्रतिग्रहे । सन्ध्यात्रये-  
 ऽभ्युपाने च पूर्वं पश्चाद्विराचमेत् ॥ मण्डनः—मुख्यकाले यदावश्यं कर्म  
 कर्तुं न शक्यते । गौणकालेऽपि कर्तव्यं गौणोऽऽप्यत्रेह्यो भवेत् ॥ याज्ञ-  
 वेल्क्यः—देवर्षिकस्नातकार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः । नाक्रमेद्रक्तविण्मू-  
 त्रघ्नीयनोद्वर्तनादि वा ॥ देवतातिथिकार्यार्थं गुरुभृत्यार्थमेव च । सर्वतः  
 प्रतिगृहीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥ अग्निपुराणे—सायं प्रातश्च यः सन्ध्या-  
 मुपास्ते शुद्धमानसः । जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ॥ याव-  
 न्तश्च पृथिव्यां हि चीर्णवेदव्रता द्विजाः । अचीर्णव्रतभेदा वा विकर्मपथमा-  
 श्रिताः ॥ तेषां हि पावनार्थाय गायत्री नित्यमेव हि ॥ सन्ध्याकल्पे—  
 कुशहीना तु या सन्ध्या तिलहीनं तु तर्पणम् । दानं च दक्षिणाहीनं तत्सर्वं  
 निष्फलं भवेत् ॥ सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता । जीवन्नेव  
 भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥ न तिष्ठति तु यः पूर्वं नोपास्ते यस्तु  
 पश्चिमाम् । स सायुर्भिर्वहिष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥ भरद्वाजः—  
 सूतके मृतके वापि प्राणायामममन्त्रकम् । तथा मार्जनमन्त्रास्तु मनसोच्चार्य  
 मार्जयेत् । गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्थं निवेदयेत् । मार्जनं तु न वा  
 कार्यमुपस्थानं न चैव हि ॥ उक्तं च—तिलकं ब्रह्ममूत्रं च पाद्यमाचमनी-  
 यकम् । तिष्ठन्नैव सदा कुर्यात्सद्यः शूद्रो भवेद्विजः ॥ दीर्घकाष्ठे शिलापृष्ठे  
 नौकायां शकटे तटे । विवाहे बहुसम्पर्के स्पर्शदोषो न विद्यते । अङ्गिराः—  
 अग्न्यगारे गवां गोष्ठे देवब्राह्मणसन्निधौ । आहारे जपकाले च पादुकानां विसर्ज-  
 नम् ॥ नागदेवः—दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि वै । शर्वर्याः प्रथमे  
 यामे तावत्कुर्याद्यथाक्रमम् । राष्ट्रक्षोभे नृपक्षोभे रोगार्ते क्षयसूतके ।  
 सन्ध्यावन्दनविच्छिर्त्तने दोषाय कदाचन ॥ देवाग्निद्विजैवैवाधिकार्यं महति  
 वा भवेत् । सन्ध्यालोपे न दोषोऽस्ति येन तत्पुण्यसाधनम् ॥ ब्राह्मणस-  
 र्वस्वे हलायुधः—शिरसोऽश्वदेवत्यमाह्वानं च विसर्जनम् । ध्यानं जपं  
 प्रयोगं च येषु कर्मसु यादृशम् ॥ जातथं ब्राह्मणैर्यत्प्राज्ञाक्षय्यं येन वै भवेत् ।  
 सीशूद्रपतितांश्चैव पास्तण्डं च रजस्तलाम् । स्नानकाले न सन्भाषेज्जपहोमा-  
 दिकेषु च ॥ स्मृतिसङ्ग्रहे—धमयाचारको धर्मो जातिदेशकुलोद्भवः ।



ग्रामाचाराः परिग्राह्याः सर्वत्रैव ययोदितम् ॥ याज्ञवल्क्यः—देशकाल-  
पायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥  
बृहस्पतिः—अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं  
शीघ्रमेतद्वकीर्तितम् ॥ गृह्यपरिशिष्टे—बह्वर्णं वा स्वगृहोक्तं यस्य याव-  
त्प्रचोदितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥ यन्नाम्नातं  
स्वशाखायां पारक्यमविरोधि च । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

मनुः—कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः । त ज्ञेयो यज्ञियो देशो  
नृच्छदेशस्त्वतः परः ॥ ब्राह्मे—ब्रह्मण्याधाय कर्माणि निःसङ्गः कामव-  
र्जितः । प्रसन्नैर्नैव मनसा कुर्वाणो याति तत्पदम् ॥ याज्ञवल्क्यः—आर्ष-  
छन्दश्च दैवत्यं विनियोगं तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥  
अविदित्वा तु यः कुर्याद्याजनाध्यापनं जपम् । होममन्तर्जलादीनि तस्य  
चाल्पफलं लभेत् ॥ यजुर्वेदस्य मन्त्राणां सम्यक्पाठस्य सिद्धये । प्रणवं प्राक्  
प्रयुञ्जीत व्याहृतीस्तदनन्तरम् । सावित्रीं चानुपूर्व्येण ततो वेदं समारभेत् ॥

आत्मशास्त्रमधीत्यादावन्यशास्त्रागतः परम् । स्वशाखां यः परित्यज्य शाखा-  
रण्डः स उच्यते ॥ आश्वलायनः—ऋषिदैवतच्छब्दांसि प्रणवं ब्रह्मय-  
ज्ञके । मन्त्रादौ नोच्चरेच्छब्दास्ते यागकालेऽपि चैव हि ॥ श्रावणीपद्धतिः—  
स्वरवर्णलघोपेतं मन्त्रस्यानक्रियान्वितम् । वेदमेवं पठेद्यस्तु स्वाध्यायफलम-  
श्नुते । शौनकः—ॐकारं व्याहृतीस्तिस्रो गायत्रीं त्रिपदां तथा । मन-  
सैवमनुस्मृत्य वेदादिकमुपक्रमेत् । मनुः—वेदोपाकरणे चैव स्वाध्याये  
चैव नैत्यके ॥ नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ नैत्यके नास्त्य-  
नध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् ॥ स्मृतिमहार्णवे—अन्याधाने ऋषिच्छ-  
न्दौ यजुषां नैव कारयेत् ॥ कात्यायनपरिभाषाखण्डे—एकश्रुतिदूरा-  
त्सम्युद्धो यज्ञकर्मणि ॥ प्रतिज्ञासूत्रे—तानस्वराणि छन्दोमत्सूत्राणि ॥  
पारस्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये—स्वाहां कुर्यान्न मन्त्रान्ते न चैव जुहुया-  
द्भविः । स्वाहाकारेण हुत्वाग्नौ पश्चान्मन्त्रं समापयेत् ॥ कृष्णमट्टीये—  
न च सरेदपिच्छन्दौ श्राद्धे वैतानिके मखे । अग्निहोत्रे वैश्वदेवे विवाहादि-  
विधौ तथा ॥ होमकाले न दृश्यन्ते प्रायश्छन्दार्पदेवताः । शान्तिकादिषु  
कार्येषु मन्त्रपाठजपादिषु ॥ होमे नैव प्रकर्तव्याः कदाचिदपिदेवताः ॥  
होलिर्भाष्ये—ॐकारसंज्ञं त्रिगुणं व्यक्षरं च त्रिदैवतम् । त्रिवक्षेति त्रिषु  
स्थानं विकल्पं त्रिप्रतिष्ठितम् ॥ आपस्तम्बः—तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञ-  
दानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ त्रिमात्रस्तु  
प्रयोक्तव्यः फर्मारम्भेषु सर्वेशः । तिष्ठः सार्धाश्च कर्तव्या मात्रास्तत्त्वार्थचि-

न्तकैः ॥ शौनकः—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणो यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः स विज्ञेयो ह्यन्ये शास्त्रान्तराः स्मृताः ॥

२५. 'ऋषिच्छन्दादिः' छन्दोगब्राह्मणम्—यो हि वार्थोवि-  
दिताप्यच्छन्दोब्राह्मणविनियोगो ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति अध्या-  
पयति स्थापुं गच्छति गतं वा प्रतिपद्यते वा प्रमीयते पापीयान्  
भवति । यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति । अथ यो मन्त्रे वेद स  
सर्वमायुर्वेत्ति अयातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति । तस्मान्मन्त्रे  
विद्यादिति ॥ व्यासः—अविदित्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च ।  
योऽध्यापयेद्याजयेद्वा पापीयान् जायते तु सः ॥ 'मन्त्रर्षिः' योगियाज्ञ-  
वल्क्यः—येन यो ऋषिणा दृष्टो मन्त्रः सिद्धिश्च तेन वै । मन्त्रेण तस्य स  
प्रोक्त ऋषिभावस्तदात्मकः ॥ 'मन्त्रछन्दः'—छादनाच्छन्द उद्दिष्टं  
वाससी वाऽथवा कृते । आत्मा तु छादितो देवि मृत्योर्मातैस्तु वै पुरा ।  
आदित्यैर्वसुभी रुद्रैस्तेन छन्द इति स्मृतम् ॥ 'मन्त्रदेवताः'—यस्य यस्य  
च मन्त्रस्य प्रोदिष्टा या च देवता । तदाकारं भवेत्तस्य दैवतं देवतोच्यते ॥  
'मन्त्रविनियोगः'—पुरा कल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च । अने-  
नेदं तु कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥ निरुक्तं यत्तु मन्त्रस्य समुत्पत्ति-  
प्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं चाभिधीयते ॥ एवं पञ्चविधं योगं  
जपकाले त्वनुसरेत् । होमे बान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ॥

२६. 'ॐकारपूर्वकत्वमुक्तम्' छन्दोगपरिशिष्टे—ॐकारपूर्वं हि  
योगोपासनं यानि नित्यानि पुण्यतमानि कर्माणि दानयज्ञतपःस्वा-  
ध्यायजपध्यानसन्ध्योपासनप्राणायामहोमदैवर्षमन्त्रोच्चारप्रह्वार-  
म्मादीनि यद्यान्यत्किञ्चिच्छ्रेयस्तत्सर्वं प्रणवमुच्चार्य प्रवर्तयेत्समाप-  
येच्च ॥ स्वरितोदात्त एकाक्षर ॐकारो ऋग्वेदे । सर्वोदात्त एकाक्षर  
ॐकारो यजुर्वेदे । दीर्घोदात्त एकाक्षर ॐकारः साम्नि । संक्षिप्तो-  
दात्त एकाक्षर ॐकारोऽथर्वणवेदे ॥ वाचस्पतौ तु—ॐकारस्य  
ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपत्वमुक्तम् ॥ बौधायनः—अपिवा प्रणवमेव त्रिरन्तर्जले  
पठन्सर्वपापात् प्रमुच्यते सवेपापात्पूतो भवति ॥

२७. 'ॐकारफलम्' योगियाज्ञवल्क्यः—माहृत्यं पावनं धर्म्यं स-  
र्वकामप्रसाधनम् । ॐकारं परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकम् ॥ यथा पर्णं पला-  
शस्य शङ्कुनैकेन धार्यते । तथा जगदिदं सर्वमोङ्कारेणैव धार्यते ॥ सिद्धानां  
चैव सर्वेषां वेदवेदान्तयोस्तथा । अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठार्थोङ्कार उच्यते ॥  
आद्यं मन्त्राक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता । सर्वमन्त्रप्रयोगेषु ओमित्यादौ

प्रयुज्यते । तेन सम्परिपूर्णानि यथोक्तानि भवन्ति हि । सर्वमन्त्राधियज्ञेन  
ॐकारेण न संशयः । तत्तदोद्धारयुक्तेन मन्त्रेण सफलं भवेत् ॥

२८. 'अथाशौचे कर्मत्यागविचारः' कात्यायनः—सूतके कर्मणां  
त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते । होमः श्रौते च कर्तव्यः शुक्लाग्नेनाध्या-  
फलैः ॥ जायालिः—जन्महानौ वितानस्य कर्मत्यागो विधीयते । शालामौ  
केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः ॥ सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञानैत्यकं स्मृतिर्गर्भ-  
च । तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रियाः ॥ मनुः—उभयत्र  
दशाहानि कुलम्याप्तं न भुज्यते । दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निव-  
र्तते ॥ शुद्धेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन  
शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥ यमः—सूतके च कुलस्यान्नमभोज्यं मनुरग्रवीत् ।  
एकादशेऽहिं कुर्यात्तु दानमध्ययनं तपः ॥ पराशरः—एकाहाद्वाहणः  
शुद्धेद्योऽग्निवेदसमन्वितः । व्यहृत्केवलवेदज्ञो निर्गुणो दशभिर्दिनैः ॥  
आह्निककारिकासु—देशान्तरे मृतं श्रुत्वा गोत्रिणं च स्वान्धवम् ।  
स्वगोत्री शुद्ध्यते सद्यो मातापित्रोर्दशाहकम् ॥ यदि गर्भविपातश्च श्रूयते मास-  
सङ्ख्याया । यावन्मासस्थितो गर्भस्तावद्यामाश्च सूतकम् । आचतुर्थ्याञ्चवे-  
रत्तायः पातः पञ्चमपष्ठयोः । अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥  
अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका । दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति  
भूमिस्त्र्यं च नवोदकम् ॥ ग्राममध्ये मृतः कश्चिन्नरो नारी चतुष्पदः । न  
कुर्यादन्नपानं च मृतं यावन्न नीयते ॥ अपां मध्ये गवां गोष्ठे विवाहे  
यज्ञमण्डपे । राहोर्दर्शनकालस्य सूतकं न विधीयते ॥

२९. 'पौडशसंस्काराः' संस्कारभास्करे—गर्भाधानमतश्च पुंसवनकं  
सीमन्तजातामिधे नामाख्यं सह निष्क्रमेण च तथाऽन्नप्राशनं कर्म च ।  
चूडाख्यं व्रतबन्धकोप्यथ चतुर्वेदव्रतानां पुरः केशान्तः सविसर्गकः परि-  
णयः स्यात् पौडशी कर्मणाम् ॥

३०. 'नित्याचाराः' याज्ञवल्क्यः—श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य  
च प्रियमात्मनः । सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ व-  
सिष्ठः—आचारः परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चयः । हीनाचारी परीतात्मा  
प्रेत्य चेह विनश्यति ॥ नैनं तपासि न ब्रह्म नाग्निहोत्रं न दक्षिणा । हीनाचा-  
राश्रितं अष्टं तारयन्ति कथञ्चन । तपोदानोपवासेषु व्रतेषु नियमेषु च । इज्या-  
ध्ययनधर्मेषु योऽनासक्तः स निष्क्रियः ॥ पराशरः—सन्ध्यां स्नानं जपो  
होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् । वैश्वदेवाऽस्तिथेयश्च पट्ट कर्माणि दिने दिने ॥  
दक्षः—आचारः प्रथमो धर्मः श्रुत्युक्तः सार्त एव च । तस्मादेतत्समायुक्तं

गृहीयाद्वात्मनो द्विजः । आचारालभ्यते पूजा आचारालभ्यते प्रजा । आचारादन्नमक्षय्यं तदाचारस्य लक्षणम् ॥ आचारात्प्राप्यते स्वर्ग आचारात्प्राप्यते सुखम् । आचारात्प्राप्यते मोक्ष आचारात्किं न लभ्यते ॥ तस्मात्—चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालनम् । आचारग्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखमोगी च सततं रोगी चाल्पायुषी भवेत् ॥ दक्षः—अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन्प्रायश्चित्ती भवेद्विजः ॥ विष्णुपुराणे—यत्कृते दशभिर्येषैस्तेतायां हायनेन यत् । द्वापारे यत्तु मासेन अहोरात्रेण तत्कलौ ॥ तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश्च फलं द्विजः । प्राप्नोति पुरुषस्तेन फलिमाप्नोति मानवः ॥ कर्पादिकायाम्—यत्रैविद्यात्मकं कर्म श्रौतं तदभिधीयते । श्रुतिस्मृत्यात्मकं कर्म स्मृतं चैव तदुच्यते ॥ याजुर्वेदो मन्त्रेऽध्वर्युर्होता ऋक्शाखिरुक्ताः । उद्गाता सामवेदी च श्रौतं कर्म त्रिधा स्मृतम् ॥

३१- 'सर्वकर्मसिद्ध्यर्थं सङ्कल्पावश्यकता.' यजुःसंहितायाम्—अग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामि । इदमहमनुतात्सत्यमुपैमि सत्यं देवा अनृतं मनुष्या इति श्रुतेः ॥ बृहद्यमः—सङ्कल्पं च यथा कुर्यात्स्नानदानव्रतादिके । अन्यथा पुण्यकर्माणि निष्फलानि भवन्ति च ॥ मार्कण्डेयः—सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतं नियमधर्मा च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥ ऋषिभट्टीये—सङ्कल्पश्चेन्मनसि मननं प्रोक्तरीत्याथ वाचा व्याहर्तव्यं तदनु च करेणाम्बुसकस्त्रिधेति । वाङ्मात्रेण स्मरितकरणे केचिदिच्छन्ति त्राम्बुक्षेपस्थानेऽञ्जलिमुपदिशन्त्यन्य एष्विष्ट आद्यः ॥

३२. 'समावर्तनोत्तरं ब्राह्मणस्य सदावर्तनम्.' पारस्करगृह्यसूत्रे—स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः । कामादितरः । नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यान्न च गच्छेत् । कामं तु गीतं गायति चैव गीते वा रमत इति श्रुतेर्क्षयम् । धेमे नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेन्न च धावेत् । उदघानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्रपतनसन्धिसर्पणविवृतस्नानविषमलङ्घनशुष्कवदनसन्ध्यादित्यप्रेक्षणमैक्षणानि न कुर्यान्न ह वै स्नात्वा भिक्षेताप ह वै स्नात्वा भिक्षां जयतीति श्रुतेः । वर्षत्यप्रावृतो व्रजेदयं मे व्रजः पाप्मानमपहनदिति । अप्स्वात्मानं नावेक्षेत् । अजातलोम्नीं विपुष्पीं पण्डश्च नोपहसेत् । गर्मिणीं विजान्येति ब्रूयात् । सकुलमिति नकुलम् । भगालमिति कपालम् । मणिधनुरितीन्द्रधनुः । गांधयन्तीं परसौ नाचक्षीत । उर्वरामानन्तर्हितायां भूमावुत्सर्पेस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात् । स्वयं प्रशीर्णेन

काष्ठेन गुदं प्रमृजीत । विकृतं वासो नान्छादयीत । दृढव्रतो वधत्रः  
 स्वात्सर्वतः आत्मानद्रोपायेत्सर्वेषां मित्रमिव ॥ २-७ ॥ तिस्रो रात्री-  
 र्त्रतं चरेत् । अमासार्शयमृण्मयपायी । स्त्रीशूद्रश्वकृष्णशकुनिशुनां  
 चादर्शनमसम्भाषणं च तैः । श्वशूद्रसूतकात्रानि च नाद्यात् ।  
 मूत्रपुरीषे ग्रीवनं चातपे न कुर्यात्सूर्याच्चात्मानं नान्तर्दधीत । तप्तेनो-  
 दकार्यान्कुर्वीत । अवज्ज्योत्य रात्रौ भोजनम् । सत्यवदनमेव वा ।  
 दीक्षितोऽप्यातपादीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवाधेत् ॥ २-८ ॥

३३. 'नित्यकर्मविधौ संक्षेपेण कारिकाः' वाचस्पतौ दक्षः—  
 प्रातरुत्थाय कर्तव्यं यद्विजेन दिने दिने । तत्सर्वं सम्प्रवक्ष्यामि द्विजानामुप-  
 कारकम् ॥ उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिको भवेत् । नित्यनैमित्तिकैर्मुक्तः  
 काम्यैश्चान्यैरर्गहितैः ॥ यः स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते द्विजः । अज्ञा-  
 नाद्यदि वा मोहात्स तेन पतितो भवेत् ॥ दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्यो-  
 पदिश्यते । द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥ षष्ठे च सप्तमे चैव  
 अष्टमे च षष्ठ्यं पृथक् । विभागेष्वेव यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषत इति ॥

### ॥ प्रथमभागकृत्यानि ॥

३४. 'कारिकाः' वाचस्पतौ दक्षः—उषःकाले तु, संप्राप्ते शौचं  
 कृत्वा, यद्गार्थवत् । ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ सन्ध्यायां च  
 प्रभाते च मध्याह्ने च ततः पुनः । सन्ध्या चोपासते यस्तु ब्राह्मणो हि वि-  
 शेषतः ॥ सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते । स्वयं होमे फलं यत्तु  
 सदन्त्येन न जायते ॥ ऋत्विक् पुनो गुरुर्ग्राता भागिनेयोऽथ विदपतिः ।  
 एभिरेव हुतं यत्तु तदुत स्वयमेव हि ॥ देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गल-  
 यीक्षणम् । देवकार्याणि पूर्वाह्ने मनुष्याणां च मध्यमे ॥ पितॄणामपराह्णे च  
 कार्याप्येतानि यत्नतः । पौर्वाहिकं तु यत्कर्म यदि सत्सायमाचरेत् ॥ न तस्य  
 फलमाप्नोति चन्ध्यास्त्रीमैथुनाद्यया । दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतद्विधीयते ॥

३५. 'प्रातरुत्थानकालः' मनुः—ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थावनु-  
 चिन्तयेत् । कायक्लेशाश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च । (वेदतत्त्वार्थ ईश्वरः) ॥

३६. 'ब्राह्ममुहूर्तः' विष्णुपुराणे—रात्रेः पश्चिमयामस्य मुहूर्तो य-  
 स्तृतीयकः । स ब्राह्म इति विज्ञेयो विहितः स प्रबोधने ॥ पञ्चपञ्च उप-  
 कालः सप्तपञ्चारणोदयः । अष्टपञ्च भवेत्पातस्ततः सूर्योदयः स्मृतः ॥ ध-

१ प्रथमादि 'भागास्त्वष्टया' विभक्तदिनसाक्षाः । ते च प्रत्येक स्थूलमानेन  
 पादोनचतुर्पण्डिकात्मका ज्ञानव्या ॥

भागकृत्यानि ] प्रातरुत्थानानन्तरं नद्यादौ जलग्रहणप्रकारः । १३

न्यन्तरिः—धर्मार्थकामप्रीत्यर्थं सतां ग्रहणमुत्तमम् । प्राप्नुयात्स्वर्गवासं च नित्यमेव समाचरेत् ।

३७. 'प्रातरुत्थानाभावे दोषः.' रत्नावल्याम्—ब्राह्मे मुहूर्ते या निद्रा सा पुण्यक्षयकारिणी । तां करोति द्विजो मोहात्पादकृच्छ्रेण शुच्यति ॥

३८. 'ईश्वरनामोच्चारणम्.' व्यासः—हे जिह्वे रससारज्ञे सर्वदा मधुरप्रिये । नारायणाख्यपीयूषं पितृ जिह्वे निरन्तरम् ॥ त्रैलोक्यचैतन्यमयादिदेव श्रीनाथ विष्णो भवदाज्ञयैव । प्रातः समुत्थाय त्वं प्रियार्थं ससारयात्रामनुवर्तयिष्ये ॥ सुप्तः प्रबोधितो विष्णो हृषीकेशेन यत्तया । यद्यत्कारयसे कर्म तत्करोमि तवाज्ञया ॥ तस्मान्नारायण, रामकृष्ण, राधाकृष्ण, गौरीशङ्कर, विष्णो, गजानन, सच्चिदानन्द इत्यादि नामस्मरणं नित्यमेव कर्तव्यम् ॥

३९. 'शुचिर्भूतता.' कात्यायनः—उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः । परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेदन्तधावनम् ॥ अङ्गिराः—उत्थाय पश्चिमे रात्रे तत आचम्य चोदकम् । मुखशुद्ध्यर्थमादौ तु गण्डूपत्रितयं चरेत् ॥

४०. 'स्वकरतलाद्यवलोकनम्.' आचारप्रदीपे—कराग्रे वसते लक्ष्मीः करमध्ये सरस्वती । करमूले स्थितो ब्रह्मा प्रभाते करदर्शनम् ॥

४१. 'प्रातःकाले दर्शनीयपदार्थाः.' आचारप्रदीपे नागदेवः—श्रोत्रियं सुभगा गा च अग्निमग्निर्चितं तथा । प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्मः स प्रमुच्यते ॥ अन्यच्च—भारद्वाजमयूराणां चापस्य नकुलस्य च । प्रभाते दर्शनं श्रेष्ठं वामपृष्ठे विशेषतः ॥

४२. 'प्रातःकाले दर्शनायोग्याः पदार्थाः.' नागदेवः—पापिष्ठं दुर्भगं चान्धं नम्रमुत्कृच्छनासिकम् । प्रातरुत्थाय, यः पश्येत्तत्कलरूपलक्षणम् ॥ भस्मातक कर्पफलं काकमार्जारमूपकान् । क्लीवं च गर्दभं चैव न पश्येत्प्रातरेव हि ॥

४३. 'भूमिस्पर्शनम्.' मदनपारिजाते—समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डिते । विष्णुपत्निं नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे ॥

४४. 'प्रातरुत्थानानन्तरं नद्यादौ जलग्रहणप्रकारः.' व्यासः—सरित्सरःसु वापीषु गर्तप्रस्रवणादिषु । स्नायाद्यथममुद्धृत्य पद्मं पिण्डास्तु वारिणा ॥ नागदेवः—अभावे कूपवापीनामनपाये पयोभृताम् । रजोदुष्टेऽपि पयसि उपमोगो न दुष्यति । तस्माद्यथममुद्धृत्य जलं भूम्या परित्यजेत् ॥

४५. 'विष्मूत्रोत्सर्गविधिः।' पारस्करगृह्यसूत्रे—तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात् । स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत । विकृतं वासो नाच्छादयीत ॥२॥७॥१५॥ मूत्रपुरीषे घ्रीवनं चातपे न कुर्यात् ॥२॥८॥५॥

४६. 'शौचावश्यकता.' दक्षः—शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो यतो द्विजः । शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥ व्याघ्रपादः—शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृजलोभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धं तथान्तरम् ॥ घृष्टपराशरः—कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मृज्जलैः । निवद्धशिखाकच्छस्तु द्विज आचमनं चरेत् ॥ औशनः—अकृतं वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् । सोपान्तको जलस्यो वा नोष्णीषी वाचमेहुषः ।

४७. 'शौचे स्थलम्.' अङ्गिराः—अयजियैरनाद्रैश्च तृणैः संछाद्य मेदिनीम् । कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः ॥ बौधायनः—देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्था च ज्ञात्वा शौचं निधीयते ॥ दश हस्तान्परित्यज्य मूत्रं कुर्याज्जलाशये । शतहस्तान्पुरीषार्थे-तीर्थे नद्यां चतुर्गुणम् ॥ अवकृष्य च विष्मूत्रं काष्ठलोष्ठतृणादिना । उद्धृत्वासा उत्तिष्ठेद्गुदं विधृतमेहनः ॥ धाराशौचं न कुर्यात् शौचशुद्धिमभीप्सता । जुलकैरेव कर्तव्यं हस्तशुद्धिविधानतः ॥ तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्धृतवारिणा ॥

४८. 'शौचे उक्ता दिशः.' पराशरः—ततः प्रातः समुत्थाय कुर्याद्विष्मूत्रमेव च । नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपादतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥ यमः—(प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्नेऽपराह्णे प्राङ्मुखस्तथा । उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥ मनुः—छायायामन्यकारे च रात्रावहनि वा द्विजः । यथासुखं सुखं कुर्यात्प्राणवाधामयेषु च ॥ (रात्रौ गृहेऽपि यथासुखं सुखं कुर्यात्) औशनः—शौचे च सुखमासीनः प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः । शिरः प्रावृत्य कर्णं वा मुक्तकच्छशिसोऽपि वा ॥

४९. 'शौचे उपवीतधारणप्रकारः.' अमरे—उपवीतं ब्रह्मसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्त्रिजिवीतं कण्ठलम्बितम् ॥ आह्निककारिकासु—मूत्रे तु दक्षिणे कर्णे पुरीषे वामकर्णके । उपवीतं सदा धार्य मैथुने तृषणोतिवत् ॥ अङ्गिराः—कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् । विष्मूत्रे तु गृही कुर्याद्दामकर्णे समाहितः ॥ मायणीये—मलमूत्रं त्यजेद्विप्रो विस्मृत्यैवोपवीतधृक् । उपवीतं तदुत्सृज्य धार्यमन्यत्नवं तदा ॥ बौधायनः—सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिरोन च । विशिखो

व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥ हेमाद्रौ भरद्वाजः—दक्षिणं बाहुमु-  
द्धृत्य वामस्कन्धे निवेशितम् । यज्ञोपवीतमित्युक्तं देवकार्येषु शस्यते ॥

५०. 'शौचे जलपात्रग्रहणविचारः.' सायणीये—गृहीत्वा जल-  
पात्रं तु विष्णुमंत्रं कुरुते यदि । तज्जलं मूत्रसदृशमतश्चान्द्रायणं चरेत् ॥  
( शौचोत्तरमिति शेषः ) ॥

५१. 'शौचे मृत्तिकाग्रहणम्.' यमः—आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कु-  
लालात्सिकतां तथा । विप्रे तु शुक्ला ग्राह्योक्ता रक्ता क्षात्रे विधीयते ॥  
हरिद्रवर्णा वैश्ये तु शूद्रे कृष्णा प्रकीर्तिता ॥ भृगुः—यस्मिन् देशे तु  
यत्तोर्यं या च यत्रैव मृत्तिका । सैव तत्र प्रशस्ता स्यात् तथा शौचं  
विधीयते ॥

५२. 'शौचे मृत्तिकालेपनम्.' याज्ञवल्क्यः—गृहीतं शिश्नश्चोत्थाय  
मृद्धिरभ्युद्धृतैर्जलैः । गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥

५३. 'शौचे मृत्तिकाप्रमाणम्.' भृगुः—द्वे लिङ्गे मृत्तिके देये गुदे  
पञ्च फरे दश । उभयोः सप्त दातव्या विदुःशौचे मृत्तिकाः स्मृताः ॥ एकं  
शौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः ॥ वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां च च-  
तुर्गुणम् । यद्विवा विहितं शौचं तदर्धं निशि कीर्तितम् । तदर्धमातुरे प्रो-  
क्तमातुरस्यार्धमध्वनि ॥ शौनकः—आर्द्रामलकमात्रास्तु मूत्रशौचे हि  
मृत्तिका ॥ शात्तात्तपः—आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुप्रते स्थिताः ।  
तथैवाहुतयः सर्वाः शौचे देयास्तु मृत्तिकाः ॥ अंतर्जलादेवगृहाद्वल्मीका-  
न्मूपकगृहात् । कृतशौचस्थलाच्चैव न ग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः । आदित्यपु-  
राणे—स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं शौचं प्रोक्तं मनीषिभिः । दिवा शौचस्य निश्यर्धं  
पथि पादो विधीयते ॥ आर्तः कुर्याद्यथाशक्ति शक्तः कुर्याद्यथोदितम् ॥  
चन्द्रिकायाम्—पादतले तिस्रो मृत्तिका गुल्फयोश्चतस्र इति ॥ अरण्ये  
निर्जले रात्रौ चौरव्याकुलिते पथि ॥ कृत्वा मूत्रपुरीषं च द्रव्यहस्तेन शु-  
ष्यति । गङ्गातोयेन कृत्वाया मृदो भारश्च गोमयैः । आमृतेराचरन् शौचं  
भावदुष्टो न शुष्यति ॥

५४. 'लिङ्गगुदप्रक्षालनम्.' आश्वलायनः—लिङ्गशौचं पुरा कृत्वा  
गुदशौचं ततः परम् ॥ देवलः—धर्मविदक्षिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।  
तथा च वागहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोषयेत् ॥

५५. 'पाणिपादप्रक्षालनम्.' नागदेवः—एकैकया मृदा पादौ दत्तौ  
प्रक्षाल्य यत्नतः । निबद्धशिराकण्ठस्तु द्विज आचमनं चरेत् ॥

५६. 'गण्डपादिविधिः.' नागदेवः—मूत्रे पुरीषे मुक्तयन्ते रेतःप्र-



सवणे तथा । चतुरष्ट द्विष्ट द्यष्ट गण्डूषैः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ अन्तर्जानु  
शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमप-  
स्पृशेत् । आश्वलायनः—कुर्याद्द्वादश गण्डूपान् पुरीषोत्सर्जने ततः ।  
मूत्रोत्सर्गे च चतुरो भोजनान्ते तु षोडश ॥ भक्ष्यभोज्यावसाने तु गण्डु-  
पाष्टकमाचरेत् ॥ प्रयोगपारिजाते—पुरतः सर्वदेवाश्च दक्षिणे पितरस्त-  
था । ऋषयः पृष्ठतः सर्वे वामे गण्डूषमाचरेत् ॥

५७. 'कच्छविचारः' सध्रहे—वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छत्रयमु-  
दाहृतम् । त्रिभिः कच्छैः परिजेयो विप्रो यः स शुचिर्भवेत् ॥ ग्रन्थान्तरे—  
आठौ कच्छस्ततो नीची नाभिमध्ये च वाससी । नीची वक्षिणतः स्वाष्पा  
एतत् त्रिकच्छलक्षणम् ॥ कच्छेन सहितो विप्रो मूत्रोत्सर्गे करोति चेत् ।  
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि पादकृच्छ्रेण शुद्धयति ॥ गुह्यं प्रक्षाल्य सलिलैर्मूत्रो-  
त्सर्गादनन्तरम् । गण्डूपत्रितय कृत्वा तेन शुद्धो भवेद्विजः ॥ मुक्तकच्छस्तु  
यो विप्रो धरण्या पादतश्चरेत् । पदे पदे मुरापान प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

५८. 'मौनधारणम्' हारीतः—उच्चारं मैथुने चैव प्रस्तावे दन्त-  
धावने । आद्धे भोजनकाले च पट्सु मौनं समाचरेत् ॥ अङ्गिराः—स-  
न्ध्ययोरुभयोर्जाप्ये भोजने दन्तधावने । पितृकार्ये च देवे च तथा मूत्रपु-  
रीषयोः । गुरूणां सन्निधौ दाने योगे चैव विशेषतः । एतेषु मौनमातिष्ठ-  
न्स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥

५९. 'मुखमार्जनविधिः' पारस्करगृह्यसूत्रे—दन्तधावनमन्त्रः—  
औदुम्बरेण दन्तान्धावेत् । अन्नाद्याय व्यूहध्वः सोमो राजाऽयमाग-  
मत् । स मे मुखं प्रमाह्वयते यशसा च भगेन चेति ॥ २।६। १७ ॥  
हरिहरभाष्ये—औदुम्बरेण द्वादशाङ्गुलसंमितेन कनिष्ठिकाग्रवत्  
स्थूलेनोदुम्बरकाष्ठेन अन्नाद्याय व्यूहध्वमितिमन्त्रेण दन्तान्धावयेत् ॥

६०. 'दन्तधावनावश्यकता' अत्रिः—मुखे पर्युषिते नित्यं भव-  
त्यप्रयतो नर । दन्तधावनमुद्दिष्ट जिह्वोलेखनिका तथा ॥

६१. 'दन्तधावने वनस्पतिप्रार्थना' विश्वामित्रकल्पे—आयुर्वलं  
यशो वर्चः प्रजा पशुन् वसुनि च । ब्रह्म प्रज्ञा च मेधा च त्व नो देहि  
वनस्पते ॥

६२. 'दन्तधावने उक्तकाष्ठानि' नागदेवः—करञ्जोदुम्बरौ चूतः  
कदम्यो लोघ्नचम्पकौ । बदरीति हुमाश्चैते शोका दन्तप्रधावने ॥ वाचस्प-  
तिः—अथो मुखविशुद्धयर्थं गृहीयादन्तधावनम् । आचान्तोऽप्यशुचिर्वसा-  
दकृत्वा दन्तधावनम् ॥ आप्राप्नातकषात्रीजमङ्कोटसदिरोद्धनम् । शम्यपा-

मार्गस्वर्जरीशेलुश्रीपणिपीलुजम् ॥ राजादनं च नारङ्गं कपायं कटुऋण्टकम् ।  
क्षीरवृक्षोद्भवं वापि प्रशस्तं दन्तधावने ॥ जिह्वोल्लेखनिकां वापि कुर्याच्चा-  
पाकृतिं शुभाम् । ततः कुर्यात्पयस्नेन शुद्ध्यर्थं दन्तधावनम् ॥ 'उक्तदन्त-  
धावनकाष्ठे गुणाः' नृसिंहपुराणे—तिन्तिणिर्वेणुष्टं च आग्रनिम्बौ त-  
थैव च । सर्जे धैर्ये वटे दीप्तिः करञ्जे विजयो रणे ॥ छक्षजे चार्थसम्पत्ति-  
र्वदर्या मधुरः स्त्रः । खादिरे चैव सौभाग्यं बिल्वे तु विपुलं धनम् ॥  
उदुम्बरे च चाक्सिद्विर्वन्धूके च दृढा मतिः । रौघ्रे च कीर्तिः सौभाग्यं पा-  
लाशे सिद्धिरुत्तमा ॥ कदम्बे सकला लक्ष्मीरात्र आरोग्यमेव च । अपामार्गे  
स्मृतिर्मेघा मञ्जा वाणी वपुर्धृतिः ॥ आयुः शीलं यशो लक्ष्मीः सौभाग्यं  
चोपजायते । अर्केण हन्ति रोगांस्तु बीजपूरेण तु व्यथाम् ॥ दाडिमे सि-  
न्दुवारे च उटजे कुटजे तथा । जाती च करमर्दी च दुःस्वप्नं नाशयेदिति ॥  
ककुभेन तथायुष्मान्मवेत्पलितवर्जितः । तस्माच्छुष्कं तथाद्रौ वा मक्षुयेदन्त-  
धावनम् ॥

६३. 'दन्तधावनविधिः' घन्वन्तरिः—(तत्रादौ दन्तपयनं द्वादशा-  
ङ्गुलमायतम् । कनिष्ठिकापरीणाहमृज्वमन्थिकमवणम् ॥ अयुगमन्थि-  
यच्चापि प्रत्यग्रं शस्तभूमिजम् । अवेक्ष्यर्तुं च दोषं च रसं धीर्यं च योज-  
येत् ॥ कपायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रातरुत्थितः । निम्बश्चे तिक्तके श्रेष्ठः  
कपाये खदिरस्तथा ॥ मधूफो मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा । क्षौ-  
द्रव्योपत्रिवर्गोक्तं सतैलं सैन्धवेन च ॥ चूर्णेन तेजोवत्याश्च, दन्तान्नित्यं  
विशोधयेत् । एकैकं वर्षयेदन्तं मृदुना कूर्चकेन च ॥ दन्तशोधनचूर्णेन  
दन्तमासान्यबाधयन् । जिह्वानिलेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्धमेव च ॥ तन्म-  
लापहरं शस्तं मृदु श्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् । मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोफजाड्यहरं  
परम् ॥ दन्तदार्व्यकर रुच्यं स्नेहगण्डूपधारणम् । क्षीरवृक्षरुपायैर्वा क्षीरेण  
च विमिश्रितैः ॥ भिल्लोदककपायेण तथैवामलकस्य वा । प्रक्षालयेन्मुखं  
नेत्रे स्वस्यः शीतोदकेन वा ॥

६४. 'दन्तधावनकाष्ठभावे' आचारार्के—तिन्तिण्यादिविहित-  
स्त्रोद्भवेन चूर्णाकृताद्येण प्रस्थातिलेन शुष्केणाद्रौष वा दन्तधावनं कुर्यात् ॥  
नागदेवः—अभावे दन्तकाष्ठस्य प्रतिपिद्धदिने तथा । अपां द्वादशगण्ड-  
पैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥ यद्वा तृणपर्णोदकैरङ्गुल्या वा दन्तान्धावयेत् ॥

६५. 'वर्ज्यदन्तधावनकाष्ठानि' गर्गः—कुशं काशं पलाशं च  
निशुपं यस्तु मक्षयेत् । तावद्भवति चाण्डालो यावद्भङ्गा न पश्यति ॥  
अर्धशुष्कं त्वचाहीनं यत्नेन परिवर्जयेत् । पतितं चातिरिक्तं च कीटविद्धं

तथैव च ॥ नागदेवः—नाहुलीभिश्च मृद्धिश्च पर्जैर्लोष्ठैश्च मसना । ना  
यसैश्च तथा लोहैः सदा दन्तान् मृजेद्विजः ॥

६६. 'दन्तधावनकाष्ठप्रमाणम्.' नागदेवः—(दशाङ्गुलं तु विप्राण  
क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् । अष्टाङ्गुलं तु वैश्यानां शूद्राणां सप्तसंमितम्) ।  
गर्गः—चतुरङ्गुलमात्रं तु नारीणां नात्र संशयः ॥ विष्णुस्मृतिः—कर्नान्य-  
ग्रसमस्यौल्ये सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् । प्रातर्गृत्वा च यतवाग्भक्षयेदन्तधावनम् ॥

६७. 'दन्तधावनकाष्ठवर्जनकालः.' व्यासः—(प्रतिपददर्शपष्ठीषु  
नवम्यां रविवासरे । दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ आ-  
चार्यः—अष्टम्योश्च चतुर्दश्योः पञ्चदश्यां त्रिजन्मसु । व्यतीपाते च  
संक्रान्त्यां दंतकाष्ठं न भक्षयेत् ॥)

६८. 'दन्तधावने दिग्निशेषः.' विष्णुः—(प्राह्मुखस्य घृतिः सौर्यं  
शरीरारोग्यमेव च । दक्षिणेन तथा कष्टं पश्चिमेन पराजयः ॥ उत्तरेण  
गवां नाशः स्त्रीणां परिजनस्य च । पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान्कामानवा-  
मुयात् ॥)

६९. 'दन्तघर्षणान्ते गण्डपविधिः.' शौनकः—(पश्चाद्वादशगण्ड-  
पैर्विदध्यादन्तधावनम् । स्मृत्योद्धारं च गायत्रीं बध्नीयाद्वै शिखा ततः ॥

७०. 'मुखप्रक्षालनानन्तरं देहशुद्धिः.' व्यासः—(अपवित्रः पवित्रो  
वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥  
अनेन प्रकारेणाद्भिः शरीरं मार्जयेत् ॥)

७१. 'मुखप्रक्षालनानन्तरं सूर्यप्रार्थना.'—आदित्यस्य नमस्कारं  
ये कुर्वन्ति दिने दिने । जन्मान्तरसहस्रेषु दारिद्र्यं नोपजायते ॥

७२. 'मुखप्रक्षालनानन्तरं तुलसीप्रार्थना.'—महाप्रसादजननी  
सर्वसौभाग्यवर्धिनी । आधिच्याधिहरा नित्यं तुलसि त्वं नमोऽस्तु ते ॥

७३. 'मुखप्रक्षालनानन्तरं गोप्रार्थना.'—गावो मे अग्रतः सन्तु  
गावो मे सन्तु पृष्ठतः । गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये च साम्यहम् ॥

७४. 'प्रातःस्मरणे नारायणस्तुतिः.' आचारमयूरे व्यासः—  
प्रातः स्मरामि भवभीतिमहार्तिशान्त्यै नारायणं गरुडवाहनमब्जनाभम् ।  
आहाभिभूतवरवारणमुक्तिहेतुं चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रम् ॥ प्रातर्नमामि  
मनसा वचसा च मूर्ध्ना पादारविन्दयुगुलं परमस्य पुंसः । नारायणस्य नर-  
कार्णवतारणस्य पारायणप्रवणविप्रपरायणस्य ॥ प्रातर्भजामि भवतामभयङ्करं  
तं प्राक्सर्वजन्मकृतपापभयापहत्यै । यो आहवक्त्रपतिताङ्घ्रिगजेन्द्रघोरशो-

कमणाशनकरो धृतशङ्खचक्रः ॥ श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातः प्रातः पठेन्नरः ।  
श्लोकत्रयगुरुस्तस्यै दद्यादात्मपदं हरिः ॥

७५. 'गणेशस्तुतिः.' सद्धर्मचिन्तामणौ—प्रातः सरामि गणेशाय—  
मनाथबन्धुं सिद्धरूपपरिशोभितगण्डयुग्मम् । उद्गण्डविभ्रपरिखण्डनचण्डदे-  
ण्डमाखण्डलादिसुरनायकवृन्दबन्धम् ॥ प्रातर्नमामि चतुराननबन्धमानमि-  
च्छानुकूलमखिलं च परं दानम् । तं तुन्दिलं द्विरसनाधिपयज्ञसूत्रं पुत्रं  
विलासचतुरं शिवयोः शिवाय ॥ प्रातर्भजाम्यभयदं खलु भक्तशोकदाया-  
नलं गणविभुं वरकुञ्जरास्यम् । अज्ञानकाननविनाशनहव्यबाहमुत्साहवर्ध-  
नमहं सुतमोश्चरस्य ॥ श्लोकत्रयमिदं पुण्यं सदा साम्राज्यदायकम् ।  
प्रातरुत्थाय सततं यः पठेत्प्रयतः पुमान् ॥

७६. 'सूर्यस्तुतिः.' सद्धर्मचिन्तामणौ—प्रातः सरामि खलु तत्स-  
वितुर्वरेण्यं रूपं हि मण्डलमृचोऽथ तनुर्यजूंषि । सामानि यस्य किरणाः  
प्रभवादिहेतुं ब्रह्माहारात्मकमलक्ष्यमचिन्त्यरूपम् ॥ प्रातर्नमामि त्रारणि  
तनुवाक्नोभिर्भ्रक्षेत्रपूर्वकसुरैर्नुतमर्चितं च । वृष्टिप्रमोचनविनिग्रहहेतुमूतं  
त्रैलोक्यपालनपरं त्रिगुणात्मकं च । प्रातर्भजामि सवितारमनन्तशक्ति-  
पापौषशुभयारोगहरं परं च । तं सर्वलोककलनात्मककालमूर्तिं गोकण्ठय-  
न्धनविमोचनमादिदेवम् ॥ श्लोकत्रयमिदं मानोः प्रातः प्रातः पठेत्तु यः ।  
स सर्वव्याधिनिर्मुक्तः परं सुखमवाप्नुयात् ॥

७७. 'दीप्यस्तुतिः.' सद्धर्मचिन्तामणौ—प्रातः सरामि शरदिन्दु-  
करोज्ज्वलाभां सद्रलवन्मकरकुण्डलहारभूषाम् । दिव्यायुधोर्जितसुनीलसह-  
स्रहस्तां रक्तोत्पलभचरणां भवती परेशाम् ॥ प्रातर्नमामि महिषासुरचण्ड-  
मुण्डशुम्भासुरप्रमुखदैत्यविनाशदक्षाम् । ब्रह्मेन्द्ररुद्रमुनिमोहनशीललोलां  
चण्डीं समस्तसुरमूर्तिमनेकरूपाम् ॥ प्रातर्भजामि भजतामभिलापदात्रीं धात्रीं  
समस्तजगतां दुरितापहञ्चीम् । संसारबन्धनविमोचनहेतुमूतां मायां परां  
समधिगम्य परस्य विष्णोः ॥ श्लोकत्रयमिदं देव्याश्चण्डिकायाः पठेन्नरः ।  
सर्वान्कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥

७८. 'शिवस्तुतिः.' सद्धर्मचिन्तामणौ—प्रातः सरामि भवमी-  
तिहरं सुरेशं गङ्गाधरं वृषभवाहनमम्बिकेशम् । खट्वाङ्गशूलपरदामयहस्त-  
मीशं संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥ प्रातर्नमामि गिरिशं गिरिजार्धदेहं  
सर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवम् । विश्वेश्वरं विजितविश्वमनोभिरामं संसाररो-  
गहरमौषधमद्वितीयम् ॥ प्रातर्भजामि शिवमेकमनन्तमाद्यं वेदान्तवेद्यमनघं  
पुरुषं महान्तम् । नामादिभेदरहितं पदभावशून्यं संसाररोगहरमौषधमद्वि-

तीयम् । प्रातः समुत्थाय शिवं विचिन्त्य श्लोकत्रयं येऽनुदिनं पठन्ति ।  
ते दुःखजातं बहुजन्मसञ्चितं हित्वा पदं यान्ति तदेव शम्भोः ॥

७९. 'रामस्तुतिः.' आह्निककर्मप्रकाशे—प्रातः सरामि रघुनाथ-  
मुत्तारविन्दं मन्दस्मितं मधुरमापि विशालभालम् । कर्णावलेम्बिचलकुण्डल-  
शोभिगण्डं कर्णान्तदीर्घनयनं नयनागिरामम् ॥ प्रातर्भजामि रघुनाथकरार-  
विन्दं रक्षोगणाय भयदं वरदं निजेभ्यः । यद्राजसप्तदि विभज्य महेशचापं  
सीतारुरग्रहणमङ्गलमाप सद्यः ॥ प्रातर्नमामि रघुनाथपदारविन्दं यन्म्राङ्कुशादि  
शुभरेखि सुखाबहं मे । योगीन्द्रमानसमधुव्रतसेव्यमानं शापापहं सपदि  
गौतमधर्मपत्न्याः ॥ प्रातर्वेदामि वचसा रघुनाथनाम वाग्दोषहारि सकलं  
शमलं निहन्ति । यत्पार्वती स्वपतिना सह मोक्षकामा प्रीत्या सहस्रहरि-  
नामसम जजाप ॥ प्रातः श्रये श्रुतिनुतां रघुनाथमूर्तिं नीलाम्बुदोत्पलसिते-  
तररत्ननीलाम् । आमुक्तमौक्तिकविशेषविभूषणाढ्यां ध्येयां समस्तमुनिभिर्जे-  
नमुक्तिहेतुम् ॥ यः श्लोकपञ्चकमिदं प्रयतः पठेद्भि नित्यं प्रभातसमये  
पुरुषः प्रबुद्धः । श्रीरामकिङ्करजनेषु स एव मुख्यो भूत्वा प्रयाति हरिलो-  
कमनन्यलभ्यम् ॥

८०. 'ब्रह्मस्तुतिर्वागमनपुराणे.'—ब्रह्मा गुरारिस्त्रिपुरान्तकारी भानुः  
शशी भूमिस्तुतो बुधश्च । गुरुश्च शुक्रः शनिराहुकेतवः कुर्वन्तु सर्वे मम  
सुप्रभातम् ॥

८१. 'आपिस्तुतिः.'—भृगुर्वसिष्ठः क्रतुरङ्गिराश्च मनुः पुलस्त्यः पुल-  
हश्च गौतमः । रैभ्यो मरीचिश्चयवनश्च दक्षः कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥  
सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः सनातनोऽप्यासुरिपिङ्गलौ च । सप्त स्वराः  
सप्त रसातलानि कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ सप्तार्णवाः सप्त कुलाचलाश्च  
सप्तर्षयो द्वीपवनानि सप्त । भूरादिकृत्वा भुवनानि सप्त कुर्वन्तु सर्वे मम  
सुप्रभातम् ॥ पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः स्वर्गश्च वायुर्ज्वलितं च तेजः ।  
नमः सशब्दं महता सहैव कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ इत्थं प्रभाते परमं  
पवित्रं पठेत्सरेद्वा शृणुयाच्च तद्वत् । दुःखप्रनाशस्त्विह सुप्रभाते भवेच्च  
नित्यं भगवत्प्रसादात् ॥

८२. 'पुण्यश्लोकजनस्तुतिः.' आचारमयूखे—पुण्यश्लोको नलो  
राजा पुण्यश्लोको सुधिष्ठिरः । पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥  
अश्वत्थामा बालिर्व्यासो हनूमाश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते  
चिरजीविनः ॥ सप्तैतान् सप्तरैचित्यं मार्कण्डेयमथाष्टमम् । जीवेद्वर्षशतं  
सोऽपि सर्वव्याधिविवर्जितः ॥ अहल्या द्रौपदी सीता तारा मन्दोदरी तथा ।

पञ्चकं ना स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम् ॥ अविमुक्तचरणयुगलं दक्षिणमू-  
तेश्च कुक्कुटचतुष्कम् । स्मरणमपि वाराणस्या निहन्ति दुःस्वप्नमपशकुनं च ॥

८३. 'अनेकदेवतास्तुतिफलम्.' पद्मपुराणे—उमा उपा च वैदेही  
रमा गङ्गेति पञ्चकम् । प्रातरेव पठेन्नित्यं सौभाग्यं वर्धते सदा ॥ सोम-  
नाथो वैजनाथो धन्वन्तरिरथाश्विनौ । पञ्चैतान्यः स्मरेन्नित्यं व्याधिस्तस्य न  
बाधते ॥ कपिलः कालियोऽनन्तो वासुकिस्तक्षकस्तथा । पञ्चैतान्स्मरतो  
नित्यं विपनाधा न बाधते ॥ हरं हरिं हरिश्चन्द्रं हनूमन्तं हलायुधम् ।  
पञ्चकं वै स्मरेन्नित्यं घोरसङ्कटनाशनम् ॥ रामं स्कन्दं हनूमन्तं वैनतेयं वृ-  
कोदरम् । पञ्चैतान्संस्मरेन्नित्यं भवनाधा विनश्यति ॥ आदित्यश्च उपेन्द्रश्च  
चक्रपाणिर्महेश्वरः । दण्डपाणिः प्रतापी स्यात्क्षुद्धाया च न बाधते ॥ वसु-  
वैरुणसोमौ च सरस्वती च सागरः । पञ्चैतान्संस्मरेद्यत्र तृपा तत्र न बा-  
धते ॥ सनत्कुमारदेवर्षिशुक्रभीष्मप्लवङ्गमाः । पञ्चैतान् स्मरतो नित्यं काम-  
स्तस्य न बाधते ॥ रामलक्ष्मणौ सीता च सुग्रीवो हनुमान् कपिः । पञ्चैता-  
न्स्मरतो नित्यं महानाधा प्रमुच्यते ॥ कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या न-  
लस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ॥ कार्तवीर्यार्जुनो नाम  
राजा बाहुसहस्रवान् । तस्य स्मरणमात्रेण गतं नष्टं च लभ्यते ॥ प्रह्लाद-  
नारदपराशरपुण्डरीकव्यासाश्वरीपशुकशौनकभीष्मदारुम्यान् । रुक्माङ्गवा-  
र्जुनवसिष्ठविभीषणाक्षीन्पुण्यानिमान्परमभागवतान् नमामि ॥ धर्मो विवर्धति  
युधिष्ठिरकीर्तनेन पापं म्रणश्यति वृकोदरकीर्तनेन । शत्रुर्विनश्यति धनञ्ज-  
यकीर्तनेन माद्रीसुतौ कथयता न भवन्ति रोगाः ॥ काश्यां वै भैरवो देवः  
संसारभयनाशनः । अनेकजन्मजं पापं स्मरणेन विनश्यति ॥ वाराणस्यां  
पूर्वभागे व्यासो नारायणः स्वयम् । तस्य स्मरणमात्रेण अज्ञानी ज्ञानवान्म-  
वेत् ॥ वाराणस्या परे भागे भीमचण्डी महासती । तस्याः स्मरणमात्रेण  
निजयी भव सर्वदा ॥ वाराणस्यामुचरे तु सुमन्तुर्नाम वै द्विजः । तस्य  
स्मरणमात्रेण निर्धनो धनवान्मवेत् ॥ वाराणस्या दक्षिणे तु कुगुटो नाम  
वै द्विजः । तस्य स्मरणमात्रेण दुःस्वप्नः सुखदो भवेत् ॥ विश्वेशं मायवं  
धुष्टिं दण्डपाणिं च भैरवम् । वन्दे काशीं गुहा गङ्गा भवानीं मणिकर्णि-  
काम् ॥

८४. 'स्नानात्पूर्वं भक्षणयोग्याः पदार्थाः.' चतुर्विंशतिमते—इक्षु-  
रापः फलं मूलं पयस्त्राभूलभौषधम् । भक्षयित्वापि कर्तव्याः स्नानदाना-  
दिषाः क्रियाः ॥ ( आरोग्याभाव एवायं विधिः । आरोग्ये सति तु स्नान-  
मन्त्रादिकं गृह्यैवेदगादिभक्षणं कार्यम् ) ॥

८५. 'स्नानम्.' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—अयातो नित्यस्नानं नद्यादौ मृदोमयकुशतिलसुमनसऽआहत्योदकान्तं गत्वा शुचीं देशे स्थाप्य प्रक्षाल्य पाणिपादं कुशोपग्रहो वद्धशिरसी यज्ञोपवीत्याचम्योरुः हीति तोयमामत्र्यावर्त्तयेद्येते शतमिति सुमित्रिया नऽइत्यपोञ्जलिनादाय दुर्मित्रियाऽइति द्वेभ्यं प्रति निषिञ्चेत् कटिम्बस्त्यूरु जङ्घे चरणौ करौ मृदा त्रिस्त्रिः प्रक्षाल्याचम्य मनसोदकमालभेदङ्गानि मृदेदं विष्णुरिति सूर्याभिमुखो निमज्जेदापोऽअस्नानिति स्नात्वोदिदाभ्यऽइत्युन्मज्ज्य निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य गोमयेन विलिम्पेन्मानस्तोकऽइति । ततोऽभिषिञ्चेदिमं मे वरुणेति चतसृभिर्मापऽउदुत्तमं मुञ्चन्तेवभृथेत्यन्ते चैतन्निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य दर्भैः पावयेदापोहिष्ठेति तिसृभिरिदमापो हविष्मतीर्देवीरापऽइति द्वाभ्यामपोदेवा द्रुपदादिव शन्नो देधीरपाः रसमपोदेवीः पुनन्तु मेति नवभिश्चित्पतिर्मेत्योङ्गारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या चादावन्ते चान्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेद्रुपदादिवायङ्गौरिति वा अष्टुचं प्राणायामं वा साशिरसमौमिति वा विष्णोर्वा स्मरणम् ॥

८६. 'स्नानकालः.' हेमाद्रौ—अरुणकिरणयुक्तां प्राचीं दिशमवलोक्य स्नायादिति ॥ याज्ञवल्क्यः—प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकृतं हि तत् । सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥ अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । सवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशेषनम् ॥ दक्षः—प्रातःस्नानं चरित्वाथ शुद्धे तीर्थे विशेषतः । प्रातःस्नानाद्यतः शुद्धोत्कायोऽयं मलिनः सदा ॥ नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातःस्नायिजनं क्वचित् । दृष्टादृष्टफलं तस्मात् प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥ आह्निककारिकासु—घटिकाद्वयावशिष्टायां रात्र्यां गच्छेज्जलशये । तिलगन्धाक्षतापुष्पैर्दर्भाधैः सहितः शुचिः ॥ प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः । यतेस्त्रिवर्णं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः ॥ प्रातःस्नानं सनक्षत्रं सन्ध्या नक्षत्रसंयुता । होमः प्रागुदयाद्धानोर्गायत्र्यास्तु ततो जपः ॥ कात्यायनः—यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनतुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे च तदमघ्नवत् ॥

८७. 'प्रातःस्नानफलम्.' याज्ञवल्क्यः—गुणा दश स्नानपरस्य साधो रूपं च तेजश्च बलं च शौचम् । आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं दुःखमनाशश्च यशश्च मेधा ॥ नागदेवः—अगम्यागमनाच्चैव पापेभ्यश्च परिग्रहात् । रहस्यचरितात्पापान्मुच्यते स्नानयोगतः ॥

८८. 'प्रातःस्नानामावे दोषः.' याज्ञवल्क्यः—अस्नात्वा नाचरे-  
त्कर्म जपहोमादिकं तथा । लालाखेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥  
स्विद्यन्ते हि सुपुत्रस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च । अङ्गानि समतां यान्ति  
चोत्तमान्यधमैः सह ॥ नागदेवः—अस्नातस्य क्रियाः सर्वा भवन्ति नि-  
ष्फला यतः । प्रातः समाचरेत्स्नानं तच्च नित्यमुपस्थितम् । अस्नातस्तु पु-  
मान्नाहो जपहोमादिकर्मसु । प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥  
योगियाज्ञवल्क्यः—स्नानमूलाः क्रियाः सर्वाः श्रुतिस्मृत्युदिता नृणाम् ।  
तस्मात्स्नानं निषेवेत श्रीपुष्टारोग्यवर्धनम् ॥

८९. 'स्नानार्थे उक्तं जलम्.' मरीचिः—भूमिष्ठमुद्रतं वापि शीत-  
मुष्णमथापि वा । गाङ्गं पयः पुनात्येव पापमामरणादहृतम् ॥ यमः—  
आप एव सदा पूतास्तासां वह्निर्विशोधकः । तस्मात्सर्वेषु फालेषु उष्णान्धः  
पावनं स्मृतम् ॥ नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् । तीर्थाभावे  
तु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥ गार्ग्यः—कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः  
क्राम्यमेव च । नित्यं यादृच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेत् ॥ नागदेवः—  
सरित्सु देवस्नातेषु तीर्थेषु च नदीषु च । क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं त-  
न्नामलाः क्रियाः ॥ वाप्यां कूपे तडागे वा नद्यां वा चोष्णवारिणा । प्रा-  
तःस्नानं सदा कुर्यादुष्णेनैव सदातुरः ॥

९०. 'उष्णोदकस्नाननिषेधः.' वृद्धमनुः—सङ्क्रान्त्यां रविवारे च  
सप्तम्यां राहुदर्शने । आरोग्ये पुत्रमित्रार्थे न स्नायादुष्णवारिणा ॥ मृते  
जन्मनि सङ्क्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । अस्पृष्टस्पर्शने चैव न स्नायादु-  
ष्णवारिणा ॥

९१. 'स्नानभेदाः.' नागदेवः—अमामर्ष्याच्छरीरस्य देशकालाद्य-  
पेक्षया । मन्त्रस्नानादिकाः सप्त कंचिदिच्छन्ति सूरयः । स्नानं तु द्विविधं  
प्रोक्तं मुख्यगौणप्रभेदतः । चतुर्विधं तत्र मुख्यं गौणं वै पट्टिधं भवेत् ॥  
सजीवपितृकः स्नायाद्यस्तदक्षिणतः कचः । प्रमीतपितृकः स्नायात्सव्यभाग-  
कचः पुमान् ॥ ( कचित्स्नाने मुसलस्नानमप्युक्तम् ) तच्चैवम्—निरुद्धकर्ण-  
नासस्तु मुसलस्नानमाचरेत् । उभे सन्ध्ये च स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहा-  
धितैः ॥ तिसृष्वपि हि सन्ध्यासु स्नातव्यं तु तपस्विभिः ॥

९२. 'प्रत्यक्षस्नानामावे गौणस्नानानि.' योगियाज्ञवल्क्यः—  
मात्रं भौमं तथाऽमेयं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं मानसं चैव सप्त  
स्नानान्यनुक्रमात् ॥ आपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रैः मृदालम्भं च 'पार्थिवम्' ॥  
'आग्नेयं' भस्मना स्नानं 'वायव्यं' गोरजः स्मृतम् ॥ यत्तु सातपथ्येण



ज्ञानं तद्दिव्यमुच्यते । 'वारुणं' चावगाहं तु 'मानसं' ह्यात्मचिन्तनम् ॥ लघुज्याससंहितायाम्—आर्द्रेण वाससा त्राद्वमार्जनं कापिलं स्मृतम् । अप्राशस्त्ये समुत्पन्ने ज्ञानमेव समाचरेत् ॥ 'त्राद्वयं' तु मार्जनं मन्त्रैः कुत्रैः सोदकचिन्दुभिः । 'यौगिकं' ज्ञानमाख्यातं योगोऽयं विष्णुचिन्तनम् ॥ जात्रालिः—अशिरस्कं भवेत्ज्ञानं ज्ञानाशक्तौ तु कर्मिणाम् । आर्द्रेण वाससा चापि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥ ज्वरामिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा ॥ चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् । सा सचैलाऽयगाक्षापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वो वा आचमेद्य पुनः पुनः । अन्ते च वाससां त्यागस्तथा शुद्धा भवेत्तु सा ।

९३. 'स्नानार्द्रा निषिद्धजलम्.' धन्वन्तरिः—तृणपर्णोत्करयुतं कद्रुपं निषसंयुतम् । योऽवगाहेत् वर्षासु पिबेद्वापि नवं जलम् । स बाष्पाभ्यन्तरान्गोमान् प्राप्नुयात्क्षिप्रमेव हि ॥ वाचस्पतौ—ज्ञानमाचमनं दानं देयतापितृतर्पणम् । शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः ॥ मासद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानादिकं वर्ज्यं वर्जयित्वा मुरापणाम् ॥ यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रतोयं पिबेत्स्वयम् । उपोष्य धिक्त्वप-ज्ञानां पलाशस्य कुशस्य च ॥ एतेषामुदकं पीत्वा तेन शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ यमः—अन्त्यजैः स्नानिता कृपास्त्रडागानि तथैव च । एषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ वृद्धशतातपः—अन्त्यजैः स्नानिते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ (एतद्वचनद्वयमापदनापद्विषयकमिति वाचस्पतौ स्पष्टीकृतम्) ॥ कात्यायनः—यच्च द्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥ धनुःसहस्राण्यष्टौ तु गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीः शब्दवहा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे मेतत्ताने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

९४. 'स्नानार्थे उक्तदिशः.' विष्णुः—स्रोतसोऽभिमुखे सायान्-दीपु प्रवहज्जले । स्थावरे न तडागे च रवेरभिमुखं सदा ॥ स्रोतसोऽभिमुखो नज्जेघत्रापः प्रवहन्ति वै । स्थावरेषु च सर्वेषु आदित्याभिमुखस्तथा ॥ गृहे गृहमुखः कूपे तडागे सूर्यसन्निधौ ॥ प्रातः संक्षेपतः स्नानं शौचार्थे तु तदिष्यते ॥ रेणुः—तडागादिषु तोयेषु प्रत्यर्कं स्नानमाचरेत् । (नद्यादौ तु प्रवाहाभिमुखो वा स्नानमाचरेत् ॥ नद्यां सवत्सु च स्नायाज्यतिस्रोतःस्त्रितो

द्विजः । या याः समुद्रगा नद्यस्तासु स्नानं तु संमुखम् । सर्वेषां शाखिना-  
मेवं विना वार्जसनेयिनः ॥

९५. 'गृहे स्नानादिविचारः.' वौधायनः—गृहस्नाने न तु प्रोक्तं  
नार्जनं तर्पणादिकम् । नान्तराचमनं प्रोक्तं पश्चादाचम्य शुद्ध्यति ॥ आ-  
ह्निककारिकासु—पादौ प्रक्षालयेत्पूर्वं मुखं यज्ञोपवीतकम् । द्विराचम्य  
कराभ्यां तु दर्भान्धृत्वा शिखां स्पृशेत् ॥ द्वौ कुशौ दक्षिणे हस्ते त्रयः  
सध्ये तथासने । पादमूले शिखायां च एकैकं धारयेत्कुशम् ॥ प्राणायाम-  
मन्त्रयं कृत्वा कालज्ञानं ततः सरेत् ॥

९६. 'स्नानकाले नारायणस्मरणम्.' लघुव्याससंहितायाम्—  
आपो नारायणोद्भूताः स्नाने वास्यायनं पुनः । तस्मान्नारायणं देवं स्नान-  
काले स्मरेद्बुधः ॥

९७. 'सङ्कल्पावश्यकता.' बृहद्यमः—सङ्कल्पश्च यथा कुर्यात्स्नान-  
दानव्रतादिके ॥

९८. 'स्नाने आसनम्.' कालिकापुराणे—तोये शिलामयं कुर्या-  
दासनं कौशमेय वा ॥

९९. 'स्नाने जलादिविचारः.'—अभावे देवरातानां सरितां सरसां  
तथा । उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारके स्नानमाचरेत् ॥ ( पारके इत्यनु-  
स्पृष्टजले ) ॥ चतुर्हस्तसमायुक्तं समन्ताच्चतुरस्रकम् । प्रकल्प्याद्याहयेद्ब्रह्मा-  
र्मेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥ हस्ताभ्यामञ्जलिं कृत्वाऽनामिकामूलपर्वणोः । अ-  
ङ्गुष्ठौ निक्षिपेत्सेयं मुद्रा चावाहनी स्मृता ॥ विष्णोः पादप्रसूताऽसि वै-  
ष्णवी विष्णुदेवता । ग्राहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिफात् ॥ पश्चा-  
द्ब्रह्मादितीर्थानि प्रार्थयेच्च समन्ततः ॥

१००. 'शिरःस्नानम्.' मार्कण्डेयपुराणे—शिरःस्नानं च कुर्वीत  
दैवं पित्र्यमथापि वा ॥

१०१. 'आर्द्रवस्त्रनिष्पीडनम्.' घृद्धमनुः—निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु  
पश्चात्सन्ध्या समाचरेत् । अन्यथा कुरुते यस्तु स्नानं तस्याफलं भवेत् ॥  
प्रयोगपारिजाते—स्नानं कृत्वाऽर्द्रवस्त्रं ॥ ऊर्ध्वमुत्तारयेद्विजः । आर्द्रव-  
स्त्रमधस्ताच्चेत्पुनः स्नानेन शुद्ध्यति ॥

( १ ) एतेन वाजसनेयिनां समुद्रगामिनीषु नदीषु प्रवाहाभिमुखस्नाननियमेन तं प्रत्य-  
क्षसमुद्रसङ्गमपटीष्वपि गङ्गागोदादिनदीषु सूर्याभिमुखं स्नानं कर्तव्यम् । समुद्रगा इत्युक्त-  
त्वात् । गङ्गादिनदीसङ्गमपर्वन्तः प्रवाहनामादिपारकासु यमुनाभीमानुहभदादिषु तु स्वतः-  
पारगमनित्याद्येनाप्रवाहाभिमुखमेव स्नानं कर्तव्यमिति प्रतिभाति ।

१०२. 'आकण्ठस्नानम्.' कात्यायनत्रिकण्डिकासूत्रे हरिहरभाष्ये—जटिलस्य शिरोरोगिणश्चाकण्ठमज्जनं स्नानम् । सभर्तृकयोः पितां च ग्रहणादिनिमित्तं गङ्गादितीर्थेषु संक्रान्त्यादिपर्वनिमित्तं च फलप्रदम् । नद्यादिष्वपि सशिरस्कमेव नित्यमेव स्त्रीशूद्राणां सर्वत्र तूर्णानि स्नानम् ॥

१०३. 'मङ्गलस्नानम्.' ग्रन्थान्तरे—सर्वोपधी कृष्णतिला गन्धमालकैस्तथा । सुगन्धिना चम्पकादि तैलं युक्तं सचूर्णकैः ॥ उद्धृत्याह्नानि चूर्णं तत् मङ्गलस्नानमाचरेत् । एवं स्नानं प्रकुर्वीत ब्राह्मणैः सह निश्चितम् ।

१०४. 'तीर्थभेदाः.' 'मानसतीर्थानि.' याज्ञवल्क्यः—अन्तर्जानुशुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राग्ना ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥ वाचस्पताचगस्तिः—सत्यं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया तीर्थं सर्वजार्जवमेव च ॥ दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्तीर्थमुच्यते । ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थं च प्रियवादिता ॥ ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं पुण्यं तीर्थमुदाहृतम् । तीर्थानामपि तत्तीर्थं विशुद्धिर्मनसः परा । एतत्ते कथितं देवि मानस तीर्थलक्षणम् ॥ 'शारीरतीर्थानि'—यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसयतम् । विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते । मनो विशुद्धं पुरुषस्य तीर्थं वाचां यमस्त्विन्द्रियनिग्रहस्तपः । एतानि तीर्थानि शरीरजानि स्वर्गस्य मार्गं प्रतिबोधयन्ति ॥ 'भौमतीर्थानि'—प्रथमं पुष्करं तीर्थं नैमिषारण्यमेव च । प्रयागं च प्रवक्ष्यामि धर्मारण्यं तृतीयकम् । एवमादीनि तीर्थानि स्नानकार्ये निबोधत ॥ परं च—चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानान्न शुद्ध्यति । शतशोऽपि जलैर्धोतं सुराभाण्डमिनाशुचि ॥ अमरः—अङ्गुल्यग्रे तीर्थं 'दैवं' स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले 'कायम्' । मध्येङ्गुष्ठाङ्गुल्योः 'पिष्ट्यं' मूले त्वङ्गुष्ठस्य 'ब्राह्मम्' ॥ याज्ञवल्क्यः—कनिष्ठदेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ आह्निककारिकासु—ब्राह्मणो ब्रह्मतीर्थेन दृष्टिपूताभिराचमेत् । कण्ठगाभिर्नृपः शुद्धेन्नामिगाभिस्तथोरुजः ॥ स्त्रियश्च शूद्रः संस्पर्शं मन्त्रेणापि विशुद्ध्यति ॥ औशनः—हृद्गाभिः पूयते निप्रः कटिगाभिर्नृपः शुचिः । प्राशिताभिस्तथा वैश्यः स्त्रीशूद्रैः स्पर्शनं तथा ॥

१०५. 'स्नाने उक्ततीर्थानि.' अग्निपुराणे—नदीदेवनिस्रालेषु तडागेषु सरस्तु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च । निपानादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् । ततोऽपि सारस पुण्यं ततो नादेयमुच्यते । तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम् ॥ वाचस्पतौ—ब्राह्मणा

जङ्गमं तीर्थं निर्मलं सार्वकामिकम् । येषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति  
मलिना जनाः ॥ किञ्च पराशरः—ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सोमः सू-  
र्योऽनिलस्तथा । ते सर्वे ह्यपि तिष्ठन्ति कर्णे विप्रस्य दक्षिणे ॥

१०६. 'गृहे प्रातःस्नानसङ्कल्पः'—प्रथमतः सूर्याभिमुखः स्नात्  
शिलासने स्थितो दारुजासने स्थितो वा आदौ हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य  
गण्डूपत्रयं कुर्यात् । पश्चात् अञ्जलाबुदकं गृहीत्वा स्नानसङ्कल्पं कुर्यात्  
यथा—विष्णुर्विष्णुर्विष्णुः श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया  
प्रवर्तमानस्य अद्य ब्रह्मणः द्वितीये परार्द्धे श्रीश्वेतवाराहकल्पे वैव-  
स्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे कलियुगे कलिप्रथमचरणे भारतवर्षे  
(भारतखण्डे) जम्बुद्वीपे रामक्षेत्रे परशुरामाश्रमे दण्डकारण्यदेशे श्री-  
गोदावर्याः पश्चिमदिग्भागे श्रीमल्लवणान्धेरुत्तरे तीरे श्रीशालिवाह-  
नशाके बौद्धायतारे अस्मिन्वर्तमाने अमुकनामसंवत्सरे अमुकायने  
अमुकर्ता अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकवासरे अमुकतिथौ मम  
आत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं मम इह जन्मनि कायि-  
कवाचिकमानसिकसांसर्गिकज्ञाताज्ञातस्पर्शास्पर्शासनभोजनशयन-  
गमनादिकृतकर्मदोषनिरासद्वारा त्रिविधतापोपशमनार्थं श्रीपरमेश्व-  
रप्रीत्यर्थं शीतोदकेन उष्णोदकेन वा (अमुकतीर्थे गृहे तडागतटे वा)  
प्रातःस्नानमहं करिष्ये ॥ (इति सङ्कल्प्य पश्चात् तीर्थादिनामोच्चारपूर्वकं  
स्नायात्) ॥ 'तीर्थप्रार्थना'—आपो नारायणोद्भूताः स्नाने वास्या-  
यनं पुनः । तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले स्मराम्यहम् ॥ त्वं  
राजा सर्वतीर्थानां त्वमेव जगतः पिता । याचितं देहि मे तीर्थं  
सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ नमामि गङ्गे तव पादपङ्कजं सुरासुरैर्वन्दितदि-  
व्यरूपम् । शुक्तिं च शुक्तिं च ददासि नित्यं भावानुसारेण सदा  
नराणाम् ॥ पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा । आगच्छं-  
तु पवित्राणि स्नानकाले सदा मम ॥ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि  
सरस्वति । नर्मदे सिन्धो कावेरि जलेस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥ न-  
न्दिनी नलिनी सीता मालती च मल्लापहा । विष्णुपादाब्जसम्भूता  
गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥ भागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रिदशेश्वरी ।  
द्वादशतानि नामानि यत्र यत्र जलाशये ॥ स्नानोद्यतः पठेद्यत्र  
तत्रैव निरसाम्यहम् । एतान्मन्त्रान्पठित्वान्ते सर्वाङ्गस्नानमाचरेत् ॥  
(एवं स्नायात् शरीरं प्रमृज्य गृहे प्रविशेत्) ॥

१०७. 'अथ नद्यादौ नित्यस्नानप्रयोगः'—शुचिर्मतः कर्ता शुभा

यथादेशसम्भवां वा मृदमाद्रं गोमयं कुशान् तिलाक्षतान् सुरमीणि  
 पुष्पाणि भस्म चादाय तीर्थतटे गच्छेत् । तदनन्तरं सूर्याभिमुखस्तीर्थानि  
 प्रार्थयेत् । 'तीर्थप्रार्थना'—नमामि गङ्गे तव पादपङ्कजं सुरासुरैर्व-  
 न्दितदिव्यरूपम् । श्रुक्तिं च मुक्तिं च ददासि नित्यं भावानुसारेण  
 सदा नराणाम् ॥ या गतियोगयुक्तानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् । सा  
 गतिः सर्वजन्तूनां गौतमीतीरवासिनाम् ॥ पुष्कराद्यानि तीर्थानि  
 गङ्गाद्याः सरितस्तथा । आगच्छन्तु पवित्राणि स्नानकाले सदा  
 मम ॥ त्वं राजा सर्वतीर्थानां त्वमेव जगतः पिता । याचितं देहि  
 मे तीर्थं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ अपामधिपतिस्त्वं च तीर्थेषु वसति-  
 स्त्व । वरुणाय नमस्तुभ्यं स्नानानुज्ञां प्रयच्छ मे ॥ अधिष्ठात्र्यथ  
 तीर्थानां तीर्थेषु विचरन्ति याः । देवतास्ताः प्रयच्छन्तु स्नानाज्ञां  
 मम सर्वदा ॥ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति । नर्मदे  
 सिन्धो कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥ इति सम्प्रार्थ्य हस्तौ  
 पादौ प्रक्षाल्याचम्य 'संक्षल्पः'—अद्य पूर्वोच्चरित एवंगुणविशेषणवि-  
 शिष्टायां शुभपुण्यतिथौ मम आत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्रा-  
 प्त्यर्थं मम इह जन्मनि जन्मान्तरे वा कायिकवाचिकमानसिकसां-  
 सर्गिकज्ञाताज्ञातस्पर्शास्पर्शभुक्तामुक्तपीतापीतादिसकलपातकनिरा-  
 सपूर्वकमासनभोजनशयनगमनादिष्वनृतभाषणादिदोषनिरासद्वारा  
 श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थममुकतीर्थे स्नानमहं करिष्ये ॥ इति संक्षल्प्य—  
 पश्चात्—'तीर्थाभिर्मेक्षणम्—\* \* \* ॐ उरुः हि राजा  
 वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वे तवाऽऽ । अपदे पा-  
 दा धर्तिधातवे करुतापवृक्षा हृदयाविधश्चित् । नमो  
 वरुणायामिष्टितो वरुणस्य पाशाः । १० ॥ इति मन्त्रेण  
 'न्युज्जाजलिहस्तेन तोयमभिमन्त्रयेत् ॥ 'जलौवर्तनम्'—ॐ ये ते शतं  
 वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिर्नो अद्य स-  
 वितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्गाः । २ (सूत्रोक्त) ॥ 'पूर्णा-

( १ ) केचित्तु प्रायश्चित्ते थावण्यादिनैमित्तिकग्राने हेमादिप्रोक्त महासङ्कल्पं पुर्वन्ति  
 तीर्थस्नानादावन्वतः कारयन्ति च । स संक्षल्पः परिशिष्टप्रकरणे द्रष्टव्यः ॥  
 ( २ ) विष्णुस्मृतिः—ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सर्वमोमेति चोच्यते । सम्पन्नेऽसुरस-  
 याजे नम्यते च सुपुत्रभिः ॥ ( ३ ) इति मन्त्रेण जलं दक्षिणहस्तादृरिभिर्दक्षिणार्धे  
 त्रिवारमावर्तयेत् ( भ्रामयेत् ) ॥ ( ४ ) इति मन्त्रेणांजलिम्यमुदकं स्वशून्यमग्रा वि-  
 चित्त्य तत्रागार्यं स्वामभ्यागे तीर्थतटे क्षिपेत् ॥

जलिनापोग्रहणम्—\* \* ॥ ॐ सुमित्रिया नुऽआपुऽओष-  
 धयऽ सन्तु \* \* । ३<sup>३</sup> ॥ ( इति मन्त्रेण जलाजलिं गृहीयात् ) ॥  
 'तीर्थतटे जलप्रक्षेपणम्'—\* \* ॐ दुर्मिमुत्रियास्तस्मै सन्तु  
 योऽस्मान्द्वेष्टि यच्च वृथान्द्विषमऽ । ४<sup>३</sup> ॥ मृत्तिकालेप-  
 नम्—ॐ ईदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निर्दधे पुदम । स  
 मूढमस्य पा ॐ सुरे स्वाहा । ५<sup>३</sup> ॥ ( अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते वि-  
 ष्णुक्रान्ते वसुधरे । उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥ मृत्तिके ब्रह्म-  
 पूतासि काश्यपेनाभिवन्दिता । त्वया हतेन पापेन गच्छामि परमां गतिम् ॥  
 मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ) । ( इति सम्प्रार्थ्य । नाभि-  
 मात्रं तीर्थजलं प्रविश्य सूर्याभिमुखं स्थित्वा स्नायात् । ) तत्र मन्त्रः—  
 ॐ आपोऽअस्मान्मातरं शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतं  
 पयः पुनन्तु । विश्वं हि रिप्सम्भवहन्ति देवीऽ  
 \* \* । ६<sup>३</sup> ॥ इति मन्त्रेण निमज्ज्य पुनः—ॐ उदिदाज्यं  
 शुचिरापुतऽमि \* । ७<sup>३</sup> ( इति मन्त्रेण द्वितीयवारं निमज्ज्य ) ॥  
 ( पुनस्तूर्णीं निमज्ज्योन्मज्ज्याचमेत् ) 'गोमयलेपनम्'—( अग्रमग्र-  
 चरन्तीनामोपधीनां बनेवने । तामां वृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् ॥  
 तन्मे रोगांश्च शोकांश्च पापं मे हर गोमय ) । ( इति मन्त्रे गोमयम-  
 भिमज्ज्य ) ॥ ॐ मां नस्तोके तर्नये मा नुऽआयुषि मा  
 नो गोपु मा नोऽअश्वेषु रीरिषऽ । मा नो वीरान्नुद्रमा-  
 मिनो वृधीर्हविष्मन्तुऽ सटुमि त्वां हवामहे । ८<sup>३</sup> ॥  
 'भस्मलेपनम्' ( क्षेपकम् )—( जलमिति भस्म । स्वलमिति भस्म । ज्योमेति

( १ ) मृत्तिकामादाय तस्याः त्रिभागान्कृत्वा प्रथमभागं पामहस्ते गृहीत्वा तेन  
 नामेरधः कटिप्रदेशमनुलेपयेत् । हस्तं प्रक्षाल्य ॥ ( २ ) पुनस्तेनैव हस्तेन द्वितीय-  
 भागेन वक्षि कुरु जहे चरणौ करो च प्रत्येकं तूर्णीं त्रिभिरनुलिप्य पुनर्हस्तं प्रक्षाल्या-  
 चम्य तीर्थोदकं नमस्कुर्यात् ॥ ( ३ ) इति मन्त्रेण तृतीयभागेन दक्षिणहस्तेन ललाटारि-  
 नाभिपर्यन्तानि गात्राण्यनुलिप्य हस्तं प्रक्षाल्याचम्य तीर्थोदकं नमस्कुर्यात् ॥ ( ४ ) इति  
 मन्त्रेण शोदकं गोमयं सूर्याय दर्शयित्वा तेन त्रिवारमङ्गानि कलाद्यादिपादतलपर्यन्तानि  
 मृद्वेनयदनुलिप्य क्षालयेत् ॥

भस्म । सर्वं ह वा इदं भस्म । मन एतानि चक्षू ५ पि भस्मानीति ) ॥  
 ॐ धुंसद्वय भस्मन्ना योनिमुपञ्च पृथिवीमग्ने । सृष्ट-  
 सृज्य मातृभिष्टृष्ट्योतिष्मान्पुनरा संददं । ९१ ॥  
 ( इति शेषम् ) ॥ 'मार्जनम्'—ॐ दुमस्मे वरुण श्रुधीहवम-  
 द्या च मृडय । त्वामवस्युरा च के । १० ॥ तत्त्वां यामि  
 ब्रह्मणा ब्रन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।  
 अहेडमानो वरुणेहवोद्वयुरुशसुमानऽआयुऽप्रमो-  
 धीऽ । ११ ॥ त्वन्नोऽअग्ने वरुणस्य द्विद्वान्देवस्य हे-  
 डोऽअवयासि सीष्ठाऽ । यजिष्ठो बन्दिहतमुऽ शोशुचानो  
 द्विष्ट्राद्वेषांति प्रमुमुग्ध्यस्मत् । १२ ॥ सत्त्वन्नोऽ-  
 अग्ने वमो भवोती नेदिष्ठोऽअस्याऽउषसो ब्रुधौ । अव-  
 यत्स्वनो वरुणरराणो वीहि मृडीकसुहवो नऽएधि ।  
 १३ ॥ मापोमौषधीर्हिऽसीर्धाम्नो धाम्नो राजस्ततो  
 वरुण नो मुञ्च । यदाहुरग्न्या ऽइति वरुणेति शपामहे  
 ततो वरुण नो मुञ्च । १४ ॥ उदुत्तमं वरुणपा-  
 शमुस्मदवाधुमं द्वि मध्यमं श्रथाय । अथा वृय-  
 मादित्यवृते तवानागसो ऽअदितये स्याम । १५ ॥  
 मुञ्चन्तु मा शपत्ययादथो वरुण्यादुत । अथो यमस्य प-  
 र्द्धांशात्सर्वस्मादेव किल्बिषात् । १६ ॥ अवभृथ  
 निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणऽ । अवदेवैर्वृत्तमेनो  
 यासिषुसु मर्यैर्मर्यैकृतम्पुरावर्णो देव रिपस्पाहि ।  
 १७ ॥ ( इति मन्त्रैः सर्वाङ्गानि मार्जयित्वा । पश्चात्तूर्णीं स्नात्वा च-  
 म्य ) 'पुनर्दमेर्मार्जनम्'—ॐ आपोहिष्ठा मयोभुवस्तानऽ-

जुज्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे । १८१ ॥ योर्व-  
 शिवतमो रसस्तस्य भाजयते ह नः । उशुतीरिव मातर-  
 । १९१ ॥ तस्मा ऽअरङ्गमामवो यस्य क्षयाय जिह्वथ ।  
 आपो जनयथा च नः । २०१ ॥ इदमापुं पर्वहतावद्वच-  
 मलञ्च यत् । यच्चाभिदुद्रोहानृतं व्यच्च शेपेऽअभीरुणम् ।  
 आपो मातस्मादेनसुं पर्वमानश्च मुञ्चतु । २११ ॥  
 हविष्मतीरिमाऽआपो हविष्मा, ऽआविवासति ।  
 हविष्मान्देवो ऽअक्षुरोहविष्मा, ऽअस्तु सूर्यः ।  
 २२१ ॥ देवीरापोऽअपान्नपादयो वऽजुर्मिहविष्णुऽइ-  
 न्द्रियावान्मुदिन्तमः । तन्देवेभ्यो देवत्रादत्त शुक्रपेभ्यो  
 येषाम्भागस्तथ स्वाहा । २३१ ॥ कार्पिरसि समुद्रस्य  
 त्वाक्षित्याऽउन्नयामि । समापोऽअहिरङ्गमतु समोष-  
 धीभिरोषधीः । २४१ ॥ अपो देवा मधुमतीरगृह्ण-  
 न्नीर्जस्वती राजस्त्रिजितानाः । याभिर्मित्रा वरुणावु-  
 षिञ्चन्त्याभिरिन्द्रमनयन्त्यरोतीः । २५१ ॥ द्रुपदादिव  
 मुमुक्षानऽस्त्रिजऽस्तुतो मलादिव । पूतम्पवित्रेणेवाज्य-  
 मार्पः शुन्धन्तु मेनसः । २६१ ॥ शन्नो देवीरभिष्टुऽ  
 आपो भवन्तु पीतये । शं द्योरभिसंवन्तु नः । २७१ ॥  
 अपांरसमुद्रय सुहसूर्ये सन्तः सुमाहितम् । अपांर-  
 संस्य यो रसस्तं द्यौ गृह्णाम्युत्तममुपयामगृहीतोसीन्द्राय  
 त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ।  
 २८१ ॥ अपो देवीरुपं सृज मधुमतीरयद्दमायं प्रजा-  
 ज्यः । तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयः सुषिपुलाः ।  
 २९१ ॥ पुनन्तु मा पितरः सोम्या सं पुनन्तु मा पि-  
 तामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः । प्रवित्रेण शतायुषा\* ।



३०<sup>१६</sup>॥\*॥ पुनन्तु मा पितामहाऽपुनन्तु प्रपितामहाऽ ।  
 पवित्रेण शतार्युषा विश्वमायुर्भूयै ॥ ३१<sup>१६</sup> ॥ अग्न-  
 ऽआयूँषि पवसुआसुवोर्जनिपञ्चनऽ । आरेवाध-  
 स्वदुक्षुनाम् । ३२<sup>१६</sup> ॥ पुनन्तु मा देवजनाऽपुनन्तु  
 मत्ससा धियं- । पुनन्तु द्विष्वा भूतानि जातवेदऽपुनीहि  
 मा । ३३<sup>१६</sup> ॥ पवित्रेण पुनीहि मा शुक्लेण देव दी-  
 द्यन्त अग्नेकृत्वाकृतू ५ । ऽरन्तु । ३४<sup>१६</sup> ॥ यत्तै पृष्टि-  
 त्रमुर्विष्यग्ने द्विततमन्तरा । ब्रह्मतेन पुनातु मा । ३५  
<sup>१६</sup> ॥ पर्वमानुऽसोऽअद्वय न-पृष्टिरेण द्विर्वर्षणिऽ । यऽ-  
 पोता स पुनातु मा । ३६<sup>१६</sup> ॥ उभाभ्यान्देव सवि-  
 तऽपृष्टिरेण सुवेन च । माम्पुनीहि द्विष्यन्त- । ३७<sup>१६</sup> ॥  
 द्वैष्ट्यदेवी पुनती देव्यागादयस्यामिसा वृत्तयस्तुन्वो द्वी-  
 तपृष्टाऽ । तया मदन्तऽसधमादेषु वृयँस्याम् पतयो र-  
 यीणाम् । ३८<sup>१६</sup> ॥ ( इति मन्त्रैर्मार्जयित्वा पश्चादुदकं स्पृशेत् ॥ )  
 तत —ॐ चिरपतिर्मा पुनातु\*देवो मा सविता पु-  
 नात्त्वष्टिरेण पृष्टिरेण सूर्यस्य रुश्मिभिः । तस्य ते  
 पृष्टिपते पवित्रपूतस्य यत्कामऽपुनेतच्छक्रेयम् । ३९<sup>१६</sup> ॥  
 द्वापतिर्मा\*पुनात्त्वष्टिरेण पृष्टिरेण सूर्यस्य रुश्मि-  
 भिः । तस्य० । ४०<sup>१६</sup> ॥ \* देवो मा सविता पुनात्त्व-  
 ष्टिरेण पृष्टिरेण सूर्यस्य रुश्मिभिः । तस्य० ।  
 ४१<sup>१६</sup> ॥ तत —ॐ पुनातु—इमस्मै वृ० । ४२<sup>१६</sup> ॥  
 इति मन्त्रेण ॐ भूःपुनातु—तत्त्वा या०—४३<sup>१६</sup> ॥ ( इति  
 मन्त्रेण ) ॐ भुवःपुनातु—त्वन्नोऽअ०—४४<sup>१६</sup> ॥ ( इति

(१) इति मन्त्रेण नाभेरर्घ्यं मार्जयेत् ॥ (२) इति मन्त्रेण नाभेरधो मार्जयेत् ।

(३) इति मन्त्रेण सर्वज्ञं मार्जयेत् ॥

मन्त्रेण) ॐ स्वः पुनातु—सत्त्वर्नोऽअ० । ४५<sup>३३</sup> ॥ ( इति मन्त्रेण )  
 ॐ महः पुनातु—मापो मौषं० । ४६<sup>३३</sup> ॥ ( इति मन्त्रेण )  
 ॐ जनः पुनातु—उदुत्तमम० । ४७<sup>३३</sup> ॥ ( इति मन्त्रेण )  
 ॐ तपः पुनातु—मुञ्चन्तु मा० । ४८<sup>३३</sup> ॥ ( इति मन्त्रेण )  
 ॐ सत्यं पुनातु—अवभृथ नि० । ४९<sup>३३</sup> ॥ ( इति मन्त्रेण )  
 ॐ तत्संवितुर्व० । ५०<sup>३३</sup> ॥ सर्वं पुनातु ॥ ( इति कुशैर्नार्ज-  
 यित्वा ) ॥ ‘अपामार्गेण मार्जनम्—’ ( क्षेपकम् ) ॐ अपाघमप्र-  
 किर्त्तिवपुमपंकुर्यामपोरपं+। अपामार्गं च मुस्मदपदुडं-  
 प्पवप्प्यं सुव । ५१<sup>३३</sup> ॥ ( इति मन्त्रेणापामार्गेस्त्रिभिर्मार्जयेत् ) ॥  
 ततः—‘दूर्वाङ्गुरेण मार्जनम्’—ॐ काण्डांस्काण्डांस्प्ररोह-  
 न्ती परुषं परुषस्परि । एवानो दूर्वे प्तन्तु सहस्रेण  
 शतेन च । ५२<sup>३३</sup> ॥ ( इति क्षेपकम् ) ( इति मन्त्रेण दूर्वाभिलि-  
 मिर्मार्जयेत् ) ॥ ‘अघमर्पणम्’—ततो वक्ष्यमाणपदपक्षाणामन्यतमेनान्त-  
 र्जले ममोऽनुच्छेदसन्नघमर्पणं कुर्यात् । तद्यथा—ॐ द्रुपदादि० ।  
 ५३<sup>३३</sup> ॥ ( इति वा त्रिः पठेत् ) ॥ आयङ्गौऽष्टिश्चरक्ष्मीदसं-  
 दन्मातरं पुरऽ । पितरं च प्ययन्तस्त्रि+ । ५४<sup>३३</sup> ॥ ( इति  
 वा त्रिः पठेत् ) ॥ ‘सशिरसं प्राणायामं’ वा त्रिः पठेत् ॥ यथा—ॐ  
 भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यम्  
 ॐ तत्संवितु० स्वरोम् । ५४<sup>३३</sup> ॥ ( इति सप्तप्याहृतिपूर्विका  
 सशिरसा गायत्री वा त्रिः पठेत् ॥ ॐ इति वा त्रिः पठेत् ) ‘विष्णु-  
 ध्यानम्’—( यद्वा परमात्मानं विष्णुं शेषशायिनं सायुधं सश्रीकने-  
 काग्रमनसा ध्यायेत् ) ॥ एवं स्नानं कृतं स्यात् ॥ ‘स्नानाद्गतर्पणम्’—  
 ॐ ब्रह्मादयो देवास्तुप्यन्ताम् । ॐ भूर्देवास्तु० । ॐ भुवर्देवा-  
 स्तु० ॥ ॐ स्वर्देवास्तु० । ॐ भूर्भुवः स्वर्देवास्तु० । ॐ सनैकादि-

(१) अपामार्गेस्त्रया दूर्वाभिमार्जनं धावप्यादिनेमितिक्रान्ते कुर्यात् तु नित्यस्नाने ॥

(२) प्रथमे देवतर्पणे पूर्वाभिमुखः सन्कुशत्रयं शृङ्गला तदग्रेः सव्येन देवतीर्थेनोदार-  
 पूर्वकं देवेभ्य एकेकमशुं दद्यात् ॥ (३) द्वितीये ऋषादितर्पणे उदगग्रान् दमोन्मृत्वा  
 तदग्नेर्निवीत्वा प्रजापतितीर्थेनोदारपूर्वकमग्निर्ध्या द्वौ दावज्जली देवौ ॥

द्वैपायनादयो ऋषयस्तृप्यन्ताम् । ॐ भूर्ऋषयस्तृ० । ॐ भुवर्ऋष-  
यस्तृ० । ॐ स्वर्ऋषयस्तृ० । ॐ भूर्भुवःस्वर्ऋषयस्तृ० ॥ ॐ कव्य-  
वाडनलादयः पितरस्तृप्यन्ताम् । ॐ भूःपितरस्तृ० । ॐ भुवःपि-  
तरस्तृ० । ॐ स्वःपितरस्तृ० । ॐ भूर्भुवःस्वःपितरस्तृ० ॥ ( ततः  
‘आचम्य’ सव्येन यक्ष्मतर्पणं कुर्यात् । ) ‘यक्ष्मतर्पणम्’—यन्मया द-  
पितं तोयं शरीरमलसम्भवात् । तस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं यक्ष्मतर्पणे  
तिलोदकम् ॥ ( इति मन्त्रेण तीर्थतटे तिलमिश्रं जलाज्जलिं निक्षिपेत् । )  
पश्चात् ‘लतादिकेषु शिखोदकत्यागः—लतागुल्मेषु वृक्षेषु पितरो  
ये व्यवस्थिताः । ते सर्वे वृत्तिमायान्तु मयोत्सृष्टैः शिखोदकैः ॥ ( इति  
मन्त्रेण स्यदक्षिणभागे शिखाग्रं निष्पीडयेत् । ततो धौते वाससी परिधाय  
भस्मादि धारयेत् ततो गृहे व्रजेत् ) इति नद्यादौ नित्यस्नानप्रयोगः ॥  
१०८. अथ ‘प्रातःस्मरणसूक्तम्.’ हरिः—ॐ प्रातरुग्नि-  
म्प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्भिर्मुत्रावरुणा प्रातरुश्वि-  
ना । प्रातर्जगम्पुषणम्ब्रह्मणस्पतिम्प्रातः सोमंमुत रु-  
द्रं हुवेम । १३५ ॥ प्रातर्जितुम्भगंमुग्रं हुवेम वयम्पु-  
त्रमदितेव्यो विधुता । आङ्गश्चिद्यम्भगंमानस्तुरश्चिद्रा-  
जा चिद्यम्भगंभुक्षीत्याह । २३६ ॥ भगुप्पणेतुर्जगु सत्य-  
राधो भगे मान्धियमुदवादनं । भगुप्पणो जनय  
गोभिरश्चैर्जगुप्पनृभिर्नृवन्तं स्याम । ३३७ ॥ उतेदा-  
नीम्भगं वन्तं स्यामोतर्पपितृभ्यः उत मद्भ्यः अन्तर्हाम । उ-  
तोदिता मधवन्तसूव्यस्य वृयन्देवानां सुमतौ स्याम ।  
४३८ ॥ भगं एव भगंवा २ अस्तु देवास्तेन वृय-  
म्भगं वन्तं स्याम । तन्वा भगु सवुः अज्यो हवीति सनो  
भगपुरं एता भवे ह । ५३९ ॥ समञ्जुरायोषसो नमन्त  
दधिक्कावेव शुचये पदाय । अर्वाचीनं वसुविदुम्भगं नो

(१) तृतीये पितृतर्पणे शुमान्दक्षिणाग्रमूलान् दर्मान्धितापसव्येन पितृतीर्थेनोद्धारपूर्वकं  
पितृभ्यः श्रीश्रीनयलेन्दयात् ॥

रथमिवाश्वो द्वाजिनोऽआवहन्तु । ६<sup>३५</sup> ॥ अश्वोऽवती-  
ग्गोमतीर्नोऽउपासो वीरवतीऽसदमुच्यन्तु भुद्राऽ । घृत-  
न्दुहाना विश्वतुऽप्पपीता यूयं पात स्वस्तिभिऽ सदा  
नऽ । ७<sup>४०</sup> ॥ इति प्रातःस्मरणसूक्तम् ॥

१०९. 'वस्त्रधारणम्.' पारस्करगृह्यसूत्रे मन्त्रः—परिधास्यै यशो-  
धास्यै दीर्घायुत्वाय जरदधिरसि ॥ शतं च जीवामि शरदः पु-  
रुची रायस्पोपमभिसंव्ययिष्ये ॥ अहतं वासो धौतं वामौत्रेण आच्छा-  
दयीत परिधास्य इति ॥ हरिहरभाष्ये—अहतं नवं सदशं पवित्रं  
वास आच्छादयीत परिध्यात् । तदलाभे अमौत्रेण अरजकेण धौतं क्षा-  
लितं परिधास्य इत्यादिना अभिसंव्ययिष्य इत्यन्तेन मन्त्रेण ॥

११०. 'स्नानानन्तरं वस्त्रपरिधानम्.' नागदेवः—स्नात्वैव वाससी  
धौते अङ्गित्वे परिधापयेत् । प्रक्षाल्य चरणद्वन्द्वं हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ।  
अभावे धौतवस्त्रस्य पट्टसौमादिकानि च । कुतपं योगपट्टं वा विवासा येन  
नो भवेत् ॥ याज्ञवल्क्यः—वामकुक्षौ च नामौ च पृष्ठे चैव यथाक्रमम् ।  
त्रिकण्ड्येन समायुक्तो द्विजोऽसौ मुनिरुच्यते ॥

१११. 'उक्तवस्त्रधारणम्.' मनुः—ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं माज्जिष्ठं  
नृपतेः स्मृतम् । पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते ॥ देवलः—  
स्वयं धौतेन कर्तव्याः क्रियाधर्मा विपश्चिता । न तु नेजकधौतेन नाहतेन  
च कर्हिचित् ॥ याज्ञवल्क्यः—अष्टहस्तं नवं श्वेतं सदशं नान्यधारितम् ।  
अहतं तद्विजानीयात्मवर्कर्मसु पावनम् । यन्ननिर्मुक्तं प्रक्षालितमप्यहतमि-  
त्याह ॥ सत्यातपः—अहतं यन्ननिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा । शस्तं  
मात्रलिकेभ्येतत्तावत्कालं प्रकीर्तितम् ॥

११२. 'वर्ज्यवस्त्राणि.' दध्मः—ईषद्वौतं स्त्रिया धौतं शूद्रधौतं तथैव  
च । प्रतारितं यमदिशि गर्हितं सर्वकर्मसु ॥ आपस्तम्बः—आर्द्रवासा  
यः कुर्याज्जपहोमपरिग्रहान् । सर्वं तद्वाक्स्य निन्धात्कर्मजातं च यत्कृ-  
तम् ॥ यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्वले चैवार्द्रवासा । जपो होमस्तथा दानं त-  
त्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः । मूषको-  
त्कीर्णजोर्णेन कर्म कुर्याद्विचक्षणः ॥ आदिककारिकासु—आर्द्रवासा  
जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् । शुष्कवासाः स्वले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥  
नानारङ्गमिराजितं गतदशं फीनोद्भवं वासितं नीलीरक्तमन्वितं च समलं

नैवायतं चास्ति यत् । दग्धं चैव च खण्डितं च बहुधा युद्धादिकैश्चित्रितं तद्वर्ज्यं खलु देवपूजनविधौ वस्त्रं कुसुम्मारुणम् ॥

११३. 'धौतवस्त्रप्रसारणम्.' शातातपः—प्रागग्रमुदग्रं वा धौतं वासः प्रसारयेत् । दक्षिणाग्रं पश्चिमाग्रं पुनः प्रक्षालनं भवेत् ॥

११४. 'उपवस्त्रपरिधानाऽवश्यकता.' विष्णुपुराणे—होमदेवा-  
र्चनायासु क्रियासु पठने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्तेत द्विजो नाचमने जपे ॥  
व्याघ्रपादः—नैकवस्त्रो द्विजः कुर्याद्भोजनं च सुरार्चनम् ॥ आह्निक-  
कारिकासु—एकवस्त्रं विनापात्रं सव्ययज्ञोपवीतकम् । प्रत्यक्षं तु नदी-  
शौचं कुर्येच्छूद्रत्वमामुयात् ॥

११५. 'उपवस्त्रधारणमन्त्रः.' पारस्करः—यशसा मा द्यावापृथिवी  
यशसेन्द्रावृहस्पती । यशो भगव मा विदद्यशो मा प्रतिपद्यताम् ॥  
हरिहरभाष्ये—अथोत्तरीयं यशसा मेति अथोत्तरीयपरिधानानन्तरं तादृ-  
शमेवोत्तरीयं वासो यशसा मेत्यादिना यशो मा प्रतिपद्यतामित्यन्तेन आ-  
च्छादयतीति गतेनारज्यातेन सम्यन्धः । एकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छा-  
दयतीति ॥

११६. 'उपवस्त्राभावे प्रतिनिधिः.' स्मृत्यन्तरे—यज्ञोपवीते द्वे  
धार्ये श्रौते स्नाते च कर्मणि । तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावे चतुर्थकम् ॥  
परशुरामनिषन्धे तु—उपवस्त्रं यदा न स्यात्तदा चत्वारि धारयेत् । त-  
स्मात्सन्ध्यादिकर्मसमये उपवस्त्रमवश्यमेव धार्यम् ॥

११७. 'वस्त्रादिशुद्धिः.' योगीश्वरः—निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु  
आचम्य विधिना ततः । देवानामर्चनं कुर्याद्भिक्षादीनामनन्तरम् ॥ आह्निक-  
कारिकासु—गृहस्नानं यदा कुर्याद्ब्रह्ममूर्ध्वं परित्यजेत् । अधोमेण च स-  
न्पीड्य पराशरवचो यथा ॥ स्नानं कृत्वाद्रवस्त्रं च ऊर्ध्वमुत्तारयेद्विजः । आर्द्र-  
वस्त्रमधः क्षिप्त्वा पुनःस्नानेन शुध्यति ॥ मनुः—काकस्पृष्टानि वस्त्राणि प्रोक्षि-  
तानि शुचीनि हि । प्रोक्षणाद्भूमिशुद्धिः स्याद्वाससामपि सर्वदा ॥ योगी—  
प्रोक्षणेनैव शुद्धिः स्यादुकूले चैव कम्बले । प्रक्षालनेन वस्त्रस्य सम्पर्के सूतके  
रजे ॥ नीली पट्टे जलं तत्रे गावश्चाण्डालमन्दिरे । पञ्चगव्येन भिक्षान्नं पवि-  
त्राणि दिने दिने । द्रव्यस्यान्तर्गता नीली न दूष्यति कदाचन । कम्बले  
पट्टसूत्रे च नीलीदोषो न विद्यते ॥ धौमिः—अद्विस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां  
धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन स्वल्पानामग्निः शौचं विधीयते । वीर्यस्पृष्टं  
शवस्पृष्टं स्पृष्टं मूत्रपुरीषयोः । रजसलादिसंस्पृष्टमाविकं तु सदा शुचि ॥  
याज्ञवल्क्यः—त्रपुसीसकताग्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः । भसाभिः कांस्य-

लोहानां शुद्धिः प्राप्तो द्रवस्य तु ॥ अन्यस्तु—घृतस्य नवनीतस्य आढ-  
कादिप्रमाणस्य श्वकाकादिदुःस्पर्शे प्रत्यक्षस्पर्शयुक्तं तद्धृतनवनीतादिकं  
त्यनत्वान्यद्वाण्डे प्रक्षिप्यामौ प्रताप्य वस्त्रेण परिशोधय गायत्र्याभिमन्त्रि-  
तजलाम्बुक्षणाच्छुद्ध्यति । एवं तत्तैलक्षीरदध्नां द्रोणप्रमाणानां काकाद्युपहतौ  
शुद्धिं कुर्यात् ॥ सर्वत्र वसुधा पूता यत्र लेपो न विद्यते । यत्र लेपो भवे-  
त्तत्र पुनर्लेपेन शुद्ध्यति । पञ्चगव्यं पिवेद्विप्रो विभृयाच्छिरसा नृपः ।  
वैश्यस्याम्बुक्षणं प्रोक्तं शूद्रस्य तु निरीक्षणम् ॥ अतीव तृपितो विप्रस्तोयं  
शूद्रस्य चेत्पिबेत् । उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

११८. 'सन्ध्यापासनम्.' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—उत्तीर्य धौते  
वाससी परिधाय मृदोरु करौ प्रक्षल्याचम्य । त्रिरायम्यामून्  
पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्ध्वं क्षिप्तोर्ध्वबाहुः सूर्यमुदीक्षन्नुदयमृदुच्यं चित्रं  
तच्चक्षुरिति गायत्र्या च यथाशक्ति ॥ पारस्करगृह्यसूत्रे—वाक्प्राण-  
श्चक्षुःश्रोत्रं यशोबलमिति त्र्यायुषाणि करोति ॥

११९. 'सन्ध्याफलम्.' अत्रिः—सन्ध्यामुपासते ये तु सततं  
शंसितमताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ याज्ञवल्क्यः—  
यावन्तोऽस्या पृथिव्यां हि विकर्मस्मास्तु वै द्विजाः । तेषां वै पावनार्थाय  
सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुना ॥ निशाया वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत् ।  
त्रिकालसन्ध्याकरणात्तत्सर्वं हि प्रणश्यति ॥

१२०. 'सन्ध्याऽभावे दोषः.' मरीचिः—सन्ध्या येन न विज्ञाता  
सन्ध्या येनानुपासिता । जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वः चाऽभिजायते ॥  
दक्षः—सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते कर्म न  
तस्य फलभागमवेत् ॥

१२१. 'सन्ध्याव्याख्या.' नागदेवः—अहोरात्रस्य यः सन्धिः  
सूर्यनक्षत्रवर्जितः । सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

१२२. 'सन्ध्याकालः.' नागदेवः—सूर्योदयात्पूर्वं द्वे घटिके स-  
न्ध्याकालः ॥ अग्निस्मृतौ—सन्ध्याकालः प्रागुदयाद्विप्रस्य द्विमुहूर्तकः ।  
क्षत्रियस्य तदर्थं स्यात्तदर्थं स्याद्विशोऽप्युत ॥ धर्मसारे—उत्तमा तार-  
कोपेता मध्यमा लसतारका । अधमा सूर्यसहिता प्रातःसन्ध्या त्रिधा मता ॥

१२३. 'त्रिकालसन्ध्यानामानि.' व्यासः—'गायत्री' नाम पू-  
र्वोद्वे 'सावित्री' मध्यमे दिने । 'सरस्वती' च सायाहे एवं सन्ध्या  
त्रिधा स्मृता ॥

१२४. 'प्रातःसन्ध्यावर्णनम्.' बृहत्पाराशरः—पूर्वसन्ध्या तु गा-

यत्री ब्राह्मणी हंसवाहना । रक्तपद्मारुणा देवी रक्तपद्मासनस्थिता ॥ रक्ता-  
भरणभासाङ्गा रक्तमाल्याम्बरा तथा । अक्षमाला ध्रुवाधारा चारुहस्ताऽमरा-  
र्चिता ॥ प्रागादित्योदयाद्विद्वान्मुहूर्ते वैधवे सति । उत्थायोपासयेत्सन्ध्यां  
यावत्स्यादर्कदर्शनम् ॥ विश्वमातः सुराम्यर्च्ये पुण्ये गायत्री वैधसि । आवा-  
ह्याम्युपास्त्यर्थमेवेनोऽस्ति पुनीहि माम् ॥

१२५. 'माध्याह्नसन्ध्यावर्णनम्.' बृहत्पाराशरः—सन्ध्या माध्या-  
ह्निकी श्वेता सावित्री रुद्रदेवता । वृषेन्द्रवाहना देवी बालत्रिशिखधारिणी ॥  
श्वेताम्बरधरा श्वेता नानाभरणभूषिता । श्वेतसगक्षमालापि कृतानुरक्त-  
शङ्करा ॥ जलाधारा धरा धात्री धरेन्द्राङ्गभवामवा । स्वभाविभातभूराद्या  
सुरौघनुतपह्वया ॥ मातर्भवानि विश्वेश विश्वविश्वजनार्चिते । शुभे वरे  
वरेण्याहि आहूते हि पुनीहि माम् ॥

१२६. 'सायंसन्ध्यावर्णनम्.' बृहत्पाराशरः—सन्ध्या सायन्तनी  
कृष्णा विष्णुदेवा सरस्वती । सर्गगा कृष्णवस्त्रा तु शङ्खचक्रगदाधरा ॥  
कृष्णभूषणैर्युक्ता सर्वज्ञानमया वरा । सर्ववाग्देवता सर्वा ब्राह्म्यादिवचसि  
स्थिता ॥ वीणाक्षमालिका चारुहस्ता सितवरानना । चतुर्वैशजनाभ्यर्च्य  
फल्याणी शुभकृत् सदा । मातर्वाग्देवते देवि वरेण्ये च वरप्रदे । सर्वमरु-  
द्गणस्तुत्ये आहूते हि पुनीहि माम् ॥

१२७. 'सन्ध्यावर्णाः.' व्यासः—गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री  
शुक्लवर्णिका । सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः ॥ तत्रैव—  
गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी । सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या  
वर्णभेदतः ॥

१२८. 'सन्ध्यागोत्राणि.' ग्रन्थान्तरे—गायत्री तु साङ्ख्य-  
यनसगोत्रम् ॥ सावित्री तु कात्यायनगोत्रम् ॥ तथा सरस्वती तु  
वाहुल्यगोत्रम् ॥

१२९. 'सन्ध्योपयोगिजलपात्राणि.' प्रयोगपारिजाते—धारा-  
च्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्त्रिभिर्गार्हिता । नद्यां तीर्थे हृदे वापि भाजने  
मृन्मयेपि वा ॥ औदुम्बरे च सौवर्णे राजते दारुसम्भवे । कृत्वा तु  
वामहस्ते वा सन्ध्योपास्त्रि समाचरेत् ॥ मरीचिः—गोकर्णाकृतितत्प्राथ-  
त्तां रौप्यं च द्वादशम् । जलं तत्र विनिक्षिप्य सन्ध्योपासनमाचरेत् ॥  
आह्निककारिकासु—धाम्येनायसपात्रेण त्रपुसीसकपितलैः । आचान्तः  
शतदृत्वोऽपि न फटाचन शुच्यति ॥

१३०. 'सन्ध्यादिजपस्थलम्.' वाचस्पती ईश्वरः—गृहे जपः

समः प्रोक्तो गोष्ठे शतगुणः स्मृतः । आरामे च तथाऽरण्ये सहस्रगुण उच्यते । अयुतः पर्वते पुण्ये नद्यां लक्षगुणस्तु सः । कोटिर्देवालये प्राहुः रत्नन्तः शिवसन्निधौ ॥ याज्ञवल्क्यः—शतेन गायत्र्या स्नायान् शतमन्तर्जले जपेत् । आपः शतेन पीत्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ शारदायाम्—पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहापर्वतमस्तकम् । तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं सरः ॥ उद्यानानि विविक्तानि विल्वमूले तटं गिरेः । देवाघायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गृहम् ॥ शातातपः—अनृतं मद्यगन्धं च दिवा-धुनमेव च । पुनाति वृषलस्थानं बहिःसन्ध्या क्षुपासिता ॥

१३१. 'कालातिक्रमणे सन्ध्योपासनम्.' मदनपारिजाते—कालातिक्रमणे चैव चतुर्थार्ध्यं प्रदापयेत् ॥

१३२. 'उक्तासनानि.' व्यासः—कौशेयं कम्बलं चैव अजिनं ऋमेव च । दारुजं तालपत्रं वा आसनं परिकल्पयेत् ॥

१३३. 'आसनगुणाः'—कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्नोक्षत्रीर्व्याघ्रचर्मणि । वंशाजिने व्याधिनाशः कम्बले दुःखमोचनम् ॥ अधिकारे नीलवर्णं रक्तं प्रयादिकर्मणि । शान्तिके कम्बलः प्रोक्तः सर्वेष्टं चित्रकम्बलम् । वंशासने तु दारिद्र्यं पापाणे व्याधिसम्भवः । घरण्यां दुःखसम्भृतिर्दोर्भाग्यं छिद्रि-दारुजे । तृणे धनयशोहानिः पल्लवे चित्तविभ्रमः ॥

१३४. 'आसनपरिमाणम्.' कालीपुराणे—चतुर्विंशत्यङ्गुलैस्तु दीर्घं काष्ठासनं मतम् । षोडशाङ्गुलविस्तीर्णमुत्सेधे चतुरङ्गुलम् ॥ पञ्चाङ्गुलं वा कुर्यात्तु नोच्छिन्नं चात्र कारयेत् । वास्वं द्विहस्तान्नो दीर्घं सार्द्धहस्तान्न विस्तृतम् ॥ अङ्गुलं तु तथोच्छ्रायं पूजाकर्मणि संश्रयेत् । सर्वेषां तैजसानां च आसनं श्रेष्ठमुच्यते ॥

१३५. 'वर्ज्यासनम्.' देवीभागवते—आयसं वर्जयित्वा तु कांस्य-सीसकमेव च ॥

१३६. 'पादुकाधारणनियेधः.' अङ्गिराः—अभ्यागारे गवां गोष्ठे देवब्राह्मणसन्निधौ । आहारे जपकाले च पादुकानां त्रिसर्जनम् ॥

१३७. 'प्रौढपादासनम्.' आचारमयूरे—दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् । प्रौढपादेन कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥ आह्निककारिकासु—आसनाखण्डपादस्तु जानुनोर्वाथ जङ्घयोः । कृतावसन्निधौ यत्र प्रौढपादः स उच्यते ॥



१३८. 'स्वस्तिकासनम्.' कालीपुराणे—सव्यमाकुञ्चितचरणं दक्षिणजङ्घोर्वन्तरे दक्षिणं च सव्यजङ्घोर्वन्तरे निक्षिपेदिति ॥

१३९. 'पद्मासनम्.'—पद्मासनमिदं प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम् । जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ॥ वाचस्पतौ—ऊरुमूले वामपादं पुनस्तु दक्षिणं पदम् । वामोरौ स्थापयित्वा तु पद्मासनमिति स्मृतम् ॥ देवीभागवते—पद्मासनं स्वस्तिकं च भद्रं वज्रासनं तथा । वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम् ॥ ऊर्वोरुपरि विन्यस्य सम्यक् पादतले शुभे । अङ्गुष्ठौ च निवधीयाद्वस्त्राभ्यां व्युत्क्रमान्ततः ॥

१४०. 'स्वस्तिकासनम्.' देवीभागवते—ऋजुकायो विशेषोगी स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥

१४१. 'भद्रासनम्.' देवीभागवते—सीवन्याः पार्श्वयोन्यस्य गुल्फयुग्मं सुनिश्चितम् ॥ वृषणाघः पादपार्थिवः पाणिभ्यां परिवन्धयेत् । भद्रासनमिति प्रोक्तं योगिभिः परिपूजितम् ॥

१४२. 'वज्रासनम्.' देवीभागवते—ऊर्वोः पादौ क्रमान्यस्य जान्वोः प्रत्यङ्मुखान्गुली । करौ विदध्यादारूपातं वज्रासनमनुत्तमम् ॥

१४३. 'वीरासनम्.' देवीभागवते—एकं पादमधः कृत्वा विन्यस्यैकं तथोत्तरे । ऋजुकायो विशेषोगी वीरासनमितीरितम् ॥

१४४. 'सन्ध्योपासने दिग्विचारः.' लघुव्याससंहितायाम्—प्राङ्मुखः प्रयतो विप्रः सन्ध्योपासनमाचरेत् ॥ आसीनः प्राङ्मुखो नित्यं जपं कुर्याद्यथाविधि ॥ परिभाषाकर्मप्रदीपे—यत्रोपदिश्यते कर्म फर्तुरङ्गं न तूच्यते । दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥ यत्र दिङ्निग्रहो न स्याज्जपहोमादि कर्मसु । तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता ॥ गौतमः—रात्रायुदङ्मुखः कुर्यादैवं कार्यं सदैव हि । शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः ॥ तद्धान्तरे—यत्रैव भानुः सततं मुदेति प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति । ततोऽपरां पूजकपूज्ययोश्च सदागमज्ञाः प्रवदन्ति यां तु । तत्परिभाषायामुक्तत्वात् । अन्यत्र तु सूर्योदयोपलक्षितैव प्राची प्राज्ञा । बृहत्पाराशरः—ईशान्यभिमुखो भूत्वा द्विजः पूर्वमुखोऽपि वा । सन्ध्यामुपासयेन्नित्यं यथावत्तन्निबोधत ।

१४५. 'सन्ध्यायां मात्राः.' देवीभागवते—इडयाकर्षयेद्वायुं घ्राष्टं षोडशमात्राया ॥ घासयेत्पूरितं योगी चतुःषष्टा ॥ मात्रया ॥ सुपुष्पा-

१. एतदासनं सूर्योप्यप्रदाने योजनीयम्. २. इयं पूज्यपूजकान्तर्वर्तिनी प्राध्याग-  
मोत्पूजायामेव प्राज्ञा ॥

मध्यगं सम्यग्द्वारिंशन्मात्रया शनैः ॥ नाड्या पिङ्गल्या चैव रेचयेद्योगवि-  
त्तमः ॥ प्राणायाममिमं प्राहुर्योगशास्त्रविशारदाः ॥

१४६. 'भस्मधारणम्.' पारस्करगृह्यसूत्रे—भस्मना ललाटे ग्री-  
वायां दक्षिणेंऽसे हृदि च त्र्यायुपमिति प्रतिमन्त्रम् ॥ प्रातः ससलिलं  
भस्म मध्याह्ने गन्धमिश्रितम् । सायाह्ने निर्जलं भस्म एवं भस्म विलेपयेत् ॥

१४७. 'ब्राह्मं भस्म.' ब्राह्मे—गङ्गातीरसमुद्भूतां मृदं मूर्ध्ना वि-  
भर्ति यः । विभर्ति सोऽर्कस्य तेजस्तमोनाशाय केवलम् ॥ काशीखण्डे—  
आग्नेय्यमुच्यते भस्म दग्धगोमयसम्भवम् । तदेव द्रव्यमित्युक्तं त्रिपुण्ड्रस्य  
महामुने ॥ सद्ब्रह्मे—अग्निहोत्राग्निजं भस्म विरजाहोमजं तथा । औपास-  
नसमुत्पन्नं समिदमिसमुद्भवम् ॥ समिदमिसमुत्पन्नं धार्य वै ब्रह्मचारिणा ।  
शूद्राणां श्रोत्रियागारपचनामिसमुद्भवम् ॥ अन्येषामपि सर्वेषां धार्य दावा-  
नलोद्भवम् ॥ प्रयोगपारिजाते—मृद्वस्य चन्दनं प्रोक्तं तोयं चैव चतुर्थ-  
कम् । स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्यात्प्रक्षाल्यैव तु भस्मना ॥ देवानभ्यर्च्य  
गन्धेन जलमध्ये जलेन तु ॥

१४८. 'भस्मधारणफलम्.' कात्यायनः—ब्राह्मे यज्ञे जपे होमे  
वैश्वदेवे सुरार्चने । घृतत्रिपुण्ड्रः पूतात्मा मृत्युं जयति मानवः ॥

१४९. 'भस्मधारणप्रकाराः.' कात्यायनः—अर्धत्रिपुण्ड्रं मृदा कुर्या-  
द्भस्मना तु त्रिपुण्ड्रकम् । उभयं चन्दनेनैव अभ्यङ्गोत्सवरात्रिषु ॥  
प्रयोगपारिजाते—धार्य भस्मत्रिपुण्ड्रं तु गृहिणा जलसयुतम् । सर्वकालं  
भवेत्स्त्रीणां यतीनां जलवर्जितम् ॥ वानप्रस्थस्य कन्यानां दीक्षाहीननृणां  
तथा । मध्याह्नाह्नाग्न्यैर्युक्तं परतो जलवर्जितम् ॥ मध्याह्नलित्रयेणैव स्वद-  
क्षिणकरस्य च । त्रिपुण्ड्रं धारयेद्विद्वान् सर्वेकिल्विपनाशनम् ॥ भविष्य-  
पुराणे—सितेन भस्मना कुर्यात्त्रिसन्ध्यं च त्रिपुण्ड्रकम् । सर्वपापविनि-  
र्मुक्तः शिवेन सह मोदते ॥ सत्यं शौचं जपो होमस्तीर्थदेवादिपूजनम् ।  
तस्य व्यर्थमिदं सर्वं यस्त्रिपुण्ड्रं न धारयेत् ॥ स्मृतिरत्नावल्याम्—ललाटे  
हृदये नामौ गलेऽसे बाहुसन्धिषु । पृष्ठदेशे शिरस्येवं स्थानेष्वेतेषु धार-  
येत् ॥ मध्यमाऽनामिकाङ्गुष्ठैरनुलोमविलोमतः । अतिस्वल्पमनायुष्यमतिदीर्घं  
तपःक्षयम् ॥ नेत्रयुग्मप्रमाणेन त्रिपुण्ड्रं धारयेद्विजः । षडङ्गुलप्रमाणेन  
ब्राह्मणानां त्रिपुण्ड्रकम् ॥ नृपाणां चतुरङ्गुल्यं वैश्यानां द्व्यङ्गुलं मतम् ।  
शूद्राणामथ सर्वेषामेकाङ्गुल्यं त्रिपुण्ड्रकम् । काशीखण्डे—भ्रुवोर्मध्यं  
समारभ्य यावदन्तो भवेद् भ्रुवोः । मध्यमाऽनामिकाङ्गुल्योर्मध्ये तु प्रति-  
लोमतः । अङ्गुष्ठेन कृत्वा रेखा त्रिपुण्ड्रः सोऽभिधीयते ॥

१५०. 'भस्मधारणे मन्त्राः.' पुलस्त्यः—अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः शुद्धं ब्रह्माभिमन्त्रितम् । शिवमन्त्रेण तद्वार्यं मन्त्रेणाष्टाक्षरेण, वा ॥ गाय-  
त्र्या वा च देवर्षे मन्त्रेण प्रणवेन वा । करोति शिवमन्त्रेण यस्त्रिपुण्ड्रं द्वि-  
जोत्तमः ॥ व्यक्षः शुद्धतरः सौम्यः शिवलोके महीयते । अष्टाक्षरेण  
मन्त्रेण यः करोति त्रिपुण्ड्रकम् ॥ विष्णोः पदमवाप्नोति नान्यथा श्रुतिचो-  
दितम् । सौरं पदमवाप्नोति गायत्र्या मुनिसत्तम ॥ प्राप्नोति ब्रह्मणो रूपं  
प्रणवेन न संशयः ॥ क्रियासारे—चामहस्ततले भस्म क्षिप्त्वाऽच्छाद्यान्य-  
पाणिना । अग्निरित्यादिमन्त्रेण स्पृशन् भस्माभिमन्त्र्य च ॥

१५१. 'भस्मधारणाभावे दोषः.' वृहन्नारदीये—ज्ञानं दानं जपो  
होमः सन्ध्यास्वाध्यायकर्मसु । ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनश्चेत्तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥  
प्रयोगपारिजाते—ललाटे तिलकं कृत्वा सन्ध्याकर्म समाचरेत् । अकृत्वा  
भालतिलकं तस्य कर्म निरर्थकम् ॥

१५२. 'रुद्राक्षधारणफलम्.' वाचस्पतौ ईश्वरः—रुद्राक्षा यम्य  
गात्रेषु ललाटे च त्रिपुण्ड्रकम् । स चाण्डालोऽपि सम्पूज्यः सर्ववर्णोत्तमो  
भवेत् ॥ अभक्तो वा विमक्तो वा नीचो नीचतरोऽपि वा । रुद्राक्षान्धारये-  
द्यस्तु मुच्यते सर्वपातकैः ॥ सहस्रं धारयेद्यस्तु रुद्राक्षाणां धृतव्रतः । तं  
नमन्ति सुराः सर्वे यथा रुद्रस्तथैव सः ॥

१५३. 'मालालक्षणम्.' आह्निककारिकासु—मध्यमादिद्वयं पूर्वं  
जपफाले तु वर्जयेत् । तं वै मेरुं विजानीयात्कथितं ब्रह्मणा पुरा ॥ मेरु-  
हीना च या माला मेरुलङ्घा च या भवेत् । अशुद्धप्रतिकाशा च सा  
माला निष्फला भवेत् । चित्रिणी विसतन्त्वामा ब्रह्मनाडीगतान्तरा । तया  
सद्विधिता माला सर्वकामफलप्रदा ॥ नागदेवः—अरिष्टपत्रं धीमं च शङ्ख-  
पद्मी मणिस्तथा । कुशमन्थिश्च रुद्राक्ष उत्तमं चोत्तरोत्तरम् ॥ प्रवाल-  
मुक्तास्फटिकैर्जपः फोटिफलप्रदः । तुलसीमणिमिर्येन गणितं चाक्षयं फ-  
लम् ॥ व्यासः—हिरण्यगर्भमणिभिर्जप्तं शतगुणं भवेत् । सहस्रगुणमि-  
न्द्राक्षै रुद्राक्षैर्नियुतं भवेत् ॥ नियुतं प्रयुतं वा स्वात्पद्माक्षैस्तु न संशयः ॥  
अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकापि वा । सप्तविंशतिका यापि ततो नैवाधमा  
हिता ॥ अशुद्रा समरन्धा च परिपूर्णा दृढापि च । सप्तव्द्रा च चला या  
तु गुहिता ग्रथिता तया ॥ छिन्ना सूत्रेषु ग्रथिता पाषाणस्यापुरातना ।  
निश्चला ग्रथितान्योन्यं सहर्षणविबर्जिता ॥ माला दुःसप्तदायिन्दो ग्रथिता  
निन्दतन्तुषु । तर्जन्या न स्पृशेदक्षं जपयेच्च विधूययेत् ॥ अहुष्टम्य तु  
मध्यस्य परिवर्त समाचरेत् । मध्यमाऽर्घ्यणं तस्याः सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥

१५४. 'रुद्राक्षधारणामावे दोषः'—अरुद्राक्षो जपः पुंसां ताव-  
न्मात्रफलप्रदः । यस्याङ्गे हस्ति रुद्राक्ष एकोऽपि बहुपुण्यदः ॥ विमृति-  
र्यस्य नो भाले नाङ्गे रुद्राक्षधारणम् । न हि वाण्यां शिवोच्चारस्तं त्यजेद-  
न्त्यजं यथा ॥

१५५. 'कर्मविशेषे दर्मप्रमाणम्.' कुशकण्डिकासूत्रभाष्ये—ब्रह्म-  
यज्ञे गोकर्णमात्रप्रमाणौ द्वौ दर्मा । तर्पणे हस्तमात्रप्रमाणास्तयो  
दर्माः ॥ अमरः—प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते । अङ्गुष्ठे सक-  
निष्ठे स्याद्विस्तृतिर्द्वादशाङ्गुलः ॥ इति ॥ अग्निः—अनामिकामूलदेशे पवित्रं  
धारयेद्विजः ॥

१५६. 'कुशपवित्रम्.' कात्यायनः—अनन्तर्गमितं साग्रं कौशं  
द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥ मार्कण्डेयः—  
चतुर्भिर्दर्भपिञ्जलैर्ग्राहणस्य पवित्रकम् । एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथा-  
क्रमम् ॥ सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु  
मुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥ सुमन्तुः—समूलाग्रौ विगर्भौ तु कुशौ द्वौ  
दक्षिणे करे । सध्ये चैव तथा त्रीन्यै विभूयात्सर्वकर्मसु ॥ अग्निः—ब्रह्म-  
यज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते । भोजने वर्तुलं प्रोक्तमेवं धर्मो न हीयते ॥  
चौधायनः—हस्तयोरुभयोर्द्वा द्व्यागसनेऽपि तथैव च ॥ हारीतः—  
वामहस्ते कुशान् कृत्वा समाचामति यो द्विजः । उपस्थशो भवेत्तुल्यो रुधि-  
रेण मलेण च ॥ उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः । सोमपान-  
फलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत् ॥ प्रयोगपारिजाते—ज्ञाने होमे जपे  
दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि । करौ सदर्भौ कुर्यात् तथा सन्ध्याभिवादने ॥

१५७. 'कुशपवित्रप्रमाणम्.'—द्व्यङ्गुलं मूलबलयं ग्रन्थिरेकाङ्गुलि-  
र्भवेत् । चतुरङ्गुलमग्रं स्यात्पवित्रस्य प्रमाणकम् ॥ पौष्टिके पद्मदर्भाश्च  
चतुर्दर्भाश्च शान्तिके । पैतृके तु त्रिदर्भाश्च द्वौ दर्भौ नित्यकर्मणि ॥ आ-  
दिकनारिकासु—यथा वज्रं सुरेन्द्रस्य यथा चक्रं हरेस्तथा । त्रिशूलं च  
त्रिनेत्रस्य ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ॥ तत्र च—द्विगुणीकृतानां दर्भशिखानां  
पाशः प्रदक्षिणार्धवेष्टनं विधाय पश्चाद्वागेन यदा प्रवेदयते तदा वर्तुलो  
ग्रन्थिः । यदा प्रादक्षिण्येन सर्ववेष्टनं विधाय पुरोभागेन प्रवेदयते तदा  
ब्रह्मग्रन्थिरिति ॥ ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते । भोजने वर्तुलं  
प्रोक्तमेवं धर्मो न हीयते ॥

१५८. 'कुशपवित्रामावेऽन्यपवित्रम्.' हेमाद्रौ—अन्यान्यपि पवि-  
त्राणि कुशदर्भमयानि च । हेमात्मकपवित्रस्य कलां नार्हन्ति पोहशीम् ॥

कातीयसूत्रभाष्ये—कुशाभावे तु काशाः स्युः काशाः कुशसमाः स्मृताः । काशाभावे गृहीतव्या अन्ये दर्मा यथोचिताः ॥ दर्माभावे स्वर्ण-  
रूप्यताम्रैः कर्मक्रियाः सदा । कुशाः काशाः शरा दूर्वा यवगोधूमव-  
ल्बजाः ॥ सुवर्णं राजतं ताम्रं दश दर्माः प्रकीर्तिताः । खाने होमे तथा  
दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ॥ सपवित्रौ सदर्भौ वा फरौ कुर्वीत नान्यथा ॥  
सर्वेषां वा भवेद्वाभ्यां पवित्रं ग्रथितं न वा ॥ सपवित्रः सदर्भो वा कर्मा-  
ज्ञाचमनं चरेत् । नोच्छिष्टं तत्सदर्भं च दर्भोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥

१५९. 'हेमादिपवित्रप्रमाणम्.' नागदेवः—भाषाणां षोडशादूर्ध्वं  
कुर्याद्धेमपवित्रकम् । तेभ्यः स्वरूपतरं न्यूनं न कुर्वीत कदाचन ॥ हीनक-  
र्षणि चोच्छिष्टे कुशजातं पवित्रकम् । निर्माल्यरूपं भवति न हेमस्तु पवि-  
त्रकम् ॥ शारदायाम्—ताम्रतारसुवर्णानामर्कषोडशखेन्दुभिः । कृता  
त्रिशक्तिमुद्रेयं तीव्रदारिद्र्यनाशिनी ॥ इदं पवित्रं तर्जन्यां धारयन्ति सदा  
द्विजाः ॥ योगियाज्ञवल्क्यः—अनामिकाधृतं हेम तर्जन्या रूप्यमेव च ।  
कनिष्ठिकाधृतं ताम्रं तेन पूतो भवेन्नरः ॥ प्रयोगपारिजाते—उत्तरीयं  
योगपट्टं तर्जन्यां रजतं तथा । न जीवत्पितृकैर्धार्थं ज्येष्ठो वा विधत्ते यदि ॥  
शास्त्रे—मन्त्रं विना धृतं यत्तत्पवित्रं विफलं भवेत् ॥

१६०. 'शिरसाचन्धनम्.' चतुर्विंशतिमते—मध्ये तु बह्वृचाश्चैन  
निनधीयुः शिखा ततः । माध्यन्दिनाश्च ये विप्राः पार्श्वे दक्षिणतः क्रमात् ॥  
वामपार्श्वे ॥ बध्नीयुर्ये विप्राः सामगायनाः ॥ नागदेवः—मस्तके वामभागे  
च ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते । अमन्त्रो दीयते ग्रन्थिर्जपो होमो वृथा भवेत् ॥  
स्मृत्योद्धारं च गायत्रीं नियधीयाच्छिखां ततः । पुनराचम्य हृदयं बाहू  
स्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥ मानसोकेति मन्त्रेण शिखाचन्धं वा धारयेत् ॥  
संस्कारभास्करे—सत्त्वाटत्वादिदोषेण विशिस्तश्चेन्नरो भवेत् । कौशी  
तदा धारयेत् ब्रह्मग्रन्थिपुतां शिखाम् ॥ कात्यायनः—सदोषवीतिना  
भावं सदा बद्धशिखेन च । विशिस्तो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

१६१. 'शिरसाचन्धनविचारः.' ग्रन्थान्तरे—खाने दाने जपे होमे  
सन्ध्यायां देवतार्चने । शिरसाग्रन्थिं विना कर्म न कुर्याद्देवैः कदाचन ॥

१६२. 'शिरसामुक्तिविचारः.'—शौचेऽथ शयने सप्ते भोजने दन्त-  
धावने । शिरसामुक्तिं सदा कुर्यादित्येतन्मनुरवधीत् ॥

१६३. 'आचमनम्.' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—आचम्य प्राणा-  
न्संमृशति आचामति आमागन्धति ॥ आह्निककारिकारु—

प्रणवं पूर्वमुच्चार्य चतुर्विंशतिसङ्ख्यया । स्वाहान्तं प्राशयेद्वारि नमोन्तं स्पर्शये-  
त्तथा । स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते मुक्त्वा रथ्याप्रसर्पणे । आचान्तः पुनराचामे-  
द्वाससी परिधाय च ॥ दक्षिणेनोदकं पेयं दक्षं वामेन संस्पृशेत् । तावन्न शुद्ध्यते  
तोयं यावद्दामो न युज्यते ॥ गोकर्णाकृतिहस्तेन मापमात्रं जलं पिबेत् ॥

१६४. 'आचमने उदकम्.' तत्रसारे—दद्या सह पलैकं तु शुद्धं  
वारि तथाचमेत् । स्नानं सन्ध्या क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः शीतवारिणा ।  
तथैवाचमनं प्रोक्तं कर्मानुष्ठानसिद्धये ॥

१६५. 'आचमनविचारः.' नागदेवः—सहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा  
पाणिना द्विजः । मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन शेषेणाचमनं चरेत् ॥ मापमात्रसुवर्णस्य  
यत्र मज्जति वै मणिः । एतदाचमनं प्रोक्तं एवित्रं कायशोधनम् ॥  
भरद्वाजः—आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम् । एतेनैव विधानेन  
द्विज आचमनं चरेत् ॥ बृहत्पाराशरः—आमणेर्वन्धनाद्धस्तौ पादौ  
चाजानुतः शुचिः । प्रक्षाल्याचमयेद्विद्वानन्तर्जानुक्रो द्विजः ॥ प्रक्षाल्य  
पादौ हस्तौ च त्रि. पिनेदम्बु वीक्षितम् । समृष्टाङ्गुष्ठमूलेन विप्रमृज्य कृती  
मुखम् ॥ दक्षिणे च स्थित तोयं तर्जन्या सव्यपाणिनः । ततोयं संस्पृशे-  
द्यस्तु सोमपानसमं स्मृतम् ॥ यौधायनः—ॐ पूर्वाभिः सर्वाभिर्यद्वाह-  
तिमिराचामेत् । यत् प्रथममाचामति तेन ऋग्वेदं प्रीणाति ॥ यद्वितीयं  
तेन यजुर्वेदम् । यत्तृतीयं तेन सामवेदम् । यत्तथमं समाष्टिं तेनार्थवर्ण-  
वेदम् ॥ यद्वितीयं तेनेतिहासादीन् । यत्सव्यं पाणिं प्रोक्षति पादौ शिरो  
हृदयं चक्षुः कर्णौ नासा नाभिं चोपस्पृशति तेनौपधिवनस्पतिप्रभृती-  
न्सर्वाश्च देवान् प्रीणाति ॥ शङ्खः—त्रिः प्राश्रियाद्यदम्भस्तु प्रीतास्ते-  
नास्य देवताः । व्रक्षा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुम ॥ गङ्गा च  
यमुना चैव प्रीयेते परिमार्जनात् । नासत्यदस्तौ प्रीयेते स्पृष्टे नासापुटद्वये ॥  
स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु प्रीयेते शशिमास्करो । कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते  
अनिलानलौ ॥ स्कन्धयोः स्पर्शनादस्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः । मूर्ध्निः सस्पर्श-  
नादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत् ॥

१६६. 'आचमनफलम्.' ब्राह्मे—होमे मोजनकाले च सन्ध्ययो-  
रभयोरपि । आचान्तः पुनराचामेदन्यत्रापि सकृत्सकृत् ॥ द्विराचम्य ततः  
शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम् ॥ व्यासः—शिर. प्रातृत्य कण्ठं वा  
मुक्तकच्छशिखोऽपि वा । अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भ-  
वेत् ॥ अपः पाणिनरैः स्पृष्टा आचामेद्यस्तु वै द्विजः । मुरापानेन तत्तुल्य-

मित्येवमृषिरब्रवीत् ॥ पैठीनसिः—जानुदघ्नजले नद्यास्तिष्ठन्नेवाचमेद्विजः ।  
जानोरूध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ॥

१६७. 'आचमनप्रकाराः' विश्वामित्रकल्पे—शुद्धं स्मार्तं तथा  
चैव पौराणं वैदिकं तथा । तान्त्रिकं श्रौतस्मार्तं च पद्धिं श्रुतिनोदितम् ॥  
विष्मूत्रादिकशौचेषु 'शुद्धं' च परिकीर्तितम् । 'स्मार्तं' 'पौराणिकं'  
कर्मण्याचमेद्विधिपूर्वकम् ॥ 'वैदिकं' श्रौतमित्यादि ब्रह्मयज्ञादिपूर्वकम् ।  
अस्त्रविद्यादिकार्याणां 'तान्त्रिको' विधिरुच्यते ॥

१६८. 'श्रौताचमनम्' आह्निककारिकासु—प्रणवं पूर्वमुच्चार्य  
सावित्रौ तदनन्तरम् । तथैव व्याहृतीस्तिष्ठः श्रौताचमनमुच्यते ॥

१६९. 'स्मार्ताचमनम्' भरद्वाजः—केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा  
द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्करौ ॥ द्वाभ्यामोष्ठौ तु संमृज्य द्वाभ्यामुन्मार्जनं तथा ।  
एकेन हस्तौ प्रक्षाल्य पादावपि तथैव च ॥ सम्प्रोक्ष्यैकेन मूर्धानं ततः स-  
ङ्कर्षणादिभिः । आस्यनासाक्षिफर्णौ च नाम्पुरस्कं मुजौ कमात् । एवमा-  
चमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ॥ ( एतदाचमनं त्रिकालसन्ध्योपासना-  
रम्भे उक्तम् ) ॥

१७०. 'वैदिकाचमनम्' आचारतिलके—कर्माङ्गे तु त्रिराचम्य  
प्राणायामत्रयं स्मृतम् । प्राप्नुस्वो वाऽपि कर्तव्यं कर्म कुर्यात्प्रयत्नतः ॥

१७१. 'वैदिकाचमनं तथा प्राणायामप्रयोगः'—'आचमनम्'—  
ॐ केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ माघ-  
वाय नमः स्वाहा ॥ ( इति पित्रे ) ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ गो-  
विन्दाय नमः ॥ 'आत्मनः समन्तात्प्रदक्षिणवदुदकक्षेपणम्'—ॐ  
नमो भगवते वासुदेवाय ॥ 'प्राणायामः'—तत्रादौ—'पूरकः'—  
ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ स्वः । ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः ।  
ॐ सत्यम् । ॐ तत्सवितुर्वरेणम् ॥ १३ ॥ ( ॐ आपोज्योतीरसो-  
मृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् । ॐ विष्णवे नमः ॥ एवं दक्षिणनासापुटं  
पीडयेत् ) ॥ 'कुम्भकः'—उपरिर्दिशितक्रमेण । ॐ ब्रह्मणे नमः ॥  
( एवं वामनासापुटं पीडयेत् ) ॥ 'रंचकः'—उपरिर्दिशितक्रमेण ।  
ॐ महेश्वराय नमः । ( एवं उभयनासापुटे पीडयेत् ) इति वैदिका-  
चमनं तथा प्राणायामप्रयोगः ॥

१७२. 'जलाभावे आचमनम्' आचारमयूरे—भुते निष्ठीवने  
चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते । पतितानां च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं सृ-

शेत् ॥ अग्निरापश्च वेदाश्च सोमः सूर्योऽनिलस्तथा । सर्वे देवास्तु विप्रस्य कर्णे  
तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥ साङ्ख्यायनः—आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च  
धर्मराट् । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥ क्षुते निष्ठीवने  
सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने । एषु कर्मसु नाचामेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥  
पराशरः—प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा । विप्रस्य द-  
क्षिणे कर्णे वसन्ति मुनिरब्रवीत् ॥ गङ्गा च दक्षिणे श्रोत्रे नासिकायां हु-  
ताशनः । उभयोः स्पर्शने चैव तत्क्षणादेव शुद्ध्यति ॥ नागदेवः—अ-  
शब्दाभिरनुष्णाभिस्त्यक्ताभिः फेनबुद्बुदैः । आपद्गतानां शुद्धिः स्यादुष्णे-  
नापि च वारिणा ॥ पादक्षालनशेषेण नाचामेद्वारिणा द्विजः । शुद्धभावे  
पिबेत्किञ्चित्पक्त्वा भूमौ तु तज्जलम् ॥ मार्कण्डेयः—कुर्यादाचमनं  
स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् । कुर्वीतालम्भनं चापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥

१७३. 'प्राणायामः' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—वाश्च आसौ  
नसोः प्राणोऽक्ष्णोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं वाहोर्वलमूर्वोरोजोरिष्टानि  
मेढ्रानि तनूस्तन्वा मे सह ॥ योगियाज्ञवल्क्यः—सव्याहृतिं सप्रणवां  
गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥  
अगस्त्यसंहितायाम्—प्राणायामैर्विना यद्यत्कृतं कर्म निरर्थकम् ।  
अतो यत्नेन कर्तव्यः प्राणायामः शुभार्थिना ॥ देवीपुराणे—श्रुतिस्मृ-  
त्यादि कर्मादौ सगर्भः प्राणसंयमः । अगर्भो ध्यानमात्रं तु स चामन्त्रः  
प्रकीर्तितः ॥

१७४. 'प्राणायामसङ्ख्या' प्रायश्चित्तत्वश्रवणात्—द्वौ द्वौ प्रा-  
तस्तु मध्याह्ने त्रिस्त्रिः सन्ध्यासुरार्चने । भोजनादौ भोजनान्ते प्राणायाम-  
मास्तु षोडश ॥

१७५. 'प्राणायामप्रकाराः' योगियाज्ञवल्क्यः—नासापुटेना-  
निलमेव बाह्यमाकृष्य तेनैव शनैः समस्तम् । नाडीषु सर्वासु च पूरयेद्यः  
स 'पूरको' नाम महान्निरोधः ॥ न रेचकं नैव तु पूरकं वा नासाग्रभागे  
स्वितमेव वायुम् । मुनिश्चलं धारयति क्रमेण 'कुम्भारूप'मेतं प्रवदन्ति  
तज्ज्ञाः ॥ निःसार्य नासाविवरादशेषं प्राणं बहिःशून्य इवानिलेन । निरु-  
च्छ्रसंस्तिष्ठति चोर्ध्ववायुः स 'रेचको' नाम महान्निरोधः ॥ नासिका-  
विष्ट उच्छ्वासो ध्यातः 'पूरक' उच्यते । 'कुम्भो' निःस्वलनिःश्वासो रि-  
च्यमानस्तु 'रेचकः' ॥ न प्राणेनाप्यपानेन वेगाद्वायुं समुत्सजेत् । येन  
सक्तुं फरसांश्च निःश्वासो नैव चालयेत् ॥ शनैर्नासापुटाद्वायुमुत्सजेन्न  
तु वेगतः ॥ 'काम्यः'—अद्विराः—दृष्टमानोऽनुत्तपेन कृत्वा पा



पानि मानवः—। शोचमानस्त्वहोरात्रं प्राणायामैर्विशुध्यति ॥ पीडयेद्-  
 क्षिणां नाडीमङ्गुष्ठेन तथोत्तराम् । कनिष्ठिकानामिकाभ्यां मध्यमां तर्जनीं  
 त्यजेत् ॥ नीलोत्पलदलश्यामं नाभिमध्ये प्रतिष्ठितम् । चतुर्भुजं महात्मानं  
 पूरके चिन्तयेद्भरिम् ॥ शौनकः—प्राणानायम्य विधिवद्वाग्यतः सयते-  
 न्द्रियः । अथ सन्ध्यामुपासिष्य इति सङ्कल्प्य मार्जयेत् ॥ स एव—  
 नासिकामङ्गुलीभिस्तु तर्जनीमध्यमादृते । सव्येन तु समारुप्य दक्षिणेन  
 विसर्जयेत् ॥ प्रणवं ध्याह्वतीः सप्त गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदाय-  
 तप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ कात्यायनः—दक्षिणे रेचयेद्वायुं  
 वामेनापूरितोदरम् । कुम्भकेन जपं कुर्यात्प्राणायामो भवेदिति ॥ प्रयोग-  
 पारिजाते—पञ्चाङ्गुलीभिर्नासाग्रं पीडयेत्प्रणवेन वै । मुद्रेयं सर्वपापघ्नी  
 वानप्रस्थगृहस्थयोः ॥ कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्यतेश्च ब्रह्मचारिणः ॥ नाग-  
 देवः—बाह्ववायोरन्तःप्रवेशनं 'पूरकः' । प्रवेशितस्य धारणं 'कुम्भकः' ।  
 धृतस्य बहिर्निःसारणं 'रेचकः' ॥ यथा—पूरणं दक्षया नाड्या कुम्भनं  
 हृदयस्थया । रेचनं वामया कुर्यात्प्राणायामस्य लक्षणम् ॥ रेचकः पूरक-  
 श्चैव प्राणायामोऽथ कुम्भकः । प्रोच्यते सर्वशास्त्रेषु योगिभिर्धृतमानसैः ॥  
 रेचकोऽजस्तनिःश्वासः पूरकस्तन्निरोधनम् । साम्येन सस्यतिर्या सा कु-  
 म्भकः परिगीयते ॥ विरेच्य पवनं पूर्वं संकोच्य गुदमण्डलम् । पूरयित्वा  
 विधानेन स्वशक्त्या कुम्भके स्थितिः ॥ कुम्भके तु हृदि स्थाने ध्यायेत्तं  
 कमलासनम् । ब्रह्माणं रक्तगौराभं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥ रेचके केशवं  
 ध्यायेज्जलाघस्यं महेश्वरम् । शुद्धस्फटिकसकाशं निर्मलं पापनाशनम् ॥  
 पूरके विष्णुसामुज्यं कुम्भके ब्रह्मणोन्तिकम् । रेचकेन तृतीयं तु ब्रामु-  
 यादेश्वरं पदम् ॥ एतद्धि योगिनामुक्तं प्राणायामस्य लक्षणम् । ओमिति  
 व्याहरन् विप्रो यथाविधि समाहितः ॥ प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्त्रक्षणाञ्जन-  
 रुतेऽग्निवत् । यथा पर्वतधातूना दोषान् हरति पावकः ॥ एवमन्तर्गतं पापं  
 प्राणायामेन दहते ॥

१७६. 'मार्जनम्.' विश्वामित्रकल्पे—भूमौ शिरसि चाकाशे आ-  
 काशे भुवि मण्डले । मण्डले च तयाकाशे एवं च नवधा क्षिपेत् ॥ सेस-  
 थत्रयमाकाशे चरत्रयं मल्लके । नकाराणा त्रयं भूमौ नान्यथा पावितं  
 भवेत् ॥ एवमापोहिष्ठेति तृचेन मार्जनं कुर्यात् ॥ योगियाज्ञरत्नयः—  
 अर्धर्चया क्षिपेद्दूर्ध्वमर्धर्चया क्षिपेदधः । अधोभागे विसृष्टाभिरसुरा यान्ति  
 संक्षयम् ॥ सर्वतीर्थोन्मिषेकं च ऊर्ध्वसंमार्जनाद्भवेत् । सिन्धुद्वीपं भवेदार्धं  
 गायत्रं छन्द एव हि ॥ आपस्तु देवतं प्रोक्तं विनियोगश्च मार्जने । सर्वत्र

मार्जनं कर्म आह्निकानामुदाहृतम् ॥ छन्दोगपरिशिष्टे—रक्षार्थं वारिणा-  
स्नानं परिक्षिप्य समन्ततः । शिरसो मार्जनं कुर्यात्कुशैः सोदकविन्दुभिः ॥

१७७. 'अघमर्पणं तदेव पापपुरुषनिरसनम्.' हरिहरभाष्ये—  
मुमित्रिया न आप इति यजुषा । आपो जलमञ्जलिना करद्वयपुटेनादाय ॥  
दुर्मित्रियास्तस्यै सन्त्विति यजुषा द्वेष्यं शत्रुं प्रति निषिञ्चेत् ॥ नागदेवः—  
जुम्बकायेति मन्त्रेण विदध्यादघमर्पणम् । जपेद्वादशवारं तु महापापापनुत्तये ॥  
हारीतः—जुम्बका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके । अन्तर्जले सकृज्जप्ता  
ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ शौनकः—उद्धृत्य दक्षिणे हस्ते जलं गोकर्णवत्कृ-  
ते । निःश्वासे नासिकाग्रे तु पाप्मानं पुरुषं सरेत् ॥ ऋतञ्चेति व्यृचं वापि  
द्वुपदां वा जपेद्वचम् । दक्षनासापुटेनैव पाप्मानमपसारयेत् । तज्जलं नाव-  
लोपयाथ वामभागे क्षितौ क्षिपेत् ॥ कात्यायनः—करेणोद्धृत्य सलिलं  
प्राणमासज्य तत्र च । जपेदनियताः सर्वास्त्रिः सकृद्वाघमर्पणम् ॥ स्मृत्य-  
न्तरे—तत्संयोगिपदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् । उपपातकरोमाणं रक्तश्म-  
श्रुविलोचनम् ॥ खड्गचर्मधरं कृष्णं कुक्षौ पापं विचिन्तयेदिति ॥

१७८. 'द्वुपदागायत्री.' बृहस्पतिः—द्वुपदानाम यो मन्त्रो वेदे  
वाजसनेयके । अन्तर्जले त्रिरावर्त्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ योगियाज्ञव-  
ल्क्यः—द्वुपदानाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता । अन्तर्जले त्रिरावर्त्य  
मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ आचान्तः पुनराचामेन्मन्त्रवत्स्नानमोजने । द्वुपदां तु  
त्रिरावर्त्य तथा चैवाघमर्पणम् ॥ सोपांशुं प्रणवं वापि घ्राता द्यापो विसर्ज-  
येत् ॥ तथा—कोकिलराजपुत्रस्तु द्वुपदाया ऋषिः स्मृतः । अनुष्टुप् च  
भवेच्छन्द आपश्चैव तु दैवतम् ॥

१७९. 'अर्घ्यम्.' आश्वलायनः—ततस्त्रिष्टुप् जलं मृदुलं प्राण्मखो-  
ऽञ्जलिना सरेत् । स्नानादौ तु सितं तेजः स्फाटिकं ज्योतिषा समम् ॥  
उत्तीर्य तद्य सम्प्राप्तं दक्षिणेन पथाञ्जलीन् । व्याहृत्यादि जपेन्मन्त्रं स्मृत्यैव  
परितो रवेः ॥ मन्देद्दानं मुध्यतः कुरान्निशिपेत्तेष्वथाञ्जलीन् । षोडशाक्षर-  
मन्त्रेण पुनराकृष्य सत्वरः ॥ पुनर्जलं गृहीत्वैवं तेजोमन्त्रं च संसारन् ॥  
पूर्ववद्वागमार्गेण स्मृत्वा संस्थाप्य चात्मनि । प्रदक्षिणं समावर्त्य जलं गृ-  
हाचमेत्ततः ॥ शौनकः—इषजम्नः प्रभाते तु मध्याह्ने ऋजुसंसितः ।  
द्विजोऽर्घ्यं प्रक्षिपेदेष्ट्या सायं तृपविशन्मुवि ॥ व्यासः—कराभ्यां तोय-  
मादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् । आदित्याभिमुखस्त्रिष्टुप्त्रिरूर्ध्वं सन्ध्ययोः

( १ ) यजुर्वेदे यथविधानभाष्ये 'विष्टुतिप्राभ्या' इति यो नवमो मन्त्रः सा जुम्ब-  
कागात्री गायत्री हेया ॥

क्षिपेत् ॥ सकृदेव तु मध्याहे क्षेपणीयं द्विजातिभिः ॥ अन्यच्च—प्रातर्मध्याह्नयोः सन्ध्यां तिष्ठन्नेव समापयेत् । उपविश्य तु सायाहे जले ह्यर्घ्यं न निक्षिपेत् ॥ एकं वाहननाशाय द्वितीयं शस्त्रनाशनम् । असुराणां वधार्थाय तृतीयार्घ्यं विदुर्बुधाः ॥

१८०. 'अर्घ्यफलम्.' सङ्ग्रहे—मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत् । तर्जन्यङ्गुष्ठयोगे तु राक्षसी मुद्रिका स्मृता ॥ राक्षसी मुद्रिकार्घ्यं चेत्ततोयं रुधिरं भवेत् । जलेष्वर्घ्यं प्रदातव्यं जलाभावे शुचिस्थले ॥ सम्प्रोक्ष्य चारिणा सम्यक् ततोऽर्घ्यं तु प्रदापयेत् । गायत्रीं शिरसा हीनां महाव्याहृतिपूर्वकाम् ॥ प्रणवाब्धां जपंस्तिष्ठन् क्षिपेद्वा अञ्जलित्रयम् । तेन यज्रोदकेनाशु मन्देहा नाम राक्षसाः । सूर्यारयः प्रलीयन्ते शैला वज्रहता इव । फाललोपो न कर्तव्यो द्विजेन स्वहितेप्सुना ॥ अर्घोदयास्तसमये तस्माद्वज्रोदकं क्षिपेत् । द्वौ पादौ तु समौ कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलीन् ॥ गोशृङ्गमात्रमुत्क्रम्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् । प्रायश्चित्तार्थमाचम्य मुच्यते दैत्यहृत्यया ॥ हस्ताभ्यां स्वस्तिकं कृत्वा प्रातस्तिष्ठेद्दिवाकरम् । मध्याहे तु ऋजू बाहू सायं मुकुलितौ करौ ॥ नागदेवः—यदा रात्रं मध्याह्नसन्ध्यां करोति तदा गायत्र्यार्घ्यं दद्यात् ॥

१८१. 'जलाभावेऽर्घ्यविचारः.' अग्निस्मृतौ—जलाभावे महामां वन्धने त्वशुचावपि । उभयोः सन्ध्ययोः काले रजसा वार्घ्यमुच्यते ॥

१८२. 'उपस्थानम्.' श्रौतकाः—सायंप्रातरुपस्थानं कुर्यान्मग्नैर्यथा क्रमम् ॥ बृहत्पाराशरः—उदुत्थं चित्रं देवानामुपस्थाने नियोजयेत् । योगियाह्वयव्ययः—गायत्र्यास्तु जपं कृत्वा पूर्वं चैव यथाविधि । उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत् ॥ उदुत्थं चित्रं देवानामुद्वयन्तमस्परि । तच्चक्षुर्देयं इति च एकचक्रेति वैधि च ॥ उदगादित्ययं मन्त्र आकृष्णेनेति वै ऋचा । वृषात्मा सम्प्रयुञ्जीत शत्रयान्यानि जपेत्मदा ॥ सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेवमाहुर्मनीषिणः । मध्याहे उदये चैव विग्राहादीच्छया भवेत् ॥ तदस्युक्तगार्थिर्वा एकपादो द्विपादपि । जपेत्कृताञ्जलिर्वाऽपि ऊर्ध्वबाहुरथापि वा ॥ यत्र स्यात्कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः । भूयस्त्वं श्रुवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रेयो ह्यवाप्यते ॥ व्यासः—उदुत्थं जातवेदेति ऋषिः प्रस्मर्य उच्यते । छन्दो गायत्रमेवास्य सूर्यो देवतमेव च ॥ अग्निष्टोम उपस्थाने विनियोगः प्रकीर्तितः । चित्रं देवेति च ऋच ऋषिः फौत्स उदाहृतः ॥ त्रिष्टुप् छन्दो देवत च सूर्योऽस्य परिकीर्तितः ॥

१८३. 'सन्ध्यादिमुद्राः.' तन्त्रसारे—योजनात्सर्गदेवानां द्वावणा-

त्पापसहतेः । तस्मान्मुद्रेति सा ख्याता सर्वकामार्थसाधिनी ॥ सन्ध्यादि-  
 नित्यकर्मणि मुद्राः—मुद्राप्रकाशे—‘कलशाऽथवा कुम्भमुद्रा’—  
 दक्षाङ्गुष्ठं पुराङ्गुष्ठे (वामाङ्गुष्ठे) क्षिप्वा हस्तद्वयेन च । सावकाशां (म-  
 ध्यशून्यां) मुष्टिकां च कुर्यात्सा कुम्भमुद्रिका ॥ ‘कूर्ममुद्रा’—वामहस्ते च  
 तर्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठिका । तथा दक्षिणतर्जन्या वामाङ्गुष्ठं नियोजयेत् ॥  
 उन्नतं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिकाः । अङ्गुलीर्योजयेत्पृष्ठे दक्षिणस्य  
 करस्य च ॥ वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिके तथा । अधोमुखे च ते  
 कुर्यादक्षिणस्य करस्य च ॥ कूर्मपृष्ठसमं कुर्यादक्षपाणिं च सर्वतः । कूर्म-  
 मुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्मणि ॥ ‘अस्त्रमुद्रा’—दक्षस्य तर्जनीमध्ये सव्ये  
 करतले क्षिपेत् । अभिघातेन शब्दः स्यादस्त्रमुद्रा समीरिता ॥ ‘अङ्गन्या-  
 समुद्राः’—हृत्त्रेण त्रिमिराख्यातं द्वाभ्यामस्त्रशिरोमतम् । अङ्गुष्ठेन शिखा  
 श्रेया दिग्भिः कवचमीरितम् ॥ ‘मत्स्यमुद्रा’—दक्षपाणेः पृष्ठदेशे वाम-  
 पाणितलं न्यसेत् । अङ्गुष्ठौ चालयेत्सम्यङ्मुद्रेयं मत्स्यरूपिणी ॥ ‘धेनु-  
 मुद्रा’—दक्षानामासमायुक्ता वामहस्तकनिष्ठिका । वामानामासमायुक्ता  
 दक्षपाणिकनिष्ठिका ॥ दक्षस्य मध्यमाक्रान्ता वामहस्तस्य तर्जनी । वाम-  
 मध्यमयाक्रान्ता दक्षहस्तस्य तर्जनी ॥ सयुक्तौ कारयेद्विद्वानङ्गुष्ठावुभयो-  
 रपि । धेनुमुद्रा निगदिता गोपिता साधकोत्तमैः ॥ परिवृत्तकरो पश्चात्त-  
 र्जनीमध्यमे युते । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठं परस्परयुतं कुरु । धेनुमुद्रेयमा-  
 ख्याता अमृतीकरणं भवेत् ॥ ‘आवाहनमुद्रा’—हस्ताभ्यामङ्गुलिं बध्वा-  
 नामिकामूलपर्वणो । अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत्सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता ॥  
 ‘गन्धादिमुद्राः’—मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरङ्गुल्यग्रेण पार्वति । दद्याच्च त्रिमलं  
 ‘गन्धं’ मूलमन्त्रेण साधकः । अङ्गुष्ठतर्जनीभ्या च ‘पुष्पं’ चक्रे निवेद-  
 येत् । मध्यमानामिकाभ्या तु मध्यपर्वणि दैशिकः । अङ्गुष्ठाग्रेण देवेशि  
 धृत्वा ‘धूपं’ निवेदयेत् । उत्तोलनं त्रिधा कृत्वा गायत्र्या मूलयोगतः ।  
 तत्त्वाख्यमुद्रया देवी ‘नैवेद्यं’ विनिवेदयेत् । मूलेनाचमनं दद्यात्ताम्रमूलं  
 तत्त्वमुद्रया । ‘पुष्पं’ समर्पयेद्देवीमुद्रया ज्ञानसङ्ख्या । अङ्गुष्ठतर्जनीयोगा-  
 ‘ज्ञानमुद्रा’ प्रकीर्तिता ॥ ‘प्राणादिमुद्राः’—कनिष्ठानामिके अङ्गुष्ठेन  
 स्पृशेदिति—१—‘प्राणमुद्रा’ ॥ अनामामध्यमे अङ्गुष्ठेन स्पृशेदिति—२—  
 ‘अपानमुद्रा’ ॥ मध्यमातर्जन्यावङ्गुष्ठेन स्पृशेदिति—३—‘व्यानमुद्रा’ ॥  
 तर्जनीमध्यमानामा अङ्गुष्ठेन स्पृशेदिति—४—‘उदानमुद्रा’ ॥ तर्जन्याद्यङ्गु-  
 लिचतुष्टयमङ्गुष्ठेन स्पृशेदिति—५—‘समानमुद्रा’—॥ ‘ग्रासमुद्रा’—अ-  
 ङ्गुल्यः कुटिलीमृता विरलाग्राः परस्परम् । ग्रासमुद्रा समाख्याता सव्यपाणी

नियोजिता ॥ 'शङ्खमुद्रा'—वामाङ्गुष्ठं तु सङ्गृह्य दक्षिणेन तु मुष्टिना । कृत्योत्तानं ततो मुष्टिं अङ्गुष्ठं तु प्रसारयेत् । वामाङ्गुल्यस्तथाश्लिष्टाः संयुक्ताः सुप्रसारिताः । दक्षिणाङ्गुष्ठसंस्पृष्टा ज्ञेया 'शङ्खमुद्रिका' ॥ 'घण्टाश्रया गरुडमुद्रा'—मिथस्तर्जनिके श्लिष्टे श्लिष्टावङ्गुष्ठकौ तथा । मध्यमानामिके तु द्वौ पक्षाविव विचालयेत् । एषा 'गरुडमुद्रा' स्याद्विष्णोः सन्तोषवर्धिनी ॥ 'योनिमुद्रा'—मध्यमे कुटिले कृत्वा तर्जन्युपरि संस्थिते । अनामिके मध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके । सर्वा एका संयोज्या अङ्गुष्ठपरिपीडिताः । एषा तु प्रथमा मुद्रा 'योनिमुद्रेति' संज्ञिता ॥ परिवर्त्य करौ सम्यक् तर्जनीवदने समे । मध्यमे कुरु तन्मध्ये योजयेत्तदनन्तरम् ॥ अन्योन्यानामिके देवि कनिष्ठे च तथाविधे । अङ्गुष्ठाभ्यां योजिताभ्यां योन्याकारं तु कारयेत् ॥ योनिमुद्रेयमाख्याता परा त्रैलोक्यमातृका ॥ 'प्रार्थनामुद्रा'—प्रसृताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः श्लिष्टौ च सन्मुत्तौ । कुर्यात्स्वे हृदये सेयं 'मुद्रा प्रार्थन'संज्ञिका ॥ 'हेमाद्रौ'—संमुखीकृत्य हस्तौ द्वौ किञ्चित्सङ्कुचितङ्गुली । मुकुली तु समाख्याता पद्मजा प्रसृतैव सा ॥ पूर्वोक्ता मुकुली या च प्रादेशी निःसृताङ्गुली । व्याकोशमुद्रा मुकुला पञ्च मुद्राः प्रदर्शयेत् ॥ अङ्गुष्ठौ कुञ्चितान्तौ तु स्वकीयाङ्गुलिचेष्टितौ । उच्चौ वाभिहतौ हस्तौ योजयित्वा तु निष्ठुरा । तर्जन्यौ कुञ्चिते कृत्वा तथैव च कनीयसी । अधोमुखी दृष्टनखा स्थिता मध्ये करस्य तु । चतस्रश्चोत्थिताः पृष्ठे अङ्गुष्ठावेकतः कुरु । नालम्ब्यावस्थितौ द्वौ तु 'योगमुद्रा' प्रकीर्तिता ॥

१८४. 'गायत्रीवर्णदेवताः' योगियाञ्जवल्क्यः—अक्षराणां तु दैवत्यं सम्प्रवक्ष्याम्यतः परम् । आग्नेयं ( तत् ) प्रथमं ज्ञेयं वायव्यञ्च ( स ) द्वितीयकम् ॥ तृतीयं ( वि ) सूर्यदैवत्यं चतुर्थं ( तु ) वैद्युतं तथा । पञ्चमं ( व ) यमदैवत्यं वारुणं ( रे ) षष्ठमुच्यते ॥ बार्हस्पत्यं सप्तमं तु ( ण ) पार्जन्यमष्टमं ( यम् ) विदुः । ऐन्द्रं तु नवमं ( भ ) ज्ञेयं गान्धर्वं दशमं ( र्गः ) तथा ॥ पौष्णमेकादशं ( दे ) प्रोक्तं मैत्रायणं द्वादशम् । ( व ) त्वाष्ट्रं त्रयोदशं ( स्त्र ) ज्ञेयं वासवं ॥ चतुर्दशम् ॥ ( धी ) मारुतं पञ्चदशकं ( म ) सौम्यं षोडशकं ( हि ) स्मृतम् । सप्तदशं ( धि ) त्वाङ्गिरसं वैश्वदेवमतः परम् ॥ ( यः ) आधिनं चैकोनविंशं ( यः ) प्राजापत्यं तु विंशकम् । ( नः ) सर्वदेवमयं प्रोक्तमेकविंशं ( प्र ) मतः परम् ॥ रौद्रं द्वाविंशकं ( चो ) प्रोक्तं त्रयोविंशं तु ( द ) ब्राह्मकम् । वैष्णवं तु ( यात् ) चतुर्विंशमेता द्वाक्षरदेवताः ॥ जपकाले तु संस्मृत्य तासां सायुज्यतां व्रजेत् । गायत्री वेदजननी गायत्री पापनाशिनी ॥

गायत्र्यास्तु परं नास्ति दिवि चेह च पावनम् । हस्तत्राणपदा देवी पततां  
नरकार्णवे ॥ तस्मात्तामभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणोऽनुदये शुचिः । गायत्रीनिरतं  
हव्यकंव्येषु विनियोजयेत् ॥ तस्मिन् लिप्यते पापमन्त्रिन्दुरिव पुष्करे ॥

१८५. 'गायत्रीशब्दस्यार्थः.' नागदेवः—गायन्तं प्रायते यसा-  
द्गायत्री तेन सोच्यते ॥

१८६. 'जपनियमाः.' याज्ञवल्क्यः—ध्यायेत्तु मनसा मन्त्रं जि-  
ह्वोष्ठौ न विचालयेत् । न कम्पयेच्छिरो ग्रीवां दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥ य-  
क्षरक्षःपिशाचाश्च सिद्धविद्याधरा गणाः । यस्मात्प्रभावं गृह्णन्ति तस्माद्गुह्यं  
तु कारयेत् ॥ धर्मप्रवृत्तौ—प्रातर्नामौ करं कृत्वा मध्याह्ने हृदि संस्थित-  
म् । सायं जपति नासाग्रे जपस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ प्रातर्मध्याह्नयोस्तिष्ठन्  
गायत्रीजपमारभेत् । ऊर्ध्वजानुस्तु सायाह्ने ध्यानालोकनतत्परः ॥ कृत्यो-  
त्तानौ करौ प्रातः सायं न्युञ्जौ करौ तथा । मध्याह्ने हृदयस्यौ तु कृत्वा  
जपमुदीरयेत् ॥ व्यासः—धृत्वा पवित्रं सम्प्रोक्ष्य जपस्थानं कुशोदकैः ।  
आधारादीन् नमस्कृत्य कुशमैरासनं ततः ॥ बद्धा पद्मासनं वापि स्वस्तिकं  
वा यथासुखम् । ॐ भूर्भुवः स्वरोमिति जपित्वासनमुपविशेत् ॥ पटले—  
अप्रोक्षितजपस्थानाच्छक्रो हरति यज्जपम् । (तस्माज्जपान्ते तत्रोक्ष्य ल-  
लाटे तिलकं क्रियात्) ॥ वृद्धमनुः—वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः  
सदा जपेत् । तस्य स्यात्सफलं जाप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम् ॥ अत एव  
जपार्थं सा 'गोमृषी' ध्रियते जनैः ॥

१८७. 'जपसङ्ख्या.' स्मृत्यन्तरे—सायं प्रातश्च मध्याह्ने सावित्री वा-  
ग्यतो जपेत् । सहस्रपरमा देवीं शतमध्या दशावराम् ॥ मनुः—विधिय-  
ज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशु. स्याच्छतगुणः साहस्रो मा-  
नसः स्मृतः ॥ व्यासः—अष्टोत्तरशतं नित्यमष्टविंशतिरेव वा । विधिना  
दशकं वापि त्रिकालेषु जपेद्बुधः । तत उद्भास्य गायत्रीमुत्तमेत्यनुवाकतः ॥

१८८. 'जपफलम्.' नृसिंहपुराणे—त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं  
निबोधत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसस्त्रिविधः स्मृतः ॥ त्रयाणां जप-  
यज्ञानां श्रेयान्स्यादुत्तरोत्तरः ॥ 'एतेषां लक्षणान्याह.' विश्वामित्रः—  
यदुच्चनीचस्तरितैः शब्दैः स्रष्टपदाक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा 'वाचिको'ऽयं  
जपः स्मृतः ॥ सनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीपदोष्ठौ च चालयेत् । अपरैर्न श्रुतः कि-  
ञ्चित्स 'उपांशु' जपः स्मृतः । धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ।  
शब्दार्थचिन्तन भूष कथ्यते 'मानसो' जपः ॥

१८९. 'जपलक्षणम्.' स्मृत्यन्तरे—सम्पुटकपडोद्गारा गायत्री त्रि-

विधा मता । तत्रैकप्रणवा ग्राह्या गृहस्यैत्रक्षचारिभिः ॥ गृहस्यो ब्रह्मचारी च प्रणवाद्यामिमां जपेत् । अन्ते यः प्रणवं कुर्यात्तासौ वृद्धिमवाप्नुयात् ॥ सम्पुटां च पडोद्गारां गायत्रीं च जपेद्यतिः ॥ गायत्रीकल्पे—पर्वभिस्तु जपेद्देवीं मालां काम्यजपे स्मृता । गायत्री वेदमूला स्याद्वेदः पर्वेषु गीयते ॥ आरभ्यानामिकामध्यं पर्वाण्युक्तान्यनुक्रमात् । तर्जनीमूलपर्यन्तं जपेद्दशसु पर्वेषु ॥ मध्यमाङ्गुलिमूले तु यत्पर्वद्वितयं भवेत् । तं वै 'भिरुं' विजानीयाज्जपे तं नातिलङ्घयेत् ॥

१९०. 'गायत्रीजपविधिः.' गौधायनः—दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः प्राञ्जुलः सावित्रीमावर्तयेत् ॥ शङ्खः—कुशमयासनासीनः कुशोत्तरीयवान् कुशपवित्रपाणिः प्राञ्जुलः सूर्याभिमुखो बाह्यमालामादाय देवताध्यायी जपं कुर्यात् ॥ तत्र ॐ भूर्भुवः स्वरित्यनेन त्रिवारं हृदय-शिरःशिखास्थानानि मार्जयेत् ॥ योगियाज्ञवल्क्यः—सविता देवता षास्या मुखमग्निसुदित्यृचः । विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्रं च विधीयते ॥ कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि च । पञ्च पञ्चेन्द्रियार्थाश्च भूतानां चैव पञ्चकम् ॥ मनोबुद्धिस्तथात्मा च अव्यक्तं च यदुत्तमम् । चतुर्विंश-स्तथैतानि गायत्र्या अक्षराणि तु ॥ प्रणवं पुरुषं विद्धि सर्वगं पञ्चविंशरु-म् । ॐकारः पूर्वमुच्चार्यो भूर्भुवः स्वस्त्यैव च ॥ गायत्रीप्रणवश्चान्ते जप एवमुदाहृतः । सप्तभिः पावयेद्देहं दशभिः प्रापयेद्दिवम् ॥ विंशत्यावर्तिता देवी नयते चेश्वरालयम् । अष्टोत्तरशतं जप्ता तारयेज्जन्मसागरात् ॥ तीर्णो न पश्यति प्रायो जन्ममृत्युं हि दारुणम् । दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुरा कृतम् ॥ त्रिजन्मजं सहस्रेण गायत्री हन्ति किल्बिषम् ॥

१९१. 'गायत्रीजपफलम्.' छन्दोगपरिशिष्टे—सर्वेषामेव वे-दानां गुह्योपनिषदां तथा । सारभूता तु गायत्री निर्गता ब्रह्मणो मुक्तात् ॥ बृहद्गमः—न तथा वेदजपतः पापं निर्दहति द्विजः । यथा सावित्रीज-पतः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ कूर्मपुराणे—गायत्रीं चैव वेदांश्च तुलया समतोलयत् । वेदा एकत्र साक्षास्तु गायत्री चैकतः स्मृता ॥ योगिया-ज्ञवल्क्यः—वेदाः साक्षास्तु चत्वारोऽधीताः सर्वेऽयं वाङ्मयाः । गायत्री यो न जानाति वृथा तस्य परिश्रमः ॥ गायत्रीमात्रसन्तुष्टः श्रेयान्निप्रः सुयन्त्रितः । ना यन्त्रितस्त्रिवेदी च सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥

१९२. 'सप्तमहाव्याहृतयः.' योगियाज्ञवल्क्यः—व्याहृतीनां तु सर्वासामार्षं चैव प्रजापतिः । सप्त छन्दासि प्रोक्तानि छादनानि तु स-र्वेशः ॥ गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च जगती त्रिष्टुबेव च । पङ्क्तिश्च षड्हती चेति

सप्त छन्दांसि तानि वै ॥ अग्निर्वायुस्तथादित्यो वृहस्पतिरपापतिः । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥ अनाम्नातेषु नित्येषु प्रायश्चित्तेषु सर्वदा । प्राणायामप्रयोगे च विनियोग उदाहृतः ॥

१९३. 'अभिवादनम्.' होलिर्भाग्ये—यस्य देशो न विजातो नाम गोत्रं त्रिपूरुषम् । कन्यादाने पितृश्राद्धे नमस्कारे च वर्जयेत् ॥ नागदेवः—पारस्यं पतितं मात्स्यं महापातकिनं शठम् । सोपानरक्तं कृतघ्नं च नाभिवादेत्कदाचन ॥ धावन्तं च प्रमत्तं च शूद्राचारकरं तथा । भुञ्जानमप्यनाचान्तं नास्तिकं नाभिवादयेत् ॥ जपन्तं च जलस्य च समित्पुष्पकुशानलान् । उदपात्रं तथा भैक्ष्यं यद्वहन्तं नाभिवादयेत् ॥ जमदग्निः—देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं दृष्ट्वा त्रिदण्डिनम् । नमस्कारं न कुर्याच्चप्रायश्चित्ती भवेद्विजः ॥ उक्तं च—दूरस्थं जलमध्यस्थं धावन्तं धनगर्वितम् । स्नातं मूढं चाशुचिकं नमस्कारांस्तु वर्जयेत् ॥ नमस्कारं विना विप्र आशीर्वादं प्रयच्छति । विप्रो भवति चाण्डालो गृह्णानो गरकं प्रयेत् ॥ समाया यज्ञशालाया देवतायतनेषु च । प्रत्येकं तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥ यदि स्नातो भवेद्विप्रो मस्तके तिलकं विना । नमस्कारं न कुर्यात्तमेति मोक्षुर्मनीषिणः ॥ आद्विरुकारिकागु—लौकिकं भौतिकं कर्म तथाध्यात्मिकमादितः । भो शब्द कीर्तयेदन्ते स्वस्य नागाभिवादाने । समास्तु चैव सर्वासु यज्ञे राजगृहेषु च । नमस्कारं प्रशुर्वीत ब्राह्मणं न पृथङ्गमेत् ॥ समित्पुष्पकुशान्यम्बुमृत्तिकाक्षतपाणिनः । जपं होमं च कुर्याणा नाभिवाद्यास्तथा द्विजाः ॥ धावन्तं च प्रमत्तं वा मूत्रोच्चारकरं तथा ॥ योगिनं च तपःसक्तं ध्यानस्थं नाभिवादयेत् ॥

१९४. 'सन्ध्यामन्त्रक्रमः.' योगियाज्ञवल्क्यः—ओंकारो व्याहृत्यश्चैव गायत्री सशिरा तथा । आपोहिष्ठा ऋचस्तिष्ठः सूक्तमेवाधर्गणम् ॥ आदित्यरक्षणार्थं तु सायंप्रातर्दिने दिने । रात्र्याः स्वयम्भुवा पूर्वं ब्रह्मणस्तन्मुखं स्मृतम् ॥

१९५. 'सन्ध्यास्तुतिः.' विश्वामित्रकल्पे—विप्रो वृक्षस्तस्य मूलं च सन्ध्या वेदं शाखा धर्मकर्माग्निपत्रे । तस्मान्मूल यज्ञतो रक्षणीयं छिन्ने मूले नैव शाखा न पत्रे ॥ ओंकारमौढमूलः क्रमपदसहितश्छन्दविस्तीर्णशारतो ऋक्पत्रः सामपुष्पो यजुरधिकफलोऽथर्वगन्धं दधानः । यज्ञच्छायासमेतो द्विजमधुपर्गणैः सेव्यमानः प्रमाते मध्ये सायं त्रिकालं सुचरितचरितः पातु वो वेदवृक्षः ॥ स्वकाले सेविता नित्यं सन्ध्या कामदुषा भवेत् । अकाले सेविता सा च सन्ध्या बन्ध्या बधूरिव ॥



१९६. 'सन्ध्याविसर्जनम्.' स्मृतौ—स्वस्तिकाकारहस्ताभ्यां कर्णौ स्पृष्ट्वा । पश्चात्स्वस्य नामगोत्रप्रवरोच्चारपूर्वकं देवगुरुवृद्धानभिवादेत् ॥ धर्मसिन्धौ—सन्ध्याङ्गमृतन्यासप्राणायामादि विधेयम् । मुद्रातर्पणादिविधिः कृताकृत इति ॥

१९७. अथ 'प्रातःसन्ध्याप्रयोगः'—तत्रादौ 'भसनो मृदो वा मर्दनम्'—ॐ अग्निरिति भस्म । वायुरिति भस्म । जलमिति भस्म । स्थलमिति भस्म । व्योमेति भस्म । सर्वं हवा इदं भस्म । मन एतानि चक्षुषि भस्मानीति ॥ 'भसनो मृदो वा अभिमन्त्रणम्'—ॐ इयं भवकं यजामहे । सुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनम् । उर्ध्वारुक्मिबु वन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । \* । १-१/३ ॥ प्सद्वचु भस्मना योनिमुपश्च पृथिवीमग्ने । सुहृत्सृज्य मातृ-  
भिष्टृष्ट्योतिष्मान्पुनरा संददं । २-१/३ ॥ 'भसनो मृदो वा धारणम्'—ॐ इयायुषन्मदग्नेऽं कुशयपस्य इयायुषम् । यद्देवेषु इयायुषन्तनोऽस्तु इयायुषम् । ३-१/३ ॥ (एतैर्मन्त्रैर्ललाटग्रहेषु भस्म धारयेत्) ॥ शिखाबन्धनम्.—(अहुष्टमात्रां शिखां गायत्र्या नैर्ऋत्यां बध्वा ।) चिद्रूपिणि महामाये दिव्यतेजःसमन्विते । तिष्ठ देवि शिखाबन्धे तेजोवृद्धिं कुरु मे ) ॥ ॐ मा नस्तोके । तर्नये मा नुऽआयुषि मा नो गोषु मा नोऽअश्वेषु री-  
रिषः । मा नो ह्यीरान्नुद्भ्रमामि नो ब्रधीर्हविष्मन्तुः सदुमित्राहवामहे । ४-१/३ ॥ 'कण्ठे रुद्राक्षमालाधारणम्'—ॐ त्र्यम्बकं यजामहे ० । ५-१/३ ॥ 'आचमनम्'—ॐ केशव नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ माधवाय नमः स्वाहा—इत्याचम्य ॥ ॐ गोविन्दाय नमः—(दक्षिणकरं प्रक्षाल्य) ॥

१ यथोपस्थानानन्तरं श्वेत धौतं वस्त्र परिधायोपवसनं गृहीत्वानन्तरं कुशासने स्वस्ति-  
वादौ वासनविधिना प्राञ्जल्युपविश्य पश्चात्सन्ध्याप्राणसनमारभेत् ॥ २ वामहस्ते दक्षि-  
णहस्तेन भस्म गृहीत्वा पश्चादुदकमिध्रणानन्तरं दक्षिणहस्तेन भस्म मर्दयेत् । ३ सन्ध्या-  
प्रासनारम्भे 'स्मार्तीचमनं' कुर्यात् ॥

भागकृत्यानि ] अथ प्रातःसन्ध्याप्रयोगः ।

ॐ विष्णवे नमः—जामकरं प्रक्षाल्य । ॐ मधुसूदनाय नमः—( ऊर्ध्वोष्ठं प्रक्षाल्य ) ( ॐ त्रिविक्रमाय नमः—अघरोष्ठप्रोक्षणम् ॥ ॐ वामनाय नमः—ॐ श्रीधराय नमः—उन्मार्जनम् ॥ ॐ हृषीकेशाय नमः—हस्तौ प्रक्षाल्य ॥ ॐ यज्ञनाभाय नमः—( पादं प्रक्षाल्य ) ॥ ॐ दामोदराय नमः—( मूर्धानं प्रोक्षयेत् ) ॥ ॐ सङ्कर्षणाय नमः—आस्यप्रोक्षणम् ॥ ॐ वासुदेवाय नमः—दक्षिणनासापुटस्पर्शनम् ॥ ॐ प्रद्युम्नाय नमः—वामनासापुटस्पर्शनम् ॥ ॐ अनिरुद्धाय नमः—दक्षिणनेत्रस्पर्शनम् ॥ ॐ पुरुषोत्तमाय नमः—वामनेत्रस्पर्शनम् ॥ ॐ अधोक्षजाय नमः—दक्षिणकर्णस्पर्शनम् ॥ ॐ नारसिंहाय नमः—वामकर्णस्पर्शनम् ॥ ॐ अच्युताय नमः—नाभिस्पर्शनम् ॥ ॐ जनार्दनाय नमः—हृदयस्पर्शनम् ॥ ॐ उपेन्द्राय नमः—मस्तकस्पर्शनम् ॥ ॐ हरये नमः—दक्षिणबाहुस्पर्शनम् ॥ ॐ श्रीकृष्णाय नमः—वामबाहुस्पर्शनम् ॥ 'प्राणायामाः'—प्रणवपूर्वकद्वादशाक्षरीमहामन्त्रस्य परब्रह्म ऋषिः । परमात्मा देवता । दैवीगायत्री छन्दः । सप्तानां व्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमात्रिवसिष्ठकश्यपा ऋषयः । अग्निवायुसूर्यबृहस्पतिविरुणेन्द्रविश्वेदेवा देवताः । गायत्र्युष्णिगजुष्टुपबृहतीपङ्क्तित्रिष्टुजगत्यश्छन्दांसि । तत्सवितुरित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । सविता देवता । गायत्री छन्दः तथा च । आपोज्योतीरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । ब्रह्माग्निवायुसूर्या देवताः । यजुश्छन्दः । सर्वेषां प्राणायामे विनियोगः—'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय—ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ स्वः । ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ तत्सवितुर्वरेणम् ॥ ६३ ॥ ॐ आपोज्योतीरसोमृतं ब्रह्मभूर्भुवःस्वरोम् ॥ 'पवित्रधारणम्'—ॐ पवित्रैस्तथो वैष्णुभ्यौ

( १ ) इति मन्त्रेणारमन. प्रदक्षिणमुदकं क्षिपेत् । ( २ ) ततः कनिष्ठिकाऽनामिकाभ्यां वामनासापुटं सम्पीड्य दक्षिणेन वायुं पूरयेत् इति पूरकः ॥ ततोदुष्टेन दक्षिणनासापुटं सम्पीड्य । एवमुभयनासापुटनिरोधे सति । पुनः ॐ भूरित्यादिस्वरोमिलन्वेनेकावृत्तिरुदितेन कुम्भकं कृत्वा । ततः कनिष्ठानामिके विमुच्य । पुनः ॐ भूरित्यादिस्वरोमिलन्तमेकावृत्त्या पठित्वा वायुं रेचयेदिति रेचकः । ( ३ ) एतन्मन्त्रेण पवित्रधारणम् जीवतिपृथग्चेत्तेन कुक्षपवित्रार्थे हेमपवित्रं धार्यम् ॥

सवितुर्वै+प्रसुवऽउत्पुनाम्यछिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य  
 रुश्मिभिः \* \* \* तस्य ते पवित्रपते पवित्रपू-  
 तस्य यत्कामऽपुनेतच्छकेयम् ॥ ७१ ॥ 'हृदि पवित्रकर-  
 णम्'—ॐ विष्णुर्विष्णुः । ॐ वाग्नाक् । ॐ प्राणः प्राणः । ॐ च-  
 क्षुश्चक्षुः । ॐ श्रोत्रं श्रोत्रम् । ॐ नाभिः । ॐ हृदयम् । ॐ कण्ठः ।  
 ॐ मुखम् । ॐ शिरः । ॐ शिरसा । ॐ बाहुभ्याम् यशोवलयम् ॥  
 अपवित्रः पवित्रो वेत्यस्य वामदेव ऋषिः । मुखे विष्णुर्देवता । गा-  
 यत्री छन्दः । हृदि पवित्रकरणे विनियोगः—अपवित्रः पवित्रो वा-  
 सर्वावस्थां गतोऽपि वा । यः सरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः  
 शुचिः ॥ 'सङ्कल्पः'—ममोपाचदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थ-  
 प्रातःसन्ध्योपासनमहं करिष्ये ॥ भूप्रार्थना—'पृथिवीत्यस्य मेरुपृष्ठ-  
 ऋषिः । कूर्मो देवता । सुतलं छन्दः । आसने विनियोगः—पृ-  
 थिवि, त्रया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना ॥ त्वं च शिरस्य मां  
 देवि पवित्रं कुरु चासनम् ॥ 'भूतशुद्धिः'—अपसर्पन्तु ते भूता ये  
 भूता भूमिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥  
 अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतोदिशम् । सर्वेषामधिरोधेन स-  
 न्ध्याकर्म समारभे ॥ (अनेन मन्त्रेण वामपादपाणिना त्रिवारं भूमिं  
 ताडयेत्) 'भैरवनमस्कारः'—तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनो-  
 त्पम ॥ भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ 'भार्जनम्'—ॐ भूः  
 पुनातु—(शिरसि) । ॐ भुवः पुनातु—(नेत्रयोः) । ॐ स्वः पु-  
 नातु—(कण्ठे) । ॐ महः पुनातु—(हृदये) । ॐ जनः पुनातु—  
 (नाभ्याम्) । ॐ तपः पुनातु—(पादयोः) । ॐ सत्यं पुनातु—  
 (पुनः शिरसि) । ॐ स्रं ब्रह्म पुनातु—(सर्वत्र) ॥ ॐ आपो  
 हि । पृष्ठा संयो भुवः—(इति मस्तके) । ॐ तानंऽकुर्जे दधा-  
 तन—(इति भूमौ) । ॐ महेरर्णाय चक्षसे—(इति हृदये) ॥  
 ७१ ॥ ॐ योर्व+शिवतमो रसः—(इति हृदये) । ॐ त-  
 स्य भाजयते ह नः—(इति भूमौ) । ॐ उशुतीरिव मातरं—  
 (इति मस्तके) ॥ ७२ ॥ ॐ तस्माऽजरं ममवु—(इति  
 मस्तके) । ॐ यस्य क्षयाय जिह्वंश—(इति हृदये) । ॐ त्वा-

पौं जुनर्यथा च नऽ (इति मूमा) ॥ १०३ ॥ (शेषमुदकं  
 सुवि क्षिपेत्) ॥ 'व्याहृतिपूर्वकं गायत्रीपठङ्गन्यासाः'—ओंङ्कारस्य  
 ब्रह्मा ऋषिः । अग्निदेवता गायत्री छन्दः । प्रथमस्वरो वीजम् ।  
 पञ्चमः-स्वरः शक्तिः । शिवं कीलकं विद्युद्वर्णं । न्यासे विनियोगः—  
 ॐ अङ्गुष्ठाग्रे तु गोविन्दम् ॐ तर्जन्यां तु महीधरम् । ॐ मध्यमा-  
 याम्—हृषीकेशम् । ॐ अनामिक्याम्—त्रिविक्रमम् । ॐ कनिष्ठि-  
 क्याम्—न्यसेद्विष्णुम् । ॐ करमध्ये तु माधवम् । ॐ करपृष्ठे हरिं  
 विद्यान्मणिचन्द्रे जनार्दनम् ॥ (एष यः कुरुते जाप्यं तत्सर्वं चाक्षयं  
 भवेत्) ॥ ॐ भूः—अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ भुवः—तर्जनीभ्यां  
 नमः । ॐ स्वः—मध्यमाभ्यां नमः । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यम्—  
 अनामिकाभ्यां नमः । ॐ भर्गोदेवस्य धीमहि—कनिष्ठिकाभ्यां  
 नमः । ॐ धियो यो नः प्रचोदयात्—करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ।  
 ॐ भूः—हृदयाय नमः । ॐ भुवः—शिरसे स्वाहा । ॐ  
 स्वः—शिरसायै वषट् । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यम्—कनचाय हुम् ।  
 ॐ भर्गो देवस्य धीमहि—नेत्रत्रयाय वीषट् । ॐ धियो यो नः प्र-  
 चोदयात्—अस्त्राय फट् ॥ 'अथ प्रणवन्त्यासाः'—ॐ अकारम्—  
 नामौ । ॐ उकारम्—हृदये । ॐ मकारम्—मूर्ध्नि ॥ 'व्याहृति-  
 न्यासाः'—ॐ भूः—पादयोः । ॐ भुवः—जान्वोः । ॐ  
 स्वः—ऊर्गोः । ॐ महः—जठरे । ॐ जनः—कण्ठे । ॐ  
 तपः—मुखे । ॐ सत्यम्—शिरसि ॥ 'अक्षरन्त्यासाः'—ॐ स्का-  
 रम्—पादाङ्गुष्ठयोः । ॐ सकारम्—गुल्फयोः । ॐ पिकारम्—  
 जङ्घयोः । ॐ तुकारम्—जान्वोः । ॐ वकारम्—ऊर्ध्वोः । ॐ रेका-  
 रम्—गुदे । ॐ णिकारम्—लिङ्गे । ॐ यकारम्—कट्याम् । ॐ  
 भकारम्—नासौ । ॐ गोकारम्—उदरे । ॐ देकारम्—स्तनयोः ।  
 ॐ वकारम्—हृदये । ॐ खकारम्—कण्ठे । ॐ धीकारम्—मुखे ।  
 ॐ मकारम्—तालुदेशे । ॐ हिकारम्—नासिकाग्रे । ॐ धिका-  
 रम्—नेत्रयोः । ॐ योकारम्—भ्रूवोर्मध्ये । ॐ द्वितीययोकारम्—  
 ललाटे । ॐ नकारम्—पूर्वमुखे । ॐ प्रकारम्—दक्षिणमुखे । ॐ  
 चोकारम्—पश्चिममुखे । ॐ दकारम्—उत्तरमुखे । ॐ याकारम्  
 मूर्ध्नि । ॐ व्यञ्जनतकारम् व्यापकं सनेतो न्यसेत् ॥ 'शिरो  
 न्यासाः'—ॐ आपो मुखे । ॐ ज्योतिश्चक्षुषि । ॐ रमो वक्त्रे  
 ॐ अमृतं जानुनि । ॐ ब्रह्म हृदये । ॐ भूः पादयोः । ॐ

भुवः नामौ । ॐ स्वः ललाटे । ॐकारम् मूर्ध्नि ॥ 'अथ गायत्र्यावाहनम्' गायत्रीं त्र्यक्षरां वालां साक्षसूत्रकमण्डलम् । रक्तवस्त्रां चतुर्हस्तां हंसवाहनसंस्थिताम् । ऋग्वेदस्य कृतोत्सङ्गां सर्वदेवनमस्कृताम् । ब्रह्मार्णीं ब्रह्मदैवत्यां ब्रह्मलोकनिवासिनीम् । आवाहयाम्यहं देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि त्र्यक्षरे ब्रह्मवादिनि । गायत्रि छन्दसां मातर्ब्रह्मयोनि नमोऽस्तु ते ॥ 'अम्बुप्राशनम्' सूर्यश्चमेत्यस्य नारायण ऋषिः । सूर्यो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । अम्बुप्राशने विनियोगः । ॐ सूर्यश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यद्राज्या पापमकार्षम् । मनसा वाचा हस्ताभ्याम् । पद्भ्यामुदरेण शिश्रा । रात्रिस्तदवलम्पतु । यत्किञ्चित् दुरितं मयि । इदमहं गाममृतयोनौ । सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ 'ततो द्विराचमनम्' ॐ केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायण नमः स्वाहा । ॐ माधवाय नमः स्वाहा ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्' ॐ गोविन्दाय नमः ॥ 'पुनश्च मार्जनम्' आपोहिष्टेति तिसृणां सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवता । गायत्री छन्दः । मार्जने विनियोगः ॐ आपो हि । ष्ठा मयो भुवः ० । १११ ॥ ॐ योवः शिषतमो ० । १२१ ॥ ॐ तैसाऽअरङ्गमा ० । १३१ ॥ 'जलावग्रहणम्' सुमित्रियादुमित्रिया इति द्वयोः प्रजापतिर्ऋषिः । आपो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । जलावग्रहणे विनियोगः । ॐ सुमित्रिया नुऽ-आपुऽओर्षधयऽ सन्तु । दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु यो-स्मान्द्वेष्टि यश्च द्रुयं द्विप्सम् ॥ १४१ ॥ 'अघमर्पणम्' द्रुपदादिवेत्यस्य कोकिलराजपुत्र ऋषिः । आपो देवता अनुष्टुप् छन्दः । अघमर्पणे विनियोगः । ॐ द्रुपदादिव मुमुक्षानऽ । स्विन्नऽ स्नातो मलादिव । पूतम्पवित्रेणैवाज्यमाप-शुन्धन्तु मैत्रसऽ ॥ १५१ ॥ 'पापशुन्यनिरसनम्' ऋतं च सत्यं चेत्यस्याघमर्पण ऋषिः । भावयुतो देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।

१ (एतन्मन्त्रेण जल प्राश्य) । २ (हस्तं प्रक्षाल्य) । ३ (एतेमन्त्रेणोन्नतं कु-  
र्यात्) । ४ धानेन नमस्ते मन्योपतयेति जलं यामहमे जुहोमि वी न्युत्पन्नं दक्षिणर-  
क्षेनापठाय ॥

पापपु० विनियोगः—ॐ ऋतं च सत्यं चाभीष्टात्तपसोर्ध्व-  
जायत । ततो राज्यं जायत ततः समुद्रोऽर्णवः । समुद्राद-  
र्णवादधिसंवत्सरोऽर्जजायत । अहोरात्राणि विदधुर्द्विर्ध्व-  
स्य मेषतो वृशी । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्प-  
यत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः । १६॥ 'अर्घ्यदा-  
नम्'—ॐ भूर्भुवःस्वरिति महाव्याहृतीनां परमेष्ठी प्रजापति-  
ऋषिः । अग्निवायुसूर्या देवताः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि ।  
ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं विश्वामित्रऋषिः सविता देवता । गायत्री-  
छन्दः । अर्घ्यदाने विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ तत्स-  
वितु० । १७<sup>३५</sup> ॥ ब्रह्मस्वरूपिणे सूर्यनारायणाय नमः इद-  
मर्घ्यं दत्तं न मम ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ तत्सवितु० । १८<sup>३५</sup> ॥  
ब्र० सू० इ० द० न मम ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ तत्सवितु० ।  
१९<sup>३५</sup> ॥ ब्र० सू० इ० द० न मम ॥ ( कालतिक्रमे सति—ॐ आ-  
कृष्णेन । रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्मृतममर्चयन् । हिर-  
ण्ययेन सविता रथेनादेवो याति भुवनानि पश्यन् ।  
२०<sup>३५</sup> ॥ ब्र० सू० इ० द० न मम ॥ ततः—ॐ अंसावादित्यो ब्रह्म ॥  
'आचमनम्'—ॐ केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा ।  
ॐ माधवाय नमः स्वाहा ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ गोविन्दाय नमः ॥  
'आत्मनः समंतात्प्रदक्षिणवदुदकक्षेपणम्'—ॐ नमो भगवते वासुदे-  
वाय ॥ 'प्राणायामाः'—तत्रादौ 'पूरकः'—ॐ भूः । ॐ भुवः ।  
ॐ स्वः । ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ तत्स-  
वितुर्व० । २१<sup>३५</sup> ॥ ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्व-  
रोम् । ॐ विष्णवे नमः—( एवं दक्षिणनासापुटपीडनपूर्वकं मनसा

(१) इति मन्त्रेण तदाच्छादितं जलमवग्राह्यपूर्वकं पामभागे निक्षिपेत् ॥ (२)  
अनेन प्रकारेण 'पञ्चासनस्थित्या' प्रातः सूर्योभिमुखं गन्धाक्षतपुष्पयुक्तानि ग्रीष्म-  
र्घ्याणि दद्यात् ॥ दत्तार्घ्योदकेन दक्षिणनासाचक्षुःश्रोत्रस्पर्शनं कुर्यात् ॥ (३) अनेन  
मन्त्रेण चतुर्गार्घ्यं दद्यात् ॥ (४) अनेन मन्त्रेण प्रदक्षिणवदुदकं क्षिपेत् ॥

‘विष्णुं’ ध्यायेत् ) ॥ ‘कुम्भकः’—ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ स्वः ।  
 ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ तत्सवितुर्वरेणम् ।  
 २२<sup>३/४</sup> ॥ ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् । ॐ ब्र-  
 ह्मणे नमः—( एवं वामनासापुटपीडनपूर्वकं मनसा ‘ब्रह्माणं’ ध्यायेत् ) ॥  
 ‘रेचकः’—ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ स्वः । ॐ महः । ॐ जनः ।  
 ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ तत्सवितुर्वरेणम् । २३<sup>३/४</sup> ॥ ॐ आपोज्यो-  
 तीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् । ॐ महेश्वराय नमः—  
 ( एवमुभयनासापुटपीडनपूर्वकं मनसा ‘महेश्वरं’ ध्यायेत् ) ॥ ‘सूर्यो-  
 पस्थानम्’—उद्वयमुदुत्यमिति द्वयोः प्रस्कण्वक्रपिः । सूर्यो  
 देवता । अनुष्टुप् छन्दः । चित्रं देवानामित्यस्य कुत्साङ्गि-  
 रसक्रपिः । सूर्यो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । तच्चक्षुरित्यस्य  
 दध्यङ्गाथर्वणक्रपिः । सूर्यो देवता । उष्णिक् छन्दः । सूर्योप-  
 स्थाने विनियोगः—ॐ उद्वयन्तमंसुस्प्यरि स्त्रुडं पश्यन्तुऽ-  
 उत्तरम् । देवन्देवत्रा सूर्यमगन्तुज्योतिरुत्तमम् ।  
 २४<sup>१/२</sup> ॥ उदुत्यञ्जातवेदसन्देवं ब्रह्मन्ति केतवः+ । हुशे-  
 द्विज्याय सूर्यम् । २५<sup>१/२</sup> ॥ चित्रन्देवानामुदगादनीकु-  
 चक्षुर्मिब्रस्य चरुणस्याग्नेऽं । आप्ता दद्यावा पृथिवीऽ-  
 अन्तरिक्षं सूर्यंऽआत्कमा जगत्स्तुत्युधश्च । २६<sup>१/२</sup> ॥  
 तच्चक्षुर्देवहितम्पुरस्ताच्छुक्कमुच्चरत् । पश्येम शरदं+शुत-  
 जीवेम शरदं+शुतं शृणुयाम शरदं+शुतम्प्रब्रुवाम शर-  
 दं+शुतमदीनाऽं स्याम शरदं+शुतम्भूयञ्च शरदं+शुतात् ।  
 २७<sup>१/२</sup> ॥ ‘गायत्र्यावाहनम्’—तेजोसिरित्यस्य परमेष्ठी प्रजापति-  
 र्क्रपिः । आज्यं देवता जगती छन्दः । यजुर्गायत्र्यावाहने विनि-  
 योगः—\*\*ॐ तेजोसि शुक्लमस्यमृतमसि धामुनामासि  
 प्रियन्देवानामनां घृष्टन्देवयजनमसि । २८<sup>१/२</sup> ॥ ‘गायत्र्यु-  
 पस्थानम्’—तुरीयपदस्य विमलक्रपिः परमात्मा देवता । गा-

गन्ती छन्दः गायत्र्युपस्थाने विनियोगः—ॐ गायत्र्यस्यैकपदी ।  
द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपद्यसे । नहि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय  
दर्शताय पदाय परोरजसे सावदोम् ॥ 'गायत्रीरूपम्'—तत्सवि-  
तुरित्यस्य विश्वामित्रऋषिः सविता देवता । गायत्री छन्दः ।  
गायत्र्यं बीजम् । चतुर्थं शक्तिः । पञ्चविंशतिर्व्यञ्जनानि कीलकम् ।  
चतुर्थं पदम् । प्रणवो मुखम् । ( अग्निमुखम् ) । ब्रह्मा शिरः । विष्णु-  
हृदयम् । रुद्रः कवचम् । परमात्मा शरीरम् । श्वेतवर्णा साक्ष्यायन-  
सगोत्राः पदस्वराः । सरस्वती जिह्वा । पित्राधी त्रिपदा गायत्री ।  
अक्षेपपापक्षयार्थं जपे विनियोगः ॥ 'गायत्रीध्यानम्'—मुक्ता-  
विद्रुमहेमनीलधवलच्छायैर्मुखैस्तीक्ष्णैर्युक्तामिन्दुनिवद्धरत्नमुकुटां त-  
त्त्वात्मवर्णात्मिकाम् । गायत्रीं वरदाभयाङ्कुशकशा शुभ्रं कपालं  
गुणं शङ्खं चक्रमधारविन्दयुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥ 'सूर्यनाराय-  
णप्रार्थना'—ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सर-  
सिजासनसन्निविष्टः । केयूरवान्मकरकुण्डलवान् फिरीटी 'हारी'  
हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥ सूर्यमण्डलगं विष्णुं ध्यात्वा विष्णुप्रीत्यर्थं  
(अमुकसंख्या) गायत्रीजपमहं करिष्ये । नारायणाय विद्महे वासुदेवाय  
धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥ 'गायत्रीप्रार्थना'—बहुरूपिणि  
गायत्री दिव्ये संध्ये सरस्वति ॥ अजरे अमरे देवि ब्रह्मयोनिर्नमोऽस्तु ते ॥  
ब्रह्मशापाद्विमुक्ता भव । विश्वामित्रशापाद्विमुक्ता भव । वसिष्ठशापाद्वि-  
मुक्ता भव ॥ (क्षेपक्रान्ति) —'गायत्रीशापविमोचनम्'—अस्य श्रीब्रह्मशा-  
पविमोचनमन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः । श्रुक्तिमुक्तिप्रदा ब्रह्मशापविमोचनी  
गायत्रीशक्तिर्देवता । गायत्री छन्दः । ब्रह्मशापविमोचनार्थं जपे  
विनियोगः—गायत्रीं ब्रह्मेत्युपासीत यद्रूपं ब्रह्मविदो विदुः । तां  
पश्यन्ति धीराः स्मृमनसा वाचामग्रतः । ॐ वेदान्तनाथाय विद्महे  
हिरण्यगर्भाय धीमहि । तन्नो ब्रह्म प्रचोदयात् ॥ ॐ देवी गा-  
यत्री त्वं ब्रह्मशापाद्विमुक्ता भव ॥ अस्य श्रीवसिष्ठशापविमोचन-  
मन्त्रस्य निग्रहानुग्रहरुर्त्ता वसिष्ठऋषिः । वसिष्ठानुगृहीता गाय-  
त्रीशक्तिर्देवता । विश्वोद्भवा गायत्री छन्दः । वसिष्ठशापविमोच-  
नार्थं जपे विनियोगः—ॐ सोऽहमर्कमयं ज्योतिरात्मज्योतिरहं



शिवः । आत्मज्योतिरहं शुक्रः सर्वज्योती रसोस्म्यहम् ॥ इत्युक्त्वा  
 'योनिमुद्रां' प्रदर्श्य गायत्रीत्रयं पठित्वा ॥ ॐ देवी गायत्री त्वं वसिष्ठ-  
 शापाद्विमुक्ता भव ॥ अस्य श्रीविश्वामित्रशापविमोचनमन्त्रस्य  
 नूतनसृष्टिकर्ता विश्वामित्र ऋषिः । विश्वामित्रानुगृहीता गायत्री-  
 शक्तिर्देवता । वाग्देहा गायत्री छन्दः । विश्वामित्रशापविमोचनार्थं  
 जपे विनियोगः—गायत्रीं भजाम्यग्निमुखीं विश्वगर्भा यदुद्भवाः ।  
 देवाश्चक्रिरे विश्वसृष्टिं तां कल्याणीमिष्टकरीं प्रपद्ये । यन्मुखान्नि-  
 सृतोऽखिलवेदगर्भः । शापमुक्ता तु गायत्री सफला न कदाचन ।  
 शापादुत्तरिता सा तु शुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥ ( इति शापविमोचनानि  
 कृताकृतानि ) ॥ ( क्षेपकम् )—'गायत्र्यस्त्रोपाहरणम्'—अस्य गाय-  
 त्र्यस्त्रोपाहरणमन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः । ऋग्यजुःसामानि  
 छन्दांसि । क्रियामयवपुः परात्परशक्तिर्देवता । हं बीजम् । स  
 शक्तिः । सोऽहं कीलकम् । अस्त्रोपसंहरणार्थं जपे विनियोगः—ॐ  
 ब्रह्मतेजोज्वालामालिनीं देवीं ह्रीं अद्भुष्टाभ्यां नमः । ॐ विष्णुते-  
 जोज्वालामालिनीं देवीं ह्रीं तर्जनीभ्यां नमः । ॐ रुद्रतेजोज्वाला-  
 मालिनीं देवीं हूं मध्यमाभ्यां नमः । ॐ अग्नितेजोज्वालामालिनीं  
 देवीं ह्रूं अनामिकाभ्यां नमः । ॐ ज्ञानतेजोज्वालामालिनीं देवीं ह्रीं  
 कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ सत्यतेजोज्वालामालिनीं देवीं ह्रः कर-  
 तलकरपृष्ठाभ्यां नमः । बहुरूपिणि गायत्रि दिव्ये सन्ध्ये सरसति ।  
 अजरे अमरे देवि ब्रह्मयोनिर्नमोऽस्तु ते ॥ ( इति गायत्र्यस्त्रोपाह-  
 रणं कृताकृतम् ॥ ) इति क्षेपकम् ॥ 'मुद्राप्रदर्शनम्'—सुमुखं सम्पुटं  
 चैव धितवं विस्तृतं तथा । द्विमुखं त्रिमुखं चैव चतुःपञ्चमुखं तथा ।  
 षण्मुखं षोडशमुखं चैव व्यापकाञ्जलिकं तथा । शकटं यमपाशं च ग्रथितं  
 चोन्मुखोन्मुखम् । प्रलम्बं मुष्टिकं चैव मत्स्यः कूर्मो चराहकम् ।  
 मिहाक्रान्तं महाक्रान्तं मुद्गरं पट्टवं तथा ॥ 'गायत्रीजपः'—प्रण-  
 वस्य ब्रह्मा ऋषिः । परमात्मा देवता । गायत्री छन्दः । व्या-

(१) एता मुद्रा न जानाति गायत्रीं गिण्ण मयेत् । तस्मादाचार्येणाप्येतृणां नेताथ-  
 मुविशतिमुद्रा इति वर्तय्यतयापदवशेन शिक्षणीया । तेन गायत्री मुद्राविधिना सप्तता  
 य भवति ॥ (२) जपमात्रं 'घञ्जाञ्जलिदितां' 'गोमुखीं' वा, गान्दिदेशे दृष्ट्या  
 गायत्रीत्रयः श्रेयः ॥

हृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निवायुसूर्या देवताः । गायत्री छन्दः ।  
 सर्वपापक्षयार्थं गायत्रीमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ भूर्भुवः स्वः  
 ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धियो नमो मर्त्यैर्धनेभ्यः ॥ २९ ॥ 'तथोत्तरं घेनुमुद्रा'—सुरभि-  
 र्ज्ञानवैराग्यं योनिः शङ्खोऽथ पङ्कजम् । लिङ्गं निर्वाणकं चैव ज-  
 पान्तेऽष्टौ प्रदर्शयेत् ॥ 'सूर्यप्रदक्षिणा'—विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रस्य  
 विश्वकर्मा भौवन ऋषिः । विश्वकर्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।  
 सूर्यप्रदक्षिणायां विनियोगः—ॐ त्रिश्चतश्चक्षुरुत । त्रिश्चतो  
 मुखो त्रिश्चतो बाहुस्तु त्रिश्चतस्पात् । सम्बाहुभ्यान्ध-  
 मन्ति सम्पतन्निदर्यावाभूर्मा जनयन्देवऽएकं ३० ॥  
 'सूर्यादिदिग्देवतानां नमस्काराः'—एकचक्र इत्यस्य नारायण  
 ऋषिः । सूर्यो देवता । उष्णिक् छन्दः । सूर्यनमस्कारे विनियो-  
 गः—एकचक्रो रथो यस्य दिव्यः कनकभूषितः । स मे भवतु सुप्री-  
 तः पद्महस्तो दिवाकरः ॥ ॐ गायत्र्यै नमः । ॐ सावित्र्यै नमः ।  
 ॐ सन्ध्यायै नमः । ॐ सरस्वत्यै नमः । माच्यां दिशि—  
 ॐ इन्द्राय नमः । आग्नेय्याम्—ॐ अग्नये नमः । दक्षिणस्याम्—ॐ  
 यमाय नमः । नैऋत्याम्—ॐ निर्ऋतये नमः । पश्चिमे—ॐ वरुणाय  
 नमः । वायव्याम्—ॐ वायवे नमः । उत्तरस्याम्—ॐ कुबेराय  
 नमः । ईशान्याम्—ॐ ईश्वराय नमः । ऊर्ध्वायाम्—ॐ ब्रह्मणे  
 नमः । अधस्तात्—ॐ विष्णवे नमः । अवाच्यां—ॐ अनन्ताय नमः ।  
 'जपनिवेदनम्'—देवागातुविद इत्यस्य मनसस्पतिर्ऋषिः । वातो  
 देवता । विराट् छन्दः । जपनिवेदने विनियोगः—ॐ देवा  
 गातु विदो गातुं धित्वा गातुमिह । मनसस्पत्यतऽहुम-  
 न्देव मुञ्चस्वाहा घातेधाऽ ॥ ३१ ॥ 'जपार्पणम्'—  
 अनेन प्रातःसन्ध्याद्भूतेनाश्रुकरांख्याकेन अथवा यथाशक्ति गायत्री-  
 मन्त्रजपाख्येन कर्मणा श्रीमगवान् ब्रह्मस्वरूपी सूर्यनारायणः  
 प्रीयतां न मम ॥ 'प्रार्थना'—यदक्षरपदग्रहं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।  
 तत्सर्वं क्षम्यतां देवि काश्यपप्रियवादिनि ॥ 'सन्ध्याविसर्जनम्'—  
 उत्तरे शिखरे इत्यस्य कश्यप ऋषिः । सन्ध्या देवता । अनुष्टुप्

छन्दः । सन्ध्याविसर्जने विनियोगः—उत्तरे शिखरे देवि भूम्यां  
 पर्वतमस्तके । ब्राह्मणेभ्यो विनिर्मुक्ता गच्छ देवि यथासुप्तम् ॥  
 'गोत्रप्रवरोच्चारणम्'—अमुकगोत्रोत्पन्नोऽहं अमुकप्रवरान्वितोऽहं  
 शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतमाध्यन्दिनवाजसनेयशाखाध्यायी अमुकशर्माऽहं  
 इत्युच्चारयेत् ॥ ( 'यथोदाहरणम्'—गौतमगोत्रोत्पन्नोऽहं गौतमाग्निरस  
 आयासेति त्रिप्रवरान्वितोऽहं शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतमाध्यन्दिनवाजसनेयशा-  
 खाध्यायी नारायणभट्टशर्माऽहमिति ) ॥ 'अभिवादनम्'—भो आचार्य  
 त्वामभिवादयामि । भो वैश्वानर त्वामभिवादयामि । भो सूर्या-  
 चन्द्रमसौ युवामभिवादयामि । भो याज्ञवल्क्य त्वामभिवाद-  
 यामि । भो ईश्वर त्वामभिवादयामि ॥ आकाशात्पतितं तोयं  
 यथा गच्छति सागरम् । सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥  
 ततो—'द्विराचमनम्' ॥ ॐ केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय  
 नमः स्वाहा । ॐ माधवाय नमः स्वाहा ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्'—  
 ॐ गोविन्दाय नमः । 'ईश्वरस्तुतिः'—यस्य स्मृत्या च नामो-  
 क्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्यु-  
 तम् ॥ 'अर्पणम्'—अनेन प्रातःसन्ध्योपासनाख्येन कर्मणा श्री-  
 भगवान् ब्रह्मस्वरूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ 'शिखामुक्तिः'—  
 ब्रह्मपाशसहस्रेण रुद्रशूलशतेन च । विष्णुचक्रसहस्रेण शिखामुक्तिं  
 करोम्यहम् ॥ 'शिखावन्धनम्'— ॥ तूष्णीम् (क्षेपकम्)—'सन्ध्या-  
 ज्ञभूतं गायत्रीतर्पणम्'—गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता ।  
 गायत्री छन्दः । गायत्रीतर्पणे विनियोगः—ॐ भूः ऋग्वेदपु-  
 रुषम्—तर्पयामि ॐ भुवः यजुर्वेदपुरुषम्—तर्पयामि । ॐ स्वः  
 सामवेदपुरुषम्—तर्पयामि । ॐ महः अथर्ववेदपुरुषम्—तर्पयामि ।  
 ॐ जनः इतिहासपुराणपुरुषम्—तर्पयामि । ॐ तपः सर्वागमपुरुषम्—  
 तर्पयामि । ॐ सत्यम् सत्यलोकपुरुषम्—तर्पयामि । ॐ भूः भूर्लोक-  
 पुरुषम्—तर्पयामि । ॐ भुवः भुवर्लोकपुरुषम्—तर्पयामि । ॐ स्वः  
 स्वर्लोकपुरुषम्—तर्पयामि । भूः एकपदां गायत्रीम्—तर्पयामि । ॐ  
 भुवः द्विपदां गायत्रीम्—तर्पयामि । ॐ स्वः त्रिपदां गायत्रीम्—तर्पयामि

(१) पुनः शिखावन्धनम् तूष्णीम् ॥ सन्ध्यादेवपूजातर्पणादी पृतं इत्यपवित्रं सत्तत्क-  
 मसंबन्धि जलतीर्थादिकं च मुहूर्तमूढे पवित्रस्थले वा शितर्जवे ॥

ॐ भूर्भुवः स्वः चतुष्पदां गायत्रीम्—तर्पयामि । ॐ उपसीम्—  
तर्पयामि । ॐ गायत्रीम्—तर्पयामि । ॐ सावित्रीम्—तर्पयामि । ॐ  
सरस्वतीम्—तर्पयामि । ॐ वेदमातरम्—तर्पयामि । ॐ पृथिवीम्—तर्प-  
यामि । ॐ अजाम्—तर्पयामि । ॐ कौशिकीम्—तर्पयामि । ॐ  
साङ्गतीम्—तर्पयामि । ॐ सर्वजितम्—तर्पयामि । इति सन्ध्याङ्गभूतं  
गायत्रीतर्पणम् ॥ एतत्कृताकृतमस्ति ॥ इति क्षेपकम् ॥ 'सन्ध्याङ्गभू-  
मृत्तिकावेन्दनम्'—ॐ भूर्भुवः स्वः० । ३२<sup>३५</sup> ॥ स्वः । भुवः । भूः ।  
ॐ ॥ ॐ विष्णवे नमः । ॐ विष्णवे नमः ॥ ॐ विष्णवे नमः ॥  
इति प्रातःसन्ध्याप्रयोगः ॥

१९८. अथ 'कात्यायनादिपरिशिष्टमूत्रोक्तत्रिकालसन्ध्याप्र-  
योगः' 'मसधारणम्'—ॐ व्यायुपं जमदग्नेः—ललाटे । कश्च-  
पस्य व्यायुपम्—ग्रीवायाम् । यदेवेषु व्यायुपम्—दक्षिणांसे ।  
तन्नोऽस्तु व्यायुपम्—हृदये । 'आचमनम्'—ॐ आमागन्यशसा-  
सःसृज वर्चसा । तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टं  
तनूनाम् ॥ 'प्राणायामः'—ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ  
जनः ॐ तपः ॐ सत्यं ॐ तत्सवितु० १—॥ ॐ आपोज्योतीरसोऽ-  
मृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् । ( एवं त्रिवारं प्राणायामः कर्तव्यः ) ॥ 'न्या-  
साः'—वाह्यऽआस्येऽस्तु—मुखं कराग्रेण स्पृशेत् । नसोर्मे प्राणो-  
ऽस्तु—(तर्जन्यहुष्ठाभ्या नासारन्ध्रद्वयं स्पृशेत्) । अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्तु-  
(अनामिकाहुष्ठाभ्या चक्षुर्द्वयं स्पृशेत्) । कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्तु—(मध्यमा-  
हुष्ठाभ्यां दक्षिणकर्णं स्पृशेत्) । कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्तु—(मध्यमा-  
हुष्ठाभ्यां वामकर्णं स्पृशेत्) । बाहोर्मे बलमस्तु—(कराग्रेण दक्षिण-  
बाहुं स्पृशेत्) । बाहोर्मे बलमस्तु—(कराग्रेण वामबाहुं स्पृशेत्) ।  
ऊर्वोर्मेऽओजोऽस्तु—(युगपदस्तेनोरु स्पृशेत्) । अरिष्टानि मेऽ-  
द्भानि तनूस्तन्या मे सह—(शिरःप्रभृति पादान्तानि सर्वाङ्गाण्युभा-  
भ्यां हस्ताभ्यामालभेत्) ॥ 'सङ्कल्पः'—ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीत्यर्थं  
प्रातःसन्ध्योपासनमहं करिष्ये—'अर्घ्यम्'—ॐ भूर्भुवः स्वः—  
ॐ तत्सवितु० २<sup>३५</sup> ॥ ( इति गायत्रीमन्त्रेणार्घ्यत्रयं दद्यात् ) ॥ 'गूर्यो-

पस्थानम्—ॐ उह्यन्तमसुस्परि सुदं पश्यन्तुऽउत्तरम् ।  
 देवन्देवत्रा सूर्यमर्गन्मज्ज्योतिरुत्तमम् ॥ ३३ ॥ उ-  
 दुत्यञ्जातवेदसन्देवं ब्रह्मन्ति केतवं । हृशे विश्वायुसूर्यम्  
 ॥ ४३ ॥ चित्रन्देवानामुदगादनीकञ्चक्षुर्मित्रस्य ब्रह्म-  
 णस्यांग्नेऽ । आप्ता इवावापृथिवीऽअन्तरिक्षे सूर्यं  
 आत्क्मा जगतस्तुस्थुषञ्च ॥ ५३ ॥ तच्चक्षुर्देवहित-  
 म्पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदं शतजीवेम शरदं-  
 शतं शृणुयाम शरदं शतम्प्रब्रवाम शरदं शतमदी-  
 नांस्याम शरदं शतम्भूयश्च शरदं शतात् ॥ ६३ ॥  
 'गायत्रीमन्त्रजपः'—(गायत्र्या च यथाशक्ति) ॥ 'उपस्थानम्'—  
 ॐ विभ्राद् बृहत् ० १७ ॥ ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः ० ॥ १६ ॥ ॐ  
 यव्याग्रैतः ६ ॥ ॐ यदेतन्मण्डलं तपति ० ॥ १३ ॥ (इत्युपस्थाय  
 प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत्) ॥ 'अर्पणम्'—अनेन यथाशक्ति  
 गायत्रीजपादिकृतेन ब्रह्मस्वरूपी सविता देवता ग्रीयतां न मम ॥  
 ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति कात्यायनादिपरिशिष्टसूत्रोक्तस्त्रिकाल-  
 सन्ध्याप्रयोगः समाप्तः ॥

१९९. अथ 'संक्षेपतः प्रातःसन्ध्याप्रयोगः'. तत्रादौ—'भस्म-  
 धारणम्'—ॐ त्र्यायुषञ्जमदंग्नेऽं कुशयपस्य त्र्यायुषम् ।  
 यद्देवेषु त्र्यायुषन्तन्नो ऽअस्तु त्र्यायुषम् । १३ ॥ 'शिला-  
 बन्धनम्'—ॐ मा नस्तोके । तनये मा नु ऽआयुषि मा  
 नो गोषु मा नो ऽअश्वेषु रीरिषऽ । मा नो वीरान्नु-  
 द्रभूमिनो वृधीर्हविष्मन्तुऽ सदुमित्रां हवामहे । २१ ॥  
 'रुद्राक्षमालाधारणम्'—ॐ त्र्यम्बकं यजामहे । सुगन्धि-  
 म्पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षी-

(१) (२) (३) एते क्रमेण सप्तदश, षोडश, पदस मन्त्रा 'रुद्राध्याये' दृष्टव्याः ॥

(४) एतद्वार्ता 'सूर्योपस्थानप्रयोगे' दृष्टव्यम् ॥

युमामृतात् । ३<sup>१</sup> 'आचमनम्—' ॐ केशवाय नमः स्वाहा ।  
 ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ माघवाय नमः स्वाहा—( इति  
 पिवेत् ) ॐ गोविन्दाय नमः—दक्षिणकरं प्रक्षाल्य । ॐ विष्णवे  
 नमः—वामकरं प्रक्षाल्य । ॐ मधुसूदनाय नमः—ऊर्ध्वोष्ठं सम्मृज्य ।  
 ॐ त्रिविक्रमाय नमः—अधरोष्ठं सम्मृज्य । ॐ वामनाय नमः । ॐ  
 श्रीधराय नमः—उन्मार्जनम् । ॐ हृषीकेशाय नमः—हस्तौ प्रक्षाल्य ।  
 ॐ पद्मनाभाय नमः—पादौ प्रक्षाल्य । ॐ दामोदराय नमः—  
 मूर्धानं सम्प्रोक्ष्य । ॐ सुहृर्पणाय नमः—आसं सम्प्रोक्ष्य । ॐ वासु-  
 देवाय नमः—दक्षिणनासापुटं सम्प्रोक्ष्य । ॐ प्रद्युम्नाय नमः—  
 वामनासापुटं सम्प्रोक्ष्य । ॐ अनिरुद्धाय नमः—दक्षिणाक्षि सम्प्रोक्ष्य ।  
 ॐ पुरुषोत्तमाय नमः—वामाक्षि सम्प्रोक्ष्य । ॐ अधोक्षजाय नमः—  
 दक्षिणकर्णं सम्प्रोक्ष्य । ॐ नारसिंहाय नमः—वामकर्णं सम्प्रोक्ष्य । ॐ  
 अच्युताय नमः—नाभिं सम्प्रोक्ष्य । ॐ जनार्दनाय नमः—ऊरुं  
 सम्प्रोक्ष्य । ॐ उपेन्द्राय नमः—मस्तकं सम्प्रोक्ष्य । ॐ हरये नमः—  
 दक्षिणभुजं सम्प्रोक्ष्य । ॐ श्रीकृष्णाय नमः—वामभुजं सम्प्रोक्ष्य ॥  
 तत्रादौ—'प्राणायामाः'—प्रणवपूर्वकद्वादशाक्षरीमहामन्त्रस्य परब्रह्म ऋषिः  
 परमात्मा देवता दैवीगायत्रीछन्दः । सप्तानां व्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्नि-  
 भरद्वाजगौतमाऽत्रिवसिष्ठकश्यपा ऋषयः ॥ अग्निवायुसूर्यबृहस्पतिवरुणेन्द्र-  
 विश्वेदेवा देवताः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यश्छन्दांसि ।  
 तत्सवितुरित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता गायत्रीछन्दः । तथा च  
 आपोज्योतिरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः ब्रह्माग्निवायुसूर्या देवताः यजुश्छन्दः  
 सर्वेषां प्राणायामे विनियोगः—'आत्मनः समन्तात्प्रदक्षिणवदुदकक्षे-  
 पणम्'—ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ततो—'पूरकः'—ॐ भूः  
 ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यम् ॐ तत्स-  
 वितु० । ४<sup>३</sup> ॥ ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् ।  
 ॐ विष्णवे नमः । ( एवं दक्षिणनासापुटे ) ॥ 'कुम्भकः'—ॐ भूः  
 ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यम् । ॐ तत्स-  
 वितु० ॥ ५<sup>३</sup> ॥ ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् ।  
 ॐ ब्रह्मणे नमः । ( एवं वामनासापुटे ) ॥ 'रेचकः'—ॐ भूः ॐ भुवः

ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः—ॐ सत्यम् ॐ तत्सवितुम् ।  
 ६३५ ॥ ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् ॐ महेश्वराय नमः । (एवमुभयनासापुटे) ॥ ‘हृदि पवित्रकरणम्’—ॐ विष्णुर्विष्णुः । ॐ वाग्वाक् । ॐ प्राणः प्राणः । ॐ चक्षुश्चक्षुः । ॐ श्रोत्रं श्रोत्रम् । ॐ नाभिः । ॐ हृदयम् । ॐ कण्ठः । ॐ मुखम् । ॐ शिरः । ॐ शिरसा । ॐ बाहुभ्यां यशोवलम् ॥ अपवित्रः पवित्र इत्यस्य वामदेव ऋषिः । विष्णुर्देवता अनुष्टुप् छन्दः । मुखे हृदि पवित्रकरणे विनियोगः—अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थाद्गतोऽपि वा । यः सरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ ‘सङ्कल्पः’—ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरग्रीत्यर्थं प्रातःसन्ध्योपासनमहं करिष्ये ॥ ‘भूप्रार्थना’—पृथिवीत्यस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः कूर्मो देवता सुतलं छन्दः आसने विनियोगः—पृथिवि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता । त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासनम् ॥ ‘भूतशुद्धिः’—अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया । अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्पतो दिशम् । सर्वेषामविरोधेन सन्ध्याकर्म समारभे ॥ (अनेन मन्त्रेण वामपादपार्ष्णिना त्रिवारं भूमिं ताडयेत् ॥ ‘अभिषेकः’—ॐ भूः पुनातु—शिरसि । ॐ भुवः पुनातु—नेत्रयोः । ॐ स्वः पुनातु—कण्ठे । ॐ महः पुनातु—हृदये । ॐ जनः पुनातु—नाभ्याम् । ॐ तपः पुनातु—पादयोः । ॐ सत्यं पुनातु—पुनः शिरसि । ॐ खं ब्रह्म पुनातु—सर्वत्र ‘अम्बुप्राशनम्’—सूर्यश्चमेत्यस्य नारायण ऋषिः सूर्यो देवता अनुष्टुप् छन्दः ॥ अम्बुप्राशने विनियोगः—ॐ सूर्यश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्रात्र्या पार्ष्णिकार्घ्यं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पञ्चामुदरेण शिश्ना रात्रिस्तदवलुम्पन्तु यत्किञ्चिद्दुरितं मयि इदमहं माममृतयोनौ सूर्येज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ (इति आचमनवदुदकं पिबेत्) ततो ‘द्विराचमनम्’—ॐ केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ

माधवाय नमः स्वाहा ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ गोविन्दाय नमः ॥  
 'मार्जनम्'—आपोहिष्ठेति तिसृणां सिन्धुद्वीप ऋषि आपोदेवता गायत्री-  
 छन्दः मार्जने विनियोगः—ॐ आपोहिष्ठा मयो भुवः इति मस्तके ।  
 तानं ऽजुर्जे दधातन—इति सूमौ । मुहेरणाय चक्षसे  
 —इति हृदये । ७१ ॥ यो वः शिवतमो रसः इति हृदये ।  
 तस्य भाजयते हनः इति सूमौ । उशतीरिव मातरः इति  
 मस्तके । ८१ ॥ तस्मा ऽअरङ्गमामवः इति मस्तके । यस्य  
 श्याय जिह्वय इति हृदये । आपो जुनयथा च नऽ इति  
 सूमौ । ९१ ॥ 'जलावग्रहणम्'—सुमित्रिया दुर्मित्रिया इति द्वयोः  
 राजपतिर्ऋषिः आपो देवता अनुष्टुप् छन्दः । जलावग्रहणे विनियोगः—  
 ॐ सुमित्रियानु ऽआपु ऽओषधयऽ सन्तु दुर्मित्रिया-  
 तस्मै सन्तु योस्मान्द्वेष्टि यच्च क्षुयन्दिह्मऽ । १०१ ॥  
 'अधमर्षणम्'—द्रुपदादिवेत्यस्य कोकिलराजपुत्रऋषिः । आपो देवता  
 अनुष्टुप् छन्दः । अधमर्षणे विनियोगः—ॐ द्रुपदादिव मुमुक्षानऽ  
 स्विन्नऽ स्नातो मलादिव । पूतम्पविघ्नेष्वेवाज्युमार्यऽ  
 शुन्धन्तु मैतसऽ । १११ ॥ 'पापपुरुषनिरसनम्'—ॐ शतं  
 च सत्यं चाभीदात्तपसोध्यजायत । ततो राज्यजायत ततः समुद्रो  
 अर्णवः । समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि  
 पिदघद्विश्वस्य मिततो वशी । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्प-  
 यत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ १२ ॥ 'अर्घ्यम्'—  
 ॐ भूर्भुवः स्वरिति महाव्याहृतीनां मरमेष्टीप्रजापतिर्ऋषिः । अग्निवायु-  
 सूर्या देवताः । गायन्पुष्णिगनुष्टुभश्छन्दासि । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो  
 देवस्य धियो रमन्ति । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १३ ॥ 'अर्घ्यम्'—  
 ॐ भूर्भुवऽ स्वः—तत्सवितुः ० । १३ ॥ ब्रह्मस्वरूपिणे  
 सूर्यनारायणाय नमः इदमर्घ्यं दत्तं न मम ॥ ॐ भूर्भुवऽ  
 स्वः+ॐ तत्सवितुः ० । १४ ॥ ब्रह्मस्वरूपिणे सूर्यनाराय-



णाय नमः इदमर्घ्यं दत्तं न मम ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ  
 तत्सवितुर्वरेण्यं ॥ १५ ॥ ब्रह्मस्वरूपिणे सूर्यनारायणाय नमः  
 इदमर्घ्यं दत्तं न मम । असावादित्यो ब्रह्म । ( अनेन प्रद-  
 क्षिणवदुदकं क्षिपेत् ) 'आचमनम्'—ॐ केशवाय नमः स्वाहा ।  
 ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ माधवाय नमः स्वाहा ॥  
 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ गोविन्दाय नमः । 'आत्मनः समन्ता-  
 त्प्रदक्षिणवदुदकक्षेपणम्'—ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।  
 'प्राणायामाः'—तत्रादौ—'पूरकः'—ॐ भूः । भुवः ।  
 ॐ स्वः । महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ  
 तत्सवितुर्वरेण्यं ॥ १६ ॥ ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः-  
 स्वरोम् । ॐ विष्णवे नमः । 'कुम्भकः' ॐ भूः । ॐ भुवः ।  
 ॐ स्वः । ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ तत्स-  
 वितुर्वरेण्यं ॥ १७ ॥ ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवःस्वरोम् ॥  
 ॐ ब्रह्मणे नमः । 'रेचकः'—ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ स्वः ।  
 ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं ॥  
 १८ ॥ ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवःस्वरोम् ॥ ॐ महे-  
 धराय नमः । 'सूर्योपस्थानम्'—उद्वयमुदुत्यमिति द्वयोः प्रस्फण्व  
 ऋषिः सूर्यो देवता अनुष्टुप् छन्दः । चित्रन्देवानामित्यस्य कुत्साङ्गिर-  
 स ऋषिः सूर्यो देवता त्रिष्टुप् छन्दः तच्चक्षुरित्यस्य दध्यङ्गाथर्वण ऋषिः  
 सूर्यो देवता उष्णिक् छन्दः । सूर्योपस्थाने विनियोगः—ॐ उद्वयन्त-  
 मंसुस्पर्षि स्तुवं पश्यन्तु ऽउत्तरम् । देवन्देवन्ना सूर्य-  
 मगन्तु ज्योतिरुत्तमम् ॥ १६ ॥ उदुत्यञ्जातवेदसन्देवं  
 वहन्ति केतवः । दृशे द्विश्वाय सूर्यम् ॥ १७ ॥ चित्र-  
 न्देवानामुदगादनीकुचक्षुर्मिमुत्रस्य चरुणस्याग्नेः ।  
 आप्मा इवावा पृथिवी ऽअन्तरिक्षं सूर्य आत्कमा-  
 जगन्तस्तुष्टुषञ्च ॥ १८ ॥ तच्चक्षुर्देवहितम्पुरस्ताच्छुक्ल-  
 मुच्चरत् । पश्येम शरदः शतजीवेम शरदः शत

शृणुयाम शुरदः- शतम्भञ्जवाम शुरदः- शतमर्दीनाऽं  
स्याम शुरदः- शतम्भूयश्च शुरदः- शतात् । १९<sup>१६</sup> ॥

‘गायत्र्यावाहनम्’—गायत्रीं व्यक्षरा बाला साक्षसूत्रकमण्डलम् ।  
रक्तवस्त्रा चतुर्हस्ता हंसवाहनसंस्थिताम् ॥ ऋग्वेदे च कृतोत्सङ्गा सर्वदेवनम-  
स्कृताम् । ब्रह्मार्णी ब्रह्मदेवत्या ब्रह्मलोकनिवासिनीम् । आवाहयाम्यहं देवी-  
मायान्तीं सूर्यमण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि व्यक्षरे ब्रह्मवादिनि । गा-  
यत्रि छन्दसा मातर्ब्रह्मयोनि नमोऽस्तु ते ॥ तेजोसीत्यस्य परमेष्ठी प्रजाप-  
तिर्नृपि । आज्य देवता जगतीछन्दः । गायत्र्यावाहने विनियोग —\*\*

ॐ तेजोसि शुक्लमस्यमृतमसि धामनामासि पिय-  
न्देवानामनाधृष्टन्देव यजनमसि । २०<sup>१</sup> ॥ ‘गायत्र्युप-

न्यानम्’—तुरीयपदस्य विमलनृपि । परमात्मादेवता । गायत्रीछन्दः ।  
गायत्र्युपस्थाने विनियोग—गायत्र्यस्यैरुपदी द्विपदी त्रिपदी चतु-  
ष्पद्यपद्यसि नहि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे  
मायदोम् ॥ ‘गायत्रीजपः’—प्रणम्य ब्रह्मानृपि । परमात्मादेवता ।

गायत्रीछन्दः । व्याहृतीना प्रजापतिर्नृपि । अग्निवासुसूर्यादेवता । गायत्री  
छन्दः । सर्वपापक्षयार्थं गायत्रीमन्त्रजपे विनियोग —ॐ भूर्भुवः  
स्वः+ॐ तत्संपितु ० । २१<sup>१</sup> ॥ ॐ ॥ (एवं यथाशक्ति गायत्री-

मन्त्रजपः कार्यः) ॥ जपान्ते ‘न्यासाः’—ॐ अङ्गुष्ठाग्रे ॥ गोवि-  
न्दम् । ॐ तर्जन्या तु महीधरम् । ॐ मध्यामाया हृषीकेशम् । ॐ  
अनामिवयां त्रिविक्रमम् । ॐ कनिष्ठिवया न्यमेद्विष्णुम् । ॐ कर-  
मध्ये ॥ माधवम् । करपृष्ठे हरिं विद्यान्मणिबन्धे जनार्दनम् ॥

‘सूर्यप्रदक्षिणा’—विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रस्य विश्वकर्मा भौवननृपि ।  
विश्वकर्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । सूर्यप्रदक्षिणाया विनियोग —

ॐ विद्यतश्चाद्गुरुत । विद्यतो मुखो विद्यतो बाहुर्गुरुत  
विद्यतो रूपात् । सम्बाहुर्न्यान्धमन्ति सम्पतंग्रैदर्यावा  
भूमौ जनयन्देव ऽएकम् ॥ २२<sup>१</sup> ॥ ‘दिग्देवतानां नमस्काराः’

—प्राग् (पूर्व) ॐ इन्द्राय नमः । आग्नेयाय—ॐ अग्नये नमः ।  
दक्षिणस्याय—ॐ यमाय नमः । नैऋत्याय—ॐ निर्ऋतये नमः ।

पश्चिमे—ॐ वरुणाय नमः । वायव्याम्—ॐ वायवे नमः । उत्तरस्याम्—  
 —ॐ कुबेराय नमः । ईशान्याम्—ॐ ईश्वराय नमः । ऊर्ध्वायाम्—ॐ  
 ब्रह्मणे नमः । अधस्तात्—ॐ अनन्ताय नमः ॥ 'जपनिवेदनम्'—  
 देवागातुविद इत्यस्य मनसस्पतिर्ऋषिः । वातो देवता । विराट्छन्दः जप-  
 निवेदने विनियोगः—ॐ देवा गातुविदो गातुं ह्रित्वा गातु-  
 मित । मनसस्पत इडमन्दैव युञ्ज० स्वाहा ध्यातेधाऽ ।  
 २३<sup>२१</sup> ॥ अनेन प्रातःसन्ध्याङ्गभूतयथाशक्तिसहवाकेन गायत्री-  
 मन्त्रजपाख्येन कर्मणा श्रीसूर्यनारायणः प्रीयतां न मम ॥ 'गोत्रो-  
 धारणाभिवादनम्'—अमुकगोत्रोत्पन्नोऽहं अमुकप्रवरान्वितोऽहं  
 शुरुयजुर्वेदान्तर्गतमाध्यन्दिनवाजसनेयशाखाध्यायी अमुकमट्टशर्मा-  
 ऽहं भो साक्षवायनसगोत्रधारिणि ब्रह्मरूपे गायत्रि त्वामभिवाद-  
 यामि । भो वैश्वानर त्वामभिवादयामि । भो सूर्याचन्द्रमसौ युवा-  
 मभिवादयामि । भो याज्ञवल्क्य त्वामभिवादयामि । भो ईश्वर त्वा-  
 मभिवादयामि ॥ 'क्षमापनम्'—यदक्षरपदभ्रष्टं मात्राहीनं तु य-  
 द्भवेत् । तत्सर्वं क्षम्यतां देवि काश्यपप्रियवादिनि ॥ 'प्रार्थना'—  
 आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् । सर्वदेवनमस्कारः  
 केशवं प्रति गच्छति ॥ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रिया-  
 दिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥ 'अर्पणम्'—  
 अनेन प्रातःसन्ध्योपासनाख्येन कर्मणा श्रीभगवान् ब्रह्मस्वरूपी  
 परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ 'शिखामुक्तिः'—ब्रह्मपाशसहस्रेण  
 रुद्रशूलशतेन च । विष्णुचक्रसहस्रेण शिरामुक्तिं करोम्यहम् ॥  
 'शिखावन्धनम्'—तूष्णीम् ॥ 'सन्ध्याभूमृत्तिकावन्दनम्'—ॐ  
 भूर्भुवः स्वः तत्सर्वितु० । २४<sup>३५</sup> ॥ स्वः भुवः भूः ॐ  
 ॥ ॐ विष्णवे नमः । ॐ विष्णवे नमः । ॐ विष्णवे नमः ॥  
 इति संक्षेपतः प्रातःसन्ध्याप्रयोगः ॥

२००. 'सायंप्रातर्होमः' कात्यायनसूत्रे—उद्धरेति यजमानो  
 ऋचात् । सायंप्रातरग्निहोत्रे गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरणमनस्तमि-  
 तानुदितयोः प्रत्यक्षुरा वा सायं निदध्याचसिन्सायंप्रातर्होमः ।

मेके । नित्यो दक्षिणाग्निः सर्वे गतत्रियः सदा बाहरणमेकेषामुपवस-  
 येन वावसिते वा तस्मिन्पचेयुरमाऽसं पावकाऽभावे गोः पयोधिश्र-  
 पितं वै ब्रूयात्तद्वाह्वणं पाययीत वै ब्रूयादन्तरेणापराग्निं गत्वा दक्षि-  
 णेन वा प्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति यजमानः पत्नी च पू-  
 र्ववदपरेणाहवनीयं कूर्चं निदधाति कुशान्वा परिस्तरणं वा सर्वेषां  
 प्रागुदग्भिर्दग्ग्राह्यदक्षिणाग्रान् करोतीति श्रुतेराहवनीयं पर्युक्ष्यो-  
 दधाराभिनयत्यागार्हपत्याच्चं च ततो दक्षिणाग्निं जुहुते च धाराव-  
 र्जम् ॥ १३ ॥ अग्निहोत्रीं दोहयति । पुंवत्सापशूद्रेण स्थाल्यामार्य-  
 कृत्यामूर्ध्वकपालायां दक्षिणतः प्राचीमुदीचीं वा पूर्वेणाहवनीयमा-  
 हृत्य गार्हपत्येधिश्रपयत्युत्तरतो निरुह्याद्भारानेवमन्यत्रापि होमार्थ-  
 साहरणं दक्षिणेन धौषधं हृणेनावज्योल्यासिच्यापः पुनरवज्योत्य  
 निधाय त्रिरुद्धासयत्युदगस्तमिते जुहोति वैकङ्कतः सुन्सुवं प्रतप्य  
 पाणिना संमार्ष्टि पुनः प्रतप्योन्नेप्यामीत्याहो ३ मुन्नयेति यजमान-  
 स्तिष्ठंधतुरः सुवानुन्नयति स्थाल्यां परिशिनष्टि तद्वाह्वणः पिबेदुपरि  
 समिधं धारयन्वार्ध्वा मध्यधिगार्हपत्यादाहवनीयः हरति मुखमात्रे  
 धारयन् मध्ये निगृह्योद्गृह्योपविश्य समिधमादधात्यग्निज्योतिषं त्या-  
 वायुमतीं प्राणवतीं स्वर्गां स्वर्गायोपदधामि भास्वतीमिति प्रदी-  
 तामभिजुहोत्यग्निज्योतिरिति सजूरिति वाग्निर्वर्चऽइति ब्रह्मवर्चसका-  
 मस्य कूर्चं निधाय गार्हपत्यमवेक्षते होम्यन्नसिस्तूष्णीमुत्तरां भूयसीं  
 भूयिष्ठः सुचि द्विः प्रकम्प्य निदधात्युपमृज्य सुचं कूर्चं निमार्ष्टि नमो  
 देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यऽइति दक्षिणतऽउत्तानमप उपस्पृश्येतरयोश्च  
 पुष्टिकामः स्थाल्याः सुवेणेह पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजाऽरमयतु  
 प्रजापतिः ॥ अग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये स्वाहेति गार्हपत्ये  
 तूष्णीम् । द्वितीयामग्नयेन्नादायान्नपतये स्वाहेति दक्षिणाग्नौ तूष्णीम् ।  
 द्वितीयामनामिकया द्विः प्राश्नात्युत्सृप्य निर्लेट्याचम्योत्सिञ्चति  
 देवाग्निं पितृंश्चिन्व तृतीयामुदुक्षति सप्तर्षीन् जिन्वेति चतुर्थीं  
 कूर्चस्थाने त्रिनिषिञ्चत्यग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा पृथिव्याऽऽमृतं जु-  
 होमि स्वाहामृतेऽमृतं जुहोमि स्वाहेति सुक् सुप्रमाहवनीये प्रतप्य  
 निदधाति समिधऽआदधाति सर्वेषु यथा पर्युक्षितः समिदसि स-

मिद्धोमेऽग्रे दीदिहि समेद्धा तेऽग्रे दीद्यासमिति वाग्यतो दोह-  
 प्रभृत्या होमात् ॥ १४ ॥ धीरहोताचेत्प्रातर्जुहोति । अनुदिते तर-  
 णावपराग्निं गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणं गार्हपत्यं परीत्योपविशति  
 यजमानः पत्नी च यथा देशमपऽआचामति वृष्टिरसि वृथमे पाप्मानं  
 सत्येन व्रतमुपैम्यापः सत्यं मयि व्रतमिति वाचं विसृज्य पुनराचा-  
 मति विद्युदसि विद्युन्मे पाप्मानं जह्यपोवभृथमभ्युपैमि मयि सत्यं  
 गोषु मे व्रतमित्युन्नयामीत्याह । प्रातः प्राक्सऽस्यऽसमित्पर्युक्षणं  
 धारा चोभयत्र वाग्निशब्दे सूर्यो रात्र्युपसाहेति वा ज्योतिः सूर्य-  
 ऽइति वा प्रातः प्रथमास्तमिते पर्युदयं च स्वर्गकामस्य तमोभ्यये सायं  
 जुहुयाद्वियति प्रातरायुःकामस्यान्तः पशौ पशुकामस्य सायंप्रातः  
 शयाने श्रीकामस्य प्रातः प्रथमसमिद्धे ह्यमाने प्रजासु निहत्येव  
 सहसान्नमभ्रतो भूयिष्ठार्चिपि गृहीत्येव सहसा प्रदीप्ततमे श्रीयश-  
 स्कामस्यार्चिः प्रत्यवाये मंत्रेणान्नमत्स्यतोद्गारेषु चाकश्यमानेषु ब्रह्म-  
 वर्चसकामस्य पयसा स्वर्गकामः पशुकामो वा यवाग्वा ग्रामकाम-  
 स्तण्डुलैर्यलकामो दध्नेन्द्रियकामोऽनधिश्रयणं च श्रुतिसामर्थ्याभ्यां  
 घृतेन तेजस्कामः संवत्सरं जुहुयादेतेषामेकैकेन कामसंयोगे सायं-  
 प्रातर्वा दक्षिणेन प्रवेशनमग्निहोत्रेष्टिषु सायंप्रातराहवनीयस्यासनो-  
 पस्थाने शय्यासनं वा गार्हपत्ये संव्रजन्पनसीपस्मृत्य दक्षिणाग्निम-  
 नशित्वा प्रातर्मुहूर्त्तं समासनं सभ्यस्य भस्मोद्धृतमुपेयात्स्वयं वा  
 जुहुयादुपवसथे नियमऽउपवसथे नियमः ॥ १५ ॥

२०१. पारस्करगृह्यसूत्रे— परिचरणमस्तमितानुदितयोर्दध्ना  
 तण्डुलैरक्षतैर्वाग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायंऽसूर्याय स्वाहा  
 प्रजापतये स्वाहेति प्रातः पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसौ वायश्चि-  
 नावुभौ । पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमांसं वर्ततां मयि पुनः स्वाहेति  
 पूर्वा गर्भकामा ॥ ९ ॥ राज्ञोक्षभेदे नद्धविमोक्षे वानविपर्यासे-  
 ऽन्यस्यां वा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्धहने तमेवाग्निमुपसमाधावाज्यं  
 संस्कृत्येहरतिरिति जुहोति नानामन्त्राभ्यामन्यधानमुपकल्प्य तत्रो-  
 पवेशयेद्राजानं स्त्रियं वा प्रतिक्षत्रऽइति यज्ञान्तेनात्वाहार्पमिति  
 चैतया धुर्यो दक्षिणा प्रायश्चित्तिस्ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १० ॥

आक्षादिषु स्थालीपाकः श्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यामिति विश्वेभ्यो देवेभ्यो बलिहरणं भूतगृह्येभ्यः आकाशाय च वैश्वदेव-  
स्याग्नौ जुहोत्यग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः  
स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति प्राशनान्ते बालवः स्त्री बलिहरति  
नमः स्त्रियै नमः पुंसे वयसे नमः शुक्राय कृष्णदन्ताय पापिनां  
पतये नमो ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे वसन्तऽउत वारण्ये  
तेभ्यो नमोऽस्तु बलिमेभ्यो हरामि स्वस्ति मेऽस्तु प्रजां मे दद-  
त्विति शेषमद्भिः प्रष्टव्यं ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ११ ॥

२०२. 'होमप्रकारः'. स्मृतिः—अन्यैः शतहुताद्धोमादेकदा स्वहु-  
तो वरम् । शिष्यैः शतहुताद्धोमादेकः पुत्रहुतो वरम् ॥ पुत्रैः शतहुताद्धो-  
मादेक आत्महुतो वरम् । तस्मात्सदैव होमं तु प्रकुर्वीत स्वयं द्विजः ॥  
कात्यायनः—असमक्षं तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना । द्वयोरप्यसमक्षं  
तु भवेद्भुतमनर्थकम् ॥ निक्षिप्याग्निं स्वगारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा । प्रव-  
सेत्कार्यवान्विप्रो वृथा नैवाचरेत्कचित् ॥ यावन्नापैति लौहित्यं तावत्सायं  
तु हूयते । प्रातः सूर्योदयात्पूर्वं प्रायश्चित्तमतः परम् ॥ पौर्णमास्यत्यये  
हव्यं होतव्यं यदहर्भवेत् । तदहर्जुहुयादेवममावास्यात्ययेऽपि च ॥ मरी-  
चिः—शरीरार्तिर्भवेच्चत्र द्रव्यार्तिर्वा प्रजायते । तथाऽन्यास्वपि चापस्तु प-  
क्षहोमो विधीयते ॥ अनातुरोऽप्रवासी च विरोगो निरुपद्रवः । पक्ष-  
होमं तु यो दद्यात्साचारो व्यतितत्रतः ॥ पक्षहोमं प्रकुर्वीत प्रवसन्नभिमा-  
न्यदे । पञ्चयज्ञविधानं तु लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥ परेणाऽग्नौ हुते स्वार्थे  
परस्याऽग्नौ हुते स्वयम् । पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च ॥ अन्वष्टका-  
त्ययज्ञे च नवान्नप्राशने तथा । इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यादेकानेन चरुः स्मृतः ॥  
पक्षहोमं तु यो दत्त्वाऽकस्माच्चैव निवर्तितः । होमं पुनः प्रकुर्वीत न चासौ  
दोषभाग्भवेत् । प्रवासी नाम्निहोत्री च त्रिपञ्चाशीति सप्त च । दातव्यो  
होम एकाहे सायंप्रातः पृथक् पृथक् ॥

२०३. 'होमकुण्डम्'—कुण्डशुल्बकारिकारुण्यग्रन्ये—वृत्ते पूर्ववि-  
निर्मिते त्रियवयुक् पङ्क्तिः शरश्चाङ्गुलैर्मित्वाऽप्यष्टिभिरङ्गुलैश्च तिस्रभिर्ज्याभि-  
र्भजेन्मण्डलम् । द्वाभ्या मध्यशरद्वयं यवयुतं द्वाभ्यां च बाणद्वयं कृत्वा  
पूर्ववदष्टपत्रविधिना पक्षं चतुर्भिर्दलैः ॥

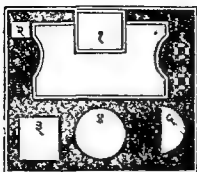
२०४. प्रथमाकृतयः 'श्रौताधिकुण्डं' ज्ञेयम् । द्वितीया तु 'सा-  
त्ताधिकुण्डम्' ॥

१ आहवनीयकुण्डम्.

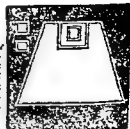
६ प्रज्ञासनम्.

२ सार्त्तकुण्डम्.

३ आपसध्यकुं.



३ सभ्यकुण्डम्



७ यजमानासनम्

४ गार्हपत्यकुण्डम्.

५ दक्षिणाग्निकुण्डम्.

२०५. 'अथाऽग्निहोत्रशालाकुण्डरचनाप्रकारः' कुण्डतत्त्वप्रदीपे  
 यलमद्रमूरिणोक्तः—ब्राह्मीमविभ्रंशवर्ती परीक्ष्य संशोध्य भूमिं सुसमां  
 समुच्चात् । प्रगृह्य तस्यामनुलिप्य शालां कृत्वा निदध्याद्दृढमाद्यशङ्कुम् ॥  
 प्रार्ची ततः पूर्ववदुक्तयुक्त्या संसाध्य देशे परितः प्रशस्ते । नर्यस्य वि-  
 श्वाद्भिगुणाङ्गुलादि व्यासार्धमित्या विलिखेत्सुवृत्तम् ॥ तन्मध्यचिह्नाद्भुवि-  
 क्रमेण वैकादशद्वादशसु स्वमत्या । पाशस्य मध्यं परिकल्प्य कुर्यात्कुण्डं  
 चतुष्कोणमरत्तिमात्रम् ॥ मध्यं च 'नर्याहवनीय' योस्तु विभज्य षोढाप्यथ  
 सप्तधा वा । लब्धांशफागंतुसमं त्रिधा तमंशं च हित्वा परदक्षिणेभिः ॥ अग्ने-  
 रुदक् सार्द्धनवाहुलेसिन् यूकेषुभिर्नर्द्धितभूत्यशङ्कौ । एकोनविंशाहुलिभि-  
 र्यवैकमूफाद्वयव्यासदलेन वृत्तम् ॥ विलिख्य पूर्वापरसंत्यजीवां कृत्वा च  
 हित्वोत्तरकार्मुकं हि । याम्याद्भवेत्कुण्ड 'मथर्य'संज्ञं 'सभ्यं' समायां चतुर-  
 समुक्तम् ॥ 'औपासनं' चैवमयो गृहान्तः कुण्डद्वयं नर्यमिवोक्तवद्वा । उप-  
 र्थपर्यर्पितमेखलामिस्त्रिमिस्त्रिभिः सर्वेखरेषु मितिः ॥ वेदाहुलोच्चाभिरथो  
 विदध्याद्दृढश्च तारुयहुलविस्वृताभिः । रज्जुं द्विपाशां षडरत्तिदीर्घा वि-  
 चिहितां पद्यसु मध्यभागे ॥ हस्तद्वयेप्यहुलपट्टचिहे दृष्टादशेषु त्रिषु  
 लक्षिता च । प्राचीमवा 'दाहवनीय' शङ्कोः पश्चादरत्तीं प्रतिमुच्य शङ्कुम् ॥  
 पाशाद्वयं सम्प्रतिमुच्य शङ्कोर्विकर्षयेदहुलपट्टचिह्नम् । पाश्चात्यहस्तद्वयर-  
 ज्जुचिहे शङ्कं च याम्योत्तरगौ निरुयेयौ ॥ तच्छ्रोणियुग्मं त्वय पूर्वपाशा-  
 दष्टादशाङ्गेन विकृप्य रज्जुम् । अग्निं शयोदं सपुगं तथा स्थाप्यद्वय-  
 त्सार्द्धकरस्य चिहे ॥ सूत्रार्पणात्कोणचतुष्टये तु क्षेत्रं भवेत्तद्विषमं हि

वेद्याः । पूर्वार्धशङ्कोरथ चापरार्धं यावच्च कोणौ परिवेष्ट्य रज्ज्वा ॥ अर्वा कृतां तामनुवेष्ट्य शङ्कुं याम्योत्तरो मध्यगतौ निखेयौ । तुरीयभागेन दलीकृताया रज्जोः पृथुत्वादथवापि शङ्कोः ॥ वृत्तार्धमानेन च सद्बहौ तु कृत्वा खनेत् व्यङ्गुलवेदिमध्यम् । वितानपूर्वापरसौम्यदिक्षु द्वोर्युतं शंस्य- गृहं पुरस्तात् ॥ याम्येन्द्रदिग्द्वारगृहं द्वयोश्च श्वभ्रं च भस्मोद्धरणाय कु- र्यात् । एवं हविर्यज्ञविधौ वितानकुण्डानि साध्यानि समानि सद्भिः ॥ इत्यग्निहोत्रशालाकुण्डविधिः ॥

२०६. 'यज्ञपात्राणि.' कात्यायनसूत्रे—ऋचो यजूंषि सा- मानि निगदा मन्त्रास्तेषां वाक्यं निराकाङ्क्षं मिथः सम्बद्धं....वैक- ङ्कतानि पात्राणि खादिरः सुवः स्फ्यश्च पालाशी जुह्वराश्वत्थ्युप- भृद्धारणाऽन्यहोमसंयुक्तानि बाहुमात्र्यः सुचः पाणिमात्रपुष्करा- स्त्वग्बला हृत्समुखप्रसेखा मूलदण्डा भवन्त्यरत्निमात्रः सुवोऽहु- ष्यवर्षवृत्तपुष्करः स्फ्योऽस्याकृतिरादर्शाकृतिः प्राशिन्नहरणं चमसा- कृति वा चात्वालौत्करावस्तरेण सञ्चरः प्रणीतोत्कराविष्टिषु ॥ ३ ॥ 'कातीये'—यज्ञपात्राणि सर्वाणि वैकङ्कतानि । यथा—उत्तरलघुस- लकूर्चैर्द्विपात्रीपिष्टपात्रीपुरोडाशपात्रीशम्याश्रुतावदानाभ्युपवेशान्त- र्धानकटप्राशिन्नहरणपञ्चवर्षवृत्तयजमानासनहोत्पदनादीनि । एतानि वारणान्यहोमसंयुक्तानि ॥

१ आज्यस्थाली.

२ चरुस्थाली.

३ प्रणीता.

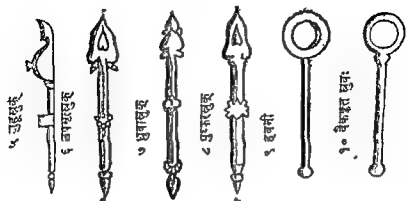
४ पुरोडाशपात्री.



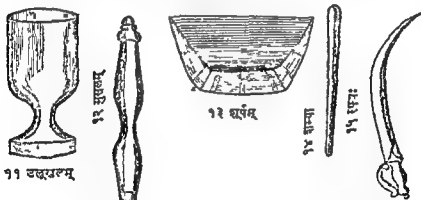
२०७. 'यज्ञपात्राकृतयः.' कातीये—(१)—'आज्यस्थाली'— तैजसी वा मृन्मयी वा प्रकीर्तिता । द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णा प्रादेशोच्चा शुभा स्मृता ॥ आज्यस्थालीसमानैव (२)—'चरुस्थाली'—प्रशस्यते ॥ (३)—'प्रणीता'—वारणा ग्राह्या द्वादशाङ्गुलसमिता । स्वातेन द्वा- स्रतलवदाकृत्या पद्मपत्रवत् ॥ (४)—'पुरोडाशस्य पात्री'—तु

(१) येः पात्रैर्होमो न क्रियते तानि सर्वाणि वारणानि भवन्तीत्यर्थः ॥

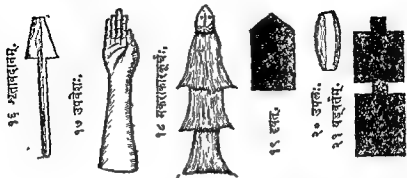




चतुरस्रा समानतः । स्वातेन वर्तुलेनैव युता यज्ञे प्रशस्यते ॥ (५)—  
 स्वादिरो बाहुमात्रस्तु 'जुहूस्तुवसंज्ञकः'—स्तुवः । अरलिमात्रो हंसास्यो  
 वर्तुलोऽहुष्ठपर्ववत् । अर्धपर्वप्रणास्या च युक्तो नासाकृतिर्भवेत् ॥ (६)—  
 'उपभृत्स्तुक' (७)—'ध्रुवास्तुक' (८)—'पुष्करस्तुक'—तथैव  
 च । (९)—'अग्निहोत्रस्य हवणी'—तथा (१०)—'वैक-  
 टस्तुवः'—स्तुवः । एते चान्ये च बहवः स्तुवभेदाः प्रकीर्तिताः । वर्तुलास्याः



शङ्खमुखाः पर्वसाताः समानकाः ॥ (११)—'उल्लसलं'—च  
 (१२)—'मुसलं'—स्वायचे मुष्टे तथा । इच्छाप्रमाणे भवतः  
 (१३)—'शूर्पं'—वैणवमेव च ॥ अन्यच्च—रादिरं मुसलं कार्यं पा-  
 लाशः स्यादुल्लसलः । यद्वोगौ वारणौ कार्यौ तदभावेऽन्यवृक्षजौ, ॥  
 (१४)—'शम्भा'—ग्रादेशमात्रा स्यात्स्वादिरः (१५)—'स्फयः'—  
 प्रकीर्तितः । खग्राकारोऽरलिमात्रो वज्ररूपो मखे स्मृतः ॥ अहुष्ठप-



येगात्रं तु तीक्ष्णामं पृथुवक्रकम् । ( १६ )—‘शृतावदानं’—प्रादेश-  
मात्रं दीर्घमुदाहृतम् ॥ ( १७ )—‘उपवेशो’—ऽरतिमात्रो हस्ताका-  
रस्तु स्वादिरः ॥ कौशः ( १ )—‘कूर्चो’—सदा बाहुमात्रो मकरा-  
कार उच्यते । इच्छाममाणस्तु ( १९ )—‘ह्यलः’—पापाणसं-  
भवः । ( २० )—‘उपलः’—वर्तुलः प्रोक्तो वितस्तिपरिमाणकः ।  
पङ्कजुलप्रमाणं तु ( २१ )—‘पद्मवर्त’—चतुरस्रकम् । तथा चोभयतः



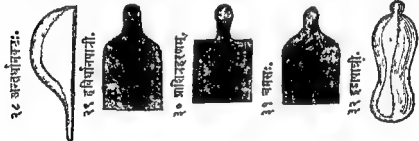
खातं वारणं तल्लक्षते, ॥ ( २२ )—‘अग्नि’—स्तीक्ष्णमुखा श्रेया  
खादिरारणिसंमिता । अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः । तस्य  
या प्राबुली शाखा उदीची चोर्ध्वगापि वा । ( २३ )—‘अरणि’—  
स्लन्मयी प्रोक्ता तन्मध्ये ( २४ )—‘चोत्तरारणिः’ । सारवद्धारवं  
चात्र ( २५ ) ‘ओविली’—च प्रशस्यते । संसक्तमूलो यः शम्याः स  
शमीगर्भ उच्यते । अलाभे त्वशमीगर्मादाहरेदविलम्बितः ॥ चतुर्विंशतिर-  
हुष्टदैर्घ्यं षडपि पार्थिवम् ॥ चत्वार उच्छ्रये मानमरण्योः परिकीर्तितम् ॥

अष्टाङ्गुलः (२६) प्रमथः (प्रमन्थः) — स्याच्चत्रं स्याद्वादशाङ्गुलम् ।



२७ नेत्रम् अथवा रज्जुः.

ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलमानं तु यत्र यत्रो-  
पदिश्यते । तत्र तत्र बृहत्पर्वप्रन्थिभिर्मिनुयात्सदा ॥ गोवालैः शणसंमि-  
श्रैस्त्रिवृत्तममलात्मकम् । व्यामप्रमाणं (२७) — 'नेत्रं' — स्यात्प्रमध्य-  
स्तेन पावकः ॥ मूर्द्धाक्षिकर्णवक्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी । अङ्गुष्ठमात्रा-  
प्येतानि द्वाङ्गुष्ठं वक्ष उच्यते ॥ अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं त्र्यङ्गुष्ठमुदरं स्मृतम् ।  
एकाङ्गुष्ठा फटिर्ज्ञेया द्वौ बस्ती द्वौ च शुष्कम् ॥ ऊरु जङ्घे च पादौ च  
चतुर्लयेर्कैर्यथाक्रमम् । अरण्यवयवा खेते याज्ञिकैः परिकीर्तिताः ॥ यत्तद्बु-  
द्धमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते । अस्यां यो जायते बहिः स कल्या-

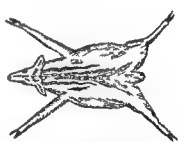


(१) फाल्गायनः 'अन्येषु ये तु मग्नन्ति ते रोगमयमाप्नुयुः । प्रथमे मन्थने त्वेष  
नियमो नोत्तरेषु च ॥ उत्तरारणिनिष्पथ. 'प्रमन्थः' सर्वदा भवेत् । योनिस्तद्वरदोषेण  
युज्यते हान्यमन्यकृत् ॥ आर्द्रा सञ्जयिरा चैव घूर्णात्री पाटिता तथा । न हिता यजमाना-  
नामरणिश्चोत्तरारणिः ॥ परिधायाहतं वास प्रावृत्त्य च यथाविधि । विमृश्यात्प्राप्नुस्ते यन्त्र-  
माहृता वक्ष्यमाणया । चत्रमुधे प्रम-याप्रं गार्दं कृत्वा विचक्षणः । कृत्वोत्तराग्रामरणिं तद्बु-  
धमुपरि न्यसेत् ॥ चत्रापः कीलकाग्रस्यामोवित्रीमुदगप्रकाम् । निष्ठाय धारयेद्यन्त्रं नि-  
ष्कम्पं प्रयतः शुचिः ॥ त्रिष्टेद्व्याय नेत्रेण चत्रं पठ्योऽद्भुतानुक्ताः । पूर्वं मग्नन्त्यर-  
ण्यान्त्याः प्राप्यमेः स्याद्यथा च्युतिः ॥ नैक्यापि विना कार्यमाधानं भार्यया द्वित्रैः ।  
अकृतं तद्विजानीयात्सर्वान्वाचारमन्ति यत् । वर्णज्यैष्ठ्येन बह्वीभिः सर्वर्णाभिश्च जन्मतः ।  
कार्यमग्नित्युत्तराभिः शार्वाभिर्मन्थनं पुनः ॥

णह्नुच्यते ॥ (२८) — 'अन्तर्धानकटः' — प्रोक्तो द्वादशाङ्गुलसं-  
मितः । अर्धचन्द्रसमाकारः किञ्चिदुच्छ्रितशीर्षकः ॥ प्रोक्ता (२९) —  
'हविर्धानपात्री' — विपुला द्वादशाङ्गुला । पिष्टपात्री च सैवोक्ता चतु-  
रस्रा प्रकीर्तिता ॥ (३०) — 'प्राशित्रहरण' — चान्यत्कीर्तितं द्वा-  
दशाङ्गुलम् । चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः ॥ त्र्यङ्गुलस्तु  
भवेत्स्कन्धो विस्तारश्चतुरङ्गुलाः । पलाशाद्वा वटाद्वान्यवृक्षाद्वा (३१) —  
'चमसा' — स्मृताः ॥ (३२) — 'इडापात्री' — तथा चान्यारत्नि-  
३३ यजमानासनम्. ३४ पल्या आसनम्. ३५ होत्रासनम्. ३६ ब्रह्मासनम्.



मात्रा प्रकीर्तिता ॥ (३३) — 'यजमानासनं' — (३४) —  
'पल्या आसनं' च पृथक्पृथक्; । (३५) — 'होत्रासनं' — तथा  
(३६) 'ब्रह्मासनं' — विस्तारयोगतः । अरन्निमात्राण्येतानि कथि-



तानि भनीषिभिः । (३७) — 'यजमानस्य पात्री' — च (३८) —  
'पत्नीपात्री' — तथैव च । मखे (३९) — 'कृष्णाजिनं' — ग्राह्यं  
तदसण्डं विशिष्यते ॥

२०८. 'इध्मादिविचारः.' कातीये — इध्मस्तु द्विगुणः कार्यः  
परिधिसिगुणः स्मृतः । स्मार्ते प्रादेश इध्मो वा द्विगुणः परिधिस्रतः ॥  
समित्पवित्रं वेदं च त्रयं प्रादेशसमितम् ॥ अष्टादशसङ्ख्यसमित्क एक-  
विंशतिसङ्ख्यसमित्को वा अरन्निपात्रः पालाशो वा इध्मः कार्यः । पाला

शाऽभावे वैकङ्कतः कार्यः । तदभावे काश्मर्यमयः । काश्मर्यः (श्रीपर्णवृक्षः)  
तदभावे वैल्वो वा औदुम्बरो स्वादिरो वा ॥

२०९. 'यज्ञियवृक्षाः' वायुपुराणे—पलाशफल्गुन्यमोघाः हृक्षाश्च-  
स्थविकङ्कताः । उदुम्बरस्तथा विल्वश्चन्दनो यज्ञियाश्च ये ॥ सरलो देवदारुश्च  
शालश्च खदिरस्तथा । समिदर्थे प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेपतः ॥ आह्लाः  
कण्टकिनश्चैवं यज्ञिया एव केचन । पूजिताः समिदर्थेषु पितॄणां वचनं यथा ॥

२१०. 'समिधाविचारः'. कात्यायनः—नाहुष्ठादधिका आह्ला  
समित्स्थूलतया क्वचित् । न निर्मुक्तत्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

२११. 'समिधाप्रमाणम्.' कात्यायनः—प्रादेशान्नाधिका नोना न  
च शाखासमायुता । न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु तु विजानता ॥

२१२. 'इध्मार्थे समिद्ग्रहणम्.' मित्रपरिशिष्टे—पर्णाऽश्चत्खदिर-  
रोहितकोदुम्बराणां तदलाभे सर्ववनस्पतीनां तिन्दुकधवलाऽग्रनिम्बराजवृ-  
क्षशालमल्यरत्नरूपित्यकोविदारविभीतकश्लेष्मातकसर्वकण्टकवृक्षविवर्जितम् ॥

२१३. 'यज्ञार्थेऽग्राह्यवृक्षाः.' वायुपुराणे—निवासा ये च कीटानां  
लताभिर्वेष्टिताश्च ये । अयज्ञिया गर्हिताश्च बल्मीकैश्च समावृताः ॥ शकुनीनां  
नियासाश्च वर्जयेत्तान् महीरुहान् । अन्याश्चैवंविधान् सर्वान् यज्ञियाश्च  
विवर्जयेत् ॥

२१४. 'अग्राह्यसमिधः' वायुपुराणे—विशीर्णा विदला हस्ता वक्राः  
सशुपिराः कृशाः । दीर्घाः स्थूला घुणैर्दुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशकाः ॥

२१५. 'ग्राह्यसमिधः.' कात्यायनः—प्रागमाः समिधो देयास्ताश्च  
योगेषु पातिताः । शान्त्यर्थेषु प्रशस्तार्द्रा विपरीता जिघांसति ॥ होतव्या मधुस-  
र्विर्म्या दध्ना क्षीरेण सयुता । प्रादेशमात्राः समिधो आह्लाः सर्वत्र चैव वा ॥

२१६. 'सप्तधान्यानि.' पट्टत्रिंशन्मते—यवगोधूमधान्यानि तिलाः  
कहुश्च मुद्गकाः । श्यामाकाश्चणकाश्चैव सप्तधान्यमुदाहृतम् ॥

२१७. 'अष्टादशधान्यानि.' हेमाद्री—यवगोधूमधान्यानि तिलाः  
कहुकुलत्यकाः । माषा मुद्गा मसूराश्च निम्पावाः श्यामसर्पपाः ॥ गवेषुकश्च  
नीवारा आदकयोऽथ सतीनकाः । चणकाश्चीनकाश्चैव धान्यान्यष्टादशैव तु ॥

२१८. 'होमद्रव्याणि.' चण्डीहोमविधिः—पायसान्नैस्त्रिमध्वकैर्द्रा-  
धारम्भाफलादिभिः । मातुलुङ्गैरिषुखण्डैर्नारिकेलयुतैस्त्रिलैः ॥ जातीफलै-  
रागफलैरन्यैर्मधुरवस्तुभिः ॥

२१९. 'होमे उक्तधान्यानि'. कात्यायनः—कृतमोदनसक्त्यादि तण्डुलादि कृताकृतम् । व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति वेधं त्रिधा बुधैः ॥ स्मृत्यन्तरे—हविष्यान्नं तिला माषा नीवारा व्रीहयो यवाः । इक्षवः शालयो मुद्गाः पयो दधि घृतं मधु ॥ हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः । व्रीहीणामप्यलामे तु दध्ना वा पयसापि वा ॥ यथोक्तवस्त्वसम्प्रतौ ग्राह्यं तदनुकल्पतः । यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ॥

२२०. 'आहुतयः'—बृहस्पतिः—प्रस्थं धान्यं चतुःपष्टिराहुतेः परिकीर्तितम् । तिलानां तु तदर्धं स्यात्तदर्धं स्याद्बृहत्तस्य च । व्रीधायनः—व्रीहीणां च यवानां च शतमाहुतिरिष्यते ॥ इति ॥

२२१. 'अग्निप्रज्वलनम्.' आपस्तम्बः—न कुर्यादग्निधमनं कदाचिद्यजनादिना । मुखेनैव धमेदग्निं धमन्या वेणुजातया ॥ ( नाग्निं मुखेनेति तु यलौकिके योजयन्ति तत् ॥ )

२२२. 'होमनिषेधः.' हरिहरभाष्ये—क्षुचृदकोधसमायुक्तो हीन-मन्त्रो जुहोति यः । अपवृद्धे सधूमे वा सोऽन्धः स्यादन्यजन्मनि ॥ स्वल्पे रूक्षे सस्फुलिङ्गे वामावर्ते भयानके । ऊर्ध्वं काष्ठैश्च सम्पूर्णे हृत्कारवति पावके ॥ कृष्णार्चिषि सुदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम् । आहुतीर्जुहुया-द्यस्तु तस्य नाशो भवेत् ध्रुवम् ॥

२२३. 'प्रैषपद्धतिः.' ब्राह्मणसर्वस्वे हलायुधः—ऋचो यजूंषि सामानि प्रैषाश्चिते मन्त्रसज्ञाः । तत्र ऋग्वेदसामवेदयोस्तु मन्त्रा 'उच्चैः' प्रयोज्याः ॥ यजुर्वेदमन्त्रा 'उपांशु' प्रयोज्याः ॥

२२४. 'ब्राह्मणभोजनम्.' यज्ञपार्थे—गर्भाधानादिसर्वेषु ब्राह्म-णान् भोजयेद्दश । आवसथ्ये चतुर्विंशदश्याधाने शतात्परम् ॥ आम्रयणे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणान् दश पञ्च वा । सहस्रं भोजयेत्सोमे ब्राह्मणानां शतं पशू ॥ चातुर्मास्येषु चत्वारि शतानि च सुरामये । अयुतं वाजपेये च अश्वमेधे चतुर्गुणम् ॥

२२५. 'ब्राह्मणाय दक्षिणाविचारः.' कात्यायनः—ब्राह्मणे दक्षिणा देया या यत्र परिकीर्तिता ॥ कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपानादिका भवेत् । यावता बहु भोक्तुस्तु वृत्तिः पूर्णेन जायते ॥

२२६. 'अथ पृष्ठोदिविविधानम्.' कात्यायनपरिशिष्टम्—अ-

धातो धर्मजिज्ञासा केशान्तादूर्ध्वमपत्नीकऽउच्छिन्नाग्निरनग्निको वा प्र-  
वासी ब्रह्मचारी चान्वग्निरिति ग्रामादग्निमाहृत्य पृष्ठोदिवीत्यधिष्ठाप्य  
समिच्चमिति द्वाभ्यामुपस्थानं व्याहृतिभिस्त्रिभिश्च सावित्र्या प्रज्वाल्य  
ताऽसवितुस्तत्सवितुर्विश्वा नि देवसवितरिति पुनस्त्वेति समिन्ध्य  
पूर्ववदक्षतैर्हुत्वा पाकं पचेत्तत्र वैश्वदेवं कुर्याद्ब्रह्मणे प्रजापतये गृ-  
ह्याभ्यः कश्यपायानुमतये विश्वेभ्यो देवेभ्योऽग्नये स्विष्टकृतऽइत्युप-  
स्पृश्य पूर्ववद्वलिकर्म नैवं कृते वृथा पाको भवति । न वृथा पाकं  
पचेन्न वृथा पाकमश्रीयादत्र पिण्डपितृयज्ञपक्षाद्याग्रयणानि कुर्यात् ॥  
इति कात्यायनोक्तं पृष्ठोदिविविधानपरिशिष्टम् ॥

२२७. 'कुण्डसंस्कारादिकर्म'. पारस्करः—परिसमुद्योपलिप्यो-  
ल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य  
प्रणीय परिस्तीर्यार्धवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्धवत्  
प्रोक्ष्य निरूप्याधिश्रित्य पर्यग्निं कुर्यात् सुवं प्रतप्य संमृज्याभ्युक्ष्य  
पुनः प्रतप्य निदध्यादाज्यमुद्वास्योत्पूयावेक्ष्य प्रोक्ष्य प्रोक्षणीश्च  
पूर्ववदुपयमनकुशानादाय समिधोभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादेव एव  
विधिर्यत्र कचिद्धोमः । पर्यग्निकरणं वा कर्त्तव्यम् शृते चारत्रयस्या-  
प्युक्तत्वात् ॥

२२८. 'अग्निहोत्रे अग्निनामानि.' ब्राह्मणसर्वस्ये हलायुधः—भा-  
वसध्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्यो गार्हपत्य इत्येते पक्षे बह्वयः ॥

२२९. 'अग्निहोत्रफलम्.' गृह्यकाण्डे—नावसध्यात्परो धर्मो  
नावसध्यात्परं तपः । नावसध्यात्परं दानं नावसध्यात्परं धनम् ॥ नावस-  
ध्यात्परं श्रेयो नावसध्यात्परं यशः । नावसध्यात्परा सिद्धिर्नावसध्यात्परा  
गतिः ॥ नावसध्यात्परं स्थानं नावसध्यात्परं व्रतम् ॥

२३०. अथ 'श्रौतसायंप्रातरग्निहोत्रहोमप्रयोगौ'—तत्रादौ श्रौतः  
सायंहोमप्रयोगः । कर्त्ता 'स्नात्वाचम्य प्राणानायम्य' देशकालौ सङ्कीर्त्य  
ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीतये उद्धरणपूर्वकममुकद्रव्येण सायंप्रातरग्निहोत्रं

(१) अस्मिन् प्रयोगे संक्षेपेण दर्शिता मन्त्रा श्लोका वा 'श्रौतप्रातर्होमे' द्रष्टव्याः ॥  
(२) श्रौताचमनं तु देव्याप्रयः पादाः ३ । आपोहिष्ठेति मय पादाः १ । तप्त  
व्याहनयो ७ । देवीशद्वयं ३ । द्रेषा विमर्कं देवीशिरयेति २ । षतुर्विंशति स्थानानि ॥

होप्यामि ।) तत्रेदानीं सायमग्निहोत्रं होप्यामीति सङ्कल्प्य । गार्हप-  
त्याग्नेः सम्यस्य चोद्धरणं कृत्वा आहवनीयकुण्डे दक्षिणाग्निकुण्डे च पथ  
'भूतसंस्काराः' कार्याः । ते यथा—वज्रं गृहीत्वा १ दर्भैः परिसमुद्ध  
२ गोमयोदकेनोपलिप्य ३ वज्रेणोद्धिर्य ४ अनामिकादुष्ठाभ्यामुद्धृत्य  
५ उदकेनाभ्युक्ष्य । ततो गार्हपत्यकुण्डादग्निमाहवनीयदक्षिणाग्निकुण्ड-  
योर्नयेत् । एवं गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निसम्यसंज्ञकानां चतुर्णां ( श्रौ-  
तामीनां ) प्रदीपनं कृत्यान्तरमावसथ्यस्यो ( सार्तस्यो ) द्वरणं कार्यम् ।  
ततः अन्तरेणाग्निं गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणमाहवनीयं परित्योपविशति  
यजमानः पत्नी च यथादेशं ( अप आचामत उमौ ) वृष्टिरसि वृध मे  
पाप्मानं सत्येन व्रतमुपैम्यापः सत्यमयी व्रतम् । ततो द्विराच-  
मनम् । ( अपरेणाहवनीयं भकराकारकूर्चं निदधाति । ततस्तमाहवनीयाग्निं  
निबद्धैः कुशपरिस्तरणैः कुशैर्वा पुरस्तादक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च प्रागुद-  
गप्रतः परिस्तीर्य । इतरथावृत्तिः । एवं गार्हपत्यदक्षिणाग्नेः परिस्तरणं  
कार्यम् । पयोहोमे गां धुदव । गार्हपत्यस्योत्तरतः पृथक्कृत्येव्यङ्गारेषु तां दुग्ध-  
स्थालीमधिश्रपति । तृणेनावज्योत्यासिष्यापः पुनरवज्योत्य त्रिरुद्रास-  
यत्युदक् । तण्डुलहोमे तु गां धुक्ष्वेत्यादेरभावः । आदौ गार्हपत्यस्य पर्यु-  
क्षणम् । गार्हपत्यादुदकधारां निनयत्याहवनीयम् । आहवनीयं पर्युक्ष्य ।  
वैकङ्कतः सुक्नुवं प्रतप्य । पाणिना संमार्ष्टि । पुनः प्रतप्य ।) उन्ने-  
प्यामि ॐ उन्नय । ( यजमानस्तिष्ठन् । चतुरः सुवानुन्नयति । प्रथमः ।  
द्वितीयः । तृतीयः । चतुर्थः । सुदण्डोपरि समिधं धारयन्नुत्थाय । अध्य-  
धिगार्हपत्यादाहवनीयं हरति । मुखमात्रे धारयन् । मध्ये निगृह्य ।  
उद्धृत्य । उपविश्य । समिधमादधाति ।) अग्निं ज्योतिषं त्या वायु-  
मर्तो प्राणवतीः स्वर्गाः स्वर्गायोपदधामि भास्वती । प्रदीप्ताम-  
भिजुहोति । दक्षिणं जान्वाच्य—ॐ सजूर्हेवेन । सवित्रा सजु-  
राभ्येन्द्रवर्या । जुषाणोऽजृग्निर्वैतु स्वाहा । \* \* १३ ॥  
( चतुर्थांशं हुत्वा ) इदमग्नये न मम । ( सुचं कुशेषु निधाय गार्हपत्य-  
मवेक्षते । होप्यन्वसिन् उत्तरां गृयसीम् ) । ॐ उपांशु प्रजापतये  
उच्यः स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम । सुचं द्विः प्रकम्प्य कूर्चं नि-  
दधाति ) ॐ नमो देवेभ्यः । ॐ स्वधा पितृभ्यः । ( अप उप-



स्पृश्य । इतरयोश्च पुष्टिकामः स्वात्या सुवेण )—। ॐ इह पुष्टिं पुष्टि-  
 पतिर्दधात्विह प्रजाधर्मयतु प्रजापतिः । अग्नये गृहपते रयिमते  
 पुष्टिपतये स्वाहा । इदमग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये न मम ।  
 ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम । दक्षिणामौ ( तू-  
 ष्णां समिल्लक्षेपः ) । ॐ अग्नयेऽन्नादायान्नपतये स्वाहा । इदमग्न-  
 येऽन्नादायान्नपतये न मम । ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजाप-  
 तये न मम ॥ ( सुचिस्थं हुतद्रव्यशेषं पात्रान्तरे गृहीत्वा । भक्षणार्थं  
 बहिर्गत्वा अनामिकया द्विः प्राश्नाति । पात्रस्यास्वादनं ) उत्सृज्य  
 निर्लेढि ( आचम्य द्विः । आहवनीयसमीपमागत्य सुच्युदकं पूरयित्वा ।  
 उत्सिञ्चति । आहवनीयोत्तरतः ) ॐ देवाज्जिन्व । ( पुनः पूर्य ) ॐ  
 पितृज्जिन्व । ( दक्षिणः पुनः पूर्य । उदुक्षति ) । ॐ सप्तऋषीज्जि-  
 न्व । ( ईशान्ये पुनः पूर्य । कुशेषु स्थाने त्रिनिषिञ्चति प्राक्संस्थम् ) ।  
 ॐ अग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा । ॐ पृथिव्याऽअमृतं जुहोमि  
 स्वाहा । ॐ अमृतं ऽअमृतं जुहोमि स्वाहा ॥ सुक्लुवमाहवनीये  
 प्रतप्य । कुशेषु निदधाति । समिधमादधाति । सर्वेषु यथा पर्युक्षितम् ) ।  
 ॐ समिदसि समिद्धोमे अग्ने दीदिहि समिद्धाते ऽअग्ने दीधासम् ।  
 ( आहवनीयसमीपमागत्य तिष्ठन् । आदौ गार्हपत्यस्योपस्थानम् ) ।  
 'उपस्थानम्'—ॐ भूर्भुवस्व॑ । सुप्प्रजाऽ । प्रजाभि॑-  
 स्था॑ सुवीरो । धीरैऽ । सुपोष्टु॑ । पोषैऽ \* \* । २३१० ॥  
 ( उपविश्य ) । महेन्द्रादाहवनीयाय नमः । ( गार्हपत्ये ) । ॐ  
 भूर्भुवऽ स्व॑ सुप्प्र० । \* \* ३३११ ॥ ( शय्यासनम् । वा गार्ह-  
 पत्ये ) ॐ यमाय राज्ञे गार्हपत्याय नमः । ( ततः पूर्ववत् धारावर्ज्यम् । )  
 ( पर्युक्षणम् ) वाग्विस्मर्जनम् ( सगौ . स्वासने . उपविश्य । आचम्य . । )  
 ॐ विद्युदसि विद्य मे पाप्मानं जह्यपोवभृथमभ्युपमि मयि स-  
 त्यङ्गोषु मे व्रतम् । द्विराचम्य । विष्णवे नमः । ( सञ्चरविमोक्तः ) । ( गा-  
 र्हपत्यपश्चादुपविश्य ) ॐ नडाय नैपघाय अन्वाहार्यपचनाय नमः ।  
 अनश्रुते साङ्गमनाय सभ्याय नमः । असते पांसुपाय मसोद्वापाय  
 नमः ॥ नर्यभस परब्रह्म यतो मुक्तिप्रसाधकम् । तयोरेकतरं से-

व्यं संसारभयनाशनम् ॥ यत्कर्मणात्य० ॥ नमस्ते गा० ॥ नमः स-  
 भ्याव० ॥ चतुर्भि० यस्य स्मृ० ॥ 'अर्पणम्'—अनेन (यजमा-  
 नानुज्ञया) अमुकद्रव्येण श्रौतसायंहोमाख्येन कर्मणा भगवान्  
 श्रीयज्ञपुरुषः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ 'विशेष-  
 प्रार्थना'—ॐ इदं द्वि० । ४<sup>१५</sup> ॥ त्रीणि प० ५<sup>१३</sup> ॥ तद्वि-  
 ण्णोः । ६<sup>१६</sup> ॥ तद्विष्णोः । ७<sup>१७</sup> ॥ तद्विष्णो २० । ८<sup>१८</sup> ॥  
 इयामुष० । ९<sup>१९</sup> ॥ ( भस्म कलाटे धारयेत् ) ॥ ॐ नमो ब्रह्मणे  
 नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो  
 वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमि ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः  
 शान्तिः ॥ इति श्रौतः सायंहोमप्रयोगः ॥

२३१. 'अथ श्रौतः प्रातर्होमप्रयोगः'—( ज्ञानं कृत्वा ) 'पञ्चभूस्-  
 स्काराः'—( वज्रं गृहीत्वा । दध्नेः परिसमुक्ष ) । गोमयोदकेनोपलिप्य ।  
 वज्रेणोलिख्य । अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामुद्धृत्य । उदकेनाभ्युक्ष्य । इदमाहवनी-  
 यस्य । ( एवं दक्षिणामेः ) उद्धरेति—( यजमानो ब्रूयात् ) । ( आचम्य ।  
 सुमुखश्चेत्यादि० । देशकालौ सङ्कीर्त्य ) यथा—'सङ्कल्पः'—ॐ तत्स-  
 त्परमेश्वरप्रीतये उद्धरणपूर्वकममुकद्रव्येण प्रातरग्निहोत्रं होष्यामि ॥  
 'उद्धरणम्'—( अन्तरेणापराम्नि गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणमाहवनीयं  
 परीत्योपविशति । यजमानः पत्नी च यथादेशम् । अप आचामस्त उभौ ) ॐ  
 वृष्टिरसि वृक्ष मे पाप्मानः सत्येन व्रतमुपैम्यापः सत्यमयी व्रतम् ॥  
 ततो 'द्विराचमनम्' । अपरेणाहवनीयं कूर्चं निदधाति । आहवनी-  
 यस्य परिस्तरणम् । कुशैः परिस्तरणैर्वा पुरस्तादक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च  
 ३ भागप्रमुदगमं च परिस्तीर्य । एवं गार्हपत्यदक्षिणाम्योः परिस्तरणम् ।  
 'पयोहोमे' गां धुस्व । तण्डुलहोमे गां धुस्वेत्यादेरभावः । ( केचित्तु  
 उदकधारां निनयन्ति ) । गार्हपत्यस्योत्तरतः पृथक्कृतेष्वङ्गारेषु तां दुग्ध-  
 स्थालीमधिप्रपयति । तृणेनावज्योत्य । आसिद्ध्यापः । पुनरवज्योत्य ।  
 त्रिरुद्धासयत्युदक् । ततो गार्हपत्यस्य पर्युक्षणम् । ततो दक्षिणामेः पर्यु-  
 क्षणम् । गार्हपत्यादुदकधारां निनयत्याहवनीयम् । आहवनीयं पर्युक्ष्य ।  
 वैकङ्कतक्षुक् सुवं प्रतप्य । पाणिना समाधि । ( पुनः प्रतप्य ) उन्ने-  
 ४ प्यामि—ॐ उन्नय । ( यजमानस्तिष्ठन् ) चतुरः सुवानुलयति ।

प्रथमः । द्वितीयः । तृतीयः । चतुर्थः । सुमदण्डोपरि समिधं धार-  
यन्नृत्याय । अध्वघि गार्हपत्याद्वाहवनीयं हरति । मुखमाने धारयन् ।  
मध्ये निगृह्य । उद्गृह्य । उपविश्य । समिधमादधाति । सूर्यो ज्योतिषं  
त्वा वायुमर्तो स्वर्ग्याः स्वर्गायोपदधामि भास्वती । प्रदीप्तामभिजु-  
होति ॥ ( दक्षिणं जान्वाच्य ) । ॐ अग्निज्योतिर्ज्योतिरुग्निः  
स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा । अग्निर्ध-  
र्चो ज्योतिर्धर्चः स्वाहा सूर्यो धर्चो ज्योतिर्धर्चः स्वाहा  
ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा । १३ ॥ \* \* ।  
सुजूर्ह्वेन सवित्रा सुजूरूपसेन्द्रवत्या । जुषाणः सूर्यो  
धेतु स्वाहा । २४ ॥ चतुर्थांशं हुत्वा । इदं सूर्याय न मम । ( लुचं  
कुशेषु निधाय गार्हपत्यमवेक्षते । होष्यन्त्यस्मिन् उत्तरां भूयसीम् ) ॐ  
उपांशु प्रजापतये उचैः स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम । लुचं द्विः  
प्रकम्प्य निदधाति ) ॐ नमो देवेभ्यः । स्वधा पितृभ्यः । ( अप  
उपस्पृश्य इतरयोश्च पुष्टिकामः स्वात्याः लुवेण ) । ॐ इह पुष्टिं  
पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजाः रमयतु प्रजापतिः । अग्नये गृहपतये रयिमते  
पुष्टिपतये स्वाहा ॥ इदमग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये न  
मम । ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम । ( द-  
क्षिणामौ । तूर्णीं समिधक्षेपः ) ॐ अग्नयेऽन्नादायान्नपतये  
स्वाहा । इदमग्नयेऽन्नादायान्नपतये न मम । ॐ प्रजापतये स्वाहा ।  
इदं प्रजापतये न मम ॥ ( लुचिसं हुतद्रव्यम् । शेषं पानान्तरे गृही-  
त्वा । भक्षणार्थं बहिर्गत्वा अनामिरुया द्विः प्राश्नाति । पात्रस्यास्वा-  
दनम् ( उत्सृज्य निर्लेहि ) । आचम्य द्विः । आहवनीयसमीपमा-  
गत्य सुच्युदकं पूरयित्वा उत्सृजति । आहवनीयोत्तरतः ) ॐ दे-  
वाञ्जिन्य । ( पुनः पूर्य ) । ॐ पितृञ्जिन्य । ( दक्षिणतः पुनः पूर्य ।  
उदुक्षति ) । सप्तऋषीञ्जिन्य । ( ईशान्ये पुनः पूर्य । कुशेषु स्वाने नि-  
र्निषिञ्चति । प्राक्सस्यम् ) । ॐ अग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा । ॐ पृथि-  
व्याऽऽमृतं जुहोमि स्वाहा । ॐ अमृतेऽमृतं जुहोमि स्वाहा ।  
१ सुव्युवमाहवनीये प्रतप्य । कुशेषु निदधाति । समिधमादधाति । सर्थे-

पु यथा पर्युक्षितम् ) ॥ ॐ समिदसि समिद्धोमेऽअग्नेदीदिहि समिद्धा  
 तेऽअग्ने दीयासम् ॥ ( आहवनीयसमीपमागत्य तिष्ठन् । आदौ गार्हपत्य-  
 स्थोपस्थानम् )—‘उपस्थानम्’—ॐ भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः  
 प्रजाभिः स्याधंसुवीरो वीरैः सुपोषः पोषैः । \* \* ॥  
 २३ ॥ ( उपविश्य ) महेन्द्रायाहवनीयाय नमः । ( गार्हपत्ये । ॐ  
 भूर्भुवः स्वः सु० ३३ ॥ ( शय्यासनं । वा गार्हपत्ये । ) ॐ  
 यमाय राज्ञे गार्हपत्याय नमः । ( ततः पूर्ववत् धारात्रय्यम् पर्युक्षणम्  
 ( वाग्विसर्जनम् ) । उभयोः । स्वासने उपविश्य । आचम्य । ) ॐ वि-  
 द्युदसि विद्य मे पाप्मानं जह्यपोवभृथमभ्युपेमि मयि सत्यज्ञोषु मे  
 व्रतम् ॥ ( द्विराचम्य ) । विष्णवे नमः । सञ्चरविमोकः ( गार्हपत्यप-  
 श्चादुपविश्य ) । ॐ नडाय नैपघाय अन्वाहार्यपचनाय नमः । अन-  
 श्रुते साङ्गमनाय सभ्याय नमः । असते पांसुपाय भस्मोद्वापाय न-  
 मः ॥ नर्यभस परब्रह्म यतो मुक्तिप्रसाधकम् । तयोरेकतरं सेव्यं  
 संसारभयनाशनम् ॥ यत्कर्मणात्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अ-  
 पिऽस्त्रिष्टकद्विद्वान्स्त्रिष्ट सुदुतं करोतु स्वाहा ॥ नमस्ते गार्हपत्या-  
 य नमस्ते दक्षिणाग्रये । नमऽआहवनीयाय महावेद्ये नमो नमः ॥  
 नमः सभ्यावसध्याभ्यां नमस्ते परमात्मने । विश्वबोधप्रबोधाय  
 नमस्ते श्रौतवह्नये ॥ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयते  
 च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै यज्ञात्मने नमः ॥ यस्य स्मृत्या० ॥ ‘अर्पणम्’—  
 अनेन ( यजमानानुज्ञया ) अमुकद्रव्येण श्रौतप्रातर्होमाख्येन कर्मणा  
 भगवान् श्रीयन्नपुरुषः श्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्रक्षार्पणमस्तु ॥  
 ( क्षेपकम् )—‘विशेषप्रार्थना’—ॐ इदं विष्णुर्ध्विचक्रमे ध्रेधा नि-  
 दधे पुदम् । समूढमस्य पाधंसुरे स्वाहा । ४२ ॥ श्री-  
 णिंपदा ध्विचक्रमे विष्णुर्गोपाऽअदांश्च ॥ अतो ध-  
 र्माणि धारयन् । ५१ ॥ तद्विष्णोऽं । परमम्पदं सदा  
 पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुरातंतम् । ६० ॥ तद्वि-  
 ष्णांसो विपुन्यवो जागृवा धं सुऽं समिन्धते । विष्णो-

व्यर्त्तपरमम्पुदम् । ७<sup>१४</sup> ॥ द्विष्णोऽरुराटमसि द्विष्णोऽ  
 श्चापत्रेस्त्यो द्विष्णोऽस्यूरसि द्विष्णोऽर्हुवोसि । द्वैष्णव-  
 मसि द्विष्णवे त्वा । ८<sup>१५</sup> ॥ त्र्यायुषश्चमदग्नेऽं कश्यपस्य  
 त्र्यायुषम् । यद्वेवेपुं त्र्यायुषन्तन्नोऽस्तु त्र्यायुषम् । ९<sup>१६</sup> ॥  
 ( भस्म ललाटे धारयेत् ) ॐ । नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः  
 पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो वि-  
 ष्णवे महते करोमि ॥ ११ ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १२  
 ( इति क्षेपकम् ) ॥ इति श्रौतप्रातर्होमप्रयोगः ॥

२३२. 'अथ सायमौपासनपरिचरणम्.' आवसथ्ये सायं-  
 होमप्रयोगः— ( ज्ञात्वा आचम्य प्राणानायम्य ॥ ) 'सङ्कल्पः'—ॐ त-  
 त्सत्परमेश्वरप्रीतये उद्धरणपूर्वकममुकद्रव्येण सायंप्रातरौपासनपरि-  
 चरणं करिष्यामि । तत्रेदानीं सायमौपासनपरिचरणं करिष्ये ॥  
 इति सङ्कल्प्य उद्धरणं कुर्यात् ॥ ( यजमानः पत्नी च यथादेशम् । अप  
 आचामत उभौ ) । 'पात्रोपकल्पनम्'—( उपयमनकुशाः ससिधस्तिस्रः  
 मणिकोदकं होमद्रव्यं च । उपयमनकुशानादाय तिष्ठन् समिधोऽभ्या-  
 धाय मणिकोदकेनामेः प्रदक्षिणं पर्युक्षणम् । वेणुनलिकया प्रदीप्तक-  
 रणम् ) । ॐ अग्नये स्वाहा । इदमग्नये न मम ॥ ॐ प्रजापतये  
 स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम ॥ ( उत्थाय ) 'उपस्थानम्'—  
 ॐ समास्ताग्मऽष्टतवो वर्द्धयन्तु संघर्त्सुराऽष्टर्षयो  
 यानि स्रुत्या । सन्दिध्येन दीदिहि रोचनेन विश्वाऽआ-  
 भाहि पृदिशश्चतस्रः । १<sup>१७</sup> ॥ सञ्चेद्धवस्वाग्ने पचवो-  
 धयैनुमुच्चतिष्ठ महते सौभगाय । मा चरिषदुपसृता तेऽ-  
 जग्ने ब्रह्मार्णस्ते यशसं सन्तु मान्ये । २<sup>१८</sup> ॥ त्वा-  
 मग्ने वृणते ब्राह्मणाऽऽहुमे शिवोऽजग्ने संघरणे भवा  
 नः । सुपुत्तुहानोऽ अभिमातिजिञ्च स्वर्ग्यं जागृह्य-

प्रयुञ्छन् । ३३० ॥ इहैवाग्ने ऽअधिधारया रुयिस्मात्त्वा  
 निक्कन्पूर्वचितो निका रिणः । क्षत्रमग्ने सुयर्ममस्तु तुभ्यं-  
 मुपसृता वर्द्धतान्तेऽअनिष्टेतः । ४३० ॥ क्षत्रेणाग्ने स्वा-  
 युःसह रभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व । सुजाताना-  
 म्मद्वयमुस्त्याऽएधि राज्ञामग्ने द्विहुभ्यो दीदिहीह । ५३० ॥  
 अतिनिहो ऽअतिसिधोत्त्यर्चिस्त्रिमत्यरातिमग्ने । द्वि-  
 श्वाह्यग्ने दुरिता सहस्वायास्मभ्यं सहवीरां रु-  
 यिन्दाः । ६३० ॥ अनुधृष्यो जातवेदाऽअनिष्टेतो द्वि-  
 राह्यग्ने क्षत्रभृदीदिहीह । द्विश्वाऽआशाः प्रमुञ्चन्मा-  
 नुवीर्यः शिवेभिरुदयपरि पाहि नो बृधे । ७३० ॥ बृ-  
 हस्पते सवितर्वोधयैनुःसह शितश्चित्सन्तरां सह  
 शिशाधि । वर्द्धयै नम्महते सौभगायु द्विश्वाऽएनुमनुम-  
 दन्तु देवाः । ८३० ॥ अमुत्र भूयादधु यदधुमस्य बृह-  
 स्पते ऽअभिर्शस्तेरमुञ्चः । प्रत्यौहतामुश्विना मृत्यु-  
 मस्माद्देवानामग्ने भिषजा शचीभिः । ९३० ॥ सदेसु-  
 स्पतिमर्जुतमिप्रयमिन्द्रस्य काम्यम् । सुनिस्मेधाम-  
 यासिषु स्वाहा । १०३० ॥ याम्मेधान्देवगुणाः पित-  
 रञ्छोपासते । तयामामुद्य मेधयाग्ने मेधाविनङ्कुरु  
 स्वाहा । ११३० ॥ मेधाम्मे वरुणो ददातु मेधामुग्निः  
 प्रजापतिः । मेधामिन्द्रश्च द्यायुश्च मेधान्धाता ददातु  
 मे स्वाहा । १२३० ॥ इदम्मे ब्रह्म च क्षत्रञ्चोमे श्रियं-  
 मश्नुताम् । मयि देवा दधतु श्रियमुत्तमान्तस्यै ते  
 स्वाहा । १३३० ॥ अग्नेनय । सुपर्षारायेऽअस्मान्निव-

श्वानि देव इयुनानि विद्वान् । युयोद्धुस्मज्जुहुराणमे-  
नो भूयिष्ठान्ते नमऽउक्किं विधेम । १४<sup>३६</sup> ॥ तनु-  
पाऽअग्नेऽसितुन्वृम्मे पाहि । आयुर्दाऽअग्नेस्यायुर्म-  
देहि । वृच्चोदा अग्नेसि वृच्चो मे देहि । ऽअग्ने यन्मे तु-  
न्वृऽऽकुनन्तन्मऽआर्पण । १५<sup>३७</sup> ॥ श्रदां० । १६ ॥  
काण्डद्व० । १७ ॥ अपुत्राः० । १८ ॥ चतुर्भि० । १९ ॥ प्रमा-  
दा० । २० ॥ काले व० । २१ ॥ सर्वेपि० । २२ ॥ यस्य स्मृ० । २३ ॥  
ॐ इयायुवं० । २४ ॥ भस्म ललाटे धारयेत् ॥ 'प्रार्थना'—ॐ नमो  
ब्र० ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ 'अर्पणम्'—अनेन  
( यजमानानुज्ञया ) सायमौपासनपरिचरणालयेन कर्मणा भगवान्  
यज्ञरूपी श्रीमहाविष्णुः प्रीयतां न मम ॥ विष्णवे नम इति शिः ॥  
इति सायमौपासनपरिचरणम् ॥

२३३. अथ 'प्रातरौपासनपरिचरणम्.' आवसथ्ये प्रातर्हो-  
मप्रयोगः—( स्नानं कृत्वा आचम्य प्राणानायम्य ) 'सङ्कल्पः'—ॐ  
तत्सत्परमेश्वरप्रीत्यर्थं उदकसिद्ध्यर्थं मणिकोदकं करिष्ये ॥ ( इति  
सङ्कल्प्य पश्चादुद्धरणं कुर्यात् ) 'उद्धरणम्'—( आपोरेवतीति परमेष्ठी  
प्रजापतिर्ऋषिः । आपो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । उदकासेके विनियोगः—  
ॐ आपोरेवति क्षयथा हिवस्वकृतश्चर मृतामृतश्चराय स्वस्यथ पत्नी  
सरस्वती वयोधाः । १<sup>सायमप्रा</sup> ॥ आपोहिष्ठेति तिसृणां सिन्धुद्वीप  
ऋषिः आपो देवता । गायत्री छन्दः । उदकासेके विनियोगः—ॐ  
आपोहि । ० । २<sup>३</sup> ॥ योवः ० । ३<sup>३</sup> ॥ तस्मिन्मा० । ४<sup>३</sup> ॥  
( देशकालौ सङ्कीर्त्य ) ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातरौपासनस्य  
परिचरणमहं करिष्ये । सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेत्यनयोर्मन्त्रयोः  
प्रायोगेधा ऋषिः । सूर्यप्रजापती देवते । गायत्रीत्रिष्टुप् छन्दसी । प्रात-  
र्होमे विनियोगः—( तत्र सूर्यं प्रजापतिं तन्दुलैर्यज्ञे उत्तरतः पात्रोप-  
कल्पनम् । उपयमनकुशाः । समिधस्तिस्रः मणिकोदकम् । होमद्रव्यं च ।

उपयमनकुशानादाय । तिष्ठन् समिधोऽभ्याघाय । मणिकोदकेनामेः प्र-  
दक्षिणम् पर्युक्षणम् । वेणुधमन्या ( नलिक्या )—‘प्रदीप्तकरणम्’—ॐ  
सूर्याय स्वाहा । इदं सूर्याय न मम ॥ ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं  
प्रजापतये न मम ॥ ‘उपस्थानम्’—( विम्राडित्यस्य विम्राद् सूर्य-  
ऋषिः । सूर्योदेवता । त्रिष्टुप्छन्दः । उदुत्यमिति तिसृणां प्रस्कृण्व-  
ऋषिः । सूर्योदेवता । गायत्रीछन्दः । तं प्रलथेत्यस्य काश्यपावत्सारावृषी ।  
सोमोदेवता । त्रिष्टुप्छन्दः । अयं वेन इत्यस्य वेनऋषिः । सोमोदे-  
वता । त्रिष्टुप्छन्दः । चित्रमित्यस्य कुत्सान्निरसऋषिः । सूर्योदेवता ।  
त्रिष्टुप्छन्दः । आन इत्यस्य अगस्त्यऋषिः । सूर्योदेवता । त्रिष्टुप्-  
छन्दः । यदथेत्यस्य श्रुतकक्षसुतकक्षावृषी । सूर्योदेवता । गायत्रीछन्दः ।  
तरणिरित्यस्य प्रस्कृण्वऋषिः । सूर्योदेवता । गायत्रीछन्दः । तत्सूर्य-  
स्येति द्वयोः कुत्सऋषिः । सूर्योदेवता । त्रिष्टुप्छन्दः । वणमहाँ  
इति द्वयोर्जमदमिर्ऋषिः । सूर्योदेवता । आद्यस्य बृहतीछन्दः । द्विती-  
यस्य सतोबृहतीछन्दः । श्रायन्त इवेत्यस्य नृमेधाऋषिः । सूर्योदेवता ।  
बृहतीछन्दः । अद्यादेवा इत्यस्य कुत्सऋषिः । सूर्योदेवता त्रिष्टुप्  
छन्दः । आकृष्णेनेत्यस्य हिरण्यस्तूपाग्रिसावृषी । सूर्योदेवता त्रिष्टुप्  
छन्दः । सूर्योपस्थाने विनियोगः )—ॐ द्विभ्राड्वृह० । ५११ ॥  
उदुत्यम्० । ६११ ॥ येनापावक० । ७११ ॥ दैव्याव० । ८११ ॥  
तम्प्रलथा० । ९११ ॥ अयं वेन० । १०११ ॥ चित्रन्देवा० ।  
११११ ॥ आनऽइडा० । १२११ ॥ यदव्य० । १३११ ॥ तरणि-  
र्वि० । १४११ ॥ तत्सूर्यस्य० । १५११ ॥ तन्मिधस्य० । १६११ ॥  
वणमहाँ० । १७११ ॥ वट्सूर्य० । १८११ ॥ श्रायन्त० । १९११ ॥  
अद्यादेवा० । २०११ ॥ आकृष्णेन० । २१११ ॥ ( एते मन्त्राः रुद्रे  
चतुर्थाध्याये द्रष्टव्याः ) सदसस्पति० । २२११ ॥ याम्मे-  
धान्दे० । २३११ ॥ मेधाम्मे० । २४११ ॥ इदम्मे० ।  
२५११ ॥ ( एते मन्त्राः सायमौपासनपरिचरणे द्रष्टव्याः ) ॥ तच्चक्षु-  
र्वै० । २६११ ॥ ( अयं मन्त्रो रुद्रे शान्त्यध्याये द्रष्टव्यः ) ॥ इदं



द्विष्णु०।२७॥तद्विष्णो०।२८॥ॐ तद्विष्णो०। २९॥  
 ( एते मन्त्राः श्रौतप्रातर्होमे द्रष्टव्याः ) ॥ श्रद्धां मेधां यशः प्रज्ञां विद्यां  
 पुष्टिं श्रियं बलम् । तेजऽआयुष्यमारोग्यं देहि मे हव्यवाहन  
 । ३० ॥ काण्डद्वयोपपाधाय कर्मब्रह्मस्वरूपिणे । स्वर्गापवर्गदात्रे च  
 यज्ञेशाय नमो नमः । ३१ ॥ अपुत्राः पुत्रिणः सन्तु पुत्रिणः सन्तु  
 पौत्रिणः । निर्धनाः सधनाः सन्तु जीवन्तु शरदां शतम् । ३२ ॥  
 चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै  
 यज्ञात्मने नमः । ३३ ॥ प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।  
 सरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः । ३४ ॥ काले वर्षतु  
 पर्जन्यः पृथिवी सख्यशालिनी । देशोज्यं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः स-  
 न्तु निर्भयाः । ३५ ॥ सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरा-  
 मयाः । सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिदुःखमाप्नुयात् । ३६ ॥  
 यस्य स्मृ० । ३७ ॥ ॐ व्यायुषं० ३८॥ ( भस्म ललाटे धारयेत् ॥ )  
 'प्रार्थना' ॐ—नमो ब्रह्मणे० ॥ ( अयं मन्त्रः श्रौते द्रष्टव्यः ॥ ) ॐ  
 शान्तिः शान्तिः शान्तिः, 'अर्पणम्'—अनेन ( यजमानानुज्ञया )  
 अमुकद्रव्येण प्रातरौपासनपरिचरणाख्येन कर्मणा भगवान्  
 यज्ञरूपी श्रीमहाविष्णुः प्रीयतां न मम । ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ।  
 विष्णवे नमः इति त्रिः ॥ प्रातरौपासनपरिचरणम् ॥

३३४. नित्यदानम्.' याज्ञवल्क्यः—यत्र विद्या तपः शीलं  
 स्ववर्णाचार एव च । श्रुतं वृत्तमिमे चोमे तद्वि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥  
 सर्वथा प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशालिनः । तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्ते-  
 भ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥ गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।  
 नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता । न विद्यया केवलया तपसा  
 चापि पात्रता । श्रुतं वृत्तमिमे चोमे तद्वि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥ आह्निक-  
 कर्मप्रकाशे—गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुणमाहूय  
 याचिते तु तदर्धकम् ॥ सङ्कीर्त्य देशफालादि तुभ्यं सम्प्रददे इति । न ममेति  
 च सत्ताया निवृत्तिमपि कीर्तयेत् । प्राग्मेपु स्वयं स्थित्वा दाता च परमे-  
 श्वरम् । ध्यात्वा सपुण्यमुद्दिश्य दक्षिणां प्रतिपादयेत् ॥ ब्राह्मणं प्रणिप-  
 त्याथ ततः पात्रं विसर्जयेत् । वसिष्ठः—नामगोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य

चात्मनः । सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुत्रयम् ॥ वराहपुराणे—  
 तोयं दद्याद्विजकरे दाने विधिरयं स्मृतः । सकुशोदकद्वयस्य ददामीति  
 तथा वदेत् ॥ गौतमः—मनसा पात्रमुद्दिश्य जलं भूमौ विनिक्षिपेत् ।  
 विधत्ते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विधत्ते ॥ महाभारते—एकस्मिन्नप्य-  
 तिक्रान्ते दिने दानविवर्जिते । दस्युभिर्मुपितस्येव युक्तमाक्रन्दितुं भृशम् ।  
 (‘नृसिंहः’—तस्माद्विमयानुसारेण पूगीफलादिकमपि प्रत्यहं देयमिति ) ॥  
 सर्वपतेः—सर्वेषामेव दानानामन्नदानं परं स्मृतम् । सर्वेषामेव जन्तूनां य-  
 तन्नजीवितं फलम् ॥ यसादन्नात् प्रजाः सर्वाः कल्पे कल्पेऽसृजत् प्रभुः ।  
 तस्मादन्नात् परं दानं न मृतं न भविष्यति ॥

२३५. अथ ‘नित्यदानप्रयोगः’—(दानकर्ता हस्तौ पादौ प्रक्षाल्या-  
 ध्याय प्राणानायम्य ) । सङ्कल्पः—अद्यपूर्वाचारितएवंगुणविशेषेण  
 विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्रा-  
 प्त्यर्थममुकब्राह्मणाय अमुकदानमहं करिष्ये ॥ ततः ‘ब्राह्मणपूज-  
 नम्’—ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मणे इदमासनं—स्वासनम् । ॐ भूर्भुवः  
 स्वः ब्रह्मणे इदं पाद्यं—गुपाद्यम् । ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मणे इद-  
 मार्यम्—अस्वर्घ्यम् । ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मणे इदमाचमनीयम्—  
 अस्त्वाचमनीयम् । ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मणे गन्धाः पान्तु—गौम-  
 झल्पं पान्तु । अक्षताः पान्तु—आयुष्यमस्तु । पुष्पाणि पान्तु—  
 सांश्रियमस्तु । ताम्बूलं पातु—ऐश्वर्यमस्तु । दक्षिणाः पान्तु—  
 बहुदेयं चास्तु । नमोऽस्त्यनन्ताय महत्समूर्तये सहस्रपादाक्षिशि-  
 रोऽवाहये । महत्सनाम्ने पुण्याय शायते महत्सतोटीपुगधारिणे  
 नमः ॥ सरलारार्पणं स्वीकृतमस्तु । अस्तु ( ब्राह्मणः स्वीकृतमिति  
 प्रतिषेधः ) ॥ इदममुकदानं मदक्षिणाकं गन्धादिभिरर्चितं अमुक-  
 प्रसगन्वितायामुकगोत्रोन्पन्नायामुकधर्मणे तुभ्यमहं सम्प्रददे । प्रति-  
 शृण्वताम् ( ब्राह्मणो वदेत् )—प्रतिशृण्वामीति । आह दानफलप्राप्त्यर्थमिमां  
 दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे ॥ ब्राह्मणो वदति—प्रतिशृण्वामि ॥ ( तत्रो  
 ‘ब्राह्मणादिषो’ श्रुतीपात् )—ॐ स्वस्तिनश्चन्द्रो० । ११ः ॥ शतं  
 भवति शतायुः शुभः शतेंद्रियः आयुरेपेन्द्रियं वीर्येनान्मन्यते  
 ॥ २ ॥ मन्त्रिमन्त्राधीः सरलाः मन्तु ॥ तथास्तु—इति यत्रमानो

ब्रूयात् ॥ 'अर्पणम्'—अनेन अमुकद्रव्यस्य मया कृतेन नित्यदानेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति नित्यदानप्रयोगः ॥

२३६. 'मङ्गलपदार्थदर्शनम्.' कात्यायनः—रोचनं चन्दनं गन्धं मृदं गां दर्पणं मणिम् । गुरुमग्निं रविं पश्येन्नमस्येत्प्रातरेव हि ॥ नाग-  
देवः—पूर्वं च सर्पिर्दधिसर्पपांश्च धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् । मृद्गोमयं  
स्वस्तिकमक्षतांश्च चर्हि मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च ॥ श्वेतानि वस्त्राणि तथा  
शर्मि च हुताशनं चन्दनकल्पबीजम् । अश्वत्थवृक्षं च समालमेत ततश्च  
कुर्यान्निजधर्मकार्यम् ॥ लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ॥  
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥ एतानि सततं पश्ये-  
न्नमस्येदर्चयेद्बुधः । प्रदक्षिणानि कुर्यात् तस्यायुर्न च हीयते ॥ आयुर्वेदे—  
'आदर्शालोकनं प्रोक्तं माङ्गल्यं कान्तिकारकम् । पौष्टिकं बलमायुष्यं  
पापालक्ष्मिबिनाशनम् ॥

२३७. 'मातृपितृवन्दनम्.' सुमन्तुः—आयुः पुमान्यशः स्वर्गं  
कीर्तिं पुष्टिं बलं श्रियम् । पशुं सुखं धनं धान्यं ग्रामुयात्पितृवन्दनात् ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाह्वविंद्वलात्मजनारायणेन विरचितायां वाज-  
सनेयाह्निकसूत्रावल्यां प्रथमभागकृत्यानि समाप्तानि ॥



## ॥ अथ द्वितीयभागकृत्यानि ॥

### ॥ स्वाध्यायाध्ययनम् ॥

गुणलताकुण्डिका ।

शिष्यगणः ।

याज्ञवल्क्य ।



२३८. दक्षः—द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमं तप उच्यते ॥ ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः पङ्क्तसहितस्तु सः । वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसन जपः ॥ ततो दानं च शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा । समित्युप्यकुशादीनां स काष्ठः समुदाहृतः ॥

२३९. 'स्वाध्यायाध्ययनम्,' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—अथ प्रतिज्ञा । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं तस्मिञ्छुक्ते याजुषाम्नाये माध्यन्दिनीयके मन्त्रे स्वरप्रक्रिया । ह्यनुदात्तो मूर्धन्युदात्तः श्रुतिमूले स्वरित एवं जात्यादयोऽभिहिता ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वरौ तानस्वराणि छन्दोवत्सूत्राणि ॥ १ ॥ अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहलसंयुक्तस्य संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषेणादिमध्यावसानेषुचारणे जकारोच्चारणं द्विर्भावेष्वेवमथाप्यन्तस्थास्यायुक्तान्यहलसंयुक्तस्योष्मऽऋकारैरेकारसहितोच्चारणमेवं तृतीयान्तस्थस्य कचिदकारस्य तु संयुक्तस्याविशेषेण सर्वत्रैवमथान्त्यस्यान्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणमथो मूर्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य दुमृते संयुक्तस्य च खकारोच्चारणमध्ययनादिकर्मस्वर्थवेलायां प्रकृत्या ॥ २ ॥ अथानुस्वारस्य ईत्सादेशः 'श', 'य', 'स', 'ह', रेफेषु परेषु तस्य त्रैविध्यमाख्यातम् ।

( १ ) वेदाङ्गत्वात् । ( २ ) यच्चारणम् । ( ३ ) ह । ( ४ ) रस्य । ( ५ ) लस्य । ( ६ ) वस्य । ( ७ ) पस्य ॥

इस्यदीर्घगुरुभेदैर्दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः परसवर्णेपत्प्रकृत्या चान्यत्र विसर्गेष्वीपद्विरामः पदाद्यस्य संयुक्ताकारस्येपदीर्घता च भवतीपदीर्घता च भवतीति ॥ ३ ॥ मध्यन्दिनेन महर्षिणा याज्ञवल्क्यालुब्धः शाखाविशेषो माध्यन्दिनः उपचारात्तं ऽअधीयते विदन्ति वा माध्यन्दिनाः शिष्याः 'अण्' ॥ तेषामयं स्वाध्यायः वृद्धाच्छः । ततः स्वार्थे 'कन्' । प्रचयजात्यादयः स्वरितभेदाः । तान् एकश्रुतिः स्वरः । उदात्तादिस्वरसंस्कारानियमे सूत्राणि छन्दोवत् । वकारस्त्रिविधो ज्ञेयः गुरुर्लघुर्लघुतरः । आदिर्गुरुः लघुर्मध्ये पदान्ते च लघुतरः ॥ १ ॥ पदस्याद्यन्तमध्ये स्यात् सकारोच्चारणं तथा । तृतीयवर्गयोगे तु 'प' एव स्यात्सदैव हि । २ ॥ डुकयोगे तु नो भवेत् ॥ इति माध्यन्दिनशिक्षा ॥ 'पः' सप्तमृते चेति केशवशिक्षासूत्रम्—विसर्गेषु किञ्चिद्विरामः तस्य स्पष्टोच्चारणं पदादेः संयुक्ताकारस्य दीर्घोच्चारणम् ॥ अत एवाध्यायसमाप्तौ दीर्घपाठ इति वदन्ति ॥ छन्दोवदित्यतिदेशात् सूत्रे विसर्गस्य स्पष्टोच्चारणं कुतो नेति न विद्मः ॥ 'ड' 'ढौ' 'ळ' 'ळ्ह' वेकेषां । 'ड' 'ढौ' 'ळ' 'ळ्हौ' आपद्यते । स्वरमध्ये समानपदे इत्यर्थः ॥ इति कातीयप्रातिशाख्ये । आश्वलायनप्रातिशाख्ये तु—जिह्वामूलं तालु चाचार्य आह स्थानं डकारस्य तु वेदमित्रः ॥ ळ्हकारतामेति स एव चास्य ढकारः सच्चप्मणा सम्प्रयुक्तः ॥ १ ॥ द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स ढकारो ळकारः ॥ वेदमित्र आचार्यः ॥ डस्य स्थानं तालुसंयुक्तजिह्वामूलं इत्याद्युक्तम् ॥

२४०. 'पारस्करगृह्यसूत्रे'—ग्रत्यञ्जुरायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय । वेदः समाप्य स्वायाद्ब्रह्मचर्यं चाष्टाचत्वारिंशदशकं द्वादशकेऽप्येके गुरुणानुज्ञातो विधिविधेयस्तर्क्य वेदः पङ्गमेकेन कल्पमात्रे कामं तु याज्ञिकस्योपमद्ब्रह्म ॥ 'याज्ञवल्क्यशिक्षासूत्रे'—जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः । अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः ॥ अनुलोमविलोमाभ्यां त्रिवारं हि पठेत्क्रमः । विलोमे पदवत्मान्धिरनुलोमे यथाक्रमम् ॥ श्र्यात्क्रमवि-

पर्यामावर्धर्चस्यादितोऽन्ततः । अन्तं चादिं नयेदेवं क्रमं मालेति की-  
र्त्यते ॥ पदोत्तरां शिखामेव शिखामार्याः प्रचक्षते । क्रमाद्वित्रिचतुः-  
पञ्च पदक्रममुदाहरेत् ॥ पृथक्पृथग्विपर्ययस्य लेखामाहुः पुनः क्र-  
मात् । मूयादादेः क्रमं सम्यगन्तादुच्चारयेदिति ॥ वर्गे वा ऋचि वा  
यत्र पठनं मध्वजः स्मृतः । क्रममुक्त्वा विपर्ययस्य पुनश्च क्रममुत्तमम् ॥  
अर्धर्चादेवमेवोक्तः क्रमदण्डो विधीयते । पादशोऽर्धर्चशो वापि स-  
होक्त्या दण्डवद्रथः ॥ अन्तक्रमं पठेत्पूर्वमादिपर्यन्तमानयेत् । आदि-  
क्रमं नयेदन्तं धनमाहुर्मनीषिणः ॥ इति ॥

२४१. 'वाङ्माधुरीकरणम्.'—याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्—खदिरश्च  
फल्गुश्च करवीरकरझकौ । एते कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणस्तु यशस्वि-  
नः ॥ तेनास्यकरणे सूक्ष्मं माधुर्यं चैव जायते । त्रिफलां लवणैर्युक्तां भक्ष-  
येच्छिष्यकः सदा । क्षीणमेधाजनन्येषां स्वरवर्णकरी तथा ॥

२४२. 'अध्ययनप्रकाराः.' याज्ञवल्क्यः—उपनीय गुरुः शिष्यं  
महाव्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ वाको  
वाक्यं पुराणं च नाराशंसीश्च गाधिकाः । इतिहासांस्तथा विद्यां योऽधीते  
शक्तितोऽन्वहम् ॥

२४३. 'आचार्यलक्षणम्.' हरिहरभाष्ये—सत्यवाक् धृतिमान् दक्षः  
सर्वभूतदयापरः । आस्तिको वेदनिरतः शुचिराचार्य उच्यते ॥ अन्यच्च-  
उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं  
प्रचक्षते ॥

२४४. 'उपाध्यायः.' हरिहरभाष्ये—एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्य-  
थवा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थे उपाध्यायः स उच्यते ॥ वेदाध्ययनस-  
म्पन्नो वृत्तिमान्विजितेन्द्रियः । न याजयेद्बृत्तिहीनं वृणुयाच्च न ब्रह्म गुरुम् ॥  
पश्चादमेवस्याप्य ब्रह्मचर्यमगमामिति ॥

२४५. 'अध्ययनक्रमः.' धन्वन्तरिः—अथ शुचये कृतोत्तरासक्ता-  
याव्याकुलायोपसृतायाध्ययनकाले शिष्याय यथाशक्ति गुरुरूपदिशेत् । पदं  
पादं श्लोकं वा ते च पदपादश्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एवमेकैकशो  
घटयेदात्मना चानुपठेत् । अद्भुतमविलम्बितमविशद्वितमनुनासिकं व्यक्ताक्ष-  
रमपीडितवर्णमक्षिप्तबौद्धहृत्परिणीतं सुसंस्कृतं नात्युच्चैर्नातिनीचैश्चैः सैः

पठेन्न चान्तरेण कश्चिद्व्रजेत्तयोरधीयानयोः ॥ यथा—शुचिर्गुरुपरो दक्षस्त-  
न्द्रानिद्राविवर्जितः । पठेदेतेन विधिना शिष्यः शास्त्रान्तमाप्नुयात् ॥ वाक्-  
सौष्ठवेऽर्थविज्ञाने प्रागल्भ्ये कर्मनैपुणे । तदभ्यासे च सिद्धौ च यतेताध्य-  
यनं ततः ॥ पाणिनिः—हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णसमन्वितम् । ऋग्य-  
जुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णवि-  
वर्जितम् । ऋग्यजुःसामभिर्दम्भो वियोनिमधिगच्छति ॥ व्यासः—वेदस्या-  
ध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चैव यत् । अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुपाणां कण्डनं  
यथा ॥ यजुर्वेदभाष्ये—स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा तत्प्रयोगार्थं एनं च ।  
मन्त्रज्ञानं समासेन वेदितव्यं पदे पदे ॥

२४६. 'शिक्षायां ताडनम्.' मनुः—न तिन्दां ताडने कुर्यात्  
पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् । अयोभागे शरीरस्य नोत्तमाङ्गे फटाचन ॥

२४७. 'वेदाध्ययनफलम्.' योगी—वेदाभ्यासरतं श्रौतं महायज्ञ-  
क्रियापरम् । न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥

२४८. 'अनध्यायाः'. पारस्करगृह्यसूत्रे—वातेभावास्यामिति सर्वा-  
नध्यायः ॥ श्राद्धाशने चोल्कावःस्फूर्जद्भूमिचलनाभ्युत्पातेप्यृतुस-  
न्धिषु चाऽकालमुत्सृष्टेष्वभ्रदर्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा  
भुक्त्वाद्वर्षाणिरुदके निशायाःसन्धिवेलयोरन्तःशवे ग्रामे ग्रामेन्तर्दि-  
वाकीर्तिर्धावतोऽभिद्यस्तपतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालं नी-  
हारे वादित्रशब्द आर्चस्वने ग्रामान्ते श्मशाने श्वगर्दभोल्कसृगाल-  
सामशब्देषु शिष्टाचरिते च तत्कालं गुरौ व्रतेपोऽभ्यवेयाद्दशरात्रं  
चोपरमेत्सतानूनत्रीणि सत्रह्यचारिणि त्रिरात्रमेकरात्रमसत्रह्यचारि-  
प्यर्धपष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुर्धसप्तमासान्वाथेमामृचं जपत्युभाक-  
धीयुवायो नो धर्मः परापतत् परिसख्यानि धर्मिणो विसख्यानि  
विसृजामहऽइति त्रिरात्रःसहोपविप्रतिष्ठेरन् ॥ १४ ॥ याज्ञवल्क्यः—  
सन्ध्यागर्जितनिर्वातमूकम्पोल्लानिपातने ॥ समाप्य वेदं छुनिशमारण्यक्रम-  
धीत्य च । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके । ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा  
वा श्राद्धीयं प्रतिगृह्य च । पशुमण्डूकनकुलमार्जारश्चानमृषिकैः ॥ कृते-  
ऽन्तरे त्वहोरात्रं शशुपाते तथोच्छ्रये । श्वकोष्टुगर्दभोल्कसाममाणार्तनिः-  
स्वने ॥ अमेध्यशवशद्धान्त्यश्मशानपतितान्तिके । देशेऽशुचायात्मनि च नि-

द्युस्तनितसम्प्लवे ॥ भुक्त्वाद्वर्पाणि रम्भोऽन्तरर्धरात्रेऽतिमारुते । पांशुर्वर्षं दि-  
शां दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु ॥ धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ।  
खरोद्ग्यानहस्त्यधनौवृक्षेरिणरोहणे ॥ सप्तत्रिंशदनध्याया न तांस्तत्कालि-  
कान् विदुः ॥ उशनः—अयने विपुवे चैव शयने बोधने तथा । अनध्यायं  
प्रकुर्वीत मन्यादिषु युगादिषु ॥

२४९. 'देवपूजा.' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—ब्राह्मवैष्णवरौ-  
द्रमाषित्रमैत्रावरुणैस्तलिङ्गैर्मन्त्रैरर्चयेत् ॥ योगीश्वरः—ब्राह्मवैष्णवरौ-  
द्रैस्तु सावित्रैर्मित्रवरुणैः । तलिङ्गैरेव मन्त्रैस्तु अर्चयेत्सुसमाहितः ॥ बृ-  
हत्पाराशरसंहितायाम्—ब्रह्माणं वैचसैर्मन्त्रैर्विष्णुं स्वैः शङ्करं स्वकैः ।  
अन्यानपि तथा देवानर्चयेत्स्वीयमन्त्रकैः । मन्त्रन्यासान्पुरा कृत्वा स्वदेहे दे-  
यतास्तु च ॥ ब्रह्मीभूतः शुचिः शान्तो देवयागमुपक्रमेत् ॥

२५० 'कालविशेषे पूज्यदेवताः.' स्कान्दे—ब्रह्मा कृतयुगे दे-  
वस्त्रेतायां भगवान् रविः । द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः ॥  
अन्यत्र—कलौ विष्णुसूर्यादीनामपि पूजोक्ता ॥ (एतेन कलौ सर्वेषामपि दे-  
वानां पूज्यत्वं विधीयत एवेति सिद्धान्तः) ॥ कौर्मे—ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं  
तथैव मधुसूदनम् । अन्यांश्चाभिमतान्देवान् भक्त्या त्यक्तो धनो नरः । स्वम-  
न्त्रैस्त्यर्चयेन्नित्यं पत्रैः पुष्पैस्तथाम्बुभिः ॥

२५१. 'पूजाविधिः.' नागदेवः—हस्ताधारम्य देवस्य मूर्धान्तं  
चैव षोडशैः । षोडशाङ्गानि सम्पूज्य ततो देवाग्रतो जपेत् ॥ हुत्वा षोडश-  
भिर्मन्त्रैः षोडशाज्यस्य चाहुतीः । शेषं निवेदयेत्तस्मिन् दद्यादाचमनं ततः ॥  
ॐकारपूर्वकैर्मन्त्रैः पङ्क्तिर्दशभिरेव च ॥

२५२. 'पूजनप्रकाराः.' योगीश्वरः—ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु दे-  
वताश्च पृथक् पृथक् । नमस्कारेण मन्त्रेण पुष्पाणि तु निवेदयेत् ॥ (अत्र  
पद्यानामप्येकस्य मुख्यस्यावाहनादिनमस्कारान्तं पूजनं कृत्वा ततः क्रमाद-  
न्येषां पूजेत्येवं काण्डानुसमयः । मुख्यपुष्पाञ्जलिं दत्त्वा गणेशायर्चनं भ-  
वेत् ॥ गणेश एव मुख्यश्चेत्तत्र सूर्यक्रमाद्भवेदिति वचनक्रमाभिधानात्) ॥  
नृसिंहपुराणे—मन्त्रा वैदिका नाममन्त्रा वा ग्राह्याः । ब्राह्मे—ॐका-  
रादिसुसयुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् । स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधी-  
यते ॥ अनेनैव विधानेन गन्धं पुष्पं निवेदयेत् । एकैकस्य प्रकुर्वीत यथो-



द्विष्टक्रमेण तु ॥ तत्रैव—मन्त्राच्छतगुणं श्रोत्रं भक्त्या लक्षगुणोत्तरम् ।  
भक्तिमन्त्रसमेतं तु कोटिकोटिगुणोत्तरम् ॥

२५३. 'देवस्पर्शेऽनधिकारः।' नारदीये—स्त्रीणामनुपनीतानां  
शूद्राणां च नराधिप । स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वा शङ्करस्य च ॥  
शूद्रो वाऽनुपनीतो वा स्त्री वापि पतितोऽपि वा । केशवं वा शिवं वापि  
स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते ॥ ( अत एव देवालये शिवलिङ्गदेव्यादिमूर्तिनां पर्युषित-  
निर्माल्योत्सर्जनपूर्वकं प्रथमपूजनादौ नियुक्ताः 'शूद्रा' ('गुरवा')  
इत्यभिधानाः सन्तीति साम्प्रदायः प्रवृत्तः ) ॥

२५४. 'देवार्चनकालः।' मात्स्ये—प्रातर्माध्यन्दिने सायं देवपूजा  
समारभेत् । अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम् । मध्याह्ने चैव  
सायं च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ॥ नृसिंहपुराणे—जलदेव नमस्कृत्य ततो  
गच्छेद्दृष्ट वृषः । पौरुषेण च सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥ मरीचिः—  
विधाय देवतापूजा प्रातर्होमादनन्तरम् । गुरुक्तेन तु मार्गेण मूलमन्त्र  
जपेद्बुधः ॥

२५५. 'मध्याह्ने भुक्तस्यापि रात्रौ पञ्चोपचारपूजाप्रकारः।'   
शारदातिलके—आसनस्नानवस्त्राणि भूषणं च विवर्जयेत् । रात्रौ देवा-  
र्चने तैश्च पदार्थैः पञ्चभिस्तथा । स्नाने वस्त्रे तथा भक्ष्ये दद्यादाचमनी-  
यकम् ॥

२५६. 'गृहे देवताप्रतिमाविचारः।' मात्स्ये—सौवर्णा राजती  
वापि तात्री रत्नमयी तथा । शैली दारुमयी वापि लोहसङ्गमयी तथा ।  
अनुष्ठुपर्वादारभ्य वितस्ति यावदेव तु । गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका  
शस्यते बुधैः ॥ स्मृत्यन्तरे—एका मूर्तिर्न पूज्यैव गृहिणा स्वेष्टमिच्छता ।  
अनेकमूर्तिसम्पन्नः सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं गणेश-  
जितयं तथा । सङ्गद्वयं तथा सूर्यो नार्च्यो शक्तित्रयं तथा ॥ द्वे चक्रे  
द्वारकायाश्च शालिग्रामशिलाद्वयम् । तेषां तु पूजनेनैव उद्वेगं प्राप्नुया-  
द्ब्रह्मी ॥ रविर्विनायकश्चण्डी ईशो विष्णुस्तथैव च । अनुक्रमेण पूज्यन्ते  
व्युत्क्रमे तु मदद्वयम् ॥ अथर्वणरहस्ये हारीतः—शालिग्रामशिला  
विष्णुर्वाणस्तु शशिशेखरः । चण्डिका काश्यपी प्रोक्ता स्वर्णमाक्षी तु शौनक ॥

नामदेयो विघ्नहरो लोहितः प्रस्तरः शुभः । अर्ककान्तस्तु तरणिर्ग्राह्या ह्येवं  
समासतः ॥ पञ्चानामपि देवानां यथाभागं क्रमेण वा । स्थापनं कारये-  
द्भक्त्या मुनिमिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ चक्राङ्कमियुनं पूज्यं शालिग्रामशिलाग्रतः ॥  
स्कान्दे—भवत्या वा यदि वामवत्या कलौ मुक्तिमवाप्नुयात् ॥

२५७. 'देवप्रतिमाप्रतिष्ठाविचारः.' स्कान्दे—शालिग्रामशिलायास्तु  
प्रतिष्ठा नैव विद्यते ॥ भविष्ये—बाणलिङ्गानि राजेन्द्र ख्यातानि भुवन-  
त्रये । न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषां चावाहनं तथा ॥ भरतमालायां मा-  
र्कण्डेयोक्तिः—कम्बुश्चक्रं शैलभवा नामदेयाऽञ्जिनीपती । बाणो वि-  
ष्णुशिला चैषा प्रतिष्ठां नैव कारयेत् ॥ नाममालायां वृद्धपराशरः—  
शैलीं दारुमयीं हैमीं धात्वाद्याकारसम्भ्राम् । प्रतिष्ठां वै प्रकुर्वीत प्रासादे  
वा गृहे नृप ॥ कालिकासङ्गहे लौगाक्षिः—गृहे चलाच्चा विज्ञेया  
प्रासादे स्थिरसञ्ज्ञिका । इत्येते कथिता मार्गा मुनिभिः कर्मवादिभिः ॥  
कर्मयोगे भगवद्वाक्यम्—ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति ते मतम् ।  
सर्वज्ञानविमूढास्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥

२५८. 'पञ्चायतनदेवताः.' वाचस्पतौ—आदित्यं गणनाथं च  
देवीं रद्रं च केशवम् । पञ्चदैवत्यमित्युक्तं सर्वकर्मसु पूजयेत् ॥ तत्रादौ  
'शालिग्रामः.' स्कान्दे—शिलाभ्यामलङ्गीतुल्या पूज्या सूक्ष्मैव या भ-  
वेत् । यथा यथा शिला सूक्ष्मा तथा स्यात्तु महत्फलम् ॥ 'शिवबाणः.'  
पुराणसङ्गहे—पञ्चजम्बूफलाकारं कुण्डाण्डसमाकृति । मुक्तिमुक्तिप्रदं  
चैव बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥ 'गणेशः.'—शुण्डादण्डेन दन्ताभ्यां शोभना  
भ्यामलङ्कृता । एकेन बाध दन्तेन रक्तविन्दुभिरन्विता ॥ पार्श्वभागैकव-  
दना यक्राभ्यां शोभिता च या । गणेशमूर्तिः सा ज्ञेया विघ्नाघौषविना-  
शिनी ॥ 'सूर्यः'—बाधे बाध्यन्तरे वापि चक्रद्वादशसयुता । शर्पमू-  
र्तिरिति ख्याता सर्वव्याधिविनाशिनी ॥ 'देवी'—गर्ते वा गर्तमध्ये वा  
योन्याकारेण चिन्तिता । योनेरुपरि मध्ये वा कुण्डलीमृतसर्पयत् ॥ अर्धा-  
धिष्ठा त्रिरेखाभिर्भूषिता या शिला शुभा । शक्तिकुण्डलिनी सा तु देवा-  
नामपि दुर्लभा ॥ शक्तिकुण्डलिनीं देवीं नित्यं यः पूजयेन्नरः । इन्द्रादि-  
दुर्लभान्भोगान् भुक्त्वा निर्वाणमाप्नुयात् ॥

३ विष्णुप०

२ शिवप०



१ गणपतिप०

४ देवीप०

५ सूर्यप०



२५९. 'पञ्चायतनदेवतास्थापनविचारः'. ज्ञानमालायाम्—  
 'गणेशपञ्चायतनम्'.—हेरम्ब तु यदा मध्ये ऐशान्यामच्युत यजेत् ।  
 आमेय्या पञ्चवक्र तु नैर्ऋत्या शुमणिं यजेत् । वायव्यामम्बिका चैव यजे-  
 नित्यमतन्द्रित ॥ (ग. ना. शं. सू. दे.) ॥ 'शिवपञ्चायतनम्'—यदा तु  
 शङ्कर मध्ये ऐशान्या श्रीपतिं यजेत् । आमेय्या च तथा हस नैर्ऋत्या  
 पार्वतीसुतम् ॥ वायव्या च सदा पूज्या भवानी भक्तवत्सला ॥ (शं. ना.  
 र. ग. दे.) ॥ 'विष्णुपञ्चायतनम्'—यदा तु मध्ये गोविन्दगीशान्या  
 शङ्कर यजेत् । आमेय्या गणनाथ च नैर्ऋत्या तपन तथा ॥ वायव्याम-  
 म्बिका चैव यजेन्नित्य समाहित ॥ (ना. शं. ग. र. दे.) ॥ 'देवीपञ्चाय-  
 तनम्'—भवानी तु यदा मध्ये ऐशान्या माधव यजेत् । आमेय्या पा-  
 र्वतीनाथ नैर्ऋत्या गणनायकम् ॥ प्रद्योतन तु वायव्यामाचार्यस्तु प्रपूज-  
 येत् ॥ (दे. ना. शं. ग. र.) ॥ 'सूर्यपञ्चायतनम्'—सहस्राशुर्वदा मय्ये  
 ऐशान्या पार्वतीपतिम् । आमेय्यामेकदन्तं च नैर्ऋत्यामच्युत तथा ॥  
 वायव्या पूजयेद्देवीं भोगमोक्षैकगुमिकाम् ॥ (सू. शं. ग. ना. दे.) ॥ चोप-  
 देयः—शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरी शङ्करेभास्तेनागमुता रथौ  
 हरगणेशाजाम्बिका स्थापिता । देव्या विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽ-

जेश्वरेनार्याः शङ्करमागतोऽतिसुखदा व्यस्तास्तु ते हानिदाः ॥ अन्यच्च—  
स्वस्थानवर्जिता देवाः शोकदुःखमयप्रदाः ॥ इति ॥

२६०. 'सदाशिवपार्श्वकाः'.—ग्रन्थान्तरे—वाणरावणचण्डीशन-  
न्दीभृङ्गीरिटादयः । सदाशिवप्रसादं ते सर्वे गृह्णन्तु शाम्भवाः ॥ अ-  
न्यच्च—वाणरावणचण्डश्च नन्दी भृङ्गीरिटादयः । सदाशिवप्रसादं वै सर्वे  
गृह्णन्तु शाम्भवाः ॥

२६१. 'विष्णुपार्श्वकाः'.—ग्रन्थान्तरे—विष्वक्सेनोद्धवाकूराः स-  
नकाद्याः शुक्रादयः । महाविष्णुप्रसादं ते सर्वे गृह्णन्तु वैष्णवाः ॥ अन्य-  
च्च—रमाव्रह्मादयो देवाः सनकाद्या शुक्रादयः । नारायणप्रसादं वै सर्वे  
गृह्णन्तु वैष्णवाः ॥

२६२. 'गणेशपार्श्वकाः'.—ग्रन्थान्तरे—गणेशो गालवो गार्ग्यो  
मङ्गलश्च सुधाकरः । गणेशश्च प्रसादं ते सर्वे गृह्णन्तु गणपाः ॥  
अन्यच्च—गणपो गालवश्चैव मुद्गलश्च सुधाकरः । गणेशस्य प्रसादं वै सर्वे  
गृह्णन्तु गणपाः ॥

२६३. 'सूर्यपार्श्वकाः'.—ग्रन्थान्तरे—माठरः पिङ्गलो दण्डः  
चण्डाशोः परिपार्श्वकाः । प्रभाकरप्रसादं ते सर्वे गृह्णन्तु पार्षदाः ॥

२६४. 'महादेवीपार्श्वकाः'.—ग्रन्थान्तरे—शक्तिरुच्छिष्टचाण्डाली  
गणेशः सविता दाशी । महादेवीप्रसादं ते सर्वे गृह्णन्तु पार्षदाः ॥

२६५. 'देवताप्रतिमाप्रतिष्ठाविचारः'.—प्रतिमामयूखे—चैत्रे  
वा फाल्गुने वाऽपि ज्येष्ठे वा माघे तथा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा  
शुभदा सिते ॥ ( रिक्ताऽन्यतिथिषु स्यात् सा वारे भौमान्यके तथेति ) ॥  
आषाढे द्वे तथा मूलमुत्तराश्रयमेव च । ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वमाद्रपदा  
तथा ॥ हस्तोऽश्विनी रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा । अनुराधा तथा स्वाती  
प्रतिष्ठासु प्रशस्यते ॥ नारसिंहे तु—तथा महाश्विनो मास उत्तमः सर्वका-  
मदः । देवी तत्र सदा शक्र पाशुनाऽपि प्रतिष्ठिता ॥ भवते फलदा पुसां कर्कसे  
च वृषसिते । न तिथिर्न च नक्षत्रं नोपवासोऽत्र कारणम् ॥ मातृभैरव-  
चारादनारसिंहत्रिविक्रमाः । महिषामुरहण्यश्च स्थाप्या चै दक्षिणायने ॥  
कचिच्चिपेधः—आर्द्रादिके स्वातिविरामकाले नक्षत्रवृन्दे दशके स्थि-  
तेऽर्के । विवाहचौलनवगन्धदीक्षामुरप्रतिष्ठादि न कार्यमेव ॥ मूहूर्तमार्त-  
ण्डे—जन्माश्विदशोऽथसहस्रजैः सार्कैर्भलिर्घृदुक्षिमेन्द्रधुनभैः सिरार्धै-

नृतनौ व्याराहि मूपस्थितिः । खल्वर्क्षैः समृदुध्रुवर्क्षचरभक्षिभैः सुरस्थापनं  
प्रोचुर्भोषयुगे च राधयुगले व्याराहि पूर्वाहणे ॥

२६६. 'नवग्रहादिप्रतिमाः.' याज्ञवल्क्यः—ताम्रकात्स्फटिका-  
द्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ । रजतादयसः सीसात्कार्याः सर्वे 'ग्रहाः' क्र-  
मात् ॥ 'मूर्तिलक्षणानि.' मात्स्ये—पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसम-  
द्युतिः । सप्ताश्वरथसस्यश्च द्विभुजः स्यात्सदा 'रविः' ॥ श्वेतः श्वेताम्बर-  
धरो दशोश्वः श्वेतमूषणः । द्विभुजश्च गदापाणिः कर्तव्यो वरदः 'शशी' ॥  
'रक्तमात्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो मेघगमो वरदः स्या-  
'द्वरासुतः' ॥ पीतमात्याम्बरधरः कर्णिकारदलद्युतिः । खड्गचर्मगदा-  
पाणिः सिंहस्यो वरदो 'बुधः' ॥ 'देवदेत्यगुरु (गुरुशुक्रौ) तद्वत्पी-  
तश्वेतौ चतुर्भुजौ । दण्डिनौ वरदौ कार्यौ साक्षसूत्रकमण्डल ॥ इन्द्रनील-  
द्युतिः शूली धरदो गृध्रवाहनः । बाणबाणासनधरः कर्तव्योऽर्कसुतः  
'शनिः' ॥ करालयदनः खड्गचर्मशूली वरप्रदः । नीलः सिंहासनस्यश्च  
'राहु' रथ प्रशस्यते ॥ धूम्रा द्विबाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः ।  
'धूम्रासनगता नित्यं 'केतवः' स्युर्वरप्रदाः ॥ सर्वे किरीटिनः कार्यौ ग्रहा  
लोकसुखानदाः । खड्गुलेनोच्छिन्ताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदा ॥

२६७. 'गृहे देवागारम्.' नारदपुराणे—स्नानागारं 'दिशि प्रा-  
च्यागामेभ्यामग्निमन्दिरम् । अयाभ्यां शयनागारं नैऋत्यां वस्त्रमन्दिरम् ।  
प्रतीच्यां भोजनागारं वायव्यां पशुमन्दिरम् । भाण्डकोशं तूत्तरस्यामैशान्या  
दिबमन्दिरम् । देवानां हि मुखं कार्यं पश्चिमाया सदा बुधैः ॥ अन्यच्च—  
'गृहे' देवागारं वास्तुपुरुषसन्निधौ स्थापयन्ति । किञ्च—देवपूजासमये वा-  
'स्तुपुरपस्याप्यर्चनं गन्धाक्षतपुष्पैः कुर्वन्तीति साम्प्रदायः ) ॥

२६८. 'राजोपचाराः.' संस्कारभास्करे—ततः पद्यामृताभ्यङ्गम-  
ङ्गसोद्वर्तनं तथा । मधुपर्कं परिमलद्रव्याणि विविधानि च ॥ पादुकांदो-  
रुनादर्शं व्यजनं छत्रचामरे । चाघातिवयं नृत्यगीतशय्या राजोपचारकाः ॥

२६९. 'पञ्चोपचाराः.' जाबालिः—ध्यानमावाहनं चैव भक्त्या-  
यद्य निवेदनम् । नीराजनं प्रणामश्च पद्य पूजोपचारकाः ॥ अन्यच्च—  
गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यः पद्य ते क्रमात् ॥

२७०. 'दशोपचाराः.' ज्ञानमालायाम्—अर्घ्यं प्रायं चाचमनं  
ज्ञानं वस्त्रनिवेदनम् । गन्यादयो नैवेद्यान्तां उपचारान् दशे क्रमात् ॥

२७१. 'पोडशोपचाराः' ज्ञानमालायाम्—आसनं स्वागतं चाग्न्यै पाद्यमाचमनीयकम् । मधुपर्कार्पणं स्नानं वसनाभरणानि च ॥ सुगन्धः सुमनोघूपौ दीपो नैवेद्य एव च । माल्यानुलेपने चैव नमस्कारो निसर्जनम् ॥ नागदेवः—आवाहनासने पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रोपवीते च गन्धमाल्यादिभिः क्रमात् ॥ धूपं दीपं च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणाम् । उद्वासनं पोडशकमेवं देवार्चने विधिः ॥

२७२. 'अष्टत्रिंशदुपचाराः' ज्ञानमालायाम्—अर्घ्यं पाद्यमाचमनं मधुपर्कमुपस्पृशम् । स्नानं नीराजनं वस्त्रमाचमनं चोपवीतकम् ॥ पुनराचमनं मूपा दर्पणालोकनं ततः । गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं च ततः क्रमात् ॥ पानीयं तोयमाचमनं हस्तवासस्ततः परम् । (हस्तवासः करोद्धर्तनम्) । ताम्बूलमनुलेपं च पुष्पदानं ततः पुनः ॥ गीतं वाद्यं तथा नृत्यं स्तुतिं चैव प्रदक्षिणाः ॥ पुष्पाञ्जलिमस्कारावष्टत्रिंशत्संभीरिताः ॥

२७३. 'पोडशोपचारपूजामन्त्राः' बृहत्पाराशरसंहितायाम्—आध्यावाहयेद्देवमृचा तु पुरुषोत्तमम् । द्वितीययासनं दद्यात्पाद्यं चैव तृतीयया ॥ अर्घ्यं धूपं पुष्पां दातव्यः पञ्चम्याऽचमनं तथा । पष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वस्त्रधौतकम् ॥ यज्ञोपवीतं चाष्टम्या नवम्या गन्धमेव च । पुष्पं देयं दशम्या तु एकादश्या च धूपकम् ॥ द्वादश्या दीपकं दद्याद्त्रयोदश्या निवेदनम् । चतुर्दश्या नमस्कारं पञ्चदश्या प्रदक्षिणाः ॥ पोडशोद्वासनं कुर्याच्छेषकर्माणि पूर्ववत् । तच्च सर्वं अपेक्ष्य पौरुषं सूक्तमेव च ॥

२७४. 'याजसनेयिनां पोडशोपचारपूजाक्रमः'—१—सहस्रशीर्षेत्यावाहनम् । २—पुरुषऽएवेत्यासनम् । ३—एतावानस्येति पाद्यम् । ४—त्रिपादूर्ध्वमित्यर्घ्यम् । ५—ततोऽग्निरादजायतेत्याचमनीयम् । ६—तस्माद्यज्ञादिति स्नानम् । ७—तस्माद्यज्ञात्सर्वद्रुत इति वस्त्रम् । ८—तस्मादश्वा इति यज्ञोपवीतम् । ९—तय्यज्ञमिति गन्धम् । १०—यत्पुरुषमिति पुष्पम् । ११—ज्राह्मणोऽस्येति धूपम् । १२—चन्द्रमामनस इति दीपम् । १३—नाभ्याऽआसीदिति नैवेद्यम् । १४—यत्पुरुषेणेति द-

( १ ) यज्ञुर्वेदिनः—चतुर्दश्या तु ताम्बूलम् ॥ ( २ ) यज्ञुर्वेदिनः—योर्दश्या मन्त्रपुष्पयुक्तं नमस्कारञ्च सह ॥

क्षिणायुक्तताम्बूलम् । १५-सप्तास्या इति आरार्तिकपूर्वकप्रदक्षिणाः ।  
१६-यज्ञेनयज्ञमिति मन्त्रपुष्पयुक्तो नमस्कारः ॥ एवं वाजसनेयिनां  
षोडशोपचारपूजाप्रकारः ॥

२७५. 'स्नानादिपात्रेषु पदार्थनिक्षेपः.' मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—अ-  
क्षतागन्धपुष्पाणि स्नानपात्रे तथा त्रयम् । द्रव्याऽभावे प्रदातव्याः क्षालिता-  
स्तण्डुलाः शुभाः ॥ तण्डुलान्प्रक्षिपेत्तेषु द्रव्याऽभावे तु तत्सरन् ॥ अग-  
स्त्यसंहितायाम्—तथाचमनपात्रेऽपि दद्याज्जातीफलं मुने । लवङ्गमपि  
कङ्गोलं शस्तमाचमनीयके ॥ शारदातिलके—गन्धतैलमथो दद्याद्देवाय  
प्रतिमघ्नतः । दूर्वा च विष्णुकान्तं च श्यामाकं पद्ममेव च ॥ पाद्याङ्गानि  
च चत्वारि कथितानि समासतः । कर्पूरमगरं पुष्पं द्रव्याण्याचमनीय-  
कम् ॥ सिद्धार्थमक्षताश्चैव दूर्वा च तिलमेव च । यवगन्धफलं पुष्पमष्टाङ्गं  
त्वर्घ्यमुच्यते ॥

२७६. 'न्यासाः.' सर्वानुक्रमसूत्रे—यजुषामनियतास्तत्त्वादेके-  
षां छन्दो न विद्यते । द्रष्टारो ऋषयः सत्तारः परमेष्ठ्यादयो देव-  
ताः । मन्त्रान्तरभूताऽअग्न्यादिका हविर्भाजः स्तुतिभाजो वा इति ॥

२७७. 'पञ्चाङ्गन्यासाः.' ऋग्विधाने—हृदयं च शिरः शिखा क-  
वचं चास्यमेव च । यथा देहे तथा देवे न्यास कुर्याद्यथाविधि ॥

२७८. 'अथ षडङ्गन्यासप्रयोगः.'—आर्चन्य प्राणानायम्य ।  
सङ्कल्पः—अथ पूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यति-  
थौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थममुककर्माङ्गत्वेन ष-  
डङ्गन्यासांश्च करिष्ये ॥ मनोजूतिरिति मन्त्रस्य । बृहस्पतिर्ऋषिः । बृह-  
स्पतिर्देवता । बृहती छन्दः । हृदयन्यासे जपे विनियोगः—ॐ मनो ज-  
तिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्ग्यज्ञमिमन्तनोत्तरिष्टं ययु-  
ज्ञः समिमन्दधानु । द्विष्ट्येदेवासंऽबृहमादयन्तामोऽ-  
म्प्रातिष्टा । ११३ ॥ ॐ हृदयाय नमः ॥ अगोध्यगिरिति मन्त्र-  
स्य । बुधगविष्टिरा ऋषिः । अग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः । शिरोन्यासे जपे  
विनियोगः—ॐ अवोद्व्यग्निऽसुमिधा जनानाम्प्राति धेनु-  
भिवायुतीमुषासंम । युक्ताऽईव प्रवयामुज्जिहानाऽम्प-

भानवं+सिस्तुते नाकुमच्छ । २३८ ॥ ॐ शिरसे स्वाहा ॥  
 मूर्धानमिति मन्त्रस्य । भरद्वाज ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः । शि-  
 खान्यासे जपे विनियोगः—ॐ मूर्धानन्दिबोऽअरुतिम्पृथिव्या  
 द्वैश्वानुरमृतऽआज्ञातमुग्निम् । कुविहसुम्प्राजुमतिथि-  
 ज्ञानानामासन्ना पात्रंजनयन्त देवाऽ ॥ ३३९ ॥ ॐ शि-  
 खायै वषट् ॥ मर्माणि तदति मन्त्रस्य । अप्रतिरथ ऋषिः । मर्माणि देवता  
 विराट् छन्दः । कवचन्यासे जपे विनियोगः—ॐ मंमर्माणि ते ह्यम-  
 णा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानुवस्ताम् । उरोर्द्वि-  
 रीयो ब्रह्मणस्ते कृणोतु जयन्तुन्त्वानु देवामन्दन्तु । ४४० ॥  
 ॐ कवचाय हुम् ॥ विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रस्य । विश्वकर्मा भौवन ऋषिः ।  
 विश्वकर्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । नेत्रन्यासे जपे विनियोगः—ॐ द्वि-  
 श्वतश्चक्षुरुत । द्विश्वतो मुखो द्विश्वतो बाहुरुत द्विश्वत-  
 स्पात् । सम्बाहुभ्यान्धमति सम्पतत्रैदर्यावाभूमी जुन-  
 यन्देवऽएक+ । ५४१ ॥ ॐ नेत्रत्रयाय वौषट् ॥ मानस्तोक इति  
 मन्त्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । एकरुद्रो देवता । जगती छन्दः । अलन्यासे  
 जपे विनियोगः—ॐ मा नस्तोके । तनये मा नुऽआयुषिमा  
 नो गोषुमानोऽअश्वेषुरीरिवऽ । मा नोऽवीराब्रुव भासिनो  
 धीर्हविष्मन्तुऽ सदुमिच्छा हवामहे । ६४२ ॥ ॐ अस्त्राय फट्  
 ‘अर्पणम्’—अनेन यथाशक्त्याऽऽमुककर्माङ्गत्वेन कृतेन षडङ्गन्यासा-  
 ख्येन कर्मणा श्रीअमुकदेवता प्रीयताम् । न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्प-  
 णमस्तु ॥ इति षडङ्गन्यासप्रयोगः ।

२७९. ‘पोडशाङ्गन्यासाः.’ बृहत्पाराशरसंहितायाम्—अर्चनं  
 सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः । यत्कृत्वा मुनयः सर्वे पर निर्वाणमामुयुः ॥  
 अनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुबन्तस्य देवताः । पुरुषो यो जगद्बीजं ऋषिर्नारा-  
 यणः स्मृतः ॥ प्रथमा विन्यसेद्दामे द्वितीया दक्षिणे करे । तृतीया वामपादे  
 च चतुर्थी दक्षिणे न्यसेत् ॥ पञ्चमी वामजानौ षष्ठी वै दक्षिणे न्यसेत् ।  
 सप्तमी वामकट्या दक्षिणस्या तथाष्टमी ॥ नवमी नाभिमध्ये दशमी



हृदये तथा । एकादशीं वामकुक्षौ द्वादशीं दक्षिणे न्यसेत् ॥ कण्ठे त्रयोदशीं न्यस्य तथा वक्त्रे चतुर्दशीम् । अक्ष्णोः पञ्चदशीं चैव विन्यसेन्मूर्ध्नि षोडशीम् ॥ एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात्पूजां समाारभेत् ॥

२८०. अथ 'षोडशाह्न्यासप्रयोगः'—आचम्य प्राणानायम्य सङ्कल्पः—अद्य पूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाज्ज्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थममुककर्माह्नित्वेन षोडशाह्न्यासांश्च करिष्ये—ॐ सहस्रं शीर्षेति षोडशर्चपुरुषसूक्तस्य । नारायणः पुरुषश्चापि । जगद्धीजं पुरुषोदेवता । आद्यानां पञ्चदशानामनुष्टुप् । अन्त्यायास्त्रिष्टुप् । न्यासपूजनाभिपेक्षेण विनियोगः—  
 ॐ सुहस्रं शीर्षा० । १३१ ॥ इति वामकरे ॥ ॐ पुरुष ए० । २३१ ॥ इति दक्षिणकरे ॥ ॐ एतावान० । ३३१ ॥ इति वामपादे ॥ ॐ त्रिपादूर्ध्व० । ४३१ ॥ इति दक्षिणपादे ॥ ॐ ततो हिराड० । ५३१ ॥ इति वामजानौ ॥ ॐ तस्माद्यज्ञात्सं० । ६३१ ॥ इति दक्षिणजानौ ॥ ॐ तस्माद्यज्ञात्संभृहुतुऽवचुऽसा० । ७३१ ॥ इति वामकव्याम् ॥ ॐ तस्मादध्या० । ८३१ ॥ इति दक्षिणकव्याम् ॥ ॐ तं द्यज्ञम्बु० । ९३१ ॥ इति नामौ ॥ ॐ यत्पुरुषं द्य० । १०३१ ॥ इति हृदये ॥ ॐ ब्राह्मणो० । ११३१ ॥ इति वामकुक्षौ ॥ ॐ चन्द्रमामनसो० । १२३१ ॥ इति दक्षिणकुक्षौ ॥ ॐ नाड्याऽआ० । १३३१ ॥ इति कण्ठे ॥ ॐ यत्पुरुषेण० । १४३१ ॥ इति वक्त्रे ॥ ॐ सुप्तास्यास० । १५३१ ॥ अक्ष्णोः ॥ ॐ युज्ञेन युज्ञ० । १६३१ ॥ इति मूर्ध्नि ॥ ( एवं षोडशाह्न्येन न्यासान् कृत्वा पूजा समाारभेत् ) ॥ 'अर्पणम्'—अनेन षोडशाह्न्यासारयेन कर्मणा कृतेन अमुकदेवता प्रीयताम् । न मम ॥ ॐ तत्सद्भार्षणमस्तु ॥ इति षोडशाह्न्यामप्रयोगः ॥

(१) अस्यां सूत्रावल्यां ( परिच्छेद १०१ श्रु ४६ ) दक्षितकक्षेण आपमनप्राणाभ्यामादि कार्यम् ॥ ( २ ) अत्र संक्षेपेण दर्शिता मन्त्रा इदं द्रष्टव्याः ॥

२८१. 'पुरुषसूक्तपठनात्फलम्.' योगियाज्ञवल्क्यः—दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा । अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ॥ पुष्करः—प्रतिवेदं महामाग यत्सूक्तं पौरुषं स्मृतम् । सर्वकर्मकरं पुण्यं पवित्रं पापसूदनम् ॥ एकैकया ऋचा राम स्नातो दत्त्वा जलाञ्जलिम् । पौरुषेण च सूक्तेन मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥ अन्तर्जलगतो जप्त्वा तथा सूक्तं तु पौरुषम् । सर्वकिल्बिषनिर्मुक्तो यथेष्टां लभते गतिम् ॥ अकामः पौरुषं सूक्तं जप्त्वा नित्यमसन्निहतः । नरो याति महामाग तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

२८२. 'भूतादिशुद्धिः.' रामतापिन्याम्—देवो भूत्वा यजेद्देवं नादेवो देवमर्चयेत् । देवार्चायोग्यताप्राप्त्यै भूतशुद्धिं समाचरेत् ॥ भूतशुद्धिं त्रिधायैव प्राणस्थापनमाचरेत् । एवं प्राणान्प्रतिष्ठाप्य मातृकान्यासमाचरेत् ॥ (भूतादिशुद्धिमाराध्यदेवतायां कुर्यादिति साम्प्रदायः) ॥ अन्यच्च—भूशुद्धिः षोडशन्यासा नैव कार्याः सदा बुधैः । नूतनायां तथा मूर्तावथवा पर्ववासरे ॥

२८३. अथ 'भूशुद्ध्यादिप्रयोगाः.' 'तत्रादौ भूशुद्धिः'—'आचमनम्'—ॐ नमो भगवते रुद्रायेति दशाक्षरमन्त्रस्य । प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता । विराट् छन्दः । आचमने विनियोगः—ॐ नमो भगवते रुद्राय स्वाहा । ॐ नमो भगवते रुद्राय स्वाहा । ॐ नमो भगवते रुद्राय स्वाहा । 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ नमो भगवते रुद्राय ॥ 'प्राणायामः'—ॐ नमो भगवते रुद्राय । ॐ नमो भगवते रुद्राय ॥ ॐ नमो भगवते रुद्राय ॥ 'सङ्कल्पः'—अद्य पूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं अशेषपापक्षयकामो धर्मार्थकाममोक्षानामन्यतमकामो वाऽहं श्रीअमुकदेवतापूजाङ्गत्वेन भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठाऽन्तर्मातृकावहिर्मातृकान्यासांश्च करिष्ये ॥ 'नमस्कारः'—(दक्षिणे)—ॐ सरस्वत्यै नमः । ॐ शङ्खनिधये नमः ॥ (वाममागे)—ॐ लक्ष्म्यै नमः ॥ ॐ पद्मनिधये नमः ॥ 'आसनम्'—पृथिवि त्वयेति मन्त्रस्य । मेरुपृष्ठ ऋषिः । कूर्मो देवता । सुतलं छन्दः । आसने विनियोगः—ॐ पृथिवि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता । त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासनम् ॥ 'प्रार्थना'—विश्वशक्त्यै नमः । ॐ महाशक्त्यै (माया-

शक्त्यै ) नमः । ॐ कूर्मासनाय नमः । ॐ योगासनाय नमः ।  
 ॐ अनन्तासनाय नमः । ॐ विमलासनाय नमः । 'मध्ये'—  
 ॐ परमसुखासनाय नमः । ॐ भूर्भुवः स्वः आत्मासनाय नमः ॥  
 ( अनेन मन्त्रेण पुष्पादिना आत्मनः आसनदानम् ) ॥ 'शिखावन्धनम्'—  
 ऊर्ध्वकेशि विरूपाक्षि मांसशोणितभोजने । तिष्ठ देवि शिखावन्धे  
 चामुण्डे चापराजिते । विष्णोर्नामसहस्रैस्तु शिखावन्धं करोम्यहम् ॥  
 इति शिखावन्धनम् ॥ 'अथ दिग्वन्धः'—अपसर्पन्तु ते भूता ये  
 भूता भूमिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥  
 अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतोदिशम् । सर्वेषामविरोधेन ब्र-  
 ह्मकर्म समारमे । तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम । भैरवाय  
 नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ 'तालत्रयकरणम्'—ॐ सर्वभूतनि-  
 वारकाय शार्ङ्गाय सशराय सुदर्शनायाऽस्त्रराजाय हुं फट् स्वाहा ।  
 ( अनेन मन्त्रेण तालत्रयं कृत्वा ) ॥ ( स्वस्य परितः सर्वदिक्षु ) अस्त्रमुद्रां  
 प्रदर्शयेत् । ( ततः स्वदक्षिणभागे ) ॥ ॐ गुरुभ्यो नमः । ॐ परमगु-  
 रुभ्यो नमः । ॐ परमेष्ठीगुरुभ्यो नमः । ॐ पूर्वसिद्धेभ्यो नमः ।  
 ॐ आचार्येभ्यो नमः । ( स्वामभागे ) ॐ गणेशाय नमः । ॐ  
 दुर्गायै नमः । ॐ क्षेत्रपालाय नमः । ॐ योगिनीभ्यो नमः । ॐ  
 क्षेत्रेशाय नमः ॥ 'भूमिताडनम्'—अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भू-  
 मिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया । अप-  
 क्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतोदिशम् । सर्वेषामविरोधेन भूशु-  
 द्ध्यादि समारमे ॥ ( स्ववामपार्श्वेना त्रिवारं भूमिं ताडयेत् ) 'भू-  
 शुद्धिः'—भूरसीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । मातृका देवता । प्रस्तार-  
 पक्षिश्छन्दः । भूशुद्धौ विनियोगः ।—( भूमौ हस्तौ कृत्वा । पश्चाद्भूयाच-  
 यत्वा )— ॐ भूरसि भूमिरस्यदितिरसि छिन्नधायां छि-  
 न्नस्य भुवनस्य धूर्त्वा । पृथिवीं खंच्छ पृथिवीन्हेह पृ-  
 थिवीम्माहिहसीऽ । ११६ ॥ 'भैरवनमस्कारः'—यो भूताना-  
 मित्यस्य फौण्डिष्य ऋषिः । नारायणो देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।  
 भैरवनमस्कारे विनियोगः—ॐ यो भूतानामधिपतिर्व्यस्मि-

ग्लोकाऽअधिश्चिताऽ । यद्दर्शं महतो मुहूर्त्तेन गृ-  
ह्णामि त्वामहम्मयि गृह्णामि त्वामहम् । २ <sup>३३</sup>/<sub>२०</sub> ॥  
इति भूशुद्धिः ॥

२८४. अथ 'भूतशुद्धिः'—( मूलाधारात्समुत्थाप्य कुण्डलीं पर-  
देवताम् । सुपुद्गामार्गमाश्रित्य ब्रह्मरन्ध्रगतां सरेत् ॥ जीवं ब्रह्मणि संयोज्य  
हंसमन्त्रेण साधकः ।) ॐ हंसः सोऽहम् ॥ 'मातृकोपसंहारः'—  
स च । 'क्ष' लयो—'ह' कारे । 'ह' लयः—'स' कारे । 'स'  
लयः—'प' कारे । 'प' लयः—'श' कारे । 'श' लयो—'व'  
कारे । ( इत्यादि प्रकारेण अकारपर्यन्तं 'लयं' भावयित्वा ॥ अकारः स-  
हस्रान्बुजे ब्रह्मरन्ध्रे परमात्मनि 'लयम्' गत इति भावयेत् ॥ ) तच्च—  
'भावनम्'—ॐ 'क्ष' कारम्—'ह' कारे उपसंहारामि । ॐ 'ह' का-  
रम्—'स' कारे उप० । ॐ 'स' कारम्—'प' कारे उप० । ॐ  
'प' कारम्—'श' कारे उप० । ॐ 'श' कारम्—'व' कारे उप० ।  
ॐ 'व' कारम्—'ल' कारे उप० । ॐ 'ल' कारम्—'र' कारे उप० ।  
ॐ 'र' कारम्—'य' कारे उप० । ॐ 'य' कारम्—'म' कारे उप० ।  
ॐ 'म' कारम्—'भ' कारे उप० । ॐ 'भ' कारम्—'ब' कारे उप० ।  
ॐ 'ब' कारम्—'फ' कारे उप० । ॐ 'फ' कारम्—'प' कारे उप० ।  
ॐ 'प' कारम्—'न' कारे उप० । ॐ 'न' कारम्—'ध' कारे उप० ।  
ॐ 'ध' कारम्—'द' कारे उप० । ॐ 'द' कारम्—'थ' कारे उप० ।  
ॐ 'थ' कारम्—'त' कारे उप० । ॐ 'त' कारम्—'ण' कारे उप० ।  
ॐ 'ण' कारम्—'ढ' कारे उप० । ॐ 'ढ' कारम्—'ड' कारे उप० ।  
ॐ 'ड' कारम्—'ठ' कारे उप० । ॐ 'ठ' कारम्—'ट' कारे उप० ।  
ॐ 'ट' कारम्—'अ' कारे उप० । ॐ 'अ' कारम्—'इ' कारे उप० ।  
ॐ 'इ' कारम्—'ज' कारे उप० । ॐ 'ज' कारम्—'छ' कारे उप० ।  
ॐ 'छ' कारम्—'च' कारे उप० । ॐ 'च' कारम्—'ड' कारे उप० ।  
ॐ 'ड' कारम्—'घ' कारे उप० । ॐ 'घ' कारम्—'ग' कारे उप० ।  
ॐ 'ग' कारम्—'ख' कारे उप० । ॐ 'ख' कारम्—'क' कारे उप० ।  
ॐ 'क' कारम्—'अः' कारे उप० । ॐ 'अः' कारम्—'अं' कारे  
उप० । ॐ 'अं' कारम्—'औ' कारे उप० । ॐ 'औ' कारम्—



वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, ( इति षोडश (१६) वारं जपित्वा ) ॥ भूमीजेन घनीकृत्य भस्म तत्कनकाण्डवत् ) लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, ( इति षोडश (१६) वारं जपित्वा ॥ विशुद्धमुकुराकारं ब्रह्मरन्ध्रगतं सरेत् ) ॥ आकाशादीनि भूतानि पुनरुत्पादयेत्ततः । अखण्डं ब्रह्म तस्मात्सात्प्रेरकः पुरुषस्तथा ॥ प्रकृतेर्महदाकारस्ततोऽहं त्रिगुणात्मकः । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्रेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्रेतः । रेतसः पुरुषः । स वा ऽप्य पुरुषोऽन्नरसमयः हँ सः सोऽहम् । कुण्डलीजीवमादाय परसङ्गात्सुधामयीम् । संस्थाप्य हृदयाम्मोजे मूलाधारगतं सरेत् ॥ इति भूतशुद्धिः ॥

२८५. अथ 'प्राणप्रतिष्ठा.'—अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः । ऋग्यजुःसामानि छन्दांसि । जगत्सृष्टिः प्राणशक्तिर्देवता । ओं बीजम् । ह्रीं शक्तिः । क्रौं कीलकम् । प्राणप्रतिष्ठापने विनियोगः—ॐ ब्रह्मविष्णुमहेश्वरऋषिभ्यो नमः—शिरसि । ऋग्यजुःसामच्छन्दोभ्यो नमः—मुखे । जगत्सृष्ट्यै प्राणशक्त्यै नमः—हृदये । ओम् बीजाय नमः—लिङ्गे । ह्रीं शक्तये नमः—पादयोः क्रौं कीलकाय नमः—सर्वाङ्गेषु । एवं न्यासं कृत्वा । ॐ अँ, कै, रँ, गँ, घँ, ङँ, ओँ—पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मने अङ्गुष्ठाभ्यां—नमः । ॐ ईँ, चँ, छँ, जँ, झँ, ञँ, ईँ—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मने तर्जनीभ्यां—नमः । ॐ उँ, टँ, ठँ, डँ, ढँ, णँ, उँ—त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणात्मन मध्यमाभ्यां—नमः । ॐ ऐँ, तँ, थँ, दँ, धँ, नँ, ऐँ—वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मने अनामिकाभ्यां—नमः । ॐ औँ, पँ, फँ, बँ, भँ, मँ, औँ—वचनादानगतिविसर्गानन्दात्मने कनिष्ठिकाभ्यां—नमः । ॐ अँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ, छँ, अः—मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तविज्ञानात्मने करतलकरपृष्ठाभ्यां—नमः । एवं हृदयादि । ( नाभेरारम्य पादान्तम् । 'ओँ' इति ) पाशबीजम् । हृदयादारम्य नाम्यन्तं 'ह्रीं' इति ) शक्तिबीजम् । ( म-

क्षिणकराङ्गुलिमूले । ॐ हं नमः—दक्षिणकराङ्गुल्यग्रे । ॐ चं नमः—वामवाङ्गुलिमूले । ॐ छं नमः—वामकूर्परे । ॐ जं नमः—वाममणिचन्द्रे । ॐ झं नमः—वामाङ्गुलिमूले । ॐ ञं नमः—वामकराङ्गुल्यग्रे । ॐ टं नमः—दक्षिणपादमूले । ॐ ठं नमः—दक्षिणजानुनि । ॐ डं नमः—दक्षिणगुल्फे । ॐ ढं नमः—दक्षिणपादाङ्गुलिमूले । ॐ णं नमः—दक्षिणपादाङ्गुल्यग्रे । ॐ तं नमः—वामपादमूले । ॐ थं नमः—वामजानुनि । ॐ दं नमः—वामगुल्फे । ॐ धं नमः—वामपादाङ्गुलिमूले । ॐ नं नमः—वामपादाङ्गुल्यग्रे । ॐ पं नमः—दक्षिणकुक्षौ । ॐ फं नमः—वामकुक्षौ । ॐ बं नमः—पृष्ठे । ॐ भं नमः—नाभौ । ॐ मं नमः—उदरे । ॐ यं त्वगात्मने नमः—हृदि । ॐ रं असृगात्मने नमः—दक्षिणांसे । ॐ लं मांसात्मने नमः—ककुदि । ॐ वं मेदात्मने नमः—वामांसे । ॐ शं अस्थ्यात्मने नमः—हृदयादि वामहस्ताग्रान्तम् । ॐ षं मज्जात्मने नमः—दक्षिणपादाग्रान्तम् । ॐ सं शुक्रात्मने नमः—हृदयादि पादान्तम् । ॐ हं आत्मशक्त्यात्मने नमः—हृदयादि जठरे । ॐ ङं जीवात्मने नमः—नाभ्यादि हृदयान्तम् । ॐ क्षं परमात्मने नमः—हृदयादि मस्तकान्तम् । ॐ छन्दःपुरुषाय नमः शिरसि ॥ इति बहिर्मातृकाः ॥ 'अर्पणम्'—अनेन यथाशक्त्या कृतेन भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठान्तर्मातृकाबहिर्मातृकान्यासाख्यकर्मणा अमुककर्माङ्गदेवतास्वरूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठान्तर्मातृकाबहिर्मातृकाप्रयोगः ॥

२८८. अथ 'प्राणप्रतिष्ठाप्रयोगः'—( सुवर्णरौप्यताम्रादिमूर्तीनां पापाणादिमूर्तीनां पार्थिवमूर्तीनां वा प्राणप्रतिष्ठां कारयेत् ॥ तत्रादौ यजमानः यथोचितकाले स्नानसन्ध्यादिविधिं सम्पाद्य अनन्तरं स्थाने उपविश्य नूतनमूर्तीनां प्रतिष्ठापनं कार्यम् । ) तद्यथा—'आचमनप्राणायामादिकृत्वा' सङ्कल्पः कार्यः । यथा—'सङ्कल्पः'—अथ पूर्वोद्धारित एवं-

गुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृ-  
तिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं मम सकलकुटुम्बानां क्षेमस्यैर्यापुरारोग्यै-  
श्वर्याभिवृद्ध्यर्थं ममाऽत्मनः अक्षय्यसुखप्राप्त्यर्थं पितृतो मातृतश्च  
दशपूर्वान्दशापरान् एकविंशतिपुरुषानुद्धर्तुं धर्मार्थकाममोक्षचतु-  
र्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं परमपदप्राप्तये आसां अमुकनूतनमूर्तीनां द-  
ङ्कघनादिदोषपरिहारार्थं मृत्तिकासंघट्टनादिदोषपरिहारार्थं वा अ-  
भ्युत्तारणपूर्वकं आसां अमुकनूतनमूर्तीनां जातकर्मदिपञ्चदशसं-  
स्कारपूर्वकदेवकलासान्निध्यार्थं प्राणप्रतिष्ठां करिष्ये ॥ (पश्चात्  
नूतनमूर्ती. ताम्रपात्रे यथोचितस्थाने वा निधाय पुष्पेण घृतेनाभ्यज्य  
उपरि जलधारां अधोलिखितमन्त्रैः कुर्यात् ॥ (पार्थिवमूर्तीस्तु पुष्पेण  
किञ्चिज्जलेनाभिषिञ्चेत्) ॥ 'अभिषिञ्चनम्'—ॐ समुद्रस्य त्वा  
व कुर्याग्ने परि श्रयामसि । पावकोऽअस्मभ्यं शिवो  
भव । १ ॥ हिमस्य त्वा । जरायुणाग्ने परिश्रया-  
मसि । पावकोऽअस्मभ्यं शिवो भव । २ ॥ उप-  
जम्नन्नुपवेतुसेवतरनुदीप्त्वा । अग्ने पितृमुपामसि म-  
ण्डूकि ताभिरागंहि सेमन्तो यज्ञम्पावकवर्णं शिव-  
कृधि । ३ ॥ अपामिदन्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।  
अन्यास्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यं शिवो  
भव । ४ ॥ अग्ने पावक । रोचिषामन्द्रयादे-  
वजिह्वया । आदेवान्वक्षि यक्षि च । ५ ॥ सनः पावक-  
दीदिवोऽग्ने देवा २ ॥ इन्द्रावह । उपयज्ञं हविश्च नः ।  
६ ॥ पावक यायश्चितयन्त्याकृपाक्षामन्त्रुरुचऽउवसो  
न भानुना । तूर्ध्वन्नयामन्त्रेतंशस्य नूरणं आयो घृणेन त-  
तृषाणोऽअजरः । ७ ॥ नमस्ते हरसे शोचिवे नम-  
स्तेऽअस्त्वर्चिषे । अन्यास्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पाव-  
कोऽअस्मभ्यं शिवो भव । ८ ॥ नृवदेव्येऽप्यसु-



स्तकादारभ्य हृदयान्तम् 'क्रौ' इति ) अङ्कुशबीजम् न्यसेत् ॥ अथ  
 'ध्यानम्'—रक्ताम्भोधिस्यपोतोष्ठसदरुणसरोजाधिरूढा कराब्जैः  
 पाशं कोदण्डमिक्षूद्भवमथ गुणमप्यङ्कुशं पञ्चबाणान् । विभ्राणा-  
 मृक्कपालं त्रिनयनलसिता पीनवक्षोरुहाढ्या देवी चालार्कवर्णा भ-  
 वतु सुखकरी प्राणशक्तिः परा नः ॥ ( शिरसि तथा हृदि करं  
 दत्त्वा ) ॐ आँ, ह्रीँ, क्रौँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, पँ, सँ, हँ, सः—  
 सोऽहम् प्राणा इह प्राणाः । ॐ आँ, ह्रीँ, क्रौँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ,  
 पँ, सँ, हँ, सः—जीव इह स्थितः । ॐ आँ, ह्रीँ, क्रौँ, यँ, रँ, लँ,  
 वँ, शँ, पँ, सँ, हँ, सः—सर्वेन्द्रियाणि बाह्यनस्त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाग्रा-  
 णवाक्पाणिपादपायूपस्थानीहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्याहा ।  
 ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ,  
 ( इति प्रणवस्य पञ्चदशावृत्तिः ( १५ ) कृत्वा ) अनेन मम देहस्य पञ्च-  
 दशसंस्काराः सम्पद्यन्ताम् । ( इत्युक्त्वा पश्चात् 'ॐ नमो भगवते  
 रुद्राय' ( इति त्रीन्प्राणायामान्कृत्वा ॥ यथा पर्वतधातूनां दोषान्दहति  
 पावकः । एवमन्तर्गतं पापं प्राणायामेन दहते ॥ ) इति प्राणप्रतिष्ठा ॥

२८६. 'अथान्तर्मातृकान्यासाः'—अस्य श्रीअन्तर्मातृकाम-  
 ञ्स्य । ब्रह्मा ऋषिः । मातृका सरस्वती देवता । गायत्री छन्दः ।  
 'हलो' बीजानि । स्वराः शक्तयः । 'क्षं' कीलकं मातृकान्यासजपे  
 विनियोगः—अं ब्रह्मरूपये नमः—आं शिरसि । ईं गायत्रीछ-  
 न्दसे नमः—ईं वदने । उं मातृकासरस्वतीदेवतायै नमः—ऊं  
 हृदये । एं हृत्स्थो बीजेभ्यो नमः—ऐं गुह्ये । ओं स्वरशक्तिभ्यो  
 नमः—औं—पादयोः । अं, क्षं—कीलकाय नमः—अः—  
 सर्वाङ्गेषु । इति मातृकाऋष्यादिन्यासाः ॥ ॐ अँ, ईँ, ऐँ, औँ, उँ, एँ,  
 औँ, आम्—अङ्गुष्ठाभ्यां—नमः । ॐ ईँ, चँ, छँ, जँ, झँ, वाँ, ईँ—  
 तर्जनीभ्यां—नमः । ॐ उँ, टँ, ठँ, डँ, ढँ, णँ, ऊँ—माध्यमाभ्यां  
 नमः । ॐ ऐँ, तँ, थँ, दँ, धँ, नँ, ऐँ—अनामिकाभ्यां—नमः । ॐ  
 ओँ, पँ, फँ, बँ, मँ, मँ, आँ—कनिष्ठिकाभ्यां—नमः । ॐ अँ,  
 यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, पँ, सँ, हँ, अः—करतलकरपृष्ठाभ्यां—नमः । एवं  
 हृदयादि ॥ अथ 'ध्यानम्'—पञ्चाशद्विपिभिर्विभज्य स्रग्दोहृत्पत्र-

वक्षस्थलां भास्वन्मौलिनिवद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्तनीम् । मुद्रा-  
मक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्यां च हस्ताभ्युजैर्विभ्राणां विशदप्रभां  
त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये । ( ततो दक्षिणकनिष्ठिकायाः आद्यं पर्वारम्य-  
वामाङ्गुष्ठाद्यपर्वपर्यन्तं षोडशसु पर्वसु षोडश स्वरान्विन्यस्य वामतर्जनी-  
मारम्य दक्षिणतर्जन्यन्तमङ्गुल्यग्रेषु चतुरश्रतुरो वर्णान् क्रमेण कादिसा-  
न्तान्विन्यस्याङ्गुष्ठयोः “ह्रौ” सर्वाङ्गुल्यग्रेषु क्षकारं विन्यसेत् ) यथा—ॐ  
अँ, आँ, ईँ, ईँ, उँ, ऊँ, ऋँ, ॠँ, लँ, लँ, एँ, ऐँ, ओँ, औँ, अँ, अँः ।  
कँ, खँ, गँ, घँ, ङँ, । चँ, छँ, जँ, झँ, ञँ, । टँ, ठँ, डँ, ढँ, णँ, । तँ,  
थँ, दँ, धँ, नँ, । पँ, फँ, बँ, मँ, मँ, । यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ,  
ळँ, क्षँ, ॥ इत्युक्त्वा पुनः पूर्वोक्तं मातृकान्यासं कुर्यात् ) ॥ ॐ अँ, आँ, ईँ,  
ईँ, उँ, ऊँ, ऋँ, ॠँ, लँ, लँ, एँ, ऐँ, ओँ, औँ, अँ, अः—इति षो-  
डशपत्रके—कण्ठे । ॐ कँ, खँ, गँ, घँ, ङँ, चँ, छँ, जँ, झँ, ञँ, टँ,  
ठँ,—इति द्वादशपत्रके—हृदि । ॐ ढँ, ढँ, णँ, तँ, थँ, दँ, धँ, नँ,  
पँ, फँ,—इति दशपत्रके—नाभौ । ॐ वँ, मँ, मँ, यँ, रँ, लँ—  
इति पदपत्रके—लिङ्गे । ॐ वँ, शँ, षँ, सँ,—इति चतुष्पत्रके—  
गुदे । ॐ हँ, क्षँ,—द्विपत्रके—भ्रुवोर्मध्ये ॥ ‘अथ ध्यानम्’—  
आधारे लिङ्गनाभौ प्रकटितहृदये तालुमूले ललाटे द्वे पत्रे षोडशारे  
द्वादशदशदले द्वादशार्द्धे चतुष्के । वासान्ते बालमध्ये ङ-फ-क-  
सहिते कण्ठदेशे स्वराणां हं, क्षं—तत्त्वार्थयुक्तं सकलदलगतं  
र्णरूपं नमामि ॥ १ ॥ इति अन्तर्मातृकाः ॥

२८७. अथ ‘बहिर्मातृकाः’—ॐ अँ नमः—केशान्ते । ॐ  
आँ-नमः—मुखे । ॐ ईँ नमः—दक्षिणनेत्रे । ॐ ईँ नमः—वाम-  
नेत्रे । ॐ उँ नमः—दक्षिणकर्णे । ॐ ऊँ नमः—वामकर्णे । ॐ  
ऋँ नमः—दक्षिणनासापुटे । ॐ ॠँ नमः—वामनासापुटे । ॐ  
लँ नमः—दक्षिणगण्डे । ॐ लँ नमः—वामगण्डे । ॐ एँ नमः—  
ऊर्ध्वोष्ठे । ॐ ऐँ नमः—अधरोष्ठे । ॐ ओँ नमः—ऊर्ध्वदन्तपट्टौ ।  
ॐ औँ नमः—अधोदन्तपट्टौ । ॐ अँ नमः—मूर्ध्नि । ॐ अः  
नमः—आस्ये । ॐ कँ नमः—दक्षिणबाहुमूले । ॐ खँ नमः—  
दक्षिणहृत्परे । ॐ गँ नमः—दक्षिणमणिबन्धे । ॐ घँ नमः—द-

षदेवेदुर्हिष देवेदुर्नु स देवे इदुर्दिदे वेद । \*९१३ ॥ ये  
 देवा देवानां यज्ञियां यज्ञियानां संवत्सुरीणमुपभा-  
 गमासते । अहुतादौ हविषो यज्ञेऽअस्मिन्स्वयम्पि-  
 चन्तु मधुनो घृतस्य । १०१३ ॥ ये देवा देवेष्वधि देव-  
 त्वमायुन्ये ब्रह्मणऽपुरऽएतारोऽअस्य । येऽयो नऽकृते  
 पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्याऽअधिस्तुषु ।  
 १११३ ॥ प्राणदाऽअपानदा आनुदा वृद्धोदा वरि-  
 षोदाऽ । अन्योऽस्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः-पावको ऽअ-  
 स्मभ्यः शिवो भव । १२१३ ॥ 'प्राणप्रतिष्ठा'—अस्य  
 श्रीप्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः । ऋग्यजुःसामा-  
 थर्वाणि चन्दासि । क्रियामयवपुः प्राणाख्या देवता । ओं—वी-  
 जम् । ह्रीं—शक्तिः । क्रौं कीलकम् । असां नूतनमूर्ती प्राण-  
 प्रतिष्ठापने विनियोगः—ॐ ओं, ह्रीं, क्रौं, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, पँ,  
 सँ, हँ, सः—सोऽहम् । असां नूतनमूर्तीनां प्राणाः इह प्राणाः ॥  
 पुनः—ॐ ओं, ह्रीं, क्रौं, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, पँ, सँ, हँ, क्षँ, हँ,  
 सः—सोऽहम् । असां नूतनमूर्तीनां जीव इह स्थितः ॥ पुनः—  
 ॐ ओं, ह्रीं, क्रौं, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, पँ, सँ, हँ, क्षँ, हँ, सः—  
 सोऽहम् । असां नूतनमूर्तीनां सर्वेन्द्रियाणि वाय्वनस्तपचक्षुःश्रोत्र-  
 जिह्वाघ्राणपाणिपादपायूपस्थानि इहैवागत्य सुरं चिरं तिष्ठन्तु  
 स्वाहा ॥ ॐ मनो जुतिर्जपतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञ-  
 मिमन्तनो चरिष्टं व्युज्जऽसमिमन्दधानु । विश्वेदेवास-  
 ऽइहमादयन्तामोऽम्पतिष्ठ । १३१३ ॥ एष वै प्रति-  
 ष्ठानाम यज्ञो यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्ठितं  
 भवति ॥ १४ ॥ ब्राह्मणमन्त्रः सुप्रतिष्ठितो भव ॥ देवसव्यकर्णे गायत्रीं  
 जपित्वा ॥ 'नेत्रोन्मीलनम्'—॥ \* ॐ सुत्रस्यासिकुनीन-  
 कश्चक्षुर्दाऽअसि चक्षुर्मै देहि । १५॥ ( नूतनमूर्तां गन्धादि-

पञ्चोपचारान् दत्त्वा पश्चात् संस्कारसिद्धये पञ्चदशप्रणवावृत्तीः कार-  
येत् ) ॥ यथा—ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ,  
ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॥ अनेन आसां अमुकनूतनमूर्तीनां  
जातकर्मगर्भाधानादि पञ्चदश संस्कारान् सम्पादयामि ( इति व-  
देत् ) ॥ 'प्रार्थना'—स्वागतं देवदेवेश मद्भाग्यात्त्वमिहाऽगतः । प्राकृतं  
त्वमदृष्टा मां बालवत्परिपालय । १ ॥ धर्मार्थकामसिद्ध्यर्थं स्थिरो भव शु-  
भाय नः । सान्निध्यं तु सदा देव स्वार्चायां परिकल्पय । २ ॥ भगवन्देव-  
देवेश त्वं पिता सर्वदेहिनाम् । येन रूपेण भगवन् त्वया व्याप्तं चराचरम्  
। ३ ॥ ज्ञानतोज्ञानतो वाऽपि यावद्विधिरनुष्ठितः । सा सर्वस्त्वं प्रसा-  
देन समग्रो भवतां मम । ४ ॥ "अर्पणम्"—अनेन अमुकनूतनमूर्तीं  
प्राणप्रतिष्ठादिकर्मकृतेन तेन श्री अमुकदेवता प्रीयतां न मम ॥ ॐ  
तत्सद्ब्रह्मा र्पणमस्तु ॥ ( एवं प्राणप्रतिष्ठां नूतनमूर्तीं कुर्यात् पश्चात्  
तस्याः षोडशोपचारादिपूजां कुर्यात् ) ॥ इति प्राणप्रतिष्ठाप्रयोगः ॥

२८९. 'कलशादिपूजा.' धर्मसारे—कलशं शङ्खघण्टे च पाद्या-  
र्घ्याचमनीयकम् । सम्पूज्य प्रोक्ष्य चाऽऽत्मानं पूजासम्भारमेव च ॥ 'ध्यायेद-  
भिमतां देवमूर्तिं सम्पूजयेत्ततः ॥ पूजासागरे—सुवासितजलैः पूर्णं सव्ये  
'कुम्भं' सुपूजयेत् । कलशस्येति मन्त्रेण तीर्थान्यावाहयेत्ततः ॥ शङ्खमद्भिः  
पूरयित्वा प्रणवेन च दक्षिणे । सम्पूज्य त्वं पुरेत्यादि मन्त्रेण प्रार्थयेत्ततः ॥  
तत्रास्तरे—महाभिषेकं सर्वत्र शङ्खेनैव प्रकल्पयेत् । सर्वत्रैव प्रशस्तो-  
ऽब्जः शिवसूर्यार्चनं विना ॥ मम नामाङ्किता 'घण्टा' सुदर्शनयुतां यदि ।  
ममाऽग्रे स्थापयेद्यस्तु तस्य देहे वसाम्यहम् ॥ घण्टां सम्पूज्य मध्ये त्वागमा-  
र्थमिति वादयेत् । जलैः पाद्यादिपात्राणि गायत्र्यादौ प्रपूजयेत् ॥ यामले-  
निवेशयेत्पुरोभागे गन्धं पुष्पं च भूषणम् । 'दीपं' दक्षिणतो दद्यात्पुरो नैव  
तु वामतः । वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे ॥ कालिकापुराणे—  
स्नाने घूपे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा । घण्टानादं प्रकुर्वीत तथा नीरा-  
जनेपि च ॥ विष्णुधर्मोत्तरे—घूपे नीराजने स्नाने पूजाकाले त्रिलेपने ।  
ममाऽग्रे वादयन् घण्टामुत्तमं उभते फलम् ॥ गौतमीये—उचोत्य दृष्टि-  
पर्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् । वादयन्वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्चयेत् ॥

२९०. 'ध्यानम्'. वाचस्पतौ—ध्यानं तु द्विविधं प्रोक्तं स-  
रूपारूपभेदतः । अरूपं तत्र यद्धानमवाच्यनसगोचरम् । अव्यक्तं सर्वतो  
व्याप्तमिदमित्यविवर्जितम् ॥ याज्ञवल्क्यः—समाहितेन मनसा चैतन्या-  
न्तरवर्तिना । आत्मनोऽभीष्टदेवानां ध्यानं ध्यानमिहोच्यते ॥

२९१. 'आवाहनम्.' वाचस्पतौ—कुर्यादावाहनं मूर्तौ मृन्मय्यां सर्वदैव हि । प्रतिमायां जले वह्नौ नावाहनविसर्जने ॥

२९२. 'पूजायां मुद्रालक्षणम्.' ज्ञानमालायाम्—देवता न च सन्तुष्टा सर्वदा संमुखी भवेत् । अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत्सेयं मुद्रा त्वावाहनी मता ॥ सङ्घय्य निक्षिपेत्सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता । अधोमुखी त्विर्यं चेत्स्यात्स्थापनी मुद्रिका मता ॥ प्रसृताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः श्लिष्टौ तु संमुखौ । कुर्यात्सहृदयं सेयं मुद्रा प्रार्थनसञ्ज्ञिका । इत्येवं सर्वदेवानां पूजने षट् प्रदर्शयेत् ॥

२९३. 'आसनम्.' कालिकापुराणे—आसनं प्रथमं दद्यात्सौम्यं दारुजमेव वा । बाह्वं वा चार्मणं कौशं मण्डलस्योत्तरेऽर्पयेत् ॥

२९४. 'आचमनम्'. आह्निककारिकासु—ज्ञाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा इति ॥

२९५. 'देवप्रतिमायां नित्यज्ञानविचारः.' प्रयोगपारिजाते—प्रतिमापट्टयन्त्राणां नित्यज्ञानं न कारयेत् । कारयेत्पर्वदिवसे यदा वा मलधारणम् ॥

२९६. 'पञ्चनद्यः.' वाचस्पतौ—भागीरथी समाख्याता यमुना च सरस्वती । किरणा धूतपापा च पञ्च नद्यः प्रकीर्तिताः ॥

२९७. 'पञ्चगव्यम्.' कृत्यकल्पतरौ—पञ्चगव्यं पवित्रं तु आहरेत्ताम्रमाजने । ( १ ) गायत्र्या चैव गोमूत्रं ( २ ) गन्धद्वारेण गोमयम् । ( ३ ) आप्यायस्वेति च क्षीरं ( ४ ) दधिक्राव्णेति वै दधि । ( ५ ) तेजोसि शुक्रमित्याज्यं ( ६ ) देवस्य त्वा कुशोदकम् ॥

२९८. 'पञ्चगव्यसंमेलनमध्याः.'—ॐ तत्सर्व्वितु ०।१३५ ॥ ॐ गन्धद्वारां दुराघर्षा नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपहृये त्रियम् । २ ( श्रीसूक्तमन्त्रः ) ॥ ॐ आप्यायस्व । समेतु ते शिष्यतः+सोमं धृष्यमम् । भवा द्यार्जस्य सङ्गुथे । ३१ ३२ ॥ ॐ दधिक्राव्णोऽअकारिषश्चिप्णोऽ

• (१) अयं नियमस्तु पञ्चगव्यप्रतिमादिषु बोद्धव्यः । यदि पञ्चगव्यमूना प्रतिमा वर्तते तर्हि तां निलमेव स्थापयेत् ॥ (२) जाताशीचान्ते मृताशीचान्ते उपाहमोरिषमिति-रुद्धमोरिषे च शरीरद्वयार्थं पञ्चगव्यप्राशनं कार्यम् ॥

रश्मस्य वृजिनः । सुरभिर्नो मुखाकरुत्प्रणुऽआयूँ  
वितारिषत् । ४<sup>३३</sup> ॥ \* \* ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृ-  
तमसि धामनामासि । प्रियन्देवानामना घृष्टन्देव-  
यजनमसि । ५<sup>११</sup> ॥ ॐ देवस्य-त्वा । सवितुऽप्रसुवे-  
श्विनोर्व्याहुभ्याम्पूज्णो हस्ताभ्याम् । \* \* ६<sup>१</sup> ॥

२९९. 'पञ्चगव्यप्राशनमन्त्रः'—यत्त्वगस्त्रिगतं पापं देहे ति-  
ष्ठति मामके ॥ प्राशनात्पञ्चगव्यस्य दहस्यगिरिवेन्धनम् ॥ १ ॥

३००. 'पञ्चामृतम्.' धन्वन्तरिः—गव्यमाज्यं दधि क्षीरं माक्षिकं  
शर्करान्वितम् । एकत्र मिलितं ज्ञेयं दिव्यं पञ्चामृतं परम् ॥

३०१. 'उद्वर्तनम्.'—रजनी संहदेवी च शिरीषं लक्ष्मणापि च ।  
सहभद्रा कुशाग्राणि उद्वर्तनमिहोच्यते ॥

३०२. 'सौभाग्यद्रव्यम्.'—हरिद्रा कुङ्कुमं चैव सिन्दूरादिसमेन्वि-  
तम् । फज्जलं फण्ठसूत्रादि सौभाग्यद्रव्यमुच्यते ॥

३०३. 'देवेष्वभिषेकविचारः.' रुद्रकल्पद्रुमे—साङ्गमादौ जपेद्भद्रं  
केवलान्नानि चान्तरे । साङ्गं सशीर्षकं चान्ते निरङ्गमिति केचन ॥  
अन्यच्च हेमाद्रौ कौशिकबौधायनौ—सद्यादि पञ्चवक्त्रांश्च रुद्रानेका-  
दशैव तु । जपित्वा सर्वरुद्रांश्च चमकाद्यं ततो जपेत् ॥ पुनरेतज्जपेत्सर्वं  
द्वितीयं चमकं तथा । 'रुद्रैकादशिनी' त्वेषा सर्वकामफलप्रदा ॥ सर्वपा-  
पक्षयकरी सर्वशान्तिप्रदायिनी । एकादशगुणा सैव 'रुद्र' इत्यभिधीयते ॥  
महानेकादशगुण 'स्त्वतिरुद्र' इहोच्यते । रुद्रं महातिरुद्रं च जपेत्कार्यस्य  
गौरवात् ॥ शातातपः—पञ्चैकादशिनीरुद्रो रुद्र एकादशरुद्रतः । एका-  
दशभिरेताभि 'महारुद्र'श्च कथ्यते ॥ एकादशमहारुद्रै 'रतिरुद्र' इति स्मृतः ॥  
शान्तिरक्षाकरे बौधायनः—(नमस्ते रुद्रमन्यव इत्येकादशानामनुवाकाना-  
मेकमेकं जपेदिति । सर्वेनमकान्पठित्वा एकैकं चमकानुवाकं पठेत् । ते-  
नैकरूपे सर्वचमकजपो न तु विभागः । तैरेकादशरुद्रैः 'रुद्री'त्युच्यते ।  
सैव 'लघुरुद्रः' रुद्रैकादशिनीति चोच्यते । ताभिरेकादशभि 'महारुद्रः' । तै-  
रेकादशावृत्ते 'रतिरुद्र' इति ॥ परं च—हेमाद्रौ रुद्रविधिः—माध्यन्दि-  
नफण्वादिशालिनां चमके एकादशानुवाकाभावाच्चमकानेकादशया विम-  
र्ज्यैकैकभागं नमकेषु योग्यैकादशिनीं कुर्यात् ) ॥ गणपती—गणपत्य-

२९१. 'आवाहनम्.' वाचस्पतौ—कुर्यादावाहनं मूर्तौ मृन्मय्यां सर्वदैव हि । प्रतिमायां जले वहौ नावाहनविसर्जने ॥

२९२. 'पूजायां मुद्रालक्षणम्.' ज्ञानमालायाम्—देवता न च सन्तुष्टा सर्वदा संमुखी भवेत् । अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत्सेयं मुद्रा त्वावाहनी मता ॥ सङ्ख्य निक्षिपेत्सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता । अधोमुखी त्वयं चेत्स्याद्व्यापनी मुद्रिका मता ॥ प्रसृताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः श्लिष्टौ तु संमुखौ । कुर्यात्सहृदयं सेयं मुद्रा प्रार्थनसंज्ञिका । इत्येवं सर्वदेवानां पूजने पद्मं प्रदर्शयेत् ॥

२९३. 'आसनम्.' कालिकापुराणे—आसनं प्रथमं दद्यात्सौम्यं दारुजमेव वा । वाङ्मं वा चार्मणं कौशं मण्डलस्योत्तरेऽर्पयेत् ॥

२९४. 'आचमनम्.' आह्निककारिकासु—ज्ञाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा इति ॥

२९५. 'देवप्रतिमायां नित्यस्नानविचारः.' प्रयोगपारिजाते—प्रतिमापट्टयन्त्राणां नित्यस्नानं न कारयेत् । कारयेत्सर्वदिवसे यदा वा मलधारणम् ॥

२९६. 'पञ्चनद्यः.' वाचस्पतौ—भागीरथी समाख्याता यमुना च सरस्वती । किरणा धूतपापा च पञ्च नद्यः प्रकीर्तिताः ॥

२९७. 'पञ्चगव्यम्.' कृत्यकल्पतरु—पूवाक्तं पंच द्रष्टव्यः ॥ हरेर्चाग्रभाजने । 'पञ्चपण्यम्.' ग्रन्थान्तरे—स्नानान्ते चार्पयेद्वस्त्रं देवानां यत्तिलकं सदा । प्रक्षालनं च दातव्यं पूजाफलमभीप्सुना ॥

३०५. 'देवे गन्धानुलेपनम्.' कालिकापुराणे वाचस्पतौ—चूर्णीकृतो वा घृष्टो वा दाहकर्पित एव वा । रसः संमर्दजो वापि प्राप्यज्ञोद्भव एव वा ॥ गन्धः पञ्चविधः श्रोको देवानां प्रीतिदायकः । गन्धचूर्णं गन्धपत्रचूर्णं सुमनसां तथा ॥ प्रक्षाल्यगन्ध उक्तानि पत्रचूर्णानि यानि च । तानि गन्धाह्वयानि स्युः स गन्धः 'प्रथमः' स्मृतः ॥ घृष्टो मलयजो गन्धः सरलश्च नमेरुणा । अगुरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीपते ॥ घृष्टा स घृष्टो गन्धोऽयं 'द्वितीयः' परिकीर्तितः । देवदार्वगुरुब्रह्मसालसाराण्यचन्दनाः ॥ प्रियादीनां च यो दग्ध्या गृह्यते दाहजो रसः । स दाहाकर्पितो गन्धः 'तृतीयः' परिकीर्तितः ॥ सगन्धः फारवी निल्वं गन्धिनी तिलकं तथा । प्रभृतीनां रसो

रश्मस्य ह्वाजिनः । सुरभिर्नो मुखाकरुत्प्रणऽआयूँ  
 पितारिषत् । ४<sup>३३</sup> ॥ \* \* ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृ-  
 तमसि धामनामासि । पृथन्देवानामना धृष्टन्देव-  
 यजनमसि । ५<sup>३१</sup> ॥ ॐ देवस्य-त्वा । सवितुऽप्सुवे-  
 श्विनोर्व्वाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् । \* \* ६<sup>१</sup> ॥

२९९. 'पञ्चगव्यप्राशनमन्त्रः'—यत्त्वगस्थितं पापं देहे ति-  
 ष्ठति मामके ॥ प्राशनात्पञ्चगव्यस्य दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥ १ ॥

३००. 'पञ्चासृतम्.' धन्वन्तरिः—गव्यमाज्यं दधि क्षीरं माक्षिकं  
 शर्करान्वितम् । एकत्र मिलितं ज्ञेयं दिव्यं पञ्चासृतं परम् ॥

३०१. 'उद्वर्तनम्.'—रजनी संहदेवी च शिरीषं लक्ष्मणापि च ।  
 सहभद्रा कुशाग्राणि उद्वर्तनमिहोच्यते ॥

३०२. 'सौभाग्यद्रव्यम्.'—हरिद्रा कुङ्कुमं चैव सिन्दूरादिसमन्वि-  
 तम् । फज्जलं कण्ठसूत्रादि सौभाग्यद्रव्यमुच्यते ॥

३०३. 'देवेष्वभिपेकविचारः.' रुद्रकल्पद्रुमे—साङ्गमादौ जपेद्बुद्धं  
 केवलज्ञानं चान्तरे । साङ्गं सशीर्षकं चान्ते निरङ्गमिति केचन ॥  
 अन्यच्च हेमाद्रौ कौशिकप्रौधायनौ—सद्यादि पञ्चवक्त्रांश्च रुद्रानेका-  
 दुरैकस्य च ॥ चित्ता तर्कमन्त्रश्च चमकाद्यं ततो जपेत् ॥ पुनरेतज्जपेत्सर्वं  
 स्नातेन मध्याह्ने निशि सन्ध्ययोः ॥ आशाचञ्चुः—सम्फलप्रदा ॥ सर्वपा-  
 ऽपि वा । तुलसी ये विचिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः शिरः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥  
 शालग्रामशिलार्चार्थं प्रत्यहं तुलसीक्षितौ । तुलसी ये विचिन्वन्ति धन्यास्ते  
 करपलवाः ॥ सङ्क्रान्त्यादौ निषिद्धेऽपि तुलस्यवचयः स्मृतः ॥ स्कान्दे—मन्त्रे-  
 णानेन यः कुर्यात्तुलसीदलसञ्चयम् । पूजनं वासुदेवस्य लक्षकोटिफलं लभेत् ॥

३०८. 'तुलसीपत्रग्रहणमन्त्रः'—तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं  
 केशवप्रिया । केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥ त्वदङ्गस-  
 म्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम् । तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मल-  
 विनाशिनी ॥

३०९. 'विल्वपत्रम्'. पाटले—त्रिजटापत्रकैकेन हेरम्भं हरिमर्च-  
 येत् । कैयल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यं  
 धूपदीपकौ । दत्त्वा यद्यत्फलं प्राप्यं तस्मात्कोटिगुणं भवेत् ॥ पत्रं वा यदि



वा पुष्पं फलं नेष्टमधोमुखम् । यथोत्पन्नं तथा देयं बिल्वपत्रमधोमुखम् ॥  
पण्मासानन्तरं बिल्वपत्रं पर्युषितं भवेत् । पूज्या एतेन वै देवाः सूर्यलम्बो-  
दरौ विना ॥

३१०. 'पूजायां ग्राह्यपुष्पाणि.' स्मृत्यन्तरे—समितुप्पकुशादीनि  
ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् । पङ्कजं पञ्चरात्रं स्यादशरात्रं च बिल्वकम् । एका-  
दशाहं तुलसी नैव पर्युषिता भवेत् । जाती शमी कुशाः फड्डु मल्लिक-  
करवीरजम् ॥ नागपुन्नागकाऽशोकरक्तनीलोत्पलानि च । चम्पकं बकुलं  
चैव पञ्च बिल्वं पवित्रकम् ॥ एतानि सर्वदेवानां सद्भाषाणि समानि च ॥  
अन्यच्च—बिल्वाऽपामार्गजातीतुलसिशमिशताकेतकीभृङ्गदूर्वामान्दाभोजा-  
हिदर्भासुनितिलतगरम्रक्षकहारमह्यः । चम्पाधारातिकुम्भीदमनमरुवका-  
बिल्वतोहानिशस्तास्त्रिशङ्खयेकार्यरीशोदधिनिधिवसुभूर्भूयमा भूय एवम् ॥  
'देवतानामतिप्रियाणि पुष्पाणि पत्राणि वा'—शङ्करस्य बिल्वपत्रम् ।  
विष्णोस्तुलसी । गणेशस्य दूर्वाङ्कुरः । अम्बाया नानाविधपुष्पाणि । सूर्यस्य  
रक्तं करवीरपुष्पम् ॥

३११. 'पञ्चपुष्पाणि.' देवीपुराणे—चम्पकाम्रशमीपद्मकरवीरं च  
पञ्चकम् ॥

३१२. 'पुष्पाभावे.' भविष्ये—अलामे तु सुपुष्पाणां पत्राण्यपि  
निवेदयेत् । पत्राणामप्यलामे तु तृणगुल्मौषधीरपि ॥ औषधीनामलामे तु  
भक्त्या भवति पूजनम् । यत्पुण्यं प्रतिपुष्ये तद्दशा स्वर्णविनिर्मिते ॥

३१३. 'वर्ज्यपुष्पाणि.' भविष्ये—कृमिकीटावपन्नानि क्षीर्णप-  
र्युषितानि च ॥ स्वयं पतितपुष्पाणि त्यजेदुपहितानि च ।  
मुकुलैर्नार्चयेद्देवमपक्वं न निवेदयेत् ॥ शृङ्गानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म  
कुर्वन्पतत्यधः । तद्दारी चैव नान्यान्वै निर्मात्यं तद्भवेत्तयोः ॥ तथा देवो-  
परि घृतं वामहस्ते घृतं च यत् । अधोवस्त्रघृतं चैव जलेन क्षालितं च  
यत् । देवतास्तत्र गृह्णन्ति पुष्पं निर्मात्यतां गतम् ॥ वार्तिके—नाहुष्ठैर्मे-  
र्दयेद्देवं नाऽधःपुष्पैः समर्चयेत् । कुशामैर्न क्षिपेत्तोयं वज्रपातसमं भवेत् ॥  
न शुष्कैः पूजयेद्देवं कुसुमैर्न महीगतैः । न विक्षीर्णदलैः शिष्टैर्नाशुभैर्ना-  
विकाशितैः ॥ पूतिगन्धोग्रगन्धीनि स्वल्गन्धीनि वर्जयेत् ॥ हारीतः—यानं

(१) निस्पृष्टार्थं परोपवनादेरपि ग्राह्यानि न च तत्परीर्यम् ॥ (२) उपहितानि  
गलादिभिः ॥

कृत्वा तु यत्किञ्चित्पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः । पितरस्तत्र गृह्णन्ति न गृह्णन्ति च देवताः ॥ उक्तं च — वस्त्रानीतं करानीतं स्वयं पतितमेव च । एरण्ड-  
पत्रैरानीतं न तस्य फलमाप्नुवेत् ॥ भट्टिः—अक्षतैर्नार्चयेद्विष्णुं न तुल-  
स्या विनायकम् ॥ न दूर्वया यजेद्गुग्गु नौन्मत्तेन दिवाकरम् ॥ ज्ञान-  
मालायाम्—नाक्षतैर्नार्चयेद्विष्णुं न तुलस्या गणाधिपम् । न दूर्वया यजे-  
द्देवीं विल्वपत्रैश्च भास्करम् ॥ उन्मत्तमर्कपुष्पं च विष्णोर्वर्ज्यं सदा बुधैः ।  
फलं च कृमिसंयुक्तं प्रयत्नाच्चद्विवर्जयेत् ॥

३१४. 'पञ्चरत्नानि.' धन्वन्तरीयनिघण्टौ—नीलकं वज्रकं चेति प-  
द्मरागश्च मौक्तिकम् । प्रवालं चेति विज्ञेयं पञ्चरत्नं मनीषिभिः ॥ अन्यच्च-  
सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकम् । एतानि रत्नपञ्चकमाख्यातमिति ॥  
कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकमिति ॥ अभावे सर्वरत्नानां हेम  
सर्वत्र योजयेत् ॥

३१५. 'पञ्चपल्लवानि.' ग्रन्थान्तरे—आम्रजम्बूकपिट्थानां बीज-  
पूरकविल्वयोः । गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥ शब्दचन्द्रि-  
कायाम्—अश्वत्थोदुम्बरप्लक्ष्मचूतन्यग्रोधपल्लवाः । पञ्चपल्लवमित्युक्तं सर्व-  
कर्मणि शोभनम् । तान्त्रिककर्मणि तु—पनसाग्रं तथाश्वत्थं वटं बकुल-  
मेव च इति ॥

३१६. 'धूपः.' वामने—हिरुका कङ्कणं दारु मल्लिकाऽगुरुवासिता ।  
शङ्खजातीफलं श्रीमल्लिया धूपा हरेरिमे ॥ आयुर्वेदे—घृतगुग्गुलुपाटीर-  
हेगरू ( भगरू ) शीरचन्दनम् । घनं लाक्षाकुष्ठनखं दशाङ्गः प्रोच्यते  
बुधैः ॥ शारदायाम्—गुग्गुलं सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम् । ह्रीवेरमगरुं  
कुष्ठं गुडं सर्जरसं घनम् ॥ हरीतकीं नखीं लाक्षा जटामांसी च शैलजाम् ।  
षोडशाद्रं विदुर्धूपं देवे पैत्र्ये च कर्मणि ॥ यथा गन्धं तथा देवि धूपं  
वद्याद्विचक्षणः । मध्यमानामिकाहुत्योर्मध्यभागे विधारयेत् ॥ अहुष्टाग्रेण  
देवेशि घृत्वा धूपं निवेदयेत् । तथा समर्पयेद्दूषं घण्टायाद्यजयस्वनैः ॥

३१७. 'दीपम्.' कालिकापुराणे—न मिश्रीरुत्य दद्यात्तु दीपं स्नेहे  
घृतादिषु । घृतेन दीपकं नित्यं तिलतैलेन वा पुनः ॥ ज्वालयेन्मुनिशार्दूल  
सन्निधौ जगदीशितुः । कार्पासवर्तिका ग्राह्या न दीर्घा न च सूक्ष्मका ॥

३१८. 'नैवेद्यपात्रम्.' पात्रे—हैरण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं मृन्मय-  
मेव च । पालाशं पद्मपत्रं वा पात्रं विष्णोरतिप्रियम् ॥

३१९. 'देवतानैवेद्यार्पणविधिः.' आश्वलायनः—वैश्वदेवं पुरा  
कृत्वा नित्ये चाभ्युदये तथा । स्वाभीष्टदेवतादिभ्यो नैवेद्यं च निवेदयेत् ॥  
अकृत्वा वैश्वदेवं तु नैवेद्यं यो निवेदयेत् । तदन्नं न च गृह्णन्ति देवा वि-  
ष्णवादयो भ्रमम् ॥ स्कान्दे—नानाव्यञ्जनसंयुक्तं रसपट्टैस्तु संस्कृतम् ।  
निवेद्याऽन्नं समाप्नोति फलं यज्ञाधिकं द्विजः ॥ ब्रह्मसंहितायाम्—तुलसी-  
गन्धपुष्पैश्च सम्पूज्याऽन्नं हरेः प्रियम् । सम्प्रोक्ष्यार्घ्यजलेनैव संरक्ष्यालेण  
सर्वदा । घेनुमुद्रां प्रदर्शय्य ततो देवं निवेदयेत् ॥ गौतमः—अथाऽमृतो-  
पहारणमसि स्वाहार्पयेज्जलम् । चन्द्रिकायाम्—प्राणापानव्यानोदानसमा-  
नास्तारपूर्वकाः । चतुर्थ्यामिव धृयुक्ताः प्राणमन्त्राः स्मृता इति ॥ भविष्ये—  
पानीयं चामृतीकृत्य परेशाय निवेदयेत् । मूलमन्त्रं ( गायत्रीमन्त्रं ) जपेन्न  
ततो नारायणात्मकम् ॥ अष्टोत्तरशतं चैव अष्टार्षिशतिमेव वा । क्षर्णं वि-  
मृश्य मतिमान् दद्यादाचमनं ततः । पात्रे—हविः शाल्योदनं दिव्यमाज्य-  
युक्तं च शर्कराम् । नैवेद्यं देवदेवाय यावकं पायसं तथा । नैवेद्यवस्त्वलाभे  
तु फलानि च निवेदयेत् । फलानामप्यलाभे तु तोयान्यपि निवेदयेत् ॥

३२०. देवताघृतशर्करादिनैवेद्यार्पणविधिः—ततः नैवेद्यं 'नाभ्या-  
आसी' दिति मन्त्रेण तुलसीदलेन सम्प्रोक्ष्य नैवेद्योपरि तत्तुलसीदलं निधाय  
घेनुमुद्रां प्रदर्श्य सव्यहस्तास्याहुलयः समानाः कृत्वा नैवेद्यमर्पयेत् । तद्यथा—  
ॐ प्राणाय स्वाहा ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा । ॐ  
उदानाय स्वाहा ॐ समानाय स्वाहा । इति समर्प्य । नैवेद्यमध्ये पानीयं  
दत्वा हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं करोद्धर्तनार्थं चन्दनं च समर्पयेत् ॥

३२१. सिद्धान्तसोपस्करनैवेद्यार्पणविधिः वैश्वदेवप्रयोगे द्रष्टव्यः ॥

३२२. 'नैवेद्यमक्षणविचारः.' पात्रे—द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिव-  
स्य न स्पृशेत्कचित् । लक्ष्येनैव निर्मास्यं कूपे सर्वं परित्यजेत् ॥ नैवेद्य-  
मन्नं तुलसीविमिश्रं विशेषतः पादजलेन सिक्तम् । योऽश्नाति नित्यं पुरतो  
मुरारेः प्राप्नोति वृक्षायुतफोटिपुण्यम् ॥ शिवनारदसंवादे—बाणलिङ्गे तु  
चण्डाशोर्न च निर्मात्यकल्पना । सर्वं बाणार्पितं ग्राह्यं शक्त्या भक्तैश्च ना

(१) निलशः पूजासमये शर्कराखण्डखाद्यादि नैवेद्य समर्प्य ॥ (२) ॐ ग्रहणे  
नमः इति वेचित् ॥

न्यथा ॥ ब्राह्माम्राह्मविचारोऽयं बाणलिङ्गे न विद्यते । तदर्पितं जलं चान्नं  
ब्राह्मं प्रसादसंज्ञया ॥ बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्ते हृदि स्थिते । चा-  
न्द्रायणसमं ज्ञेयं शम्भोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥ पादौ—मक्षिकापादमात्रं यः शिन-  
स्वमुपजीवति । लोमान्मोहात्स पच्येत कल्पान्तं नरके नरः ॥ पादस्कान्द-  
ब्राह्मपुराणसङ्ग्रहेषु—अनर्हं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशि-  
लालम् सर्वं याति पवित्रताम् । नैवेद्यं मे नरो भुक्त्वा शुद्धौ चान्द्रायणं चरेत् ॥

३२३. 'ताम्बूलम्.' पादौ—सुपूगं च सुपत्रं च चूर्णेन च सम-  
न्वितम् । दद्यात्तु द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं प्रीतिपूर्वकम् ॥

३२४. 'प्रदक्षिणाः.' बह्वृचपरिशिष्टे—एकां विनायके कुर्याद्दे-  
सूर्ये तिस्र ईश्वरे । चतस्रः केशवे कुर्यात्सप्ताश्वत्थे प्रदक्षिणाः ॥ अन्यत्र  
तु—एका चण्ड्या रवेः सप्त तिस्रः कार्या विनायके । हरेश्चतस्रः कर्तव्याः  
शिवस्यार्धप्रदक्षिणा ॥ वृषं चण्डं वृषं चैव सोमसूत्रं पुनर्वृषम् । चण्डं च  
सोमसूत्रं च पुनश्चण्डं पुनर्वृषम् । अपसव्यं यतीनां तु सव्यं तु ब्रह्मचारि-  
णाम् । सव्यापसव्यं गृहिणामेवं शम्भोः प्रदक्षिणा ॥ तथाग्नेय्ये—सव्यं  
अजेत्ततोऽसव्यं प्रनालं नैव रक्षयेत् ॥

३२५. 'मन्त्रपुष्पम्.' देवपूजाविधिः—नानासुगन्धपुष्पाणि यथा-  
कालोद्भवानि च । पुष्पाञ्जलिः शुभा देया देवताप्रीतये सदा ॥

३२६. 'साष्टाङ्गनमस्कारः.' ग्रन्थान्तरे—उरसा शिरसा दृष्ट्वा  
मनसा वचसा तथा । पद्भ्या कराभ्या जानुभ्या प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥

३२७. 'देवतीर्थविचारः'. हलायुधे—शिला ताम्रं तथा तोयं शङ्खः  
पुरुषसूक्तकम् । गन्धं घण्टा च तुलसीत्यष्टाङ्गं तीर्थमुच्यते ॥ स्का-  
न्दे—बुङ्कुमं चन्दनं पत्रं नैवेद्यं कुसुमं जलम् । शालग्रामशिलालम् तीर्थं  
कोटिशताधिकम् ॥ भविष्ये—विष्णुपादामिपिकं यः पात्रेणैव पिबेज्जलम् ।  
सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमा गतिम् ॥ यः पादसलिलं विष्णोः करेण  
पिबते यदि । स मृदो नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ पुलस्त्यः—  
शालग्रामशिलावारि सोमपानं दिने दिने । पात्रान्तरेण तद्वाद्य करेण सुरया  
समम् ॥ अगस्त्यः—शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके । प्रक्षेपणं  
प्रवुर्वीत ब्रह्महा स निगद्यते ॥ गरुडपुराणे—जलं न येन तुलसीवि-  
मिश्रं पादोदकं चकशिलासमुद्भवम् । नित्यं त्रिसन्ध्यं ह्रतते च गात्रं खगे-  
न्द्र ते धर्मवहिष्कृता नराः ॥ पादोदकं पिबेन्नित्यं नैवेद्यं भक्षयेद्दरेः । शेषं  
च मस्तके धार्यमिति वेदानुशासनम् ॥

३२८. 'निर्माल्यग्रहणविचारः।' पाद्ये—विष्णुदेहपरामृष्टं माल्यं पापहरं स्मृतम् । यो नरः शिरसा धत्ते स याति हरिमञ्जसा । ब्राह्मे—ब्रह्माङ्गलमं विप्रेभ्यो वैष्णवं च प्रदीयते । रुद्राङ्गलमममौ तु दहेत्सर्वं च तत्क्षणात् । शिष्टेभ्यस्त्वथ देवेभ्यो दत्तं दीनेषु निक्षिपेत् ॥

३२९. 'नवविधा भक्तिः।' पिप्पलायनः—श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ इति पुंसाऽपि तां विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ॥ क्रियते भगवत्यद्वा सोऽपि याति परां गतिम् ॥

३३०. 'उत्तरपूजाप्रकारः।' ब्राह्मणसर्वस्वे हलायुधः—नारायणमन्त्रस्य उत्तरनारायणऋषिः । पुरुषो देवता । आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभोऽत्येऽनुष्टुभौ । उत्तरपूजने विनियोगः—ॐ अद्भ्यः सम्भृत इत्यारम्भश्च ते लक्ष्मीश्च यद्वावित्यन्तैः पञ्चमैरुत्तरपूजा कर्तव्या ॥ ( एते पञ्चमङ्गा रुद्रे द्वितीयाध्याये द्रष्टव्याः ) ॥

३३१. 'पूजाफलम्.' शम्भुरहस्ये—स्वयं यजति चेद्देवमुत्तमा सोऽवरात्मजैः । मध्यमा या यजेद्भृत्यैरधमा याजनक्रिया ॥ भविष्ये—धर्मा जितधनक्रीतैर्यः कुर्यात्केशवार्चनम् । उद्धरेत्त्वेन सहितान्दशपूर्वान्दशां परान् ॥ महाभारते—कलौ कलिमलध्वंसं सर्वपापहरं हरिम् । येऽर्चयन्ति नरा नित्यं तेपि वन्द्या यथा हरिः ॥

देवागारम्.



३३२. 'अथ देवपूजाप्रयोगः.'— 'आचम्य प्राणानायम्य' ॥ 'सुशान्तिर्मवतु' 'मङ्गलोच्चारणम्'—ॐ स्वस्ति नुऽऽइन्द्रो

(१) अस्या. सूत्रायत्याः १ परिच्छदे ४६ पृष्ठे दक्षितकयेन 'आचमनप्राणाया-मादि' इवम् ॥

बृहद्भवाऽस्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाऽ । स्वस्ति नुस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिऽस्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । १३३ ॥

भुद्रङ्गणैर्भिऽशृणुयामदेवाः भुद्रम्पश्येमाक्षभिर्व्य-  
तत्राऽ । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳ संस्तुनूभिर्व्यशेम हि दे-  
वहितं यदायुः । २३३ ॥ तम्पत्नीभिरनुगच्छेम दे-  
वाऽपुत्रैर्व्रतैर्भिरुत वा हिरण्यैऽ । नाकैर्हृद्गुणानाऽसु-  
कृतस्य लोके तृतीये पृष्ठेऽधि रोचने दिवऽ । ३३३ ॥

‘नमस्काराः’—श्रीमन्महागणाधिपतये नमः । इष्टदेवताभ्यो नमः ।  
कुलदेवताभ्यो नमः । ग्रामदेवताभ्यो नमः । स्थानदेवताभ्यो  
नमः । वास्तुदेवताभ्यो नमः । वाणीहिरण्यगर्भाभ्यां नमः । श्री-  
लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः । श्रीउमामहेश्वराभ्यां नमः । शचीपुर-  
न्दराभ्यां नमः । मातापितृचरणकमलाभ्यां नमः । सर्वेभ्यो देवे-  
भ्यो नमः । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमो नमः । निर्विघ्नमस्तु ॥ सु-  
मुखैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः । लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो  
गणाधिपः ॥ धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः । द्वादशै-  
तानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥ विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे  
निर्गमे तथा । सङ्ग्रामे सङ्कटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते ॥ शुक्लाम्ब-  
रधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नयदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान-  
न्तये ॥ अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः । सर्वविघ्नहर-  
स्तस्यै गणाधिपतये नमः ॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।  
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति  
तेषाममङ्गलम् । येषां हृदिस्थो भगवान्मङ्गलायतनं हरिः ॥ तदेव-  
लम्बं सुदिनं तदेव ताराचलं चन्द्रचलं तदेव । विद्याचलं दैवचलं त-  
देव लक्ष्मीपते तेऽद्वियुगं स्मरामि ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कृतस्तेषां  
पराजयः । येषामिन्दीवरस्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥ यत्र योगी-  
श्वरः कृष्णो यत्र पार्यो धनुर्धरः । तत्र श्रीविजयो भूतिर्धुवा नीति-  
र्भर्तिर्मम ॥ सर्वेष्वात्मकार्येषु त्रयस्त्रिभुवनेश्वराः । देवा दिशन्तु नः

सिद्धिं ब्रह्मेशानजनार्दनाः ॥ विनायकं गुरुं भानुं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् । सरस्वतीं प्रणम्यादौ सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥ 'सङ्कल्पः'—  
 विष्णुर्विष्णुर्विष्णुः श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्त्तमानस्य अद्य ब्रह्मणः द्वितीये परार्धे श्रीश्वेतवाराहकल्पे वैवस्वत मन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे कलियुगे कलिप्रथमचरणे भारतवर्षे (भारतखण्डे) जम्बुद्वीपे रामक्षेत्रे परशुरामाश्रमे दण्डकारण्यदेशे श्रीगोदावर्याः पश्चिमदिग्भागे श्रीमल्लवणान्धेरुत्तरे तीरे श्रीशालिवाहनशाके चौदावतारे असिन्वर्तमाने अमुकनामसंवत्सरे अमुकाऽयं अमुकर्त्ता अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकवासरे अमुकतिथौ अमुकनक्षत्रे अमुकराशिस्थिते चन्द्रे अमुकराशिस्थिते श्रीसूर्ये अमुकराशिस्थिते देवगुरौ शेषेषु ग्रहेषु यथायथराशिस्थानस्थितेषु सत्सु एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं [ मम ऐश्वर्याभिवृद्ध्यर्थम् । अप्राप्तलक्ष्मीप्राप्त्यर्थम् । प्राप्तलक्ष्म्याश्चिरकालसंरक्षणार्थम् । सकलमनईप्सितकामनासंसिद्ध्यर्थम् । लोके वा सभायां राजद्वारे वा सर्वत्र यशोविजयलभादिप्राप्त्यर्थम् । इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सकलदुरितोपशमनार्थं ॥ तथा मम सभार्यस्य सपुत्रस्य सवान्धवस्य अखिलकुटुम्बसहितस्य सपशोः समस्तमयव्याधिजरापीडाभ्युपरिहारद्वारा आयुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्ध्यर्थम् । तथा मम जन्मराशेरखिलकुटुम्बस्य वा जन्मराशेः सकाशात् केचिद्विरुद्धचतुर्थार्थमद्वादशस्थानस्थितकूरग्रहास्तैः सूचितं सूचयिष्यमाणं च यत्सर्वारिष्टं तद्विनाशद्वारा एकादशस्थानस्थितवच्छुभफलप्राप्त्यर्थम् । पुत्रपौत्रादिसन्ततेरविच्छिन्नवृद्ध्यर्थम् । आदित्यादिनवग्रहानुकूलतासिद्ध्यर्थम् । तथा इन्द्रादिदशदिक्पालप्रसन्नतासिद्ध्यर्थम् । आधिदैविकाऽधिभौतिकाऽध्यात्मिकत्रिविधतापोपशमनार्थम् । धर्मार्थकाममोक्षफलावाप्त्यर्थं च ] ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताप्रीत्यर्थं यथाज्ञानेन यथामिलितोपचारद्रव्यैः पुरुषसूक्तेन ध्यानाऽवाहनादि षोडशोपचारैः पूजनमहं करिष्ये ॥ तत्रादौ (षोडशन्यासपूर्वकं पुरुषसूक्त-

( १ ) अयं सङ्कल्पः देवविशेषेण प्राक्तः ॥ ( २ ) एतत् ध्यानावाहनन्यासादि कृतानुष्ठमस्ति । विशेषस्तु शिवविष्णुब्रह्मादिदेवतोषयोगी यथायथा प्राक्तध्यानावाहनन्यासाः सन्ति ते च यथाविधि पठनीया इति ॥ ( ३ ) 'षोडशन्यासाः' तथा 'षोडशा-  
 न्यासाः' अनुक्रमेण ( ११० ) तथा ( ११२ ) श्लोके दृश्य्याः ॥

षोडशाङ्गन्यासपूर्वकं वा ) कलशादिपूजनं च करिष्ये ॥ 'कलशपू-  
जनम्' तत्रादौ—'कलशाञ्वाहनम्'—( सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि  
जलदा नदाः । आयान्तु देवपूजार्थं दुरितक्षयकारकाः । कलशस्य  
मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समाश्रितः । मूले तत्र स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृ-  
गणाः स्मृताः । कुक्षौ तु सागराः सर्वे सप्तद्वीपा वसुन्धरा । ऋग्वेदोऽथ  
यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः । अङ्गैश्च सहिताः सर्वे कलशं तु समाश्रि-  
ताः ॥ )—ततो—'वरुणाञ्वाहनम्'—ॐ तत्त्वा । यामि ब्र-  
ह्मणा ब्रह्मन् दमानुस्तदाशास्ते यजमानो हविर्द्धि+ । अहं-  
दमानो वरुणे हवोऽभ्युरुशः सुमानुऽआयुः प्रमोषीऽ ।  
४५ ॥ ( असिन्कलशे वरुणं साङ्गं सपरिवारं सायुधं सशक्तिकमावा-  
हयामि ॥ ) ततः—'कलशप्रार्थना'—देवदानवसंवादे मध्यमाने महोर्दधौ ।  
उत्पन्नोऽसि सदा कुम्भ विष्टुतो विष्णुना स्वयम् । त्वत्तोये सर्वतीर्थानि  
देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः । त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रति-  
ष्ठिताः । शिवः स्वयं त्वमेवाऽसि विष्णुस्त्वं च प्रजापतिः । आदित्या व-  
सवो रुद्रा विश्वेदेवाः सपैतृकाः । त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेऽपि यतः कामफल-  
प्रदाः । त्वत्प्रसादादिमां पूजां कर्तुमीहे जलोद्भव । साङ्गिध्वं कुरु मे देव  
प्रसन्नो भव सर्वदा । प्रसन्नो भव । वरदो भव ॥—ॐ भूर्भुवःस्वः कल-  
शस्यवरुणाय नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थं गन्धाक्षतपुष्पाणि  
समर्पयामि । नमस्करोमि ॥ अनन्तरं कलशोदकेन पूजाद्रव्याणि तथा-  
ऽत्मानं च 'अपवित्र' 'आपोहिष्ठा' इत्यादिमन्त्रेण वा सम्प्रोक्ष्य यथा—  
अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं  
स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ ॐ आपोहि । द्वा मयो भुवस्तान्  
ऽजुर्जे दधातन । मुहेरणायु चक्षसे । ५१ ॥ यो वं+  
शिवर्तमो रसुस्तस्य भाजयते हन+ । उशुतीरिव मा-  
तरं+ । ६१ ॥ तस्माऽअरङ्गमामवो यस्य क्षयाय  
जिह्वय । आपोऽजुनयथा च नऽ । ७१ ॥ पश्चात्क-



लशमुद्रां प्रदर्श्य ॥ 'शङ्खपूजनम्'—(शङ्खादौ चन्द्रदैवत्वं कुक्षौ वरुण-  
देवता । पृष्ठे प्रजापतिश्चैव अग्रे गङ्गा सरस्वती । त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि  
वासुदेवस्य चाज्ञया । शङ्खे तिष्ठन्ति विम्रेन्द्र तस्माच्छङ्खं प्रपूजयेत् । त्वं पुरा  
सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे । निर्मितः सर्वदेवैश्च पाञ्चजन्यं नमोऽस्तु  
ते । पाञ्चजन्याय विद्महे पावमानाय धीमहि । तन्नः शङ्खः प्रचोदयात् ॥)—  
ॐ अग्निर्ऋषिः पर्वमानुः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमी-  
महे महागुयम् \* \* । ८२ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः शङ्खस्यदेव-  
तायै नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थं गन्धपुष्पाणि समर्पयामि  
नमस्करोमि । शङ्खमुद्रां प्रदर्श्य ॥ 'घण्टापूजनम्'—(आगमार्थं तु देवानां  
गमनार्थं तु रक्षसाम् । घण्टानादं प्रकुर्वीत पश्चाद् घण्टां प्रपूजयेत्)—  
ॐ सुपुणोसि । गुरुत्कमांस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्र्यक्षुर्धृह-  
द्रथन्तरे पुक्षौ । स्तोमऽआत्कमा छन्दाः०स्यङ्गानि यजूं  
षिनाम । सामं ते तनुर्धामदेव्यं व्येज्ञा युक्षियम्पुष्टन्धि-  
ण्याः शुफाः ॥ सुपुणोसि गुरुत्कमान्दिवङ्गच्छ स्व+प-  
त । ९१ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः घण्टास्थाय गरुडाय नमः आवाहयामि ।  
सर्वोपचारार्थं गन्धपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि । घण्टामुद्रां प्र-  
दर्श्य ॥ [अथ 'क्षेपकम्'—ततो—'दीपपूजनम्'—(भक्त्या दीपं प्रयच्छा-  
मि देवाय परमात्मने । त्राहि मां निरयाद्वोरादीपज्योतिर्नमोऽस्तु ते ॥)]—  
ॐ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्यो-  
तिर्ज्योतिःसूर्यः स्वाहा अग्निर्ब्रह्म ज्योतिर्ब्रह्म  
स्वाहा सूर्यो ब्रह्म ज्योतिर्ब्रह्म स्वाहा । ज्योतिःसूर्यः  
सूर्यो ज्योतिःस्वाहा । १०३ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः दीपस्यदेव-  
तायै नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थं गन्धाक्षतपुष्पाणि सम-  
र्पयामि नमस्करोमि ॥ 'पञ्चायतनध्यानम्'—तत्रादौ—'गणपति-  
ध्यानम्'—श्वेताङ्गं श्वेतवर्णं सितकुसुमगणैः पूजितं श्वेतगन्धैः  
क्षीराब्धौ रत्नदीपैः सुरनरतिलकं स्तर्षिहासनसम् । दोर्भिः पाशाङ्कुशा-

(१) 'कलशमुद्राः' (५१) पृष्ठे द्रष्टव्याः ॥ (२) शङ्खे जलपूरणानन्तरं ज्ञेयात् । (३)-  
'शङ्खमुद्राः' (५२) पृष्ठे द्रष्टव्याः ॥ (४) 'घण्टामुद्राः' (५२) पृष्ठे द्रष्टव्याः ॥

ज्ञाभयवरमनसं चन्द्रमौलिं त्रिनेत्रं ध्यायेच्छान्त्यर्थमीशं गणपतिममलं श्री-  
 समेतं प्रसन्नम् ॥) — ॐ नमो गुणेश्वर्यो । गुणपतिश्च्यश्च वो नमो  
 नमो ध्यातेष्व्यो ध्यातपतिश्च्यश्च वो नमो नमो गृत्सेष्व्यो  
 गृत्सेपतिश्च्यश्च वो नमो नमो द्विरूपेष्व्यो द्विश्चरूपे-  
 ष्व्यश्च वो नमो नमोऽसेनाष्व्यः । ११<sup>१६</sup> ॥ 'देवीध्यानम्'—  
 (नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः । नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः  
 प्रणताः स ताम् ॥) — ॐ मनसुऽङ्काममाकूतिं द्वाचऽसुत्य-  
 मशीय । पशूनां रूपमन्त्रस्य रसो यशुऽश्रीऽश्रयता-  
 म्मयि स्वाहा । १२<sup>३६</sup> ॥ 'विष्णुध्यानम्'—(शान्ताकारं भुज-  
 गशयनं पद्मनाभं सुरेशं विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम् । ल-  
 क्ष्मीकान्तं फलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलो-  
 कैकनाथम् ॥) — ॐ द्विष्णोऽरराटमसि द्विष्णोऽङ्घ्रपञ्चेस्तथो  
 द्विष्णोऽस्यूरसि द्विष्णोर्ध्वोसि । वैष्णवमसि द्विष्णवे  
 च्छा । १३<sup>११</sup> ॥ 'शिवध्यानम्'—(ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरि-  
 निभं चारुचन्द्रावतंसं रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगधराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।  
 पद्मासीनं समन्तात्स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्ति वसानं विश्वाद्यं विश्ववन्द्यं नि-  
 खिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥) — ॐ नमस्ते रुद्र मुन्यवऽडुतो  
 तुऽद्ववे नमः+बाहुष्व्यामुत ते नमः+ । १४<sup>१६</sup> ॥ 'सूर्यध्या-  
 नम्'—ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्नि-  
 विष्टः । केयूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥) —  
 ॐ सूर्यं रश्मिर्हारिकेशं पुरस्तात्सविताज्योतिरुद-  
 याँ ॥ अजस्रम् । तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्त्स-  
 म्पशुन्तिश्च भुवनानि शोषाः । १५<sup>१६</sup> ॥ 'पञ्चायतदे-  
 वतावाहनम्'—तत्र 'गणपतेरावाहनम्'—(आवाहयेत्तं गणराजदेवं  
 रक्तोत्पलभासमशेषवन्धम् । विघ्नान्तकं विघ्नहरं गणेशं भजामि रौद्रं स-  
 हितं च सिद्ध्या ॥) — ॐ गुणानान्त्वा । गुणपतिं हवामहे  
 प्रियाणान्त्वा प्रियपतिं हवामहे निधीनान्त्वा नि-

धिपतिं हवामहे वसो मम । आहमंजानि गर्भधमा-  
 त्तमंजासि गर्भधम् । १६१ ॥ 'देव्या आवाहनम्'—(श्या-  
 माङ्गी शशिशेखरां निजकरैर्दानं च रक्तोत्पलं रत्नाब्जं फलशं परं भयहरं  
 सन्निभ्रतीं शाश्वतीम् । मुक्ताहारलसत्पयोधरनतां नेत्रत्रयोल्लासिनीमाग-  
 हेत्सुरपूजितां हरवधूं रक्ताकरविन्दसिताम् ॥ )—ॐ \* अम्बेऽअम्बि-  
 केम्बालिके नमां नयति कञ्चु न । स संस्त्यश्चुकऽ सु-  
 भद्रिकाङ्गाम्पीलवासिनीम् । १७१ ॥ 'विष्णोरावाहनम्'—  
 (आवाहयेत् गरुडोपरि स्थितं रमार्धदेहं सुरराजवन्दितम् । फंसान्तकं च-  
 क्रगदाब्जहस्तं भजामि देवं वसुदेवसूनुम् ॥)—ॐ इदं द्विष्णुर्विचक्रमे  
 त्रेधा निर्दधे पुदम् । स मूढमस्य पाशं सुरे स्वाहा । १८१ ॥  
 'शिवस्यावाहनम्'—(एषेहि गौरीश पिनाकपाणे शशाङ्कमौले वृषभा-  
 धिरूढ । देवाधिदेवेश महेश नित्यं गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥) । ॐ  
 नर्म+शम्भुवाय । च मयो भुवाय च नर्म+ शङ्कराय च  
 मयरक्षुराय च नर्म+शिवाय च शिवतराय च । १९१ ॥  
 'सूर्यावाहनम्'—(आवाहयेत् द्विभुजं दिनेशं सप्ताश्ववाहं शुभणि महेशम् ।  
 सिन्दूरवर्णप्रतिमावभासं भजामि सूर्यं कुलवृद्धिहेतोः )—ॐ आकृष्णेन  
 रजसा वर्तमानो निवेशयन्मृतममर्त्यञ्च । हिरण्ययेन  
 सविता रथेनादेवो याति भुवनानि पश्यन् । २०१ ॥  
 [ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः आवाहनं  
 समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ] ॥ 'आवाहनम्'—आगच्छ भगवन्देव  
 स्थाने चात्र स्थिरो भव । यावत्पूजां करिष्यामि तावत्त्वं सन्निधो भव )—  
 ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषऽ । सहस्राक्षऽसहस्रपात् । सभू-  
 मिऽसुर्व्वतस्पृत्वात्यतिष्ठदशाङ्गुलम् । २११ ॥ ॐ  
 भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः आवाहनपूर्वकं  
 ध्यानं समर्पयामि ॥ 'आसनम्'—(रम्यं सुशोभनं दिव्यं सर्वसौख्यकरं  
 शुभम् । आसनं च मया दत्तं गृहाण परमेश्वर ॥)—ॐ पुरुषऽएवेदऽ

सर्वं यज्जुतं यच्च भ्राष्ट्रम् । उतामृतचक्षेशानो य-  
 दनेनाति रोहति । २२ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकप-  
 ञ्चायतनदेवताभ्यो नमः आसनं समर्पयामि ॥ 'पाद्यम्'—(उष्णो-  
 दकं निर्मलं च सर्वसौगन्ध्यसंयुतम् । पादप्रक्षालनार्थाय दत्तं ते प्रतिगृ-  
 ह्यताम् ॥)—ॐ एतावानस्य । महिमा तो जयायांश्च पू-  
 र्व्वष्टं । पादोऽस्य त्रिधा भूतानि त्रिपादस्यामृतन्दिवि ।  
 २३ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पाद्यं  
 समर्पयामि ॥ 'अर्घ्यम्'—अर्घ्यं गृहाण पवश गन्धपुष्पाक्षतैः सह ।  
 करुणाकर मे देव गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥)—ॐ त्रिपादूर्ध्वऽउदै-  
 र्पुरुषं पादोऽस्येहा भवत्पुनः । ततो त्रिष्वङ्गाक्काम-  
 तसाशनानशुनेऽभि । २४ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमु-  
 कपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः अर्घ्यं समर्पयामि ॥ 'आचमनम्'—  
 (सर्वतीर्थसमायुक्तं सुगन्धि निर्मलं जलम् । आचम्यतां मया दत्तं गृहीत्वा  
 परमेश्वर ॥)—ॐ ततो विराडजायत विराजोऽधिपूरुषं ।  
 स जातोऽअर्यरिज्यत पञ्चाद्भूमिमध्ये पुरः । २५ ॥ ॐ  
 भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः आचमनीयं  
 समर्पयामि ॥ 'स्नानम्'—(गङ्गासरस्वतीरेवापयोष्णीनर्मदाजलैः ।  
 स्नापितोऽसि मया देव तथा शान्तिं कुरुष्व मे ॥)—ॐ तस्माद्यज्ञा-  
 त्सर्वहुतं सम्भृतमृषदाज्यम् । पशून्तांश्चक्रे वायुव्या-  
 नारुण्याग्राम्याश्च ये । २६ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअ-  
 मुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः स्नानं समर्पयामि ॥ [अथ 'क्षेपकम्'—  
 'पञ्चामृतस्नानम्'—(एकमन्त्रेण पञ्चामृतस्नानम्)—(पयो दधि घृतं  
 चैव मधु च शर्करायुतम् । पञ्चामृतं मयानीतं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—  
 ॐ पञ्चनुद्यं सरस्वतीमर्पयन्ति स स्रोतसः । सरस्वती  
 तु पञ्चधा सो देशे भवत्सरित् । २७ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः  
 श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पञ्चामृतस्नानं समर्पयामि ॥ पञ्चा-  
 मृतस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचम-

नीयं समर्पयामि ॥ अथवा 'पृथग्मन्त्रेण पञ्चामृतस्नानम्'—तत्र—'पयःस्नानम्'—(कामधेनुसमुत्पन्नं सर्वेषां जीवनं परम् । पावनं यज्ञहेतुश्च पयः स्नानार्थमर्पितम् ॥)—ॐ पयः+पृथिव्यास्पयऽओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयोधाऽं । पयस्वतीऽं प्रदिशः सन्तु मह्यम् । २८<sup>३६</sup> ॥

ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पयःस्नानं समर्पयामि । पयःस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'दधिस्नानम्'—(पयसस्तु स-मुद्भूतं मधुरागलं शशिप्रभम् । दध्यानीतं मया देव स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)

ॐ दधिक्लाङ्गणोऽअकारिपञ्चिष्णोऽरश्मस्य वृजिर्नः । सूरभिनो मुखीकरुष्मणऽआर्यूँषि तारिषत् । २९<sup>११</sup> ॥

ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः दधिस्नानं समर्पयामि । दधिस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'घृतस्नानम्'—(नवनीतसमुत्पन्नं सर्वसन्तोषकारकम् । घृतं तुभ्यं प्रदास्यामि स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—

ॐ घृतमिमिक्षे । घृतमस्य योनिर्धुते श्रुतो घृतम्ब-स्य धाम । अनुष्णवधमावह मादयस्व स्वाहा कृतं वृषभ वक्षि हुव्यम् । ३०<sup>१८</sup> ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतन-देवताभ्यो नमः घृतस्नानं समर्पयामि । घृतस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'मधु-स्नानम्'—(तरुपुष्पसमुद्भूतं सुखाढु मधुरं मधु । तेजःपुष्टिकरं दिव्यं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ मधुव्याताऽघृताय ते मधुक्ष-

रन्ति सिन्धवऽं । माक्षीर्नऽसन्त्वोषधीऽं । ३१<sup>१३</sup> ॥ मधुनक्लमुतोषसो मधुमुत्पार्थिवऽरजः । मधुद्वयोर-स्तु नऽपिता । ३२<sup>११</sup> ॥ मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमारऽं । अस्तु सूर्यः । माक्षीर्गावो भवन्तु नऽं । ३३<sup>१३</sup> ॥

ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः मधुस्नानं सम-

र्पयामि । मधुस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'शर्करास्नानम्'—(इक्षुसारसमुद्भूता शर्करा पुष्टिकारिका । मलापहारिका दिव्या स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—  
 ॐ अ॒पा॒ं॒र॒स॒मु॒द्र॒य॒सु॒ः स॒ख्ये॑ स॒न्त॑ सु॒मा॒हि॒त॒म् । अ॒पा॒ं॒र॒स॑स्य॒ यो र॒स॒स्तं॑ द्यौं गृ॒ह्णा॒म्यु॒त्त॒म॒र्मु॒प॒या॒म॒ गृ॒ही॒तो॒सी॒न्द्रा॒य॒ स्वा॒ जुष्टं॑ गृ॒ह्णा॒म्ये॒व ते॒ यो॒नि॒रि॒न्द्रा॒य॒ स्वा॒ जुष्टं॑ त॒म॒म् । ३४१ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः शर्करास्नानं समर्पयामि । शर्करास्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'पष्ठं गन्धोदकस्नानम्'—(मलयाचलसम्भूतं चन्दनागरसम्भवम् । चन्दनं देवदेवेश स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ गन्धं॑ द्वा॒रां दू॒रा॒ध॒र्षा॑ नित्यपुष्टं करीषिणीम् ॥ ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपहृये श्रियम् ॥ ३५ ॥ (लक्ष्मीसूक्तमन्त्रः) ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पष्ठं गन्धोदकस्नानं समर्पयामि ॥ पष्ठगन्धोदकस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'उद्वर्तनस्नानम्'—(नानासुगन्धिद्रव्यं च चन्दनं रजनीयुतम् । उद्वर्तनं मया दत्तं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ अ॒हु॒शु॒नां॑ ते । अ॒हु॒शु॒ः पृ॒थ॒य॒ता॒म्प॒रु॒षा॒प॒रु॒ः । गु॒न्ध॒स्ते॒ सो॒म॒म॒व॒तु॒ म॒दा॒य॒ र॒सो॒ऽअ॒ज्यु॒त॑ ॥ ३२१ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः उद्वर्तनस्नानं समर्पयामि ॥ उद्वर्तनस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनं समर्पयामि । 'विशेषम्'—ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पञ्चामृतादिस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ ततः—'पञ्चामृतादिस्नानाङ्गपूजा'—ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः वस्त्रोपवस्त्रार्थं अक्षतान् समर्पयामि । यज्ञोपवीतार्थं अक्षतान् समर्पयामि । गन्धं समर्पयामि । नानापरिमलसौभाग्यद्रव्याणि समर्पयामि । यथा ऋतुकालोद्भवपुष्पाणि समर्पयामि ।

धूपं दर्शयामि । दीपं दर्शयामि । 'शर्करोपहारनैवेद्यम्'—ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहा । नैवेद्यं समर्पयामि । नैवेद्यान्ते हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं च समर्पयामि । करोद्धर्तनार्थं चन्दनं समर्पयामि । मुखवासानर्थं पूगीफलताम्बूलं समर्पयामि । हिरण्यमुद्रादक्षिणां समर्पयामि । कर्पूर-  
 आरार्तिक्यं दर्शयामि । प्रदक्षिणाः समर्पयामि । मन्त्रपुष्पयुक्तनमस्कारं समर्पयामि । 'विशेषार्घ्यः'—रक्ष रक्ष गणाध्यक्ष रक्ष त्रैलोक्यरक्षक । भक्तानामभयं कर्ता प्राप्ता भव भवार्णवात् । वरद त्वं वरं देहि याञ्छितं याञ्छितार्थद । अनेन सफलार्घ्येण फलदोऽस्तु सदा मम ॥ प्रार्थनां समर्पयामि ॥ 'अर्पणम्'—अनेन पञ्चामृतादिस्नानाङ्गभूतपूजा-  
 कृतेन ॐ मूर्धेयः स्वः श्रीभुवः प्रसादयतनदेवताः प्रीयतां न मम ॥ ( निः-  
 माल्यं विसृज्य । पुनश्च पञ्चायतनदेवताभ्यो गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्प्य ॥ )  
 ततः—'अभिषेकः' कार्यः । स च यथा—हरिः ॐ—ॐ सह-  
 स्त्रशीर्षा० । ३३ ११ ॥ पुरुषऽए । ३४ ११ ॥ एतावान० ।  
 ३५ ११ ॥ त्रिपादूर्ध्वऽ० । ३६ ११ ॥ ततो विराड० ।  
 ३७ ११ ॥ तस्माद्यज्ञात्सं० । ३८ ११ ॥ तस्माद्यज्ञात्संघ-  
 हुतऽञ्चचुंसामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे त-  
 स्ममाद्यज्ञस्तस्मादजायत । ३९ ११ ॥ तस्मादश्वाऽअ-  
 जायन्त ये के चोभयादतऽ । गावो ह जज्ञिरे तस्मा-  
 स्तस्माज्जाताऽअजावयः+ । ४० ११ ॥ तं स्युज्जम्बुहिषि  
 प्यौक्षुर्नपुरुषञ्जातमंग्रतऽ । तेन देवाऽअयजन्त साह्वया  
 ऽञ्चपयञ्च ये । ४१ ११ ॥ यत्पुरुषं व्यदधुऽकतिधा व्यक-  
 ल्पयन् । मुखद्विमस्यासीत्किम्वाह किमूपादाऽउ-  
 च्येते । ४२ ११ ॥ ब्राह्मणोस्य मुखमासीद्वाह राजान्य-  
 कृतऽ । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः+पुण्यांशुद्रोऽअजायत ।

(१) पश्चात् स्नापनधारापात्राय गन्धाक्षतपुष्पं समर्प्य । तदनन्तरमभिषेकार्थं देवानां गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयेत् । शालिग्रामोपति आसनार्थं पूजार्थं च तुलसीदलं तद्वत्समर्प्य । शम्भोरासनार्थं च विल्वपत्रं समर्पयेत् ॥

४३॥ ॥ चन्द्रमा मनसो ज्ञातश्चक्षोऽसूर्योऽजयायत ।  
 श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत । ४४॥ ॥  
 नाभ्याऽआसीदुन्तरिक्षं शीर्ष्णोदयोऽसमवर्तत । पुण्या-  
 म्भूमिर्दिशुऽश्रोत्रात्तथा लोकारं ॥ ५३॥ ॥ अकल्पयन् ।  
 ४५॥ ॥ यत्पुरुषेण हविषा देवा युज्जमतन्वत । वृसन्तो  
 स्यासीदाज्यं धीममऽदुच्छांशुरहविः । ४६॥ ॥ सप्त-  
 म्यां सन्नपरिधयस्त्रिऽसुप्तसमिधं कृताः । देवा यद्वयज्ञ-  
 न्तन्वानाऽअवद्वन्पुरुषम्पशुम् । ४७॥ ॥ युजेन युज-  
 मयजन्त देवास्तानि धर्माणि पृथुमान्यासन् । ते हु-  
 नाकम्महिमानं सचन्त यन्न पूर्वं साध्याऽसन्ति देवाः ।  
 ४८॥ ॥ अत्रावसरे शहूपरितोदकेन—ॐ इदं त्रिष्णुर्ब्रिचक्रमे  
 त्रेधा निदधे पुदम् । स मूढमस्य पातंसुरे स्वाहा । ४९॥ ॥  
 इति मन्त्रेण शालिग्रामं स्थापयेत् ॥ पश्चात् स्थापनधारापात्रोदकेन  
 पश्चायतनदेवताना 'शान्त्याभिपेकं' कुर्यात् ॥ स च यथा—  
 ॐ द्यौऽशान्तिरुन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापुऽ-  
 शान्तिरोर्वधयुऽशान्तिः । चतुस्पत्युऽशान्तिर्द्विष्वेदे-  
 वाः । शान्तिर्ब्रह्म शान्तिऽसर्वं शान्तिऽशान्तिरेवशा-  
 न्तिऽ सामा शान्तिरेधि । ५०॥ ॥ यतो यतऽसुमी-  
 र्हसे ततो नोऽअभयङ्कुरु । शन्नं कुरु प्रजाभ्यो भय-  
 नऽपशुभ्यः । ५१॥ ॥ ॐ सर्वेषां वाऽएष वेदानां  
 रसो यत्साम सर्वेषामेवैनमेतद्वेदानां रसेनाभिषि-  
 ञ्चति । ५१ ( ब्राह्मणमन्त्रः ) ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः सुशान्तिर्भ-  
 वतु । सर्वारिष्टशान्तिर्भवतु । ॐ अमृताभिपेकोऽस्तु ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः  
 श्रीअमुकपश्चायतनदेवताभ्यो नमः अभिपेकं समर्पयामि ॥ इति क्षेप-  
 कम् ॥ ] पश्चात् 'देवतीर्थं' धृत्वा । ततो 'देवायाचमनम्'—ॐ केश-



वाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ माध-  
 वायः नमः स्वाहा—इत्याचमनं समर्पयेत् ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ  
 गोविन्दाय नमः ॥ 'वस्त्रम्'—(सर्वगूपाधिके सौम्ये लोक-  
 लज्जानिवारणे । मयोपपादिते तुभ्यं वाससी प्रतिगृह्यताम् ॥)—  
 तस्माद्व्युज्ञात्सर्जुहुतुऽष्टचुऽसा० । ५२<sup>३३</sup> ॥ ॐ भूर्भुवः  
 स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः वस्त्रं (वस्त्राऽभावेऽक्षतान्)  
 समर्पयामि ॥ 'यज्ञोपवीतम्'—(नवभिल्लन्तुभिर्युक्तं त्रिगुणं देवतामयम् ।  
 उपवीतं चोत्तरीयं गृहाण परमेश्वर ॥)—ॐ तस्मादध्याऽअ०  
 । ५३<sup>३३</sup> ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः  
 यज्ञोपवीतं (यज्ञोपवीताऽभावेऽक्षतान्) समर्पयामि ॥ 'गन्धम्'—ॐ  
 (श्रीखण्डं चन्दनं दिव्यं गन्धाढ्यं सुमनोहरम् । विलेपनं सुरश्रेष्ठ चन्दनं-  
 प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ तं व्युज्ञम्बु० । ५४<sup>३३</sup> ॥ ॐ भूर्भुवः  
 स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः गन्धं (अक्षतासहितं च)  
 समर्पयामि ॥ [अथ 'क्षेपकम्'—'अक्षताः'—(अक्षताश्च सुरश्रेष्ठ  
 कुङ्कुमाक्ताः सुशोभिताः । मया निवेदिता भक्त्या गृहाण परमेश्वर)  
 ॐ अक्षन्नमीमदन्तुह्यव पिप्रयाऽअधूवत । अस्तो पतु  
 स्वभानवो द्विप्पा नविष्टयामुती यो जान्विन्द्रते हरी  
 । ५५<sup>३३</sup> ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः  
 अक्षतान्समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥ 'पुष्पाणि'—(माल्यादीनि सुग-  
 न्धीनि मालत्यादीनि वै प्रभो । मयानीतानि पुष्पाणि गृहाण परमेश्वर ॥)  
 ॐ यत्पुरुषं० ॥ ५६<sup>३३</sup> ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः । श्रीअमुकपञ्चायतन-  
 देवताभ्यो नमः पुष्पाणि (सौभाग्यद्रव्यसहितं च) समर्पयामि ॥ [अथ  
 'क्षेपकम्'—'गृहवास्तुपुरुषपूजनम्'—पूजितोऽसि मया वास्तो होमा-  
 यैरर्चनैः शुभैः । प्रसीद पाहि देवेश देहि मे गृहजं सुखम् ॥ ॐ वा-  
 स्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवानः । यत्त्वे महे

(१) पश्चाद्देवान्वलेन प्रयुज्य । तदनन्तरं देवान् गन्धातुलेपनपूर्वकं स्वस्त्याने  
 स्थापयित्वा । दालिग्रामस्यासनार्थं तुलसीदलं । शिवस्य विस्वपत्रं च दद्यात् ॥  
 (२) देवेभ्यः गन्धं सौभाग्यद्रव्यादीनि अनामिकाद्वष्टेन अर्पयेत् ॥ (३)—विष्णवे  
 तण्डुलादि 'अक्षताः' अर्पणं नोकम् ॥

प्रवितन्नो युपस्य शन्नो भव द्विपदे शञ्चतुष्पदे । ५७ ॥ (सौत्रमन्त्रः) ॥  
 ॐ भूर्भुवः स्वः गृह्वास्तुपुरुषाय नमः गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि नमस्क-  
 रोमि ॥ गणेशाय 'दूर्वाङ्कुरार्पणम्'—( विष्णवादिसर्वदेवानां दूर्वे त्वं  
 प्रीतिदा सदा । क्षीरसागरसम्भूते वंशवृद्धिकरी भव ॥ )—ॐ काण्डा-  
 क्काण्डारम्परोहन्ती । परुषं पुरुषस्पर्शि । एवा नो दूर्वे-  
 प्यतनु सहस्रेण शतेन च । ५८ ॥ 'सूर्याय पुष्पार्प-  
 णम्'—( मानो दिवाकरादित्य मार्तण्ड जगतां पते । अपानिधे जगद्रक्ष  
 भूतभावन भास्कर । प्रणतार्तिहरादित्य विश्वचिन्तामणे विभो । विष्णो  
 हंसादिभूतेश पुष्पाणि प्रतिगृह्यताम् ॥ )—ॐ सुविता त्वा सुवा-  
 नां सुवतामुग्निर्गृहपतीनां सोमो घ्नस्पर्पतीनाम् ।  
 घृहस्पतिर्वाचऽइन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रऽपशुङ्गो मित्रऽ-  
 सूर्यो वरुणो धर्मपतीनाम् । ५९ ॥ 'देव्यै पुष्पार्प-  
 णम्'—( सेवन्तिकावकुलचम्पकपाटलाक्षैः पुष्पागजातिकरवीररसालपुष्पैः ।  
 विल्वप्रवालतुलसीदलमालतीभिस्त्वा पूजयामि जगदीश्वरि मे मसीद ॥ )—  
 ॐ श्रीं ते लक्ष्मीं पद्मयावहोरात्रे पार्श्वे  
 नक्षत्राणि रूपमुद्दिनौ व्याहृतम् । इष्टान्निवाणामुम्न-  
 ऽइषाण सर्वलोकम्मऽइषाण । ६० ॥ 'शंकराय विल्व-  
 पत्रार्पणम्'—( त्रिदलं त्रिगुणाकारं त्रिनेत्रं च त्रियायुधम् । त्रिजन्मपाप-  
 संहारमेकविल्वं शिवार्पणम् ॥ )—ॐ शिवो भव । प्रजापत्यो मा-  
 नुषीज्यस्त्वमङ्गिरः । मा इवावा पृथिवीऽअभिर्शोचीर्मा-  
 न्तरिक्षुम्मा घ्नस्पर्पतीन् । ६१ ॥ 'विष्णवे तुलसीदलार्प-  
 णम्'—( तुलसी हेमरूपां च रत्नरूपां च मञ्जरीम् । भवमोक्षप्रदां तुभ्य-  
 मर्पयामि हरिप्रियाम् ॥ )—ॐ विष्णोऽङ्कर्मणि । पश्यतु यतो  
 ब्रूतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यं सखा । ६२ ॥  
 'सौभाग्यद्रव्यम्' (हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरकज्जलान्वितम् । सौभाग्यद्र-  
 व्यसंयुक्तं गृहाण परमेश्वरि ॥ )—ॐ अहिरिव भोगैऽपययति वा-

हुङ्गुयायां हेतिम्परिवाधमानः । हस्तुग्धो विश्वां वृषु-  
नानि विद्वान्पुमान्पुमांऽसम्परिपातु विश्वतः । ६३३ ॥

ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः सौभाग्यद्रव्याणि  
समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥] 'धूपम्'—(वनस्पतिरसोद्भूतो  
गन्धाद्यो गन्ध उत्तमः । आप्रेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥)—

ॐ ब्राह्मणो० । ६४१ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चाय-  
तनदेवताभ्यो नमः धूपं दर्शयामि ॥ 'घृतपूरितनीराजनदीपम्'—  
(आज्यं च वर्तिसंयुक्तं बहिना योजितं मया । दीपं गृहाण देवेश त्रैलोक्य-  
तिमिरापह ॥ )—ॐ चुन्द्रमा मनसो० । ६५१ ॥ ॐ भू-

र्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः घृतपूरितनीराजन-  
दीपं दर्शयामि ॥ 'नैवेद्यम्'—( शर्कराघृतसंयुक्तं मधुरं स्वादु चोत्तमम् ।  
उपहारसमायुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् )—ॐ नाञ्ज्याऽआ० । ६६१ ॥

॥ ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय  
स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वाहा ॥ ॐ

भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः नैवेद्यं समर्प-  
यामि ॥ नैवेद्यमध्ये 'पानीयम्'—( एलोशीरलवङ्गादिकर्पूरपरि-  
वासितम् । प्राशनार्थं कृतं तोयं गृहाण परमेश्वर ॥ ) उत्तरापो-

श्चनं हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं आचमनीयं च समर्पयामि ॥  
करोद्वर्तनार्थं चन्दनं समर्पयामि ॥ 'सुरवासार्यं ताम्बूलम्'—( पूगी-  
फलं महद्दिव्यं नागवल्लीदलैर्युतम् । एलाचूर्णादिसंयुक्तं ताम्बूलं प्रति-  
गृह्यताम् ॥ )—ॐ येरुपुरुषेण० । ६७१ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः

श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः ताम्बूलं समर्पयामि ॥ [ अथ  
'क्षेपकम्'—'फलम्'—( इदं फलं मया देव स्थापितं पुरतस्तव । तेन  
मे सफलावाप्तिर्भवेज्जन्मानि जन्मनि )—ॐ याऽफुलिनीर्व्याऽअंफु-  
लाऽअंपुष्पा य्याश्च पुष्पिणीऽ । बृहस्पतिं प्रसृता-

(१) नित्यशः पूजासमये शर्कराखण्डखाद्यादि नैवेद्यं समर्पयेत् ॥ 'सोपस्कर-  
सिद्धान्तनैवेद्यार्पणकालः' वैश्वदेवप्रयोगे द्रष्टव्यः ॥ (२) अनेनैव मन्त्रेण फलं  
दक्षिणां चार्पयेदिति गर्भितार्थः ॥

स्तानां मुञ्चन्त्वहंसं । ६८<sup>११</sup> ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमु-  
 कपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः फलं समर्पयामि ॥ 'दक्षिणा'—  
 (हिरण्यगर्भगर्भसं हेमवीजं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्र-  
 यच्छ मे ॥)—ॐ हिरण्यगुर्ज्वंसमवर्तुताग्रे भूतस्य जा-  
 तः पतिरेकऽआसीत् । सदाधार पृथिवीन्द्यामुतेमाङ्क-  
 स्मै देवाय हुविषा द्विधेम । ६९<sup>११</sup> ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्री-  
 अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः दक्षिणां समर्पयामि ॥ 'कर्पूरार-  
 तिक्यम्'—(कदलीगर्भसम्भूतं कर्पूरं च प्रदीपितम् । आरातिक्यमहं कुर्वे  
 पश्य मे वरदो भव ॥)—ॐ इदं हुविऽप्पुजननम्मेऽअस्तु द-  
 शवीरुऽसर्वगणं स्वस्तये । आरक्मसनिं पञ्जासनिं पशु-  
 सनिं लोकसन्धयभयसनिं ॥ अग्निऽप्पुजाम्बहुलाम्मे करो-  
 त्वन्नुत्पयो रेतोऽअस्मासुं धत्त । ७०<sup>११</sup> ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः  
 श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः कर्पूरारतिक्यं दर्शयामि ॥  
 इति श्लेषकम् ॥] 'प्रदक्षिणा'—(यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृ-  
 तानि वै । तानि सर्वाणि नश्यन्तु प्रदक्षिणपदेपदे ॥)—ॐ सुप्तास्यां  
 । ७१<sup>११</sup> ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः  
 आरातिक्यसहितां प्रदक्षिणां समर्पयामि ॥ 'मन्त्रपुष्पयुक्तो नम-  
 स्कारः'—(नानासुगन्धपुष्पाणि यथाकालोद्भवानि च । पुष्पाञ्जलिं मया  
 दत्तं गृहाण परमेश्वर ॥)—ॐ वृक्षेन युक्तं । ७१<sup>११</sup> ॥ ॐ भू-  
 र्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः मन्त्रपुष्पाञ्जलियुक्तं  
 नमस्कारं समर्पयामि ॥ [अथ 'श्लेषकम्'—'पार्षदपूजा'—विष्व-  
 वसेनोद्धवाकूरेत्यादि यथा यथा इष्टपञ्चायतनमुख्यदेवतानुसारेण गन्धा-  
 क्षतपुष्पैः सम्पूजनीयाः ॥ यथा—ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपार्षदपूजाप-  
 रिपूरणार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि । नमस्करोमि ॥ 'विशे-  
 पाध्यः'—रक्ष रक्ष महादेव रक्ष त्रैलोक्यरक्षक । भक्तानामभयं कर्ता

(१) अनेनैव मन्त्रेण नमस्कारमर्पयेदिति धर्मितार्थः ॥ (२) 'पार्षदगणाः' (१०७)

पृष्ठे द्रष्टव्याः ॥

त्राता भव भयार्णवात् ॥ वरद त्वं वरं देहि वाञ्छितं वाञ्छितार्थद ।  
 (एतन् मन्त्रेण पूगीफलहिरण्यगन्धाक्षतपुष्पैः संयुक्तजलेन अर्घ्यमेकं द-  
 द्यात् ।) अनेन सफलार्घ्येण फलदोऽस्तु सदा मम ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्री-  
 अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः विशेषार्घ्यं समर्पयामि ॥ प्रार्थना—वि-  
 भ्रेश्वराय वरदाय सुरप्रियाय लम्बोदराय सकलाय जगद्धिताय । नागान-  
 नाय श्रुतियज्ञविभूषिताय गौरीसुताय गणनाथ नमो नमस्ते ॥ १ ॥  
 भूत्यालेपनभूषितः प्रविलसन्नेत्राग्निदीपाङ्कुरः कण्ठे पद्मगुप्फदामसुभगो  
 गङ्गाजलैः पूरितः । ईषत्ताम्रजटाऽग्रपल्लवयुतो न्यस्तो जगन्मण्डपे शम्भुर्म-  
 ङ्गलकुम्भतामुपगतो भूयात्सतां श्रेयसे । २ ॥ पुरारितनुभागिनी दुरित-  
 सङ्घसहारिणी भजन्मतिविधार्थिनी प्रबलदानवोन्मार्दिनी । तुषारगिरिनन्दिनी  
 मुनिहृदन्तरालम्बिनी सदैव शुभवर्धिनी हरनितम्बिनी पातु वः । ३ ॥  
 कचकुचबुकाग्रे पाणिषु व्यापृतेषु प्रथमजलधिपुत्रीसङ्गमेऽनङ्गधाम्नि ।  
 ग्रथितनिविडनीवीबन्धनिर्मोक्षणार्थं चतुरधिककराशः पातु वक्षक्रपाणिः  
 ॥ ४ ॥ यद्विन्ममन्वरमणिर्यदपां प्रसूतिर्नक्तं निषिञ्चति यदमिशित्वासु  
 मासः । ज्योत्स्ना निशासु हिमधाम्नि च यन्मयूखाः पूषा पुराणपुरुषः  
 स नमोऽस्तु तस्मै । ५ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो  
 नमः प्रार्थनां समर्पयामि ॥ (इयं प्रार्थना कृताकृतास्ति) ॥ 'क्षमापनम्'—  
 आवाहनं न जानामि न जानामि तवाऽर्चनम् । पूजा चैव न जानामि  
 क्षमस्व परमेश्वर ॥ अन्यथा शरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम । तस्मात्का-  
 रुण्यमावेन रक्षस्व परमेश्वर ॥ गतं पापं गतं दुःखं गतं वारिद्यमेव च ।  
 आगता सुखसम्पत्तिः पुण्याश्च तव दर्शनात् ॥ मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्ति-  
 हीनं सुरेश्वर । यत्पूजितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ यदक्षरपदमष्टं  
 मात्राहीनं च यद्भवेत् । तत्सर्वं क्षम्यता देव प्रसीद परमेश्वर ॥ इति  
 शेषकम् ] 'अर्पणम्'—अनेनावाहनासनपाद्यार्घ्याचमनीयस्नानव-  
 स्त्रोपवीतगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यताम्बूलदक्षिणाग्रदक्षिणामघ्रपुष्परूपैः  
 षोडशोपचारैः अन्योपचारैश्च यथाज्ञानेन यथामिलितोपचा-  
 रद्रव्यैः कृतेन पूजनारूप्यकर्मणा ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायत-  
 नदेवताः प्रीयन्तां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ यस्य  
 स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो  
 वन्दे तमच्युतम् ॥ ॐ विष्णवे नमः ॥ 'शङ्खधाम्नि'—शङ्खमध्ये

(१) पञ्चायतनदेवतानां विसर्जनं नास्ति ॥ (२) इत्युक्त्वा शङ्खं देवोपरि ध्रामयन्  
 तस्योदकेन स्वशरीरं मार्जयेत् ॥

स्थितं तोयं श्रामितं केशवोपरि । अङ्गलग्नं मनुष्याणां ब्रह्महत्यां  
व्यपोहति ॥ इति देवपूजाप्रयोगः ॥

३३३. 'विशेषनैमित्तिक आराध्यदेवतापूजायां तु आर्तिक्यादि-  
कर्माणि अत्रावसरे लिख्यन्ते'—यथा—'पञ्चायतनार्तिः'—क-  
रुणापारावारं कलमलपरिहारम् । कद्रुसुतशयितारं करधृतकङ्कारम् । ध-  
नपटलाभशरीरं कमलोद्भवपितरम् । कलये विष्णुमुदारं कमलाभर्तारम् ॥  
जयदेव जयदेव जय केशव हर गजमुख सवितर्नगतनयेऽहं चरणौ तव  
कलये । जयदेव जयदेव । १ ॥ भूधरजारतिलीलं मङ्गलकरशीलं भुज-  
गेशस्मृतिलीलं भुजगावलिमालम् । मूपाऽकृतिमतिविमलं संघृतगाङ्गजलं  
भूयो नौमि कृपालं भूतेश्वरमतुलम् ॥ जयदेव० । २ ॥ विघ्नारण्यहुताशं  
विहिताऽनयनाशं विपदवनीधरकुलिशं विघृताङ्कुशपाशम् । विजयार्कज्व-  
लिताशं विदलितभवपाशं विनताः स्तो वयमनिशं विद्याविभवेशम् ॥  
जयदेव० ॥ ३ ॥ कश्यपसूनुमुदारं कालिन्दीपितरं कालत्रितयविहारं  
क्रामुकमन्दारम् । कारुण्याब्धिमपारं कालानलमदरं कारणतत्त्वविचारं का-  
मय ऊष्मकरम् ॥ जयदेव० । ४ ॥ निगमैर्नुतपदकमले निहतासुरजाले  
हस्ते धृतकरवाले निर्जरजनपाले । नितरां कृष्णरूपाले निरवधिगुणलीले निर्ज-  
रनुतपदकमले नित्योत्सवशीले । जयदे० ॥ ५ ॥ इति पञ्चायतनार्तिः ॥

३३४. 'देव्या आर्तिः'—प्रवरातीरनिवासिनि निगमप्रतिपाद्ये ।  
पारावारविहारिणि नारायणि हृद्ये । प्रपञ्चसारे जगदाधारे श्रीविद्ये ।  
प्रपन्नपालननिरते मुनिवृन्दाराध्ये ॥ जय देवि जय देवि जय मोहिनि-  
रूपे । मामिह जननि समुद्धर पतितं भवकूपे । १ ॥ दिव्यसुधाकरवदने  
कुन्दोज्ज्वलरदने पदनखनिर्जितमदने मधुकैटभकदने । विकसितपद्मजन-  
यने पन्नगपतिशयने खगपतिवहने गहने सङ्कटवनदहने ॥ जय देवि०  
। २ ॥ मङ्गीराङ्घ्रितचरणे मणिमुक्ताभरणे कञ्चुकिवस्त्रावरणे वक्राम्बुज-  
धरणे । शक्रामयभयहरणे भूसुरसुखकरणे करुणां कुरु मे शरणे गजन-  
क्रोद्धरणे ॥ जय देवि० । ३ ॥ लिप्त्वा राहुग्रीवां पासि त्वं विबुधान्  
ददासि मृत्युमनिष्टं पीयूषं विबुधान् । विहरसि दानवक्रद्धान्समरे ससि-  
द्धान् मध्वमुनीधरवरदे पालय संसिद्धान् ॥ जय देवि० । ४ ॥ इति  
देव्या आर्तिः समाप्ता ॥

३३५. 'मन्त्रपुष्पाञ्जलिमन्त्राः'—हरिः ॐ [ ॐ गुणानां-  
 न्त्वा । गुणपतिः हवामहे प्रियार्णान्त्वा प्रियपतिः  
 हवामहे निधीनान्त्वा निधिपतिः हवामहे वसो  
 मम । 'आहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम  
 १३३ ॥ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च परमयावहोरात्रे पार्श्वे न-  
 क्षत्राणि रूपमुच्चिनौ आर्त्तम् । इष्णन्निषाणामुर्मड-  
 षाण 'सर्वलोकम्मंडिषाण । २३३ ॥ \* अम्बेऽअम्बिके-  
 स्वांलिके नमां नयति कञ्चन । स संसत्यश्रुकः सुभ-  
 द्रिकाङ्गाम्पीलवासिनीम् । ३३३ ॥ ] \* तन्तऽएतमनु-  
 जोषम्भरास्येषनेत्त्वदपचेतया ताऽअग्नेः । प्रियम्पा-  
 यो पीतम् । ४ १० ॥ सुष्ठुव भागास्त्येषा बृहन्तः-प्र-  
 स्तरेष्टाऽपरिधेयाश्च देवाः \* ५ १६ ॥ मूर्ध्नि नन्दिवो  
 ऽअरुतिमृष्टिभ्या चैश्वानरमतऽआजातमग्निम् । कु-  
 विः सुम्नाजुमर्तिधिञ्जनानामासन्नापात्रं जनयन्तदेवाः ।  
 ६ १३ ॥ प्रोह्यमाणऽसोमऽआगतो ब्रह्मणऽआ-  
 सन्ध्यामासन्नो गिराग्नीऽइन्द्रो हविर्हानेयध्वो पाव-  
 न्निह्यमाणो विश्वेदेवाः । ७ १६ विश्वेदेवाऽविश्वेदेवा  
 अः शुषुन् युष्मो द्विष्णुराप्यीतपाऽआप्यारयमानो यमः  
 सुयमानो द्विष्णुः सन्ध्रियमाणो ध्रायुः पुयमानऽशुक्रः  
 पूतऽशुक्रऽक्षीरऽश्रीर्मन्थी संक्तुऽश्रीर्विश्वेदेवाः । ८ १० ॥  
 \* । पितेवैधि सूनवऽआसुशेवां स्वा वेशातुन्वा सं-  
 द्विशस्वाश्चिनां हृदयू सांदयतामिह त्वां । ९ १३ ॥ पृथि-  
 व्याऽपुरीषमस्यप्सोनाम तान्त्वा विश्वेऽअभिगृणन्तु

देवाऽ । \* १०<sup>१५</sup> ॥ षोडशी स्तोमोऽओजो इविणञ्च-  
 तुश्चात्वारिऽ शस्तोमो वृचो इविणम् । अग्नेऽपुरीषम-  
 स्पप्सोनाम तान्वा विश्वेऽभिमृणन्तु देवाऽ । \* ।  
 ११<sup>१६</sup> ॥ समिद्धेऽअग्नावधि मा महानऽउक्थपञ्चुऽई-  
 ङुर्यो गृभीतऽ । तप्सहुर्मर्मपरिगृह्यायजन्तोर्जा यद्वयज्ञ-  
 मयजन्त देवाऽ । १२<sup>१७</sup> ॥ \* । यस्ये माऽप्प्रदिशो यस्य  
 ब्राह्म कस्मै देवाय हविषा विश्वेभ्यः । १३<sup>१८</sup> ॥ यऽआ  
 च्कमुदा बलुदा यस्य विश्वेऽउपासन्ते पृथिव्यं यस्य दे-  
 वाऽ । \* । १३<sup>१९</sup> \* ॥ अनागास्त्वन्नोऽअदितिऽकृणो  
 तु क्षत्रन्नोऽअश्वो घनतां हविष्मान् । १४<sup>२०</sup> ॥ इमानु ।  
 कुम्भुर्वना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाऽ । \* ।  
 १४<sup>२१</sup> ॥ बृहस्पते सवितृधोयै नहु सहु शितश्चि-  
 रसन्तरां सहु शिशाधि । बृह्यैनम्महुते सोमगायु  
 विश्वेऽएनुमनुमदन्तु देवाऽ । १५<sup>२२</sup> ॥ प्रजापतेस्तपसा ।  
 द्यावृधा नऽसुदयो जातो दधिषे युज्ञमग्ने । स्वाहा कृ-  
 तेन हविषा पुरोगा याहि साध्या हविरदन्तु देवाऽ ।  
 १६<sup>२३</sup> ॥ सुदयो जातो अमिमीत युज्ञमग्निर्देवानामभ-  
 वत्पुरोगाऽ । अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य द्यावि स्वाहा  
 कृतहुविरदन्तु देवाऽ । १७<sup>२४</sup> ॥ अस्मे रुद्रा मेहन्ता  
 पर्वतासो धृवहर्षे भरहूतो सजोषाऽ । यऽशहसन्ते  
 स्तुवन्ते धाधि पुञ्जऽइन्द्र ज्येष्ठाऽअस्मारं ॥ १८<sup>२५</sup> ॥ अवन्तु  
 देवाऽ । १८<sup>२६</sup> ॥ नहि स्पशुमविदन्नन्यमस्माद्वैश्या-  
 नुरार्षुरऽएतारमग्नेऽ । एमै नम वृधन्मृताऽअमर्त्यै  
 वैश्यानुरक्षेत्रे जित्याय देवाऽ । १९<sup>२७</sup> ॥ हस्ते पुष्पाणि गृ-  
 हीत्वा उत्थाय ) । ॐ युज्ञेन युज्ञमयजन्त देवास्तानि ध-



र्मर्माणि पृथुमान्यासन् । ते हुनाकस्महिमानः । स-  
 चन्तु यत्र पूर्वे साध्याऽ सन्ति देवाऽ । २०<sup>१६</sup> ॥ ॐ  
 राजाधिराजाय प्रसह्य साहिने । नमो वयं वैश्रवणाय  
 कुर्महे । स मे कामान्कामुकामाय मह्यं । कामेश्वरो  
 वैश्रवणो ददातु । कुबेराय वै श्रवणाय । महाराजाय  
 नमः ॥ २१ ॥ ॐ स्वस्ति । साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पार-  
 मेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यमयं समन्तपर्यायी स्यात्सार्वभौमः  
 सार्वायुष आन्तादापरार्धात् । पृथिव्यै समुद्रपर्यान्ताया एकराडिति त-  
 दप्येष श्लोकोऽभिगीतो मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहे । आवि-  
 क्षितस्य कामप्रेर्विश्वेदेवाः सभासद् इति ॥ २२ ॥ ॐ त्रिश्चतश्च-  
 क्षुरुत त्रिश्चतो मुखो त्रिश्चतो बाहुरुत त्रिश्चतस्पात् ।  
 सम्बाहुश्चान्धर्मति सम्पतश्चैद्वर्चावाभूर्मी जनयन्देवऽ-  
 एकः । २३<sup>१७</sup> ॥ इति मन्त्रैः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य ॥ 'प्रदक्षिणा'—  
 ॐ सुप्तास्यासन्परिधयस्त्रिऽसुप्त सुमिधः कृताऽ ।  
 देवा यद्ब्रह्मन्तन्वानाऽअवर्द्धन्पुरुषम्पुशम् । २४<sup>१८</sup> ॥  
 इति प्रदक्षिणां नमस्कारं च कृत्वा 'ब्राह्मणाशिपो' गृहीयात् ॥ स च यथा-  
 ३३६. 'आशीर्वादमन्त्राः'—हरिः—ॐ पृथिव्याऽअहमु-  
 दन्तरिक्षमारुहमुन्तरिक्षादिवमारुहम् । दिवो नाकस्य  
 पृष्ठात्स्वर्ग्योतिरगामुहम् । १<sup>१९</sup> ॥ स्वर्ग्यन्तो नापेक्ष-  
 न्तुऽआदद्यां रंहन्ति रोदसी । युज्ञं व्ये त्रिश्चतोधा-  
 रं सुविंष्टांसो द्यितेनिरे । २<sup>२०</sup> ॥ अग्ने प्येहि पृ-  
 थुमो देवयुताश्चक्षुर्देवानामुत मर्त्योनाम् । इयंक्षमाणा  
 अर्गुभिऽसृजोषाऽस्वर्ग्यन्तु यजमानाऽस्वस्ति । ३<sup>२१</sup> ॥  
 वोधा मे । ऽअस्य घर्चसो यविष्टमहं हिष्टस्य पृभृतस्य,

स्वधावऽं । पीयन्ति त्वोऽअनुत्त्वो गृणाति वृन्दारुष्टे तन्वं  
 वृन्देऽअग्ने । ४१ ॥ स वोधि । सूरिम्मघवा वसुपते वसु-  
 दावन् । युयोद्धयस्म द्वेषां०सि विश्वकर्मणे स्वाहा ।  
 ५१ ॥ पुनस्त्वा । दित्या रुद्रा वसवुऽं समिन्धताम्पुन-  
 र्ब्रह्माणो वसुनीथ युजैऽं । धृतेनुत्तन्तन्वं वर्द्धयस्व  
 सत्याऽंसन्तु यजमानस्य कामाऽं । ६१ ॥ यथेमां  
 द्वाचङ्कलयाणी मा वदानि जनैश्च । ब्रह्मराजन्त्या-  
 न्यां०शूद्राय चार्वाय च स्वाय चारणाय च । प्रियो  
 देवानान्दक्षिणायै दानुरिह भूयासमयस्मे कामऽं स-  
 मृद्धयतामुपमादो नमतु । ७१ ॥ स्वस्ति नुऽऽन्द्रो  
 वृद्धश्च वाऽं स्वस्ति नः०पुषा विश्ववेदाऽं । स्वस्ति नुस्ता-  
 रक्ष्योऽअरिष्टनेमिऽं स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।  
 ८१ ॥ शतं भवति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियऽआयुरेवे-  
 न्द्रियं वीर्यमात्मन्धृते । (वाष्पमन्त्रः) ॥ स्वस्तिमन्त्रार्थाः स-  
 फलाः सन्तु । आराध्यदेवता सुप्रसन्ना वरदा भवतु । इच्छितम-  
 नःकामनासंसिद्धिरस्तु ( यजमानो ब्रूयात् )—तथाऽस्तु ॥ इत्याशी-  
 र्वादमन्त्राः ॥

३३७. 'मानसपूजा.' वाराहसंहितायां हयग्रीवः—आवाहनादि-  
 पुष्पान्ता विधयः कथिता बुधैः । ते सर्वे ध्यानवद्योज्याः पूजा सा 'मा-  
 नसी' मता ॥

३३८. अथ 'मानसपूजास्तोत्रम्'—रत्नैः कल्पितभासनं हिम-  
 जलैः स्नानं च दिव्याम्बरं नानारत्नविभूषितं मृगमदामोदान्वितं चन्दनम् ।  
 ज्ञातीचम्पकबिल्वपत्रसहितं पुष्पं च धूपं तथा दीपं देव दयानिधे पशुपते  
 हृत्कल्पितं गृह्यताम् । १ ॥ सौवर्णे मणिरत्नखण्डरचिते पात्रे धृतं पायसं  
 मक्ष्यं पद्मविधं पयोदधियुतं रम्यफलं पानसम् । शाकानामयुतं जलं रु-  
 चिकरं सुस्निग्धशाल्योदनं ताम्बूलं मनसा मया विरचितं पूजां फलं स्वी-  
 कुरु । २ ॥ छत्रं चामरयोर्युगं व्यजनकं चादर्शकं निर्मलं वीणामेरिमृद-

झकाहलकलागीतं च नृत्यं तथा । साष्टाङ्गप्रणतिः स्तुतिर्वहुविधा चैतत्स-  
 मस्तं मया सङ्कल्पेन समर्पितं तव विभो पूजां गृहाण प्रभो । ३ ॥ आत्मा  
 त्वं गिरिजा मतिः सहचराः प्राणाः शरीरं गृहं पूजा ते विषयोपभोग-  
 चना निद्रा समाधिस्थितिः । सञ्चारः पदयोः प्रदक्षिणविधिः स्तोत्राणि  
 सर्वा गिरो यद्यत्कर्म करोमि तत्तदसिलं शम्भो तवाराधनम् । ४ ॥  
 करचरणकृतं वाकायजं कर्मजं वा श्रवणनयनजं वा मानसं वाऽपराधम् ।  
 विहितमविहितं वा सर्वमेतत्क्षमस्व जय जय करुणाव्ये श्रीमहादेव शम्भो  
 ॥ ५ ॥ इति श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितं मानसपूजास्तोत्रं समाप्तम् ॥  
 ३३९. अथ 'संक्षेपतो देवपूजाप्रयोगः'—तत्रादौ आचम्य प्रा-  
 णानायम्य ॥ 'मङ्गलोच्चारणम्'—ॐ स्वस्ति नुऽऽइन्द्रो०  
 १३८॥ 'नमस्कारः'—श्रीमन्महागणाधिप इत्यारभ्य विनायकं गुरुं०  
 पर्यन्तं ॥ 'सङ्कल्पः'—विष्णुर्विष्णुः इत्यारभ्य श्रुतिस्मृतिपुरा-  
 णोक्तफलप्राप्त्यर्थं षोडशोपचारैरमुकपञ्चायतनदेवतापूजनमहं करि-  
 ष्ये ॥ 'कलशपूजनम्'—कलशस्य० ॥ कुक्षौ तु सा० ॥ ॐ तच्चा-  
 यामि० । २१६ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः कलशस्यवरुणाय नमः आ-  
 वाहयामि । सर्वोपचारार्थं गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि । नमस्क-  
 रोमि ॥ 'कलशोदकेन पूजाद्रव्याणि तथा आत्मानं च प्रोक्षयेत्'—  
 अपवित्रः ० ॥ ॐ आपोहि० । ३१३१६११ ॥ कलशमुद्रां प्रद-  
 र्श्य ॥ 'शङ्खपूजनम्'—शङ्खादौ० ॥ त्रैलोक्ये० ॥ त्वं पुरा० ॥ ॐ  
 अग्निच्छाधिऽ पर्वमा० । ४१६ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः शङ्खस्यदे-  
 वतायै नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थं गन्धपुष्पाणि समर्पयामि  
 नमस्करोमि ॥ शङ्खमुद्रां प्रदर्श्य ॥ 'घण्टापूजनम्'—आगमार्थं तु० ॥  
 ॐ सुपर्णोसि । गुरु० । ५१६ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः घण्टास्याय  
 गरुडाय नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थं गन्धपुष्पाणि समर्पयामि  
 नमस्करोमि ॥ ( घण्टानादं प्रकुर्यात् ) ॥ घण्टामुद्रां प्रदर्श्य 'अथ  
 पूजा'—तत्रादौ 'आवाहनम्'—आगच्छ मग० ॥ ॐ सुहस्तंशी-  
 र्पा० । ६११ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः

प्रावाहनपूर्वकं ध्यानं समर्पयामि नमस्करोमि ॥ 'आसनम्'—रम्यं सु-  
 गोम० ॥ ॐ पुरुष एवे० । ७।<sup>१</sup> ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुक-  
 पञ्चायतनदेवताभ्यो नमः आसनं समर्पयामि ॥ 'पाद्यम्'—उ-  
 णोदकं नि० ॥ ॐ एतावानस्य । महि० । ८।<sup>१</sup> ॥ ॐ भू-  
 र्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पाद्यं समर्पयामि ॥  
 'अर्घ्यम्'—( अर्घ्यं गृहा० ) ॥ ॐ त्रिपादूर्ध्वऽउ० । ९।<sup>१</sup> ॥  
 ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः अर्घ्यं समर्पयामि ॥  
 'आचमनीयम्'—( सर्वतीर्थसमा० ) ॥ ॐ ततो हिराडं० । १०।<sup>१</sup> ॥  
 ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः आचमनीयं स-  
 मर्पयामि ॥ 'स्नानम्'—( गङ्गासरस्वतीरे० ) ॥ ॐ तस्माद्यज्ञा-  
 र्सर्त्तुहुतऽसम्भृत० । ११।<sup>१</sup> ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चा-  
 यतनदेवताभ्यो नमः स्नानं समर्पयामि ॥ अथ क्षेपकम्—'पञ्चा-  
 मृतस्नानम्'—( पयो दधि घृ० ) ॥ ॐ पञ्चनुद्यऽ। स० । १२।<sup>१</sup> ॥  
 ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पञ्चामृतस्नानं  
 समर्पयामि । पञ्चामृतस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । सकल-  
 पञ्चामृतस्नानपूजापरिपूरणार्थं गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ॥ ( अ-  
 भिषेकार्थं निर्मात्यं विसृज्य । पुनश्च पञ्चायतनदेवतानां गन्धाक्षतपुष्पाणि  
 समर्प्य । विष्णोः तुलसीदलं शम्भोः बिल्वपत्रं समर्प्य । पश्चात् अभिषेकः  
 कार्यः ) स च यथा—'अभिषेकः'—ॐ आपोहि । घृम० । १३  
 ॥ १४।<sup>१</sup> 'शुद्धोदकेन शालिग्रामाभिषेकः'—ॐ इदं क्षिप्नुष्वि-  
 च्चक्रमे० । १४।<sup>१</sup> ॥ 'शान्त्याभिषेकः'—ॐ द्यौऽशान्तिरु०  
 । १५।<sup>१</sup> ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । सुशान्तिर्मवतु ॥ ॐ  
 भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः अभिषेकं समर्पयामि ॥  
 इति क्षेपकम् ॥ 'देवतीर्थं' धृत्वा ॥ स्नानार्थं अभिषेकार्थं वा ॐ  
 केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ माध-  
 वाय नमः स्वाहा । इत्याचमनं समर्पयामि ॥ ( वक्ष्येण देवताः प्रगृज्य  
 स्वस्वस्थाने स्थापयेत् ) ॥ 'वस्त्रम्'—( सर्वगुणाधिके सौ० ) ॥ ॐ

तस्माद्यज्ञार्त्तसंस्तुतुऽञ्चुऽ सा० । १६३ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः वखं ( वखाऽभावे अक्षतान् ) समर्पयामि ॥ “यज्ञोपवीतम्”—( नवभिस्तनु० ) ॥ ॐ तस्मादध्याऽअ० । १७३ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः यज्ञोपवीतं ( यज्ञोपवीताऽभावे अक्षतान् ) समर्पयामि ॥ ‘गन्धम्’—( श्रीखण्डं चन्दनं० ) ॥ ॐ तं व्युज्ञम्बुर्हिषि० । १८३ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः गन्धं अक्षतासहितं समर्पयामि ॥ ( विष्णुं चक्रं चाऽक्षतैर्नार्चयेत् ) ॥ ‘पुष्पम्’—माल्यादीनि सु० ॥ ॐ यत्पुरुषं श्रु० ॥ १९३ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः यथाकालोद्भव ऋतुपुष्पाणि सौभाग्यद्रव्यसहितानि समर्पयामि ॥ ( अत्रावसरे विष्णु-शिवगणेशादिदेवेभ्यः तुलसीविष्णुदूर्वाङ्कुरादि क्रमेण समर्पयेत् ) ॥ [ अथ ‘क्षेपकम्’—‘गृहवास्तुपुरुषपूजनम्’—( पूजितोऽसि मया वास्तो होमाद्यैरर्चनैः शुभैः । प्रसीद पाहि देवेश देहि मे गृहजं सुखम् ॥ )—ॐ वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्यान् स्वावेशो अनमीवो भवानः । यत्त्वे महे प्रतितन्नो जुपस्व शन्नो भव द्विपदे शञ्चतुष्पदे । २० ॥—( सौत्र-मन्त्रः ॥ ) ॐ भूर्भुवः स्वः गृहवास्तुपुरुषदेवतायै नमः सकलपूजापरिपूरणार्थं गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ॥ नमस्करोमि ॥ इति क्षेपकम् ॥ ] ‘धूपम्’—( वनस्पतिरसो० ) ॥ ॐ ब्राह्मणोऽस्य मुखं० । २१३ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः धूपं दर्शयामि ॥ ‘दीपम्’—( आज्यं च वर्तितं० ) ॥ ॐ चन्द्रमा मनसो० ॥ २२३ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः दीपं दर्शयामि ॥ ‘नैवेद्यम्’—( शर्कराधृतं० ) ॥ ॐ नान्द्र्याऽआसीदुन्तरि० । २३३ ॥ इति मन्त्रेण तुलसीदलेन नैवेद्यं सम्प्रोक्ष्य ) पश्चात् ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ घ्यानाय स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वाहा । ( इति मन्त्रेण दक्षिणहस्तस्याहुलयः समानाः कृत्वा वामहस्तेन खनेत्रा-च्छादनं कृत्वा नैवेद्यमर्पयेत् ) ॥ नैवेद्यान्ते हस्तप्रक्षालनार्थं मुरप्रक्षाल-

नार्थे पानीयं समर्पयामि । करोद्धर्तनार्थं चन्दनं समर्पयामि ॥ ॐ  
 केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ माधवाय  
 नमः स्वाहा । इत्याचमनं समर्पयामि ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुक-  
 पञ्चायतनदेवताभ्यो नमः घृतशर्करादि उपहारनैवेद्यं ( सिद्धान्त-  
 मन्त्रसोपस्करनैवेद्यं वा ) समर्पयामि ॥ 'ताम्बूलम्'—( पूगीफल म-  
 हद्द्विष्यं० ) ॥ ॐ यत्पुरुषेण । हुवि० । २४११ ॥ ॐ भूर्भुवः  
 स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पूगीफलताम्बूलं ( सहि-  
 रण्यद्रक्षिणां ) ( एतदभावे गन्धाक्षतपुष्पं ) समर्पयामि ॥ 'प्रदक्षिणा'—  
 ( यानि कानि च या० ) ॥ ॐ सुप्तास्यासन्परिधयु० । २५११ ॥  
 ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः प्रदक्षिणां ( कर्पू-  
 रारार्तिव्यसहितां ) समर्पयामि ॥ 'मन्त्रपुष्पयुक्तो नमस्कारः'—  
 ( नानासुगन्धपुष्पाणि य० ) ॥ यज्ञेन यज्ञमय० । २६११ ॥ ॐ भूर्भु-  
 वः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः मन्त्रपुष्पयुक्तं नमस्कारं समर्प-  
 यामि ॥ [ अथ 'क्षेपकम्' 'पार्षदपूजा'—( इष्टपञ्चायतनयोग्याः पार्षदगणाः  
 गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूजनीयाः ) ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपार्षदान् गन्धा-  
 क्षतपुष्पैः पूजयामि । नमस्करोमि ॥ इति क्षेपकम् ॥ ] 'अर्पणम्'—अ-  
 नेन यथाज्ञानेन यथाशक्तिमिलितोपचारद्रव्यैः कृतेन षोडशोपचा-  
 रपूजनेन ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताः प्रीयन्ताम् नमः ॥  
 ॐ तत्सद्ब्रह्मापणमस्तु ॥ 'शङ्खभ्रामणम्'—शङ्खमध्ये स्थित तोयं भ्रामित्वं  
 केशवोपरि । अङ्गलम् मनुष्याणां ब्रह्महत्या व्यपोहति ॥ ( एवं शङ्खोदकेन  
 स्वशरीरं मार्जयेत् ) ॥ ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः ॥ ( भोजनावसरे तु  
 पूर्वोक्तदेवतीर्थं प्राशयेत् ) ॥ इति संक्षेपतो देवपूजाप्रयोगः ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाहविठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाज-  
 सनेयादिकमूत्रावल्यां द्वितीयभागकृत्यानि समाप्तानि ॥



## ॥ अथ तृतीयभागकृत्यानि ॥

### ॥ पोष्यवर्गसाधनादीनि ॥

३४०. 'कारिका.' दक्षः—तृतीये च तथा भागे 'पोष्यवर्गार्थसाधनम्' । पिता माता गुरुर्मार्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः ॥ जातिर्वन्धुजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः । अन्येष्वधनयुक्ताश्च पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

३४१. 'सत्प्रतिग्रहः'. मनुः—सप्तविंशतिगमाद्धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

३४२. 'योगक्षेमविधिः' ( पोष्यवर्गसाधनम्. ) पराशरः—गृहस्थस्तु यदा युक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत् । पोष्यधर्मार्थसिद्ध्यर्थं न्यायवर्ती सुबुद्धिमान् ॥ न्यायोपार्जितवित्तेन कर्तव्यं जीवरक्षणम् । अन्यायेन तु यो जीवेत् सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ अन्यच्च—न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । शास्त्रवित्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ तस्मात् सद्गृहस्थैर्न्यायागतधर्मार्जितेन स्वकष्टसम्पादितद्रव्येण वा स्वकुटुम्बोदरभरणं कर्तव्यमिति ॥

३४३. 'गृहस्थाश्रमप्रशंसा.' वसिष्ठस्मृतौ—गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः । चतुर्णामाश्रमाणां तु गृहस्थस्तु विशिष्यते ॥ यथा नद्यो नदाः सर्वे समुद्रे यान्ति सखितिम् । एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति सखितिम् । यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षुकाः ॥ नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी पतिताम्रवर्जा । अतौ गच्छन् विधिवच्च जुह्वन् न ब्राह्मणश्च वते ब्रह्मलोकात् ॥ व्याससंहितायाम्—गृहाश्रमात्परो धर्मो नास्ति नास्ति पुनः पुनः । सर्वतीर्थफलं तस्य यथोक्तं यस्तु पालयेत् ॥ 'सुभाषिते'—सानन्दे सदनं मुताश्च सुषिय. कान्ता मनोहारिणी सन्मित्रं स्वधनं स्वयोषिति रतिश्चाज्ञापराः सेवकाः । आतिथ्यं शिवपूजनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे साधोः सङ्गमुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥

३४४. 'गृहस्थधर्मः'. नारदः—अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानुरूपनम् । शमो दानं यथाशक्ति गार्हस्थ्यो धर्म उच्यते । परदारोऽप्यममर्गो

धर्मस्त्रीपरिरक्षणम् । अदत्तादानविरमो मधुमांसविवर्जनम् । एष पञ्चविधो धर्मो बहुशास्त्रः सुखोदयः । देहिभिर्देहपरमैः कर्तव्यो देहसम्भवः ॥ औशनः—कामं क्रोधं भयं निद्रां गीतवादित्रनर्तनम् । द्यूतं जनपरीवादं स्त्रीमेक्षालापनं तथा ॥ परोपतापपैशून्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ सन्ध्यास्नानरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः । अनसूयो मृदुर्दान्तो गृहस्थः सप्रवर्तते ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाह्वविह्वलात्मजनारायणेन विरचितायां वाजसनेयाह्निकसूत्रावल्यां तृतीयभागकृत्यानि समाप्तानि ॥





## ॥ अथ चतुर्थभागकृत्यानि ॥

### ॥ माध्याह्नकृत्यानि ॥

३४५. 'कारिका.' दक्षः—चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमा-  
हरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं चाऽऽकृत्रिमे जले ॥ उपस्थानं ततः प-  
श्चात्सावित्र्या जप उप्यते । व्यासः—स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात्सुजी-  
र्णेऽन्ने निरामयः ॥

३४६. 'माध्याह्नसन्ध्या.' ततः—'अर्घ्यप्रकारः.' विश्वामित्र-  
कल्पे—पुष्पाणि तदभागे चित्वादिपत्राण्युदकेन मिश्राणि संयुक्ताञ्जलि-  
नादायोत्यायोर्ध्वमुपरि सूर्याभिमुखं क्षिप्वा । आकृष्णेनेति मन्त्रेणैकमर्घ्यं  
दद्यात् । असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणीकृत्य । वारिणाञ्जलिपूर्णेन गायत्र्या  
चाभिमन्त्रितम् । यथा प्रातः पुनस्तद्वदुपसंहारपूर्वकम् ॥ मध्याह्ने केचिदि-  
च्छन्ति सावित्रीं च तदित्यृचम् । असम्प्रदायं तत्कर्म कार्यहानिश्च जा-  
यते ॥ प्रातः सायमुभे सन्ध्ये मन्देहा नाम राक्षसाः । भक्षितुं सूर्यमि-  
च्छन्ति कारणं श्रुतिनोदितम् ॥ अतस्तदैव विम्रेन्द्रः सन्ध्यां कुर्यात्प्रय-  
त्नतः । मूलमन्त्रेण मध्याह्ने प्रक्षिपेच्च जलं बुधः ॥ सन्ध्ययोरुभयोरित्यं  
गायत्र्या प्रणवेन वा । अम्भः सम्प्रक्षिपेतेन नान्यथा श्रुतिघातकः ॥

३४७. अथ 'माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगः'—( यथोक्तस्नानानन्तरं धौ-  
तश्वेतयस्त्रादि परिधायसने उपविश्य गन्धमिधितं भस्मानुलेपयेत् । गाय-  
त्र्यावाहनपर्यन्तः सर्वो विधिः प्रातःसन्ध्यावज्ज्ञातव्यः ) । 'सावित्र्यावा-  
हनम्'—सावित्रीं युवतीं श्वेताङ्गीं श्वेतवाससं त्रिनेत्रां वरदाक्ष-  
मालां त्रिशूलाऽभयहस्तां वृषभारूढां यजुर्वेदसंहितां रुद्रदेवत्यां त-  
मोगुणयुतां भुवर्लोकव्यवस्थितां आदित्यपथगामिनीम् । आवाह-  
याम्यहं देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि त्र्यक्षरे  
रुद्रवादिनि । वरदां त्र्यक्षरां साक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् । सावित्रि  
छन्दसां माता रुद्रयोनि नमोऽस्तु ते ॥ मार्जनं तथा अघमर्पणं प्रा-  
तःसन्ध्यावत् ) ॥ 'अम्बुप्राशनम्'—आपः पुनान्विति मन्त्रस्य ।

नारायणऋषिः । आपो देवता । गायत्रीछन्दः । अम्बुप्राशने विनियोगः—ॐ आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यं च यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वाहा ॥ आकृष्णेनेत्यनेन मन्त्रेणैकमर्घ्यं दद्यात् । ( जपमाला हृदय-देशे घृता । शेषं प्रातःसन्ध्यावत् । ) 'अर्पणम्'—अनेन माध्याह्नसन्ध्याद्भूतेन यथाशक्ति कृतेन गायत्रीमन्त्रजपकर्मणा श्रीभगवान् रुद्रस्वरूपी सविता देवता प्रीयतां न मम । शेषं गायत्रीतर्पणं विना प्रातःसन्ध्यावत्कुर्यात् ॥ इति माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगः ॥

३४८. अथ 'संक्षेपतो माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगः'—'मसधारणम्'—ॐ त्र्यायुष० । १ ॥ ( किञ्चिद्बन्धमिश्रितं मस धार्यम् ) ॥ 'शिखापन्धनम्'—ॐ मानस्तोके० । २ ॥ 'रुद्राक्षमालाधारणम्'—ॐ त्र्यम्बकं० । ३ ॥ 'आचमनानि'—ॐ केशवाय नमः स्वाहा इत्यारभ्य माधवाय नमः स्वाहा इत्यन्तम् ॥ 'हस्तप्रक्षालनादि' ॐ गोविन्दाय नमः इत्यारभ्य कृष्णाय नमः इत्यन्तम् ॥ 'प्राणायामाः'—प्रणवपूर्वक० इत्यारभ्य विनियोगः पर्यन्तम् ॥ 'आत्मनः समन्तात्प्रदक्षिणवदुदकक्षेपणम्'—ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ 'पूरकादिप्राणायामाः'—ॐ भूः इत्यारभ्य स्वरोम् इत्यन्तम् ॥ 'हृदिपवित्रकरणम्'—ॐ विष्णुर्विष्णुः० इत्यारभ्य शुचिः पर्यन्तम् ॥ 'सङ्कल्पः'—ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीरुद्रप्रीत्यर्थं माध्याह्नसन्ध्योपासनमहं करिष्ये ॥ 'भूप्रार्थना'—पृथिवीत्यस्य० इत्यारभ्य चासनमित्यन्तम् ॥ 'अभिषेकः'—ॐ भूः० इत्यारभ्य सत्यं पुनातु इत्यन्तम् ॥ 'अम्बुप्राशनम्'—आपः पुनन्त्विति मन्त्रस्य । नारायणऋषिः आपो देवता गायत्रीछन्दः अम्बुप्राशने विनियोगः—ॐ आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यं च यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वाहा ॥ ( इति पिनेत् ) ॥

‘द्विराचमनम्’—ॐ केशवाय० इत्यारभ्य माघवाय नमः स्वाहा इत्यन्तम् ॥ ‘हस्तप्रक्षालनम्’—ॐ गोविन्दाय नमः ॥ ‘मार्जनम्’—आपोहिष्ठेति० इत्यारभ्य यथाचन इत्यन्तम् ॥ ‘जलाऽवग्रहणम्’—सुमित्रियादु० इत्यारभ्य द्विष्मः इत्यन्तम् ॥ ‘अघमर्पणम्’—द्रुपदादिव० इत्यारभ्य मैनस इत्यन्तम् ॥ ‘पापपुरुषनिरसनम्’—शतं च सत्यं० इत्यारभ्य मथो स्वः इत्यन्तम् ॥ ‘अर्घ्यम्’—आकृष्णेनेति मन्त्रस्य हिरण्यगर्भकृपिः आपोदेवता त्रिष्टुष्टन्दः सूर्यार्घ्यदाने विनियोगः—ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्मृतुम्मर्त्यैश्च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवन्नानि पश्यन् ॥ १ ॥ रुद्रस्वरूपिणे सूर्यनारायणाय नमः इदमर्घ्यं वत्तं न मम ॥ ( गन्धाक्षतपुष्पैः मिश्रितं उत्थाय एतदर्घ्यं दद्यात् ) ॥ योसावादित्ये पुरुषः सोसावहम् । ( अनेन प्रदक्षिणमुदकं क्षिपेत् ) ॥ ‘आचम्य प्राणानायम्य’ ( संक्षेपतः मातःसन्ध्याप्रयोगवत् ) ॥ ‘सूर्योपस्थानम्’—उदयमुदुत्य० इत्यारभ्य श्रुतात् इत्यन्तम् ॥ ‘सावित्र्यावाहनम्’—सावित्री युवती श्वेताङ्गी श्वेतवाससं त्रिनेत्रां वरदाक्षमालां त्रिशूलाभयहस्तां वृषभारूढां यजुर्वेदसंहितां रुद्रदैवत्यां तमोगुणयुतां भुवर्लोकव्यवसितां आदित्यपथगामिनीम् । आवाहयाम्यहं देवीमायान्तीं सूर्यगण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि ष्षक्षरे रुद्रवादिनि । वरदां ष्षक्षरां साक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् । सावित्रि छन्दसां माता रुद्रयोनि नमोऽस्तु ते ॥ तेजोसि० इत्यारभ्य यजनमसि इत्यन्तम् ॥ ‘सावित्र्युपस्थानम्’—तुरीयपदस्य० इत्यारभ्य सावदोम् इत्यन्तम् ॥ ‘गायत्रीजपः’—प्रणवस्य० इत्यारभ्य ॐ तत्सवि० इत्यन्तम् ॥ ‘जपान्ते षडङ्गन्यासाः’—ॐ अङ्गुष्ठाग्रे० इत्यारभ्य माघवमित्यन्तम् ॥ ‘सूर्यप्रदक्षिणा’—विश्वतथ० इत्यारभ्य एक इत्यन्तम् ॥ ‘दिग्देवतानां नमस्कारः’—पूर्वे—ॐ इन्द्राय० इत्यारभ्य अनन्ताय नमः इत्यन्तम् ॥ ‘जपनिवेदनम्’—देवा गातुविद० इत्यारभ्य संख्याकेन पर्यन्तं ॥ माध्याह्नसन्ध्याङ्गभूतगायत्रीमन्त्रजपारूपेण कर्मणा रुद्रस्वरूपी श्रीसूर्यनारायणः प्रीयतां न मम ॥

‘गोत्रोच्चारणं तथा अभिवादनम्’—अमुकगोत्रो० इत्यारभ्य श-  
र्माऽहमित्यन्तम् ॥ भो कात्यायनगोत्रधारिणि रुद्ररूपे सावित्रि त्वा-  
मभिवादयामि । भो वैश्वानर० इत्यारभ्य प्रियवादिनि इत्यन्तम् ॥  
‘प्रार्थना’—आकाशा० इत्यारभ्य तमच्युतमित्यन्तम् ॥ ‘अर्पणम्’—  
अनेन माध्याह्नसन्ध्योपासनाख्येन कर्मणा श्रीभगवान् रुद्रस्व-  
रूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ‘शिखाशुक्तिः’—ब्रह्मपाश०  
इत्यारभ्य करोम्यहम् इत्यन्तम् ॥ ‘शिखाबन्धनम्’ तूर्णीम् ॥  
सन्ध्याभूमृत्तिकावन्दनम्’—ॐ भूर्भुवः स्वः इत्यारभ्य ॐ इत्य-  
न्तम् ॥ ॐ विष्णवे नमः । ॐ विष्णवे नमः । ॐ विष्णवे नमः ॥  
इति संक्षेपतो माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगः ॥

३४९, अथ ‘पञ्चमहायज्ञाः’ ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञो मनुष्ययज्ञः  
पितृयज्ञो भूतयज्ञ इति श्रुतेः ॥ तदुक्तम्—पाठो होमश्रुतिधीनां  
नपर्या तर्पणं बलिः । पते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥

३५०, ‘पञ्चमहायज्ञफलम्’ याज्ञवल्क्यः—बलिकर्म स्वधा हो-  
तः स्वाध्यायोऽतिथिसत्क्रिया । भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः ॥  
कात्यायनः—देवभूतपितृब्रह्ममनुष्याणामनुक्रमात् । महासन्नाणि जा-  
नीयात् एवेह महामखाः ॥ मनुः—ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च स-  
र्वदा । नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥ एतानेके महायज्ञान्  
पञ्चास्रविदो जनाः । अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वथ जुहति ॥ वाच्येके  
जुहति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा । वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृ-  
त्तिमक्षयाम् । यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान्निद्रजः । सम्यक् पञ्च-  
महायज्ञैर्दारिद्र्यं नश्यते क्षणात् ॥ ‘शतपथब्राह्मणे—ॐ पुञ्चैव-  
महायज्ञा स्तान्येव महासन्नाणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः  
पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञऽइति । १ ॥ अहरहर्भूतेभ्यो  
बलिः हरेत् । तथैतम्भूतयज्ञः सुमाप्नोत्यहरहर्दद्यादोद-  
पात्राहृतैतम्भूतयज्ञः सुमाप्नोत्यहरह+स्वधा कुर्या-  
दोदपात्राहृतैतं पितृयज्ञः सुमाप्नोत्यहरह+ स्वाहा  
कुर्यादुकाष्ठाहृतैतं देवयज्ञः सुमाप्नोति । २ ॥ अथ

ब्रह्मयज्ञ+ स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञस्तस्य ब्रह्मयज्ञस्य वा-  
गेव जुहूर्मनऽउपभृच्छुर्धुवा मेधा सुवः सत्यमवभृथ+  
स्वर्गो लोकेऽउदुगयनं यावन्तऽ हवाऽइमां पृथिवीं  
वित्तेन पूर्णां दुदन्लोकं जयति त्रिस्तावन्तं जयति भूयाऽ  
सं चाक्षय्यं य एव विद्वानुहरह+ स्वाध्यायमधीयते  
तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यऽ । ३ ॥ पयऽआहुतयो हवा-  
ऽएतान्देवानां यदुचः स य एव विद्वानृचो हरहऽस्वा-  
ध्यायमधीते पयऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त एव  
तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना  
सर्वाभिः पुण्याभिः सम्पुद्भिर्धृतकुल्यामधुकुल्याऽ पितृ-  
न्स्वधाऽअभिवहन्ति । ४ ॥ आज्याहुतयो हवाऽएतां-  
न्देवानां यजूऽ वि सु य एव विद्वान्यजूऽ ह्यहरहऽ  
स्वाध्यायमधीत एव आज्याहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयन्ति  
योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्या-  
भिः सम्पुद्भिर्धृतकुल्यामधुकुल्याऽ पितृन्स्वधाऽअभिव-  
हन्ति । ५ ॥ सोमाहुतयो ह वा एतान्देवानां यत्सा-  
माश्विनी स यऽएव विद्वान्सामाऽन्यहरहऽ स्वाध्या-  
यमधीते सोमाहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त एनं तृप्ता-  
स्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वा-  
भिः पुण्याभिः सम्पुद्भिर्धृतकुल्या मधुकुल्याऽ पितृन्स्व-  
धाऽअभिवहन्ति । ६ ॥ मेदऽआहुतयो हवाऽएतान्दे-  
वानां यदुधर्वाङ्गिरसऽ स यऽएव विद्वानुधर्वाङ्गिरसो  
हरहऽ स्वाध्यायमधीते मेदऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्प-  
यति त एनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा  
सर्वात्मना सद्वाभिः पुण्याभिः सम्पुद्भिर्धृतकुल्या मधु-

कुल्या+ पितृन्स्वधाऽअभिवहन्ति । ७ ॥ मध्वाहुतयो  
हवा ऽएतान्देवानां यदनुशासनानि विद्या वाको वा-  
क्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशङ्कस्य+स युऽएवं वि-  
द्वाननुशासनाविद्या वाको वाक्यमितिहासपुराणं गाथा-  
नाराशङ्क सीरित्युहरहऽ स्वाध्यायमधीते मध्वाहुति-  
भिरेव तद्देवाँस्तर्पयति तु ऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षे-  
मेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभि+पुण्याभिः सम्प-  
द्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याऽ पितृन्स्वधाऽअभिवहन्ति ।

। ८ ॥ तस्य वा ऽएतस्य ब्रह्मयज्ञस्य चत्वारो वषट्कारा  
यद्वा तो वा यद्विवद्यो तत्ते यस्तनुयति युदेव स्फूर्जति  
तुस्मादेवं विद्वान्ते वाति विद्योतमाने स्तनुयत्येव स्फू-  
र्जत्यधिपीत व वषट्काराणामुत्तमं वषट्कारायति ह वै-  
पुनरमृत्युर्मुच्यते गृह्यति ब्रह्मण+ स्वात्मताऽ स चेदपि  
प्रबलमिव न शक्नुयादप्येकं देवपदमधीयीतैव तथाप्ये-  
तेभ्यो न हीयते ॥ ९ ॥ इति पञ्चमहायज्ञफलम् ॥

३५१. 'ब्रह्मयज्ञविधिः.' योगियाज्ञवक्यः—प्रदक्षिणं समावृ-  
त्य आसने उपविश्य च । दर्भेषु दर्भपाणिः सन् प्राञ्जुलस्तु कृताञ्जलिः ॥  
स्वाध्यायं तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत् । ऋचा च यजुषा साम्ना  
गाथागुह्यमथापि वा । आदावारभ्य वेदस्तु स्वात्पोष्युपरिक्रमात् । यदधी-  
नेऽन्वहं भक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ॥

३५२. 'ब्रह्मयज्ञः.' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—विन्ध्राडित्य-  
नुवाकपुरुषसूक्तशिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरित्युपस्थाय । प्रदक्षिणी-  
कृत्य नमस्कृत्योपविशेदर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायं च यथाशक्त्या-  
दावारभ्य वेदम् ॥ कात्यायनत्रिकण्डिकासूत्रे—हरिहरभाष्ये—  
सन्ध्यावन्दनानन्तरं किं कुर्यादित्यपेक्षाया ब्रह्मयज्ञ कुर्यादित्याह । 'सूत्र-

म्—दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायश्च यथाशक्त्यादावारभ्य वेदम्—  
 'व्याख्या'—दर्भेषु प्रशस्तदारुनिर्मितासनोपरि निहितेषु प्राग्रेषु वा  
 त्रिषु कुशेषु आसीनः प्राङ्मुख उपविश्योदङ्मुखो वा दर्भपाणिः दर्भपवि-  
 त्रोपग्रहयुक्तौ पाणी यस्यासौ दर्भपाणिः स्वाध्यायं ब्रह्मयज्ञं यथाशक्ति ।  
 शक्तिमनतिक्रम्य कुर्यात् । किं कृत्वा । आरभ्य । उपक्रम्य । कं वेदं  
 मन्त्रब्राह्मणात्मकम् । कुत आरभ्य । आदौ आदित इपेतोर्जेत्वेतदस्मादथ  
 अतमुपैत्यनित्यसाद्य । अत्र वेदमित्येकवचनादनेकवेदाध्ययनेऽप्येकं वेद-  
 मारभ्य प्रतिदिनमुपर्युपर्यध्ययनेन समाप्यान्यवेदमारभ्य तथैव समाप्याय-  
 र्वाहिरसपुराणेतिहासादीन्यपि तथैवादितं आरभ्यैवमेकैकं इत्येवं पाठान्तरं  
 समाप्यापरमपरमारभ्य समापयेत् । न पुनर्यदृच्छया एकदेशम् । आदावा-  
 रभ्येति नियमात् । वेदशब्दोऽत्रार्थवादेरप्युपलक्षणार्थः । यथाह—याज्ञ-  
 घल्वपः—वेदार्थपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः । जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं  
 विद्यां चाध्यात्मिकां जपेत् ॥ स चापि जपयज्ञः कालान्तरेऽपि क्रियते ।  
 यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः । स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः  
 पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ॥ वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्र ह्यनिमित्तकात् ॥ पार-  
 स्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये कात्यायनः—'किञ्च'—न हन्तति  
 न होमं च स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेऽ-  
 ह्नि कुत्रचित् ॥' तस्मात्प्रातर्होमानन्तरं वा तर्पणात्पूर्वं वा वैश्वदेवान्ते वा  
 सकृद्ब्रह्मयज्ञं कुर्यादिति सिद्धम् ॥ 'एतद्वचनाभिप्रायेण वाजसनेय-  
 ब्राह्मणाः द्विवारं 'वैश्वदेवं न कुर्वन्ति । तस्मात्तेषां प्रयोगेषु सङ्क-  
 ल्पेषु वा सायंवैश्वदेवो नास्ति' । इति बोध्यम् ॥

३५३. 'अथ सूर्योपस्थानप्रयोगः'—आचम्य प्राणानायम्य ॥  
 'सङ्कल्पः'—अथ पूर्वोच्चारितवर्तमान एवंगुणविशेषेण विशि-  
 ष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं  
 श्रीसवितासूर्यनारायणप्रीत्यर्थं सूर्योपस्थानमहं करिष्ये । 'कुशप-  
 वित्रधारणम्'—ॐ पवित्रैस्त्यो वृष्णभ्यो सवितुर्ध्वं+ प-  
 सुवऽउत्पुनाम्यर्चिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रुश्मिभिः ।

॥ \* \* तस्य ते पवित्रं पूतस्य यत्कामं पुने तर्ह-  
 केयम् । १३ ॥ इति मन्त्रेण दक्षिणवामहस्तयोरनामिकयोः कुशपवित्र  
 धार्ये । 'सूर्यपूजनम्'—ॐ उदुत्यञ्जातवेदसं० । २३ ॥  
 सूर्यमुदीक्षन्—ॐ उदुत्यन्तमसे० । ३३ ॥ ॐ उदुत्य-  
 ज्ञा० । ४३ ॥ ॐ चित्रन्देवाना० । ५३ ॥ ॐ तच्च-  
 क्षुद्धे० । ६३ ॥ ॐ तत्सविनु० । ७३ ॥ 'अनुवाकः'—  
 ॐ विष्णाट्० । १७ ॥ 'गुरुपूजकम्'—ॐ सहस्रशी-  
 र्वा० । १६ ॥ 'शिवसङ्कल्पः'—ॐ यज्जाग्रतातसुषारुधि-  
 रश्वान्तम् ॥ ६ ॥ ( एते मन्त्रा रुद्राध्याये द्रष्टव्याः ) ॥ 'मण्डलप्रा-  
 क्षणम्'—ॐ युदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्थन्ता  
 ऽञ्चुचं सु ऽञ्चुचां लोकोथ युदेतदर्चिर्हीप्यते तन्महा-  
 व्रतं तानि सामानि स साम्नाँल्लोकोथ यु ऽएषु ऽएतु-  
 स्मिन्मण्डले पुरुषं सोमिस्तानि यजूं० पि स यजुषा-  
 ऽङ्गोक्तं । १ ॥ सैषा ब्रह्मेव विद्या तपति तद्धैतदप्यवि-  
 तां सऽआहुस्त्रयी वा ऽएषा विद्या तपतीति वाग्धैव  
 तत्पश्यन्ती वदति । २ ॥ सु ऽएषु ऽएव मृत्युर्यु ऽएषु  
 ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो धैतदमृतं युदेतदर्चिर्हीप्यते तस्मा-  
 न्मृत्युर्न म्रियते मृतेर्ह्यन्तस्तस्मादु नु दृश्यते मृतेर्ह्यन्तं ।  
 । ३ ॥ 'तुदेप श्लोको भवति'—अन्तरंमृत्योरमृ-  
 तमिच्यवरुं ह्येतन्मृत्योरमृतम्मृत्यावमृतमाहितमिच्ये-  
 तस्मिन्हि पुरुष ऽएतन्मण्डलमप्रतिष्ठितं तपति मृत्यु-  
 र्धिवस्वन्तं वस्त ऽडित्यसौ वा ऽआदित्यो द्विवस्वानेषु-  
 ह्यहोरात्रे द्विवस्ते तुमेषु वस्ते सधृतो ह्येनेन परिवृतो

(१) इति मन्त्रेण सूर्य गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूज्य (२) दक्षिणवामपाण्योर्दो द्वौ  
 साग्रदर्शौ गन्धाक्षतधैतपुष्पतुलसीदलसहितौ धृत्वा पथादिते मन्त्रा पठनीयाः ॥



मृत्योरात्मा द्विवस्वतीत्येतस्मिन्निह मुण्डल एतस्य पुरु-  
षस्यात्मैतदेव श्लोको भवति । ४ ॥ तयोर्ध्वा एतयोरु-  
भयोरेतस्य चार्चिष एतस्य च पुरुषस्यैतन्मुण्डलं प्रति-  
ष्ठा तस्मान्महदुक्थम्परस्मै न शङ्सेन्नेदेतां प्रतिष्ठां छिन्नु-  
दाऽ इत्येतां ह सु प्रतिष्ठां छिन्तेऽयो महदुक्थं परस्मै  
शङ् सति तस्मादुक्थशसम्भूयिष्ठं परिचक्षते प्रतिष्ठा छि-  
न्नो हि भवतीत्यधिदेवतम् । ५ ॥ 'अथाधियज्ञम्'—य-  
देतन्मुण्डलं तुपत्ययहस रुक्मोष यदेतदर्चिर्द्वीप्यतुऽइदं  
तत्पुष्करपर्णमापो ह्येताऽआपऽं पुष्करपर्णमथ य एष  
एतस्मिन्मुण्डले पुरुषो यमेव सु योयहिरण्मयऽं पुरु-  
षस्तुदेतदेवैतन्नयह संस्कृत्येहोपधत्ते तद्यज्ञस्यैवानु सऽं-  
स्यामूर्ध्वमुत्क्रामति तुदेतमुप्येति य एष तुपति तस्मा-  
दग्निन्नाद्रियेत परिहन्तुममुत्र ह्येष तदा भवतीत्यु ए-  
वाधि- यज्ञम् । ६ ॥ 'अथाध्यात्मम्' यदेतन्मुण्डलं  
तुपति यश्चैष रुक्मऽइदं तच्छुक्लमक्षन्तथ यदेतदर्चिर्द्वीप्यते  
यश्चैतत्पुष्करपर्णमिदं तत्कृष्णमक्षन्तथ य एष एतस्मि-  
न्मुण्डले पुरुषो यश्चैष हिरण्मयऽं पुरुषो यमेव सु योयं  
दक्षिणेक्षन्पुरुषऽं । ७ ॥ सु एष एव लोकं पृणतामेव  
सुर्वाग्निरभि सम्पद्यते तस्यै तन्मिथुनं यो यह सु ब्रह्मेक्षन्  
पुरुषोर्द्धमहै तदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै सह मिथुने नाथ  
सर्वाथ कृत्स्नऽं कृत्स्नतायै तद्यत्ते द्वै भवतो इन्द्रह हि  
मिथुनम्प्रजननं तस्माद्वे डे लोकं पृणेऽनुपधीयेते तस्मा-  
दुद्वाभ्यां द्वाभ्यां चितिस्प्रणयन्ति । ८ ॥ सु एष एवे-  
न्द्रऽं । योयं दक्षिणेक्षन् पुरुषोपे यमिन्द्राणी ताभ्यां देवा,

एतां विधृतिमकुर्वन्नासिकान्तस्माज्जायाया अन्ते ना-  
 श्रीयाद्दीर्घवान्हास्माज्जायते वीर्यवन्तमुह सा जनयति  
 यस्या ऽअन्ते नाश्रुति । ९ ॥ तदेतदेववतः राजन्यव-  
 न्धवो मनुष्याणामनुतमां गोपायन्ति तस्मादु तेषु धी-  
 र्यवाज्जायते मृतवाका वयसां सा क्षिप्रश्येन् जनयति  
 । १० ॥ तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतस्तौ  
 यदा मिथुनस्यान्तङ्गच्छतोय है तत्पुरुषं स्वपिति तद्यथा  
 हैवेदुस्मानुषस्य मिथुनस्यान्तङ्गत्वा संविदु ऽइव भवत्ये-  
 वः है वैतदसंविदु ऽइव भवति देवः हेतुन्मिथुनम्पर-  
 मो ह्येषु ऽआनन्दः । ११ ॥ तस्मादेवंवित्स्वप्यात् ॥  
 लोक्यः है ते ऽएव तदेव ते मिथुनेन प्रियेण धाम्ना सु-  
 मर्द्ययति तस्मादुह स्वपन्तं धुरेव न बोधयेन्नेदेते देव ते  
 मिथुनी भवन्त्यौ हिनृतानीति तस्मादु हैतत्सुखपुपं  
 श्वेप्मणमिव मुखम्भवत्येते ऽएव तदेवते रेतः सिञ्चतस्तु-  
 स्माद्वेतसु ऽइदःसर्वः सम्भवति यदिदं किञ्च । १२ ॥  
 सु ऽएषु ऽएव मृत्युः ॥ य ऽएषु एतस्मिन्मुण्डले पुरुषो  
 यश्चायन्दक्षिणेष्वपुरुषस्तस्य हैतस्य हृदये पादावतिह-  
 तौ तौ हैतदाच्छिद्योत्क्रामति सु यदोत्क्रामत्यथ है-  
 तत्पुरुषो म्रियते तस्मादु हैतत्प्रेतमाहुराच्छेद्यस्येति । १३ ॥  
 एषु ऽउ ऽएव प्राणः । एषु हीमाः सूर्वाः प्रजाः प्रणयति  
 तस्यैते प्राणाः स्वाः सु यदा स्वपित्यथैनमेते प्राणाः  
 स्वा ऽअपियन्ति तस्मात्स्वाप्ययः स्वाप्ययो ह वैतः स्वप्न  
 ऽइत्याचक्षते परोक्षपरोक्षकामा हि देवाः । १४ ॥ सु-  
 ऽएतेः सुप्तो न कुस्य च न घेद न मुनसा सुदृत्पयति

नु प्राचान्नस्य रुसं विजानाति नु प्राणेन गन्धं विजा-  
 नाति न चक्षुषा पश्यति न श्रोत्रेण शृणोत्येतुं ह्येते  
 तदापीता भवन्ति सु ऽएष ऽएकं सन्प्रजासु बहुधा  
 व्याविष्टस्तस्मादेका सती लोकमृणा सर्वमग्निमनु विभ-  
 वत्येषु यदेकऽएव तस्मादेकः । १५ ॥ तदाहुः । ऽएको  
 मृत्युर्वहवऽइत्येकश्च बहुवच्चेति ह ब्रूयाद्यदहासायमुत्र  
 तेनैकोप यदिह प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तेनो बहुवः  
 । १६ ॥ तदाहुः । ऽअन्तिके मृत्युर्दूराऽइत्यन्तिके च दूरे  
 चेति ह ब्रूयाद्यदहायमिहाध्यात्मन्तेनान्तिकेषु यदसाव-  
 मुत्र ते नो दूरे । १७ ॥ तदेष श्लोको भवति । अन्ये भा-  
 त्यपश्रितो रुसानां संक्षरेमृतऽइति यदेतन्मुण्डलं तप-  
 ति तदुन्नमथ यऽएष ऽएतस्मिन्मुण्डले पुरुषः सोऽहं स  
 ऽएतस्मिन्नन्तेपश्रितो भातीत्यधिदेवतम् । १८ ॥ 'अ-  
 ध्याध्यात्मम्'—इदमेव शरीरमुन्नमथ योयंदक्षिणेष्-  
 न्पुरुषः सोऽहं स ऽएतस्मिन्नन्तेपश्रितो भाति । १९ ॥  
 तमेतमग्निरित्यध्वर्युव ऽउपासते । यजुरित्येषु हीदः  
 सूर्ध्वं युत्ति सामेति छन्दोगा ऽएतस्मिन्हीदः सूर्ध्वं  
 समानमुक्थमिति वह्नृचा ऽएष हीदः सूर्ध्वमुत्थापयति  
 यातुरिति यातुविद ऽएतेन हीदः सूर्ध्वं यत्तं विषमिति  
 सर्पाः सर्पऽ इति सर्पविद ऽऊर्गिति देवा रयिरिति  
 मनुष्या मायेत्यसुराः स्वधेति पितरो देवजन ऽइति देव-  
 जनविदो रूपमिति गन्धर्वा गन्धऽइत्यप्सरसस्तं यथा  
 यथोपासते तदेव भवति तद्वैनान् भूत्वावति तस्मादे-  
 नमेवं विरसर्वैरेवैतैरुपासीत सूर्ध्वं हैतुज्जवति सूर्ध्वं ॥ २० ॥

हैनमेतुङ्गत्वाऽवति । २० ॥ सु ऽएषु व्रीष्टकोग्निर्च-  
 गेका यजुरेका सामैका तद्याङ्गाञ्चात्रुर्चोपदुधाति रुक्म-  
 ऽएव तस्या ऽआयुतनमुथ यां यजुषा पुरुष ऽएव तस्या  
 ऽआयुतनमुथ यां साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्या ऽआयु-  
 तनमेवं व्रीष्टकः । २१ ॥ ते वा ऽएतेऽउभेऽएषु च रुक्म-  
 ऽएतुच्च पुष्करपर्णमेतम्पुरुषमुपीत ऽउभे ह्युक्तामे यजु-  
 रुपीत ऽएवम्वेकेष्टकः । २२ ॥ सु ऽएषु, ऽएव मृत्युं  
 यु ऽएषु ऽएतुस्मिन्मुण्डले पुरुषो यश्चायं दुक्षिणेष्वपुरु-  
 षः सु ऽएषु ऽएवंविद ऽआत्मा भवति सु यदेवं विद-  
 स्माँल्लोकात्प्रैर्युयैतमेवात्मानमभि सुम्भवति सोमृतो  
 भवति मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवति ॥ २३ ॥ तेन वा ऽइदमग्रे  
 सदासीन्नैव सुदासीत् ॥ मण्डलब्राह्मणम् ॥

‘तदाहुः’—किञ्छन्दः का देवतामेऽशिर ऽइति  
 गायत्रीछन्दोऽग्निदेवता शिरः । १ ॥ किञ्छन्दः  
 का देवता ग्रीवा ऽइत्युष्णिग छन्दः सवितादेवता  
 ग्रीवाः । २ ॥ किञ्छन्दः का देवतानूकमिति बृहती-  
 छन्दो बृहस्पतिदेवतानूकम् । ३ ॥ किञ्छन्दः का दे-  
 वता पक्षाविति बृहद्रथन्तरे छन्दो द्यावापृथिवीदेवते  
 पक्षौ । ४ ॥ किञ्छन्दः का देवता मध्यमिति त्रिष्टुप्  
 छन्दः इन्द्रो देवता मध्यम् । ५ ॥ किञ्छन्दः का दे-  
 वता ओणी ऽइति जुगतीछन्दऽआदित्यो देवता ओणी  
 । ६ ॥ किञ्छन्दः का देवता यस्मादिदं प्राणाद्रेतः सि-  
 ष्यत ऽइत्यतिछन्दश्छन्दः प्रजापतिर्देवता । ७ ॥  
 किञ्छन्दः का देवता योयमुवाङ् प्राणऽइति यज्ञाय-

जियं छन्दो वैश्वानरो देवता । ८ ॥ किञ्छन्दः का-  
 देवतोरु ऽइत्यनुष्टुप् छन्दो द्विश्वेदेवा देवतोरु । ९ ॥  
 किञ्छन्दः का देवताषीवन्ताविति पङ्क्तिश्छन्दो मरु-  
 तो देवताषीवन्तौ । १० ॥ किञ्छन्दः का देवता प्र-  
 तिष्ठेऽइति द्विपदाछन्दो द्विष्णुर्देवता प्रतिष्ठे ॥ ११ ॥  
 किञ्छन्दः का देवता प्राणाऽइति विश्वन्दःछन्दो  
 द्वायुर्देवता प्राणाः । १२ ॥ किञ्छन्दः का देवतोना-  
 तिरिक्तानीति न्यूनाक्षराछन्द ऽआपो देवतो नातिरि-  
 क्तानि सैषात्मविद्यैवैतन्मयो हैवैता देवता ऽएतमात्मा-  
 नमभि सम्भवति न हान्नान्यालोक्यता या ऽआशीरस्ति  
 । १३ ॥ धीरो ह शतपर्णेयः ॥ ब्राह्मणम् ॥

ॐ त्रयं वा ऽइदन्नामरूपं कर्म तेषान्नाम्नां वा-  
 गित्येतदेवामुक्थमतो हि सुर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्ये-  
 तदेवाऽसामैतद्वि सुर्वैर्नामभिः सममेतदेवां ब्रह्मैतद्वि  
 सुर्वाणि नामानि विभर्ति । १ ॥ 'अथ रूपाणाम्'—  
 चक्षुरित्येतदेवामुक्थमतो हि सुर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्ये-  
 तदेवाऽसामैतद्वि सुर्वैरूपैः सममेतदेवां ब्रह्मैतद्वि स-  
 र्वाणि रूपाणि विभर्ति । २ ॥ 'अथ कर्मणाम्'—आ-  
 त्मेत्येतदेवामुक्थमतो हि सुर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदे-  
 वाऽसामैतद्वि सुर्वैः कर्मभिः सममेतदेवां ब्रह्मैतद्वि  
 सुर्वाणि कर्माणि विभर्ति तदेतत्त्रयं सदेकमयमात्मा-  
 त्मो ऽएकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतसत्येन छन्नं प्राणो  
 वा ऽअमृतं नामरूपे सत्यन्ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ।  
 'ब्राह्मणम्' । ३ ॥ 'हमवालाकिर्हानूचानो गार्ग्य

ऽआस'-भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्ष-  
 रं ह वा ऽएकम् । गायत्र्यै पदमेतदुहास्या ऽएतत्स या-  
 वदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योस्या ऽएतदेवं पदं वेद  
 ॥ १ ॥ ऋचो यजुः०षि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं  
 ह वा ऽएकं गायत्र्यै पदमेतदुहास्या ऽएतत्स याव-  
 तीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योस्या एतदेवं पदं वेद  
 । २ ॥ प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं० ह  
 वा ऽएकं गायत्र्यै पदमेतदुहास्या ऽएतत्स यावदिदं  
 प्राणि तावद्ध जयति योस्या ऽएतदेवं पदं वेद । ३ ॥ अ-  
 थास्या ऽएतदेव तुरीयं दर्शतुं पदं परोरजा य एव तपति  
 यच्च चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतुं पदमिति ददशु इव ह्येष प-  
 रोरजा इति सर्वम् ह्येष रज इत्यर्थपरि तपत्येव  
 हैव श्रिया युशसा तपति योस्या ऽएतदेवं पदं वेद ।  
 । ४ ॥ सैषा गायत्र्येतस्मिस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि  
 प्रतिष्ठिता । तच्चैतत्सत्ये प्रतिष्ठिता चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै-  
 सत्यं तस्माद्यदिदानीन्दौ विबुदमानावेयातामहुमद्रा-  
 क्षमहुमश्रौषमिति य एव ब्रूयादहुमद्राक्षमिति तस्मा  
 एव श्रद्धध्याम । ५ ॥ तच्चै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् ।  
 प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्वलं सत्या-  
 दोजीय ऽएत्येवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता । ६ ॥  
 'सा हैषा गयास्तुत्रे'—प्राणा वै गयांस्तुत्प्राणास्तुत्रे-  
 तद्यज्ञयांस्तुत्रे तस्माज्जायत्री नाम स यामेवामूमन्वाहै-  
 षैव सा स यस्मा ऽअन्वाह तस्य प्राणांस्त्रायते । ७ ॥  
 'ताहैके'—सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुवेतद्वाचम-

नुब्रूम ऽइति न तथा कुर्याद्वायत्रीमेवानुब्रूयाद्यदिह  
 वा ऽअपि ब्रूहीव प्रतिगृह्णाति नु हैव तद्वायत्र्या ऽए-  
 कुञ्च नु पदं प्रति । ८ ॥ स यु ऽइमा खील्लोकान्पूर्णा-  
 न्प्रतिगृह्णीयात् । सोस्या ऽएतत्प्रथमम्पदमाभुयादुध  
 यावतीयंत्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोस्या ऽए-  
 तद्वितीयम्पदमाभुयादुध यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रति-  
 गृह्णीयात्सोस्या ऽएतत्तृतीयम्पदमाभुयादथास्या ऽए-  
 तदेव तुरीयं दर्शतुं पदं परोरजा यु ऽएव तपति नैव केन  
 चनाप्यं कुत ऽउ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् । ९ ॥ 'तस्या  
 उपस्थानम्'—( उत्थाय )—गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रि-  
 पदी चतुष्पद्यपदसि नहि पृथसे । नुमस्ते तुरीयाय  
 दर्शताय पदुय परोरजसे सावदोमाप्रापदिति यं द्वि-  
 प्यादसावस्मै कामो मा सुमर्द्धीति वा नु हैवास्मै सका-  
 मऽं समृध्यते युस्मा ऽएवमुपतिष्ठतेहमदऽं प्रापमिति  
 वा । १० ॥ 'एतद्वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्वत-  
 राश्विमुवाच—यन्नु होतुद्वायत्री विदुब्रूयाऽअथ कथं  
 हस्तीभूतो बहसीति मुखं ह्यस्याऽं सम्प्राणं द्विदां च  
 कुरेति होवाच । ११ तस्याऽअग्निरेव मुखम् । यदि  
 ह वा अपि ब्रूही वाग्नावभ्यादुधति सर्वमेव तत्सुदह-  
 त्येव ह वैवं विद्यद्यपि ब्रूहीव पापं करोति सर्वमेव  
 तत्संसाय शुद्धं पुतो जरो ऽऽमृतं सम्भवति ॥ १२ ॥ ब्रा-  
 ह्मणम् ॥ श्वेतकेतुर्ह वा ऽआरुणेयऽं । प्रदक्षिणीकृत्य नम-  
 स्कृत्योपविशेत् ॥ १३ ॥ इति मण्डलब्राह्मणम् ॥ ( पाण्डोर्गृहीत-  
 कुशानां कुशपवित्रयोश्च पूर्वस्थां दिशि त्यागः कर्तव्यः ) ॥ अर्पणम्—  
 अनेन यथाशक्त्या कृतेन सूर्योपस्थानकर्मणा श्रीमगवान् सविता

सूर्यनारायणः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति सूर्योपस्थानप्रयोगः॥

३५४. अथ 'ब्रह्मयज्ञप्रयोगः'—(सूर्योपस्थानानन्तरं प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत् । दर्भेषूपविश्य दर्भपाणिर्भूया स्वाध्यायं च यथाशक्त्या-दावारभ्य वेदम्) आचम्य प्राणानायम्य ॥ 'कुशपवित्रधारणम्'—  
ॐ पवित्रेस्यो वैष्णव्यौ सविनुर्ध्वं+ धसुवऽउत्पुना-  
म्यर्द्धिद्रेण पुवित्रेण सूर्यस्य रुश्मिभिः+ । १३ ॥ \* \*  
तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तर्द्धकेयम्  
। १४ ॥ 'सङ्कल्पः'—अथ पूर्वोच्चारितएवंगुणविशेषेण विनिष्टायाम्  
शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं ॐ  
तत्सत् परमेश्वरप्रीत्यर्थं यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञेनाऽहं यक्ष्ये । अथातो  
ब्रह्मयज्ञं व्याख्यास्यामः—द्वितीयसङ्कल्पः—इषेत्वादिषु मन्त्रेषु सं  
ब्रह्मान्तेषु दशप्रणवसहितेषु याः क्रियास्तत्र विवक्षानृपिः प्रजाप-  
तिर्देवता । सर्वाणि छन्दांसि सर्वाणि सामानि प्रतिलिङ्गोक्ता  
देवता । ब्रह्मयज्ञे विनियोगः ॥ ब्रह्मयज्ञारम्भे यथाविधि स्नात्वा  
छन्दः पुरुषः शरीरं न्यसेत् । तिर्यग्विलथमस ऽऊर्ध्वबुधः छन्दः  
पुरुषस्य च ॥ 'न्यासाः'—ॐ गौतमभरद्वाजाभ्यां नमः—  
नेत्रयोः । ॐ विश्वामित्रजमदग्निभ्यां नमः—श्रोत्रयोः । ॐ वसि-  
ष्ठकश्यपाभ्यां नमः—नासिकयोः । ॐ अत्रये नमः—वाचि । ॐ  
गायत्र्यग्निभ्यां नमः—शिरसि । ॐ उष्णिक्सवितृभ्यां नमः—  
ग्रीवायाम् । ॐ बृहतीबृहस्पतिभ्यां नमः—अनुके (हनौ) । ॐ  
बृहद्रथन्तरधावाष्टधिधीभ्यां नमः—बाह्वोः । ॐ त्रिष्टुबिन्द्राभ्यां न-  
मः—नाभौ । ॐ जगत्यादित्याभ्यां नमः—श्रोण्योः । ॐ अतिच्छन्दा-  
प्रजापतिभ्यां नमः—लिङ्गे । ॐ यज्ञायज्ञियर्वैश्वानराभ्यां नमः—  
गुदे । ॐ अनुष्टुप्चित्रेभ्यो देवेभ्यो नमः—ऊर्ध्वोः । ॐ पङ्क्तिमरु-  
द्भ्यो नमः—जान्धोः । ॐ द्विपदाविष्णुभ्यां नमः—पादयोः ।

(१) इति देवपूजाप्रयोगे दर्शितक्रमेण 'आचमनप्राणायामादि' कुर्यात् ॥ (२) इति मन्त्रेण दक्षिणानामिसाया कुशपवित्रं पूज्यते ॥



ॐ विच्छन्दावायुभ्यां नमः—नासापुटस्थप्राणेषु । ॐ न्यूनाक्षरांछ-  
न्दोभ्यो नमः—सर्वाङ्गेषु ॥ एवमेवाङ्गानि योजयित्वा वेदमयः  
सम्पद्यते । [ न कुतश्चिद्भयं विन्दते । शापानुग्रहसामर्थ्यं ब्राह्मं तेजश्च  
वर्द्धते । स्वर्गलोकं परं साधनम् । धर्मार्थकाममोक्षस्य च । तस्य दारिद्र्यदुः-  
खशोकरोगभयं न भवति । ऋषिदेवता छन्दांसि विदित्वा । ऋग्वयो  
यजुर्मयः साममयोऽथर्वमयोऽमृतमयो विष्णुरिदं कात्यायनस्य च ॥ ]  
ॐ भूर्भुवः स्व+ तत्सवितु० । २१६ ॥ ॐ हुंषेत्त्वोर्जे  
त्वा वायवस्तथ देवो वं+सविता प्यार्ष्ययतु श्रेष्ठतमायु  
कर्मणः॥आप्यायद्धमग्न्याऽइन्द्राय भागम्पुजावतीर-  
नमीवा ऽअयुहम्मा मा वस्तेन ऽईशतु माघशं सो  
ष्टुवाऽअस्मिन्नगोपतौ स्यात् धृक्हीर्यजमानस्य पशून्पा-  
हि । ३१॥ वसोऽपवित्रम् ॥ हिरण्मयेन पात्रेण । सत्यस्याऽ-  
पिहितम्मुखम् । यो सावादिच्ये पुरुषं सोसावुहम् । ४१॥  
ॐ ३ म । खम्ब्रह्म । अतुमुपैख्यनन्तरेणाहवनीयञ्च गार्ह-  
पत्यञ्च प्राङ्निष्ठन्नप ऽउपस्पृशति । तद्यदप ऽउपस्पृशत्य-  
मध्ये वै पुरुषो यदनृतम्बदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या-  
वा ऽआपो मेधो भूत्वा अतमुपायानीति पवित्रम् वा  
ऽआपऽपवित्रपूतो अतमुपायानीति तस्माद्वाऽअप ऽउप-  
स्पृशति । १ ॥ सोऽग्निमेवाभीक्ष्माणो अतमुपैति ॥ [ ॐ  
पूर्णमुदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदुच्यते । पूर्णस्य पूर्णमा-  
दाय पूर्णमेवावशिष्यते । ॐ खं ब्रह्म । ॐ खं पुराणम्  
ॐ वायुरेव खमिति हस्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदं यं  
ब्राह्मणा विदुर्वेदेन न युद्धेदित्यम् ] ॥ ॐ प्राश्नीपुत्रादासु-

( १ ) एते मन्त्राः स्वरपूर्वकं पठनीयाः इति केपाश्रित्यते । परं च हलायुधः—  
एवं सति प्राश्नुतः प्राग्रेषु कुत्रेषूपविश्य वामहस्ततले कुशपत्रिणे ( द्वौ दगौ ) कृत्वा तदु-  
परि दक्षिणहस्तमधो मुखं कृत्वा ॐकारपूर्विका गायत्रीं तथा चतुरो वेदादीन्  
पठेत् ॥ ( २ ) इदं यजुर्वेदोपलक्षणम् ॥

रिवासिनः प्राप्नीपुत्रः असुरायणादासुरायणः असुरे-  
 रासुरिर्याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्यः उड्डालकादुड्डालकोऽरु-  
 णादुरुणः उपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वा-  
 जश्रुवा जिह्वावतो वाध्योगाजिह्वावान् वाध्योगोऽसि-  
 ताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात् कुशपाद्धुरितः  
 कुशपः शिल्पात्कुशपाच्छिल्पः कुशपः कश्यपान्नै-  
 ध्रुवेः कश्यपो नध्रुविर्वाचो वागम्भिण्याऽअम्भिण्या-  
 दित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसने-  
 चेन याज्ञवल्क्येनारुषायन्ते । २ ॥ (इत्युक्तं बृहदारण्योपनिषदि) ॥  
 ॐ अंभिर्मीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं  
 रत्नुधातमम् । ५ ॥ ॐ अग्नेऽआयाहि वीतये गृणानो हु-  
 व्यदातये । निहोता सत्सि वहिषि । २ ॥ ॐ शन्नो देवी-  
 रुभिष्टुयः आपो भवन्तु पीतये । शं योरुभिर्भवन्तु नः ।  
 ह्रीं ॥ 'चतुर्वेदानन्तरं अङ्गानि पठेत्'—अथानुवाकान्वक्ष्यामि ।  
 मण्डलं दक्षिणमक्षिहृदयम् । अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि । अथातोऽधि-  
 कारः फलयुक्तानि कर्माणि । अथतो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म  
 वृद्धिरादैच । समाम्नायः समाम्नातः । मयरसतजभनलगसंमितम् ।  
 पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षम् । गौः ग्मा । अथातो धर्मजिज्ञासा ।  
 अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं । नारायणं नमस्कृत्य  
 इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः । वाग्यज्ञेनार्चितो देवः  
 प्रीयतां मे जनार्दनः । ( एवं ब्रह्मयज्ञं विधाय पाण्योगृहीतकुशानां कु-  
 शपवित्रस्य च उत्तरस्यां त्यागं कुर्यात् ) 'अर्पणम्'—अनेन ब्रह्मयज्ञा-  
 ख्येन कर्मणा श्रीमगवान्परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मा-  
 र्पणमस्तु ॥ यस्य स्मृत्या० इति ब्रह्मयज्ञप्रयोगः ॥

३५५. केचित्तु ब्रह्मयज्ञं तर्पणं चैकतन्त्रेण कुर्वन्ति तत्र सङ्कल्पार्पणे यथा—आचमनप्राणायामानन्तरं—‘सङ्कल्पः’—अथ पूर्वोच्चारित एवं-  
गुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुरा-  
णोक्तफलप्राप्त्यर्थं ब्रह्मयज्ञपूर्वकं देवऋषिमनुष्यपितृतर्पणमहं करि-  
ष्ये ॥ ‘अर्पणम्’—अनेन ब्रह्मयज्ञपूर्वकं देवर्षिमनुष्यपितृतर्पणा-  
ख्येन कर्मणा देवादिस्वरूपी भगवान्परमेश्वरः प्रीयतां न मम ।  
ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

३५६. ‘तर्पणम्,’ कात्यायनपरिशिष्टे सूत्रे—ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं  
पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवांश्छन्दांसि वेदानृषीन्पुराणाचार्यान्ग-  
न्धर्वानितराचार्यान्संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसो देवानुरगान्नागा-  
न्सागरान्पर्यतान्सरितो मनुष्यान्पक्षान् रक्षांसि पिशाचान्सुपर्णा-  
न्भूतानि पशून्वनस्पतीनोपधीर्भूतग्रामश्चतुर्विधस्तप्यतामित्योङ्कारपूर्वं  
॥ ततो निधीती मनुष्यान्सनकः सनन्दनः सनातनं कपिलमासुरिं  
वोढुं पञ्चशिखम् ॥ ततोऽपमव्यं तिलमिश्रं कव्यवाडनलः सोमै-  
र्यममर्यमणमग्निप्राचान्तोमपो घर्हिपदो यमोऽथैके ॥ यमाय धर्मरा-  
जाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ।  
औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने । धृकोदरय चित्राय चित्र-  
गुप्ताय वै नमः ॥ इत्येकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्दद्याजलाजलीन् ।  
यान्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यतीति ॥ जीवत्पितृकोप्येतानन्यां-  
श्चेतरऽऽदीरतामङ्गिरसऽआयन्तुनऽऊर्जं वहन्ती पितृभ्यो येचेह  
मधुवाताऽइति ऋचं जपन्प्रसिञ्चेत्तृप्यध्वमिति त्रिर्नमो वऽइत्युक्त्वा  
मातामहानां चैवं गुरुशिष्यवर्तिगङ्गातिबान्धवा न तर्पिता देहाद्बुधिरं  
पिबन्ति वासो निष्पीड्याचम्य ॥ अद्वयमस्य हःसऽइत्युपस्थाय प्रदक्षि-  
णीकृत्य दिशश्च देवताश्च नमस्कृत्योपविश्य ब्रह्मसमिष्टिष्येयधी-  
र्वाग्वाचस्पतिर्विष्णुर्महद्योऽपांपतये वरुणाय नमः इति संवर्च-  
सेति मुखं विमृष्टे देवा गातुविदऽइति विसर्जयेत् ॥ ‘कात्यायनत्रि-  
कण्डिकासूत्रे हरिहरमाष्ये’—ततः किं कुर्यादित्यत आह—सू-  
त्रम्—‘ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं पूर्वमित्यादि’ । व्याख्या—ततस्तर्पयेद्वीण-  
येत् । ब्रह्माणं कथं पूर्वं आदौ केषां विष्णुमित्यादीनां भूतग्रामान्तानां दे-

वतानाम् । अत्र तर्पयेद्ब्रह्माणमिति तर्पणक्रियायाः कर्म मृतान्ब्रह्मादीनुद्देश्यत्वेन द्वितीययाभिधाय मृतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामिति प्रथमया प्रयोगमाचार्यो दर्शयति । ततश्च ब्रह्मा तृप्यतामित्येवं तर्पणप्रयोगः । सूत्रम्—‘ॐकारपूर्वमिति’ । व्याख्या—ॐकारपूर्वं यथा स्यात्तथा ब्रह्मादीन्देवांस्तर्पयेत् । सूत्रम्—‘ततो निधीती मनुष्यान्’ । व्याख्या—ततो देवतर्पणानन्तरं ‘निधीती’ कण्ठसंयुक्तब्रह्मसूत्रः सन् मनुष्यान्दिव्यान्मानवांस्तर्पयेदिति पूर्वोक्तेनाख्यातेनानुपपन्नः । के ते मनुष्या इत्यपेक्षायामाह । सनकं चेत्यादिना श्लोकेन सप्त । सूत्रम्—‘ततोऽपसव्यं तिलमिश्रम्’ । व्याख्या—ततो मनुष्यतर्पणानन्तरमपसव्यं प्राचीनावीती मृत्वा तिलमिश्रं तिलैः संयुक्तं जलं गृहीत्वा तर्पयेदिति सम्बन्धः । कांस्तर्पयेदित्यत आह । कव्यवाहनल इत्यादिना बहिर्पद इत्यन्तेन सूत्रेण पठितान् । तत्र कव्यं हविर्विहतीति कव्यवाद् । अनलोऽग्निः कव्यवाद् चासावनलश्चेति कव्यवाहनलस्तम् । अत्र केचित्कव्यवाहम् अनलं चेति द्वौ देवौ मन्यन्ते । अनलोऽग्नौ नले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वर इति विश्वप्रकाशदर्शनात् ॥ तदयुक्तम् ‘हव्यवाहनो वै—देवानां ‘कव्यवाहनः’—पितृणामिति श्रुतेः कव्यवाटगुणविशिष्टोऽनलः पितृगणान्तर्गत इति कव्यवाहनल एकैव देवता । सूत्रम्—‘यमांश्चैके’ । व्याख्या—एके आचार्याः यमांश्च तर्पयेदित्याहुः । तद्यथा—यमाय धर्मराजायेत्येवमादिनोक्तम् । पितृतर्पणाञ्जलिसंख्यामाह । सूत्रम्—‘एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्दद्याजलाञ्जलीन् । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति’ । व्याख्या—एकैकस्य प्रत्येकं कव्यवाहनलादेस्तिलैः कृष्णैर्मिश्रान्संयुक्तांस्त्रींस्त्रीस्त्रित्वसंख्योपेतान् जलाञ्जलीञ्जलेन पूर्णा अञ्जलयो जलाञ्जलयस्तान् । अस्य तर्पणस्य नित्यत्वेऽप्यानुपत्तिकं फलमाह । यावज्जीवकृतं जन्मत आरभ्य यावत्तर्पणदिनं कृतमाचरितं पापं अशुभं कर्म तत्क्षणादेव तर्पणसमाप्त्यनन्तरमेव नश्यति क्षीयते । सूत्रम्—‘जीवत्पितृकोऽप्येतानन्यांश्चेतरः’ । व्याख्या—जीवन् विद्यमानः पिता जनको यस्य सोऽपि एतान्पूर्वोक्तान्ब्रह्मादींश्चित्रगुणान्तांस्तर्पयेदिति गतेन सम्बन्धः । अत्र जीवत्पितृकोऽप्येतानिति वदता सूत्रकारेणैतच्छब्देन ब्रह्मादिचित्रगुणान्ताः परिसंख्यातास्तानेव जीवत्पितृक एतानेव तर्पयेत् न त्वन्यान् । पितृव्यमातृमातामहादीन् । एवार्थेऽपि । अन्यांश्चेतर इति प्रमीतपितृरुत्सेवान्यतरविधानात् । यत्तु स्मृत्यन्तरम् येभ्य एव पिता दद्याच्छेभ्यो दद्यात्सुतः स्वयमिति तत् पतितसंन्यासिजीवत्पितृकविषयम् । ब्राह्मणा-

दिपु विशेषस्मरणात् । इतरो जीवत्पितृकादन्यः मृतपितृकः अन्यानेते-  
भ्योऽपरान्पित्रादीर्षीर्षीश्चकारादेतान्ब्रह्मादींश्चित्रगुप्तान्तांस्तर्पयेदिति सम्ब-  
न्धः । तर्पणवाक्यानि तत्प्रयोगे लिख्यन्ते । ततो मृतपितृपितामहप्रपिता-  
महांश्च तर्पयित्वा प्रसेकाख्यं कर्म कथं कुर्यादित्याह । सूत्रम्—‘उदीर-  
तामङ्गिरसऽआयन्तुनऽऊर्जं वहन्ति पितृभ्यो येचेह मधुवाताऽइति  
तृचं जपन् प्रसिञ्चेत्’ । व्याख्या—उदीरतामित्यादि प्रतीकोक्ताः पट्टचः  
मधुवाता इति तृच एवं नवर्चो जपन् उपांशु स्वरेण पठन्प्रसिञ्चेत् । अ-  
ञ्जलिकृता अपः प्रसिञ्चेत् । पितृतीर्थेन तर्पणजलाधिकरणे प्रक्षिपेत् ।  
तृप्यध्वमिति त्रिः । तथा तृप्यध्वमिति प्रतिसेकमुक्त्वा त्रिः प्रसिञ्चेत् ।  
अत्र केचिदुदीरतामित्यादिकानां ऋचां पित्रादितर्पणे जलदानकरणत्वं म-  
न्यन्ते तदसाम्प्रतम् । सूत्रार्थपर्यालोचनेन करणतयाऽप्रतीतेः कथं जपन्प्रसि-  
ञ्चेदित्यत्र जपन्निति शतृपत्ययेन मन्त्रं जपता सता सततं जलप्रसेकः कार्य-  
इति हि सूत्रात्मतीयते । तोयकरणत्वे तु मन्त्रान्तैः कर्मादिः सन्निपात्येति  
परिभाषया मन्त्रे समाप्ते अञ्जलिर्देयः । तथा सति जपशब्दस्य शतृपत्य-  
यस्य चाऽनर्थक्यमसङ्गः । प्रसेकशब्दस्य दानार्थताकल्पना च तस्मात्प्रसे-  
काख्यमिदं कर्मान्तरम् । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः । ‘पितृभ्यायन्प्रसि-  
ञ्चेद्वा जपमन्त्रान्यथाक्रममिति’ । तूष्णीं मात्रादीनां प्रसेकनिगमनम् । सूत्रम्—  
‘नमो व इत्युक्त्वा मातामहानां चैवं गुरुशिष्यात्विग्नातिषान्धवान्  
व्याख्या—नमो वः पितरो रसायेत्यादीन्यष्ट यजुर्ह्युक्त्वा पठित्वा मा-  
तामहानां मातुः पितृपितामहप्रपितामहानां च । एवमेकैकस्य तिलमिश्रा-  
ञ्जलिप्रयेण तर्पणं कृत्वा । गुर्याचार्यादयोऽपि एकैकाञ्जलिना तर्प्याः । अत्र  
गुरुं मन्त्रोपदेष्टारमाचार्यमुपनयनपूर्वकं वेदाध्यापकमित्यर्थः । शिष्यं विद्या-  
धिर्नं गुरुकुलवासिनं ऋत्विजो याजकान् जातीन् पितृव्यमात्रादिसपि-  
ण्डान्सगोत्रान् । मातुलेयपितृपत्येयादींस्तर्पयेदित्यनुवर्तिते मातृसख्यादीन् ।  
सूत्रम्—‘अतर्पिता देहाद्गुधिरं पिबन्ति’ । व्याख्या—एते पूर्वोक्ता  
ब्रह्मादयोऽतर्पिताः सन्तो देहात् अतर्पयितुः शरीराद्गुधिरं पिबन्ति । तर्पण-  
स्याकरणप्रत्यवायाद्देहरुधिरशोषो भवतीत्यर्थः । एतदनिष्टापत्तिवचनं तर्पणस्या-  
वश्यकर्णीयत्वज्ञापनार्थम् । सूत्रम्—‘वासो निष्पीड्याचम्य’ । व्या-  
ख्या—एवं तर्पणं विधाय तदन्ते स्थले वासो वस्त्रं भूमौ निष्पीड्य पीड-  
यित्वा पूर्ववदाचामेत् । निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रमतर्पिताः । निराशाः  
पितरो यान्ति शार्पं दत्त्वा सुदारुणम् । द्वादश्यां पञ्चदश्यां च सङ्क्रान्तौ

श्राद्धवासरे । वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव न च क्षारेण योजयेत् ( एतच्च तर्पणं प्रातःस्नानानन्तरं प्रातः कार्यम् । मध्याह्ने स्नानं न कृतं चेत्तदाऽपराह्णादिषु स्नानं कृत्वा कुर्यात् । पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिने मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति त्रिस्तर्पणव्यतिरिक्तविषया । प्रातश्चेत्तर्पणं कृतं तर्हि मध्याह्नादिषु न कर्तव्यमेव ॥ स्नानाद्गतर्पणं वैधस्नानानन्तरं कार्यम् ) ॥

३५७. 'तर्पणे उपवीतधारणप्रकारः'. औशनसस्मृतौ—उपवीतं वामबाहुं सव्यं बाहुसमन्वितम् । उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कर्णलम्बनम् ॥ सव्यबाहुं समुद्धृत्य दक्षिणेन धृत्वा द्विजाः । 'प्राचीनावीत'मित्युक्तं पित्र्ये कर्मणि धारयेत् ॥ उपवीती भवेन्नित्यं विधिरेवः सनातनः ॥

३५८. 'तर्पणादौ पितृणामनुक्रमः'. सङ्ग्रहे—ताताम्बात्रितयं सप्तजननी मातामहादित्रयं सखि स्त्रीतनयादि तातजननीस्वभ्रातरः सखियः । ताताम्बाऽऽमभगिन्यपत्यधवयुग्जायापिता सद्गुरुः शिष्याप्ताः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥

३५९. 'एकोत्तरशतकुलानि'. स्मृत्यन्तरे—चतुर्विंशतिर्विंशश्च षोडश द्वादशानिह । रुद्रा दश वसुश्चैव कुलमेकोत्तरं शतम् ॥

३६०. 'सप्तगोत्राणि'. स्मृत्यन्तरे—पितुर्मातुश्च भार्याया मगिन्या दुहितुस्तथा । पितृष्वसामातृष्वसोगोत्राणां सप्तकं स्मृतम् ॥

३६१. 'तर्पणे उक्तपात्राणि'. पितामहः—हैमं रौप्यमयं पात्रं ताम्रकांससमुद्भवम् । पितृणा तर्पणे पात्रं मृन्मयं तु परित्यजेत् ॥ अङ्गिराः—मार्जनं तर्पणं श्राद्धं न कुर्याद्धारिधारया ॥ मरीचिः—सौवर्णेन तु पात्रेण ताम्ररूप्यमयेन वा । औदुम्बरेण खड्गेन पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ विनारूप्यसुवर्णेन विना ताम्रमयेन वा । विना तिलैश्च दर्भैश्च पितृणां नोपतिष्ठते ॥ यावद्विस्तरपयेद्देवान्सतिलाङ्घिः पितृंस्तथा ॥ हारीतः—वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णवर्हिषि । विविज्ञस्तरपणं कुर्यान्न पात्रेषु कदाचन ॥ पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् । जलपूर्णेऽथवा गर्ते न स्थले तु विवर्हिषि ॥ शङ्खः—उदके नोदकं दद्यात्पितृभ्यश्च कदाचन । उत्तीर्य च शुचौ देशे कुर्यादुदकतर्पणम् ॥

३६२. 'तर्पणे स्थलम्'. योगियाज्ञवल्क्यः—यथा शुचिस्थलं वा स्यादुदके देवताः पितृन् । तर्पयेच्च यथाकाममप्यु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

३६३. 'तर्पणे तिलग्रहणावश्यकता'. स्नानसूत्रभाष्ये—कठाः का-  
ष्ठाश्च जावाला ये च वाजसनेयिनः । निषिद्धेऽपि दिने कुर्युस्तर्पणं तिल-  
मिश्रितम् ॥ कात्यायनः—उपरागे (ग्रहेण) पितृश्राद्धे पातेऽमायां च  
सङ्क्रमे । निषेधेऽपीह सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥ गर्गः—कृष्णे भाद्रपदे  
मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत् । पितृणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहेऽपि तर्प-  
णम् ॥ पृथ्वीचन्द्रोदये—तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके । निषि-  
द्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥ वायुपुराणे—तिलदर्भैस्तु संयुक्तं  
श्रद्धया यत्प्रदीयते । तत्सर्वममृतं भूत्वा पितृणामुपतिष्ठते ॥ याज्ञवल्क्यः  
तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् । तदभावे निषिद्धे तु दर्भैस्तोयै-  
चान्यथा ॥ यद्युद्धृतं निषिद्धे तु तिलान्समिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथा तु स-  
व्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥ शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्याञ्छयलैस्तिलैः ।  
पितृस्तु तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पणे सर्वदा द्विजः ॥

३६४. 'तर्पणे तिलनिषेधः'. मरीचिः—सप्तम्यां भानुवारे च  
गृहे जन्मदिने तथा । मृत्युपुत्रकलत्रार्थं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ सङ्ग्रहे—  
नन्दायां भार्गवदिने कृत्तिकासु मघासु च । भरण्या भानुवारे च गजच्छा-  
याह्वये तथा । तर्पणं नैव कुर्वीत तिलमिश्रं कदाचन ॥ बौधायनः—वि-  
चाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमम् । वर्षमर्थं तदर्धं च नेत्येके तिलत-  
र्पणम् ॥ बह्विपुराणे—दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च । न जी-  
वत्पितृको मूप कुर्यात्कृत्वाधमामुयात् ॥

३६५. 'वस्त्रनिष्पीडनम्'. योगियाज्ञवल्क्यः—वस्त्रनिष्पीडितं  
तोयं स्नातृस्वोच्छिष्टमाग्निः । भागधेयं क्षुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत्  
स्थले ॥ घृद्धयोगी—यावदेतानृषीश्चैव पितृभ्यापि न तर्पयेत् । तावन्न पी-  
डयेद्वस्त्रं येन स्नातो भवेन्नरः ॥ स्मृत्यन्तरे—वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य पीडयेच्च  
जलाद्वहिः । वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य द्विराचम्य शुचिर्भवेत् ॥

३६६. 'तर्पणप्रकारः'. स्मृत्यन्तरे—सम्बन्धनामगोत्रेण स्वधान्ते  
च नमो नमः । वस्त्रादिरूपं सङ्कीर्त्य तर्पयेत्पितृपूर्वकम् ॥ वसिष्ठः—  
सम्बन्धमनुकीर्त्यैव नामगोत्रमनन्तरम् । वस्त्रादिरूपं सङ्कीर्त्य स्वधाकारेण  
तर्पयेत् ॥ बौधायनः—'श्रमान्तं' ब्राह्मणस्योक्तं 'वर्मान्तं' क्षत्रियस्य  
तु । 'गुप्तान्तं' चैव वैश्यस्य 'दासान्तं' शूद्रजन्मनः ॥ चतुर्णामपि वर्णानां  
गोत्रत्वे पितृगोत्रता । पितृगोत्रं कुमारीणामृदाना भर्तृगोत्रता ॥ योगिया-

ज्ञवल्क्यः—सवर्णेभ्यो जलं देयं नान्यवर्णेभ्य एव च ॥ वृद्धयाज्ञवल्क्यः—  
अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । सव्योचराभ्यां पाणिभ्यामथवा  
तर्पणं भवेत् ॥ तृप्यतामिति वक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना । आवाह्य पूर्व-  
वन्मन्त्रैरास्तीर्य च कुशांश्च तान् । सव्यजानुं तथा स्थाप्य पाणिभ्यां दक्षि-  
णामुखः । तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वोन्पितृगणांस्तथा ॥ गोभिलसूत्रे—स्त्री-  
णां दान्तं नाम ज्ञेयम् ॥

३६७. 'तर्पणे अञ्जलिदानविचारः'. व्यासः—एकैकमञ्जलिं  
देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्रीस्त्रीन्त्रिय एकैकमञ्जलिम् ॥  
साङ्ख्यपायनः—मातृमुख्यास्तु यास्तिष्ठतासां श्रीस्त्रीन् जलाञ्जलीन् ।  
सपत्न्याऽचार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलाञ्जली ॥

३६८. 'तर्पणे अधिकारिणः'. शातातपः—तर्पणं तु शुचिः  
कुर्यात्प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

३६९. 'तर्पणे दर्मविचारः'. अग्निपुराणे—प्रागग्नेषु सुरास्तृप्येन्म-  
नुष्यांश्चैव मध्यतः । पितृंश्च दक्षिणाग्नेषु दद्यादिति जलाञ्जलीन् ॥ दक्षः—  
प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राञ्जुस्तः सुरान् । उदङ् मनुष्यांस्तृप्येत्तु पितृ-  
न्दक्षिणतस्तथा ॥ अग्नेस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान्कुशमध्यतः ॥ पितृस्तु कुश-  
मूलाग्रैर्विधिः कौशो यथाक्रमम् ॥ एवंच—गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये  
जलं क्षिपेत् । ( इति यमवचनस्यगोशृङ्गपदं प्रादेशमात्रपरम् ) ॥  
गोभिलः—बहुचा देवपित्रर्षीस्तर्पयन्ति द्वितीयया । कात्यायनानां सर्वत्र  
तर्पणे प्रथमा मता ॥ ( कात्यायना इति वाजसनेयब्राह्मणाः ) ॥ 'देवतर्प-  
णविधौ'—ब्रह्माद्यानुपवीती तु देवतीर्थेन तर्पयेत् । निवीती कायतीर्थेन  
मनुष्यान्सनकादिकान् । स्वाहाकारवपदकारौ नमस्कारौ दिवौकसाम् ।  
स्वधाकारः पितृणां तु हन्तकारो नृणां मतः ॥ स्वधाकारेण निर्वपे-  
त्पित्र्यं बलिमतः सदा ॥ बृहत्पाराशरः—देवेभ्यश्च नमः 'स्वाहा' पि-  
तृभ्यश्च नमः 'स्वधा' । मन्यन्ते 'कवयः' केचिदित्येव तर्पणक्रमः ॥ वाचस्प-  
तौ—निवीती हन्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदथ । कुशस्त्व मध्यदेशेन नृतीर्थेन  
उदञ्जुस्तः ॥ व्यासः—पितृभ्यः प्रथमं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च । ततो  
मातामहानां च तत्पत्नीनां ततो जलम् ॥ अन्तर्मातामहान्कृत्वा मातृणां यः

( १ ) ॐ हन्तेति वा हन्तकारं मनुष्या इति श्रुतेः । यथा देवानामश्वमेधादियज्ञेषु  
स्वाहाकारवपदकारशब्दौ पितृणां स्वधा शब्दश्च प्रयुज्यते तथा मनुष्याणां हन्तकार-  
शब्दो ज्ञेयः । हन्तशब्दस्यार्थः—हनं हिंसागत्योः । ये ये धावतो गत्सर्गोस्ते ते प्रा-  
प्त्यर्थाः । तेन हन्तिर्नाम प्राप्तिः ॥



प्रयच्छति ॥ मरीचिः—मुक्कहस्तं च दातव्यं न मुद्रां दर्शयेत्कचित् ।  
वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्कहस्तं च दक्षिणम् ॥

३७०. 'तर्पणे निषिद्धजलम्.' वायुपुराणे—शुद्धोदकैर्न कुर्वीत  
तथा मेघाद्विनिःसृतैः । तिलदर्भैस्तु संयुक्तं श्रद्धया यत्प्रदीयते ॥ तत्सर्वम-  
मृतं भूत्वा पितृणामुपतिष्ठते ॥ ब्रह्माण्डपुराणे—नित्यं नैमित्तिकं काम्यं  
त्रिविधं ज्ञानमिष्यते । तर्पणं तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥

३७१. 'अथ तर्पणप्रयोगः.'—(आचम्य प्राणानायम्य) ॥ 'कुश-  
पवित्रधारणम्.'—ॐ पुवित्रैस्तथो वैष्णव्यौ सवितुर्ध्वं+प्प्रसु-  
वऽउत्पुनाम्यर्द्धेण पुवित्रेण सूर्यस्य रुश्मिभिः ।  
११ ॥ \* \* तस्य ते पवित्रपते पुवित्रं पूतस्य यत्कामं  
पुनेतर्द्धकेयम् । १२ ॥ 'सङ्कल्पः'—तिथिर्विष्णुस्तथा वारो नक्षत्रं  
विष्णुरेव च । योगश्च करणं चैव सर्वं विष्णुमयं जगत् ॥ ॐ विष्णवे  
नमः—अद्यपूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ  
समाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीत्यर्थं  
देवक्रपिमनुष्यपितृतर्पणमहं करिष्ये ॥ 'ताम्रपात्रे रौप्यपात्रे वा  
तर्पणार्थं उदकपूरणम्'—ॐ विश्वान्देवान् भवत्सु आवाह-  
यिष्ये ॐ आवाहय ॥ ॐ विश्वेदेवासुऽआगतं शृणुता-  
मऽऽमहवम् । एदम्वर्हिर्निर्णीदत । \* । २१ ॥ विश्वे-  
देवाँ । शृणुतेमहवम्मे येऽनुन्तरिक्षे यऽउपदधविष्ट ।  
येऽअग्निजिह्वाऽउत वा यजत्राऽआसदद्यास्मिन्वर्हिर्वि-  
भादयध्वम् । ३१ ॥ 'ततो देवानामावाहनम्'—आगच्छ-

( १ )—'आचमनप्राणायामादीन्' देवपूजाप्रयोगे दर्शितक्रमेण कुर्यात् ॥

( २ )—'कुशपवित्रं' दक्षिणहस्तस्थानामिष्टायां मन्त्रेण धारयेत् ॥ ( ३ )—एतत्पात्रे  
अपमं भोतगन्धमवान् ( तदमावे तण्डुलान् ) गुणन्धपुष्पाणि तुलसीदलपङ्क्तानि निद-  
ध्यात् । तदनन्तरं तत्पात्रोपरि हस्तप्रमाणान् प्रादेशमात्रप्रमाणान् वा श्रीन् कुशान् प्राण-  
मान् स्थापयित्वा पथान्मन्त्रेण तत्पात्रं जलेन पूरयेत् ॥ ( ४ )—ऊर्यादिन्मते  
'अपस्तम्ब' शब्दप्रयोगः भादकर्मणि कुर्यात् न तु तर्पणे ॥ ( ५ )—पूर्यतामोपरि स्थापि-  
ताम्रीन्कुशान् तुलसीदलपुष्पान् दक्षिणैरङ्गुलैः पृथक् तदनन्तरं तस्योपरि वामहस्तम-  
धोमुखां कृत्वा पथा'देवानामावाहयेत्' ॥

न्तु महामागा विश्वेदेवा महाबलाः । ये तर्पणेऽत्र विहिताः सावधाना  
 भवन्तु ते । ३ ॥ ॐ भवामः ॥ 'देवतर्पणम्'—ॐ ब्रह्मा  
 तृप्यताम् । ॐ विष्णुस्तृप्यताम् । ॐ रुद्रस्तृप्यताम् । ॐ प्रजापति-  
 स्तृप्यताम् । ॐ देवास्तृप्यन्ताम् ॥ ॐ छन्दांसि तृप्यन्ताम् । ॐ  
 वेदास्तृप्यन्ताम् । ॐ ऋषयस्तृप्यन्ताम् । ॐ पुराणाचार्यास्तृप्य-  
 न्ताम् । ॐ गन्धर्वास्तृप्यन्ताम् । ॐ इतराचार्यास्तृप्यन्ताम् । ॐ  
 संवत्सरः सावयवस्तृप्यताम् । ॐ देव्यस्तृप्यन्ताम् । ॐ अप्सरस-  
 स्तृप्यन्ताम् । ॐ देवानुगास्तृप्यन्ताम् । ॐ नागास्तृप्यन्ताम् । ॐ  
 सागरास्तृप्यन्ताम् । ॐ पर्वतास्तृप्यन्ताम् । ॐ सरितस्तृप्यन्ताम् ।  
 ॐ मनुष्यास्तृप्यन्ताम् । ॐ यक्षास्तृप्यन्ताम् । ॐ रक्षांसि  
 तृप्यन्ताम् । ॐ पिशाचास्तृप्यन्ताम् । ॐ सुपर्णास्तृप्यन्ताम् । ॐ  
 भूतानि तृप्यन्ताम् । ॐ पशवस्तृप्यन्ताम् । ॐ वनस्पतयस्तृप्य-  
 न्ताम् । ॐ ओषधयस्तृप्यन्ताम् । ॐ भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यताम् ।  
 'मनुष्यदेवतर्पणम्'—ॐ सनकस्तृप्यतु । ॐ सन० ॥ ॐ सन-  
 न्दनस्तृप्यतु । ॐ सनन्दन० ॥ ॐ सनातनस्तृप्यतु । ॐ सना० ॥ ॐ  
 कपिलस्तृप्यतु । ॐ कपिल० ॥ ॐ आसुरिस्तृप्यतु । ॐ आसु० ॥  
 ॐ वोढुस्तृप्यतु । ॐ वोढु० ॥ ॐ पञ्चशिखस्तृप्यतु । ॐ पञ्च० ॥  
 'पितृतर्पणम्'—ॐ कव्यवाडनलस्तृप्यताम् । ॐ कव्यवा० ।  
 ॐ कव्यवा० । ॐ सोमस्तृप्यताम् । ॐ सोम० । ॐ सोम० ॥

१ केषाञ्चिन्मते 'भवामः' इति शब्दप्रयोगः श्राद्धकर्मणि कुर्यात् न तु तर्पणे ॥  
 ( २ ) ब्राह्मणसर्वस्वे हलायुधः—सीम्यते क्रीडते यस्मादुच्यते शोभते दिवि । तस्मा-  
 द्द्वेष्ट इति प्रोक्तस्तर्पयेत्सर्वदेवताः ॥ एवं पूर्वपात्रे मन्त्रितजलस्य तैः ( कुशैः ) प्रागमैः  
 पूर्वाभिमुखो दक्षिणहस्तस्य सर्वाङ्गुल्यग्रैर्देवतीर्थेनान्यपात्रे 'एकैकाञ्जलि' क्षिपेत् ॥  
 ( ३ ) ॐ तीर्थानि तृप्यन्ताम् । ॐ तीर्थदेवास्तृप्यन्ताम् । ॐ विश्वेदेवास्तृ-  
 प्यन्ताम् । ॐ मोदास्तृप्यन्ताम् । ॐ प्रमोदास्तृप्यन्ताम् । ॐ सुमुखा-  
 स्तृप्यन्ताम् । ॐ दुर्मखास्तृप्यन्ताम् । ॐ अविघ्नास्तृप्यन्ताम् । ॐ वि-  
 प्रकर्तारस्तृप्यन्ताम् ॥ एवं पाठः देवतर्पणे क्वचिद्दृश्यते न ॥ सूत्रे ॥ ( ४ ) ततो  
 'निर्वृतिं' कृत्वा पूर्वोक्तकुशानुदयग्रान्दक्षिणहस्तस्य कनिष्ठिकामूलप्रदेशे धृत्वा पश्चादुत्त-  
 राभिमुखं मनुष्यदेवेभ्यो द्वौ द्वावजली कायतीर्थेन देवौ ॥ ( ५ ) पूर्वोक्तकुशान्दिभुमान्द-  
 क्षिणाग्रमूलान्द्रिगुणीकृत्वा कुष्ठतर्जनीमध्यप्रदेशे ( दक्षिणहस्तस्य ) धृत्वा दक्षिणाभिमुखं  
 पूर्वमन्त्रितपात्रजले अपसव्येन कृष्णतिलमिश्रणं तेन जलेनापसव्येन पितृतीर्थेन पितृ-  
 स्त्रीक्षीनजलीन् दद्यात् ॥

ॐ यमस्तृप्यताम् । ॐ यम० ॐ यम० ॥ ॐ अर्यमा तृप्यताम् ।  
 ॐ अर्य० । ॐ अर्य० ॥ ॐ अग्निष्वात्ताः पितरस्तृप्यन्ताम् ।  
 ॐ अग्निष्वा० । ॐ अग्निष्वा० ॥ ॐ सोमपाः पितरस्तृप्यन्ताम् ।  
 ॐ सोमपाः पि० । ॐ सोमपाः पि० ॥ ॐ वह्निषदः पितरस्तृप्यन्ताम् ।  
 ॐ वह्निषदः पि० । ॐ वह्निषदः पि० ॥ 'यमतर्पणम्'—ॐ  
 यमाय नमः । ॐ यमा० । ॐ यमा० ॥ ॐ धर्मराजाय नमः । ॐ  
 धर्मरा० । ॐ धर्मरा० ॥ ॐ मृत्यवे नमः । ॐ मृत्यवे० । ॐ मृत्यवे० ॥  
 ॐ अन्तकाय नमः । ॐ अन्त० । ॐ अन्त० ॥ ॐ वैवस्वताय  
 नमः । ॐ वैव० । ॐ वैव० ॥ ॐ कालाय नमः । ॐ काला० ।  
 ॐ काला० ॥ ॐ सर्वभूतक्षयाय नमः । ॐ सर्वभू० । ॐ सर्व-  
 भू० ॥ ॐ औदुम्बराय नमः । ॐ औदु० । ॐ औदु० ॥ ॐ  
 दध्नाय नमः । ॐ दध्नाय० । ॐ दध्नाय० ॥ ॐ नीलाय नमः ।  
 ॐ नीला० । ॐ नीला० ॥ ॐ परमेष्ठिने नमः । ॐ परमे० । ॐ  
 परमे० ॥ ॐ वृकोदराय नमः । ॐ वृको० । ॐ वृको० ॥ ॐ चित्राय  
 नमः । ॐ चित्रा० । ॐ चित्रा० ॥ ॐ चित्रगुप्ताय नमः । ॐ चित्रगु० ।  
 ॐ चित्रगु० ॥ 'मनुष्यपितृर्तर्पणम्'—'उशन्तस्त्वेत्यावाहनम्'—  
 ॐ उशन्तस्त्वा । निधीमह्युशन्तुंसमिधीमहि । उ-  
 शन्तु शतऽआवंह पितृन्हुविषेऽभक्षवे ॥ ४१२ ॥ 'समस्त-  
 पितृनावाहयिष्ये'—ॐ आवाहय—अमुकगोत्रः अस्मत्पिता अमु-  
 कशर्मा वसुरूपस्तृप्यताम् इदं जलं तस्यै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥  
 अमुकगोत्रः अस्मत्पितामहः अमुकशर्मा रुद्ररूपस्तृप्यतामिदं जलं  
 तस्यै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मत्प्रपितामहः  
 अमुकशर्मा आदित्यरूपस्तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधा नमः । इ०  
 इ० ॥ अमुकगोत्रा असन्माता अमुकदा वसुरूपा तृप्यतामिदं  
 जलं तस्यै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा असत् पितामही  
 अमुकदा रुद्ररूपा तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥

( १ ) यमाथेके ग्रीष्मीनप्रलीन्द्यादित्याहुः ॥ ( २ ) स्वस्वपितृणां गोत्रनामोच्चारं  
 कृत्वा पितृसीयेन प्रत्येकं ग्रीष्मीनप्रलीन्द्यात् ॥ ( ३ ) तर्पणे तु 'प्रथमाविमन्यन्त-  
 पदं' योजयेत् ॥

अमुकगोत्रा असत् प्रेपितामही अमुकदा आदित्यरूपा तृप्यतामिदं  
जलं तस्यै स्वधा नमः । ३० । ३० ॥ अमुकगोत्रा असत् सापत्नमाता  
अमुकदा वसुरुषा तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधा नमः । ३० ।  
३० ॥ पश्चादेतान्मन्त्रान्पठेत्—ॐ उदीरतामवरुऽउत्परांसुऽ-  
उन्मद्वचुमाऽपितरं सोम्या संः । असुं व्यऽड्युरवृका  
ऽच्युतज्ञास्तेनोवन्तु पितरो हवेषु । ५१ ॥ अङ्गि-  
रसो नऽ । पितरो नवंग्वाऽअयंर्वाणो अगंवऽसोम्या-  
सं+ । तेषां वृयऽसुमृतौ यज्ञियांनुमपि भद्रे सौमनुसे  
स्याम । ६१ ॥ आर्यन्तु । नऽपितरं सोम्यासो-  
ग्निष्पवात्ताऽपथिभिर्देवयानैऽ । अस्मिन्नयज्ञे स्व-  
धयामदुन्तोधि ब्रुवन्तु तेवन्तुस्मान् । ७१ ॥ ऊर्ज-  
वहनीरुमृतहुतम्पथं कीलालम्परिस्नुतम् । स्वधास्तथ  
तुर्प्यत मे पितृन् । ८१ ॥ पितृभ्यं स्वधायिभ्यं+ ।  
स्वधा नमं+ पितामहेभ्यं स्वधायिभ्यं+ स्वधा नमं+  
प्यपितामहेभ्यं स्वधायिभ्यं+ स्वधा नमं+ । अक्ष-  
न्पितरोमीमदन्त पितरोतीतुपन्त पितरुऽ पितरुऽ-  
शुन्धक्षम् । ९१ ॥ ये चेह पितरो ये च नेह यौश्च  
विद्ययाँ ॥ उच न प्यविद्या । त्वं वैरय्य यति ते जात-  
वेदऽ स्वधाभिर्यज्ञऽ सुकृतञ्जुषस्व । १०१ ॥ मधुघा-  
ताऽच्युताय ते मधुं क्षरन्ति सिन्धवऽ । माक्षीर्नऽ सु-  
न्त्वोषधीऽ । १११ ॥ मधुनघतमुतोषसो मधुमुत्पा-  
थिवऽ रजं+ । मधु इचौरस्तु नऽ पिता । १२१ ॥  
मधुमान्नो घनुस्पतिर्मधुमारं ॥ ऽअस्तु सूर्यं+ ।  
माक्षीर्गावो भवन्तु नऽ । १३१ ॥ ॐ मधु । मधु । मधु ।  
तृप्यध्वम् । तृप्यध्वम् । तृप्यध्वम् ॥ ॐ नमो वऽ पितरो रसाय

नमो वऽ पितरुं शोषाय नमो वऽ पितरो जीवाय नमो  
 वऽ पितरुं स्वधायै नमो वऽ पितरो घोराय नमो वऽ  
 पितरो मुन्यवे नमो वऽ पितरुं पितरो नमो वो गृहा-  
 न्नः पितरो दत्त सुतो वः पितरो देष्मैतद्धः पितरो  
 द्यास आर्धत्त । १४<sup>३३</sup> ॥ आर्धत्त पितरो गर्भं हुमरम्पु-  
 ष्करस्रजम् । यथेह पुरुषो संत । १५<sup>३३</sup> ॥ 'द्वितीयगो-  
 त्रम्'-अमुकगोत्रः असन्मातामहः अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामिदं  
 जलं तस्यै स्वधा नमः । ३० । ३० ॥ अमुकगोत्रः असत् प्रमातामहः  
 अमुकशर्मा रुद्ररूपस्तृप्यतामि० । ३० ३० ॥ अमुकगोत्रः असत् वृद्ध-  
 प्रमातामहः अमुकशर्मा आदित्यरूपस्तृप्यतामि० । ३० ३० ॥ अमु-  
 कगोत्रा असन्मातामही अमुकदा वसुरुपा तृप्यतामिदं जलं तस्यै  
 स्वधा नमः । ३० । ३० ॥ अमुकगोत्रा असत् प्रमातामही अमुकदा  
 रुद्ररूपा तृप्यतामि० । ३० । ३० ॥ अमुकगोत्रा असत् वृद्धप्रमाता-  
 मही अमुकदा आदित्यरूपा तृप्यतामि० ३० ३० ॥ 'पर्यादिगो-  
 त्रम्'-अमुकगोत्रा असत्पत्नी अमुकदा वसुरुपा तृप्यतामिदं जलं  
 तस्यै स्वधा नमः ३० । ३० ॥ अमुकगोत्रः असत्सुतः अमुकशर्मा  
 वसुरूपस्तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधा नमः । ३० । ३० ॥ अमुकगोत्रा  
 असत्कन्या अमुकदा वसुरुपा तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधा नमः ।  
 ३० । ३० ॥ अमुकगोत्रः असत्पितृव्यः अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यता-  
 मिदं जलं तस्यै स्वधा नमः । ३० । ३० ॥ अमुकगोत्रः असन्मातुलः  
 अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामि० । ३० ३० ॥ अमुकगोत्रः असद्भ्राता  
 अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामि० । ३० ३० ॥ अमुकगोत्रः असत्सा-  
 पत्नभ्राता अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधा नमः । इदं

( १ ) पर्याद्याप्तान्तपितृगणस्य असन्पत्नी असत्सुतः असत्पितृव्य इत्यादिष्वन्व-  
 न्धं गोत्रं नामोच्चार्य वसुरूप त्रींश्वीनशतीन्दत्त्वा तर्पणं कुर्यात् ॥ ( २ ) यदि तस्य  
 भार्या सुतो वा गृतस्वर्हि सप्तलीकः समुतः इत्युहः कार्यः । एवं पितृव्यादौ श्रेयम् ।  
 सुतादीनां बहुत्वे ऽप्येष्टाद्यनुक्रमो प्राप्यः ॥ ( ३ ) यदि तस्या भर्ता सुतो वा गृतस्वर्हि  
 सप्तवृंदा समुता इत्युहः कार्यः । एवं पितृमयिन्यादौ ॥ ( ४ ) एवं द्वितीयतृतीयादयो  
 प्राप्याः ॥ ( ५ ) एवं सापत्नभ्राता सापत्नमयिनी च प्राप्याः ॥

ज० । इदं ज० ॥ अमुकगोत्रा असत्पितृभगिनी अमुकदा वसुरुपा  
 तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा असन्मातृभगिनी अमु-  
 कदा वसुरुपा तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा असदात्म-  
 भगिनी । अमुकदा वसुरुपा तृप्यतामि० । इ० इ० ॥ अमुकगोत्रा  
 असत्सापत्तभगिनी अमुकदा वसुरुपा तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधा  
 नमः । इदं ज० । इदं ज० ॥ अमुकगोत्रः असच्छशुरः अमु-  
 कशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः असद्गुरुः  
 अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस-  
 च्छिष्यः अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुक-  
 गोत्रः असन्मित्रः अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥  
 अमुकगोत्रः असदाप्तः । अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामि । इ० ।  
 इ० ॥ 'वस्त्रनिष्पीडनम्'—ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमा-  
 नवाः । तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥ अतीतकुलकोटीनां  
 सप्तद्वीपनिवासिनाम् । आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥  
 'येऽबान्धवा बान्धवा ये येऽन्यजन्मनि बान्धवाः । ते सर्वे तृप्तिमा-  
 यान्तु मया दत्तेन वारिणा । ये के चासत्कुले जाता अपुत्रा गो-  
 त्रिणो मृताः । ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥ सन्पेन  
 शुद्धोदकेनाचम्य प्राणायामं कुर्यात् ॥ 'ततोऽर्घ्यः'—ॐ ब्रह्मजज्ञा-

'पद्दलम्'.



नम्रप्रथमम्पूरस्ताद्विर्सीमुतऽसुरुचो ब्रुन-  
 ऽआवडं । सवुधयाऽउपमाऽअस्य त्रिष्टाडं-  
 सुतञ्च योनिमसंतञ्च त्रिवं+ । १६१ ।  
 ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ ॐ इदं विष्णुर्विच-  
 क्रमे त्रेधा निर्दधे पदम् । समूढमस्य पाशंसुरे स्वाहा ।

- ( १ ) वरं चतुर्षां कृत्वा मूमी नामभागे निष्पीडयेत् । तर्पितजले पवित्रं विद्यजेत् ।  
 यदि गृहे मृततिथौ सांभत्सारिकथाद्वादि कर्म स्यात्तर्हि 'वस्त्रनिष्पीडनं' न कुर्यादिति ॥  
 ( २ ) पात्रे सन्पेन शुद्धोदकं पूरयित्वा तन्मध्येऽनामिकया 'पद्दलं' कृत्वा तत्पात्रे  
 श्वेतगन्धासतपुष्पाणि तुलसीदलानि च प्रक्षिप्य पथाद्देवेभ्योऽर्घ्यं तर्पितजलपात्रे तद्यात् ॥  
 ( ३ )—'ब्रह्माणं पूजयामि' ॥

१७<sup>१५</sup> । ॐ विष्णवे नमः ॥ ॐ नमस्ते रुद्रमुन्यवऽउ-  
 तोतुऽइषवे नमः । बाहुभ्यामुतते नमः । १८<sup>१६</sup> । ॐ  
 रुद्राय नमः ॥ ॐ तत्सञ्चितु० । १९<sup>१७</sup> ॥ ॐ सवित्रे  
 नमः ॥ ॐ मित्रस्य चर्षणी धृतो वो देवस्य सानुसि ।  
 ह्युम्नश्चित्रश्रवस्तमम् । २०<sup>१८</sup> । ॐ मित्राय नमः ॥  
 ॐ इमस्मै वरुणश्रुधी हवमुदया च मृडय । त्वाम्  
 वस्युराचके । २१<sup>१९</sup> ॥ ॐ वरुणाय नमः ॥ 'सूर्योप-  
 स्थानम्'—ॐ अहश्चमस्य केतवो स्मिरुश्मयोजना २ ।  
 ऽअनु । आर्जन्तोऽअग्नयो यथा । उपयाम गृहीतोसि  
 सूर्याय त्वा आजायैष ते योनिऽसूर्याय त्वा आजाय  
 सूर्य्य आजिष्ठ आजिष्ठस्त्वन्देवेप्सवसि आजिष्ठोहस्मन्नु-  
 प्येषु भूयासम् । २२<sup>२०</sup> ॥ हु० सऽ शुचिषद्वसुरन्तरि-  
 क्षुसद्धोता द्वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरुसद्वत्सद्वचोम  
 सद्वजा गोजाऽघातुजाऽअद्विजाऽघातम्बृहत् । २३<sup>२१</sup> ॥  
 'दिग्देवतानां नमस्काराः'—माच्यै—ॐ इन्द्राय नमः ॥ आग्नेयै—  
 ॐ अग्नये नमः ॥ दक्षिणायै—ॐ यमाय नमः ॥ नैऋत्यै ॐ  
 निर्ऋतये नमः ॥ पश्चिमायै—ॐ वरुणाय नमः ॥ वायव्यै—ॐ  
 घायवे नमः ॥ उदीच्यै—ॐ सोमाय नमः ॥ ईशान्यै—ॐ ईशा-  
 नाय नमः ॥ ऊर्ध्वायै—ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ अधस्तात् ॐ विष्णवे  
 नमः ॥ अवाच्यै—ॐ अनन्ताय नमः ॥ ( जलमध्ये ) ॐ ब्रह्मणे  
 नमः ॐ अग्नये नमः । ॐ पृथिव्यै नमः । ॐ ओषधिभ्यो नमः ।  
 ॐ वाचे नमः । ॐ वाचस्पतये नमः । ॐ महद्भ्यो नमः । ॐ विष्णवे

( १ )—'विष्णुं पूजयामि' ॥ इत्यादि केषुचिपुस्तकेषु पाठो दृश्यते ॥

( २ )—'रुद्रं पूजयामि' ॥ ( ३ )—'सवितारं पूजयामि' ॥ ( ४ )—'मित्रं  
 पूजयामि' ( ५ )—'वरुणं पूजयामि' ॥ इत्यादि केषुचित् पुस्तकेषु पाठो दृश्यते ॥

नमः । ॐ अग्न्यो नमः । ॐ अपाम्पतये नमः । ॐ वरुणाय नमः ॥  
 'सुसविमार्जनम्'—ॐ संवर्चसा पर्यसा सन्तुनूभिरग-  
 न्महि मनसा सहशिवेन ॥ चष्टा सुदग्नो द्विधातु रायो-  
 नुमार्ष्टुतुवो यद्विलिष्टम् । २४<sup>१५</sup> ॥ 'विसर्जनम्'—  
 ॐ देवां गातुविदो गातुं द्विचा गातुमित । मनसरूपत  
 ऽहुमन्देवयुजं स्वाहा द्वातेधाऽ । २५<sup>१६</sup> ॥ 'अर्पणम्'—  
 अनेन यथाशक्ति देवशक्तिमनुष्यपितृतर्पणाख्येन कर्मणा भगवान्  
 मम समस्तपितृस्वरूपी जनार्दनवासुदेवः प्रीयतां न मम । ॐ त-  
 त्सद्गुणार्पणमस्तु । श्रीगयागदाधरस्तुभ्यतु । ॐ विष्णवे नमः । इति  
 त्रिः ॥ इति तर्पणप्रयोगः ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाहविठलात्मजनारायणेन विरचितायां बाज-  
 सनेयाह्निकसूत्रावल्यां चतुर्थभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

(१)—शुद्धोदकेन 'संवर्चसेति' मन्त्रेण मुखं विमुञ्चेत् ॥





## ॥ अथ पञ्चमभागकृत्यानि ॥

३७२. 'कारिका.' दक्षः—पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्ह-  
तः । पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ॥ देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्य-  
ग्मिश्रोपजीव्यते । गृहस्थ. प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठाश्रमी गृही । संविभागं  
ततः कृत्वा गृहस्थ. शेषमुगमवेत् ॥

३७३. अथ 'श्राद्धसूत्रम्'. कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—अपरपदं  
श्राद्धं कुर्वीतोद्धं वा चतुर्थ्या यदहः सम्पद्येत तदहर्ब्राह्मणानामन्न  
पूर्वेद्युर्वा स्नातकानेके यतीन्गृहस्थान् साधून् वा श्रोत्रियान्पृष्ठान्न  
वद्यान्स्वकर्मस्थानभावेऽपि शिष्यान् स्वाचारान्द्विर्नम्रशुक्लविक्रि-  
धश्यावदन्तविद्धाग्रजननव्याधितव्यद्विश्वित्रिकुष्ठिकुनसिवर्ज्यमनिन्द्ये-  
नामत्रितो नापक्रामेदामत्रितो वान्यदन्नं न प्रतिगृह्णीयात्स्नाताञ्छु-  
चीनाचान्तान्प्राञ्छुस्तानुपवेश्य दैवे युग्मानयुग्मान्यथाशक्ति पित्र्यऽ  
एकैकस्योदञ्छुस्तान्द्वौ वा दैवे त्रीन् पित्र्यऽएकैकमुभयत्र वा माता-  
महानामप्येवं तत्र वा वैश्वदेविकः श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत ॥  
'शाकेनापि'—नापरपक्षमतिक्रामेन्मासि मासि वौशनमिति श्रुते-  
स्तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्यादध्वमैधुन-  
श्रमस्वाध्यायान्वर्जयेदावाहनादि वाग्यतः औपस्पर्शनादामश्रिता-  
श्चैवम् । १ ॥ 'दैवपूर्वः श्राद्धम्'—पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये  
द्विगुणास्तु दर्माः पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र ग्रन्थेषु पङ्क्तिमूर्द्ध-  
न्यं पृच्छति सर्वान्वासनेषु दर्मानास्तीर्य विश्वान्देवानावाहयिष्य  
ऽइति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवासऽआगतेत्यनयावा-  
ह्यापकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपित्वा पितृनावाह-  
यिष्यऽइति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यनयावाहाव-  
कीर्यायन्तुनऽइति जपित्वा यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वे-  
कैकसिन्नपऽ आसिञ्चति शन्नोदेवीरित्येकैकसिन्नेव तिलानावपति  
तिलोसि सोमदैवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वधया

(१) याचस्पती—यदया दीयते यस्मात् धाद् येन निगद्यते ॥

पितृलोकान्प्रीणाहिनः स्वाहेति सौवर्णरजतौदुम्बररत्नमणिमयानां  
पात्राणामन्यतमे यानि वा विद्यन्ते पत्रपुटेष्वेकैरस्यैकैकेन ददाति  
सपवित्रेषु हस्तेषु या दिव्याऽआपः पयसा सम्यभूवुर्याऽआन्तरिक्षा  
ऽउत पार्थिवीर्याः ॥ हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता नऽआपः शिवाः शि-  
वतमाः शऽसोनाः सुहवा भवन्त्वित्यसावेव तेऽर्घ्यऽइति प्रथमे पात्रे  
सऽस्रवान्समवनीय पितृभ्यः स्नानमसीति न्युजं पात्रं निदधा-  
त्यत्र गन्धपुष्पधूपदीपवाससां च प्रदानम् । २ ॥ 'उद्धृत्य घृता-  
क्तमक्षं पृच्छति'—अग्नौ करिष्यऽइति कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपि-  
तृयज्ञवद्धत्वा हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रं  
द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुरेऽअमृतेऽअमृतं जुहोमि स्वाहेति वैष्ण-  
व्यर्घ्या यजुरेपावाहुष्ठमन्त्रेऽवगाक्षापहताऽइति तिलान्प्रकीर्योष्णऽस्नि-  
ष्टमन्नं दद्याच्छक्त्या वाभ्रत्सु जपेत् व्याहृतिपूर्वा गायत्रीऽसप्रणवाऽ  
सकृन्निर्वा राक्षोभीः पित्र्यमन्नान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च प-  
वित्राणि वृक्षान् ज्ञात्वाक्षं प्रकीर्य सकृत्सकृदपो दत्त्वा पूर्वमद्वापत्रीं  
जपित्वा मधुमतीर्मधुमध्विति च वृक्षाः स्येति पृच्छति वृक्षाःसऽइ-  
त्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुष्ठाप्य सर्वमन्नमेकतोद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु  
श्रींस्त्रीन्पिण्डानवनेज्य दद्यादाचान्तेष्वित्येकऽआचान्तेषुऽउदकं पु-  
ष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकं च दद्यादयोराः पितरः सन्तु सन्तिवत्युक्ते  
गोत्रं नो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्तति-  
रेव च ॥ श्रद्धा च नो भाव्यगमद्वहुदेयं च नोस्त्वित्याशिपः प्रतिगृह्य  
स्वधावाचनीयान्सपवित्रान्कुशानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्य ऽइति  
पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो  
मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो बृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तु  
स्वधेत्पुच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो निषिञ्चत्यूर्जमित्युत्तानं पात्रं  
कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्याद्ब्राह्मणेभ्यो विश्वेदेवाः प्रीयन्तामि-  
ति दैवे वाचयित्वा वाजेवाजेवतेति विसृज्यामावाजस्येत्यनुब्रज्य  
प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपवेशयेत् । ३ ॥ 'अथैकोदिएम्'—ए-  
कोर्धऽएकं पवित्रमेकः पिण्डो नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः  
स्वदितमिति वृषिप्रश्नः सुस्वदितमितीतरे ब्रूयुर्यतिष्ठतामित्यक्षय्य

स्थानेऽभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरताःसऽइतीतरे । ४ ॥  
 ततः—‘संवत्सरे पूर्णे—त्रिपक्षे द्वादशाहे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत  
 चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकं  
 प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वसिञ्चति ये समानाऽइति द्वाभ्यामे-  
 तेनैव पिण्डो व्याख्यातोऽत ऊर्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायाऽन्नं  
 दद्याद्यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात् । ५ ॥ ‘आभ्युदयिके’—प्रदक्षिणार्थमुप-  
 चारः—पूर्वाह्ने पित्र्यमन्नवर्ज्यं जप ऋजवो दर्भा यवैस्तिलार्थं  
 सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः सुसम्पन्नमितीतरे ब्रूयुर्दधिबदराक्षतामिश्रा-  
 पिण्डा नान्दीमुखान्पितृनावाहयिष्यऽइति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो  
 नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने नान्दीमुखान्पितृन्वा-  
 चयिष्यऽइति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः  
 पितामहाः प्रपितामहा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमातामहाश्च  
 प्रीयन्तामिति न स्वर्धां प्रयुञ्जीत युग्मानाशयेदत्र । ६ ॥  
 ‘अथ तृप्ति’—ग्राम्याभिरोपधीभिर्मांसं तृप्तिस्तदभावऽआरण्याभिर्मू-  
 लफलैरोपधीभिर्वा सहात्रेनोत्तरास्तर्पयन्ति छागोस्रमेपानालभ्य-  
 क्रीत्वा लब्ध्वा वा न स्वयं मृतानाहृत्य पचेन्मांसद्वयं तु मत्स्यैर्मांसत्रयं  
 तु हारिणेन चतुरऽऔरभ्रेण पञ्च शाकुनेन षट् छागेन सप्त कौर्मे-  
 णाष्टौ वाराहेण नव भेपमासेन दश माहिषेणैकादश पार्षतेन  
 संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा वार्धीणसमासेन द्वादश-  
 वर्षाणि । ७ ॥ ‘अवाक्ष्य्यतृप्तिः’—सङ्गमासकालशाकलोह-  
 च्छागमासमधुमहाशल्को वर्षासु मषाभ्राद्धं हस्तिछायायां च  
 मन्त्राध्यायिनः पूताः शाखाध्यायी षडङ्गचिज्येष्टसामगो गायत्री-  
 सारमात्रोपि पञ्चाग्निः स्नातकस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णी द्रोणपा-  
 ठको ब्राह्मोढापुत्रश्चेति पद्मिपावना वागीश्वरो याज्ञिकश्च नियोज्या  
 ऽअभावेऽप्येकं वेदविदं पद्मिर्द्विनि नियुज्यादासहस्रात्पद्मि-  
 पुनातीति वचनात् । ८ ॥ अथ ‘काम्यानि’—भवन्ति—क्षियो  
 प्रतिरूपाः प्रतिपदि द्वितीयायाऽस्त्रीजन्माश्वास्तृतीयायां चतुर्थ्या  
 क्षुद्रपशवः पुत्राः पञ्चम्याऽपष्ठ्यां घृतर्धिः कृपिः सप्तम्यां वाणि-  
 ज्यमष्टम्यामेकशर्फं नवम्यां दशम्यां गावः परिचारका एकादश्यां ५

धनधान्यः हिरण्यं तु द्वादश्यां कुप्यं ज्ञातिश्रैष्ठ्यं च त्रयोदश्यां युवान-  
स्तत्र प्रियन्ते शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यामभावास्यायाः सर्वमित्यभावा-  
स्यायाः सर्वमिति ॥ ९ ॥ इति कात्यायनोक्तो नवकाण्डिकामूत्रः  
श्राद्धकल्पः समाप्तः ॥

३७४. 'श्राद्धे ब्राह्मणलक्षणम्.' श्राद्धकारिकायाम्—सर्वलक्षण-  
संयुक्तैर्विद्याशीलगुणान्वितैः । पुरुषत्रयविस्थातैः सर्वैः श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

३७५.—'नित्यश्राद्धविचारः'. मनुः—कुर्यादहरहः श्राद्धमन्ना-  
द्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमाहरेत् ॥ यदन्नं पुरुषो-  
ऽश्नाति तदन्नात्पितृदेवताः । अपकेनापि पकेन तृप्तिं कुर्यात्सुतः पितुः ॥  
एकमप्याशयेद्विप्रं गृही नित्यं समाहितः ॥ प्रचेताः—नामन्त्रणं न  
होमश्च नावाहनविसर्जने । न पिण्डदानं न सुरा नित्ये कुर्याद्विजोत्तमः ॥  
व्यासः—नावाहने स्वधाकारः पिण्डामौकरणादिकम् । ब्रह्मचर्यादिनि-  
यमो विश्वेदेवास्तथैव च । तत्तु पदपुरुषं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ॥  
दक्षिणायां विकल्पः—किञ्चिद्दत्त्वा विसर्जयेदिति प्राचेतसोक्तेः ॥ यज्ञ-  
पार्श्वे—नित्यश्राद्धं निरमेः स्यात्सामेर्वा पैतृको बलिः ॥ विश्वामित्र-  
कल्पे—स्वागतवचने पद् ब्राह्मणा द्वावेकं वाऽभ्यर्च्य पादौ प्रक्षाल्याचम्य  
गृहं प्रवेशयेत् । कुशान्तर्हितेषु स्यासनेषूदन्नुत्थानुपवेशयेत् । ततः स्वय-  
माचम्य प्राङ्मुख उपविश्य पुण्डरीकाक्षं वासुदेवं सस्मृत्य सावित्रीं पठित्वा  
भिक्षुकादिभ्योऽन्नं सविभज्य पितृपुत्रादिसहितो भोजनं कुर्यात् ॥ लघु-  
व्याससंहितायाम्—एकं तु भोजयेद्विप्रं पितृनुद्दिश्य यत्सदा । नित्य-  
श्राद्धं तदुद्दिष्टं पितृयज्ञो गतिप्रदः ॥

३७६. अथ 'नित्यश्राद्धप्रयोगः'.—(आचम्यै प्राणानायम्य ॥  
ॐ पवित्रेस्थो वै०—इति मन्त्रेण दक्षिणवामहस्तयोरनामिकाया कुशपवित्रे  
धृत्वा ॥) 'सङ्कल्पः'—अद्येत्यादि एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां पु-  
ण्यतिथौ ममाज्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं (अपसव्यं दक्षि-  
णाभिमुखः) अमुकगोत्राणां अमुकशर्मणां अस्मत्पितृपितामहप्रपिता-  
महानां सपत्नीकानां तथा च अमुकगोत्राणां अमुकशर्मणां अस्मन्माता-  
महप्रमातामहदृष्टप्रमातामहानां सपत्नीकानां नित्यश्राद्धमहं करिष्ये ।

(१) विशेषस्तु अस्मत्कृत 'श्राद्धप्रयोगावल्यां' द्रष्टव्यः ॥ (२) 'नित्य-  
श्राद्ध'सिद्ध्यर्थं अग्रे वैश्वदेवप्रयोगे (पृष्ठे २०२-२०३) द्रष्टव्यम् ॥ (३) इति सङ्कल्प्य  
पितृणामुदवादिर्कं तर्जन्यहृष्टमध्यवर्तिपितृतीर्थेन देयम् ॥ (४) पूर्वप्रयोगवत् ॥

ततः—क्षणं दत्त्वा । यथा—अमुकगोत्राणामस्तपितृपितामहप्रपितामहानां अमुकशर्मणां सपत्नीकानां क्षणं दत्त्वा भवद्भिः प्रसादः-  
कर्त्तव्यः सुकर्त्तव्यः । एवं मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां सप-  
त्नीकानां गोत्रनामोच्चारपूर्वकं क्षणं दद्यात् । ततः—पित्रादयो मा-  
तामहाश्च इदं वः पाद्यमिति पाद्यं दत्त्वाऽऽचम्य कुशासन उदञ्चुख  
उपविश्य पितृणां मातामहानां चेदमासनम् । पित्र्ये क्षणः क्रिय-  
ताम् । प्राप्तोतु भवान् । प्राप्तवानि । पितरो मातामहाश्च एष वो  
गन्धः सुगन्धः । इमानि पुष्पाणि सुपुष्पाणि । अयं धूपः सुधूपः ।  
अयं दीपः सुदीपः । आच्छादनं दत्त्वा पूर्णतां वाचयित्वा । द्विगु-  
णमामात्रं पात्रे संस्थाप्य प्रोक्ष्य पात्रमालभ्य तिलान्विकीर्य  
आमानेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा । पितरः इदं वः आमानं सोपस्करं गयेयं भूः  
गदाधरो विप्रः ब्रह्मरूपमिदं पितृभ्यः अमुकगोत्रेभ्यो अमुकशर्मभ्यो  
वसुरुद्रादित्यस्वरूपेभ्यः स्वधा मातामहादिभ्यश्चेदमामं स्वधा सम्प-  
द्यतां नमः । दत्तमामात्रमक्षय्यमस्तु । अस्त्वक्षय्यम् । श्रीगयाग-  
दाधरः प्रीतो भवतु । ब्रह्मार्पणमस्तु । ॐ मधुघ्नाताऽऽमृतायु-  
ते मधुक्षरन्ति सिन्धवः । माङ्गीर्न्तः सुन्वोर्वधीः । १११  
मधु नक्कमुनोषसो मधुमुत्पायिवुः रजः । मधुद्वयोर-  
स्तुनः पिता । २३६ ॥ मधुमान्नो ह्यनुस्पतिर्मधुमा २ ॥  
ऽअस्तु सूर्यः । माङ्गीर्गावो भवन्तु नः । ३११ ॥  
( इति मन्त्राः ब्राह्मणेन पठनीयाः ) ॥ ॐ मधु मधु मधु ॥ सुप्रोक्षित-  
मस्तु । अस्तु सुप्रोक्षितम् । शि त आपः सन्तु । सन्तु शिवा आपः ।  
सौमनस्यमस्तु । अस्तु सौमनस्यं । अक्षतं चारिष्टं चास्तु । अस्तु  
अक्षतं चारिष्टं च । दीर्घमायुः श्रेयःपितरः ॥ ॐ पितृभ्यः+स्वधा-  
यिभ्यः+ । स्वधा नमः+ पितामहेभ्यः+ स्वधायिभ्यः+स्वधा  
नमः प्रपितामहेभ्यः+ स्वधायिभ्यः+स्वधा नमः+। अक्षन्पि-  
तरोर्मीमदन्त पितरोर्तीतृपन्त पितरुं पितरुं शुन्धद्धम् ।

( १ ) अत्र विशेषतः गोपीचन्दनडिताक्षतश्चेतुगन्धिपुष्पाणि अग्निसुपुनुरुष्पीपत्र-  
गृहारादीनि पितृणां देवानि ॥

४३६ ॥ ( इति मन्त्रेण स्वस्तीति ब्रूयात्कुक्षपवित्रत्यागः ) 'अर्पणम्'—  
अनेन मया कृतेन नित्यश्राद्धकर्मणा मम पित्रादिस्वरूपी जनार्दन-  
वासुदेवः प्रीयतां ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु । इति नित्यश्राद्धप्रयोगः ॥

३७७. 'वैश्वदेवः' पारस्करगृह्यसूत्रे—वैश्वदेवादन्नात् पर्युक्ष्य  
स्वाहाकारैर्जुहुयात् । ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय  
ऽइति । ( भूतगृह्येभ्यो मणिके ग्रीन्पर्जन्यायाज्ञः पृथिव्यै ) धात्रे  
विधात्रे च द्वारयोः प्रतिदिशं वायवे दिशां च मध्ये ग्रीन् ब्रह्मणे-  
न्तरिक्षाय सूर्याय विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तर-  
तः उपसे भूतानां च पतये परं पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः  
पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यस्मैतत्तद्भृत्युद्धृत्याग्रं ब्रा-  
ह्मणायावनेज्य दद्याद्धन्ततऽइति ॥ यथार्थं भिक्षुकानतिथींश्च सम्भ-  
जेरन्यालज्येष्ठा गृह्या यथार्हमश्रीयुः पश्चाद्गृहपतिः । पत्नी च पूर्वो वा  
गृहपतिस्तस्मात्तु स्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीयदिति  
श्रुतेरहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्टाद्देवेभ्यः पितृभ्यो  
मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात् । ११ ॥ 'अथातो धर्मजिज्ञासा'—के-  
शान्तादूर्ध्वमपत्नीकऽउत्समागिरनप्रिको वा प्रवासी ब्रह्मचारी  
चान्यग्निरिति । ग्रामाग्निमाहृत्य पृष्टोदिधीत्यधिष्ठाप्य त्रिभिश्च सायित्रैः  
प्रज्वाल्य तां सवितुस्तत्सवितुर्विश्वाग्निदेवसवितरिति पूर्ववदक्षतै-  
र्हुत्वा पाकं पचेत् । तत्र वैश्वदेवं ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्य-  
पायानुमतये विश्वेभ्यो देवेभ्योऽप्यये स्विष्टकृतऽइत्युपस्पृश्य पूर्ववद्ब्र-  
ह्मणिकर्मैवं कृते न वृथा पाको भवति । न वृथा पाकं पचेद्द्वयापाक-  
मश्रीयदत्र पिण्डपितृयज्ञः पश्चादग्न्यर्हणादीनि कुर्यात् । १२ ॥

३७८. 'अथ नानाविधकर्मसु प्रोक्तान्यग्निनामानि.' वाचस्प-  
तौ—लौकिके पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः । अग्निस्तु मारुतो  
नाम गर्भीधाने प्रकीर्तितः ॥ पुंसवे चमसो नाम शोभनः शुभकर्मसु ।  
( पुंसवः सीमन्तान्तर्गतः कर्मभेदः । ) सीमन्ते ह्यनलो नाम प्रगल्भो जात-  
कर्मणि । पार्थिवो नामकरणे प्राशनेऽन्नस्य वै शुचिः ॥ सम्यनामा तु  
चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः । गोदाने सूर्यनामा स्यात्केशान्ते याजकः स्मृतः ।

वैश्वानरो विसर्गे स्याद्विवाहे बलदः स्मृतः । चतुर्थीकर्मणि शिखी घृतिर-  
मिस्तथाऽपरे ॥ आवसथ्यस्तथाधाने वैश्वदेवे तु पावकः । ब्रह्ममिर्गार्हपत्ये  
स्यादक्षिणागिरथेश्वरः ॥ विष्णुराहवनीये स्यादमिहोत्रे त्रयो मताः ।  
लक्षहोमेऽमीष्टदः स्यात्कोटिहोमे महाशनः ॥ एके घृतार्चिषं प्राहुरभिध्या-  
नपरायणाः । रुद्रादौ तु मृडो नाम शान्तिके शुभकृत्या ॥ ( आदिश-  
ब्दाल्लघुरुद्रशतरुद्रातिरुद्रा लक्ष्यन्ते । ) पौष्टिके वरदश्चैव क्रोधाभिध्या-  
भिचारके । वश्यार्थे वशकृत्प्रोक्तो वनदाहे तु पोषकः ॥ उदरे जठरो नाम  
क्रव्यादः शवभक्षणे । समुद्रे वाडवो ह्यमिलये संवर्तकस्तथा । सप्तविंशति-  
संख्याता अग्नयः कर्मसु स्मृताः ॥

३७९. 'अग्निजिह्वानामानि.' वाचस्पतौ—कराली घूमिनी  
श्वेता लोहिता नीललोहिता । सुवर्णा पद्मरागा च सप्त जिह्वा विभावसोः ।

३८०. 'अग्निशक्तिनामानि.' वाचस्पतौ—पीता श्वेताऽरुणा कृष्णा  
धूमा तीक्ष्णा स्फुलिङ्गिनी ॥ ज्वलिनी ज्वालिनी चेति कृशानोर्नव शक्तयः ॥

३८१. 'वैश्वदेवे पात्राणि.' गृह्यज्ञकल्पावलौ—न जुलघामायसे  
पात्रे न भूमौ न च स्वर्परे । वैश्वदेवं प्रकुर्वीत कुण्डे वा स्पण्डिलेऽपि वा ॥

३८२. 'वैश्वदेवे ग्राह्योग्निः.' वृत्तिकारः—औपासनामिमन्यं वा  
समिध्याथ हविर्भुजम् ॥ छन्दोगपरिशिष्टे—यस्मिन्नमौ भवेत्पाको वैश्वदे-  
वस्तु तत्र वै ॥ अङ्गिराः—शालामौ च पचेदन्नं लौकिके वापि नित्य-  
शः । यस्मिन्नमौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ॥ अत्रिः—वैदिके  
लौकिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ । वैश्वदेवं प्रकुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये ॥  
गृह्यतपाराशरः—लौकिके पापनाशाय वैदिके स्वर्गमाप्नुयात् ॥

३८३. 'वैश्वदेवे हवनीयद्रव्यविचारः' विश्वामित्रकल्पे—फ-  
लैर्दधिघृतैः कुर्यान्मूलशाकोदकादिभिः । अलाभे येन केनापि काष्ठैर्मूलतृणा-  
दिभिः ॥ जुहुयात्सर्पिपाऽभ्यक्तं तैलक्षारविवर्जितम् । दध्यक्तं पायसाक्तं वा  
सदमावेऽम्भसापि वा ॥ शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।  
सङ्कल्पयेद्यमाहारं तेनामौ जुहुयादपि ॥ श्रातोल्यासे—घृतं वा यदि वा  
तैलं ( तिल-कुसुमगतैलं वा ) पयो वा यदि वा दधि । घृतस्थाने  
नियुक्तानां घृतशब्दो विधीयते ॥ तस्मात्—( घृतमिश्रितशाल्यौदनस्य  
चदरीफलप्रमाणा आमलकप्रमाणा वा वैश्वदेवाहुतीर्जुहुयात् ॥

३८४. 'वैश्वदेवे आहुतिविचारः.' विष्णुः—मन्त्रेणोद्धारपूर्वेण  
स्वाहान्तेन विचक्षणः । स्वाहावसाने जुहुयाद्ग्रामहस्तं हृदि न्यसन्निति ॥

याज्ञवल्क्यः—देवेभ्यस्तु हुतादन्ताच्छेषाद्भूतवर्लिं हरेत् । भूतयज्ञः स वै प्रोक्तो भूतिदः सर्वदेहिनाम् ॥ मनुः—शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोणिनाम् । वायसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥

३८५. 'वैश्वदेवे वर्ज्यद्रव्याणि.' विश्वामित्रकल्पे—कोद्रवं चणकं मापं मसूरं च कुलित्यकम् । क्षारं च लवणं चैव वैश्वदेवे विवर्जयेत् ॥ आह्निककारिकासु—अन्नं पर्युषितं चैव परान्नं दूषितं तथा । दग्धमन्नं तथोच्छिष्टं वैश्वदेवे विवर्जयेत् ॥

३८६. 'वैश्वदेवाग्निप्रज्वलनम्.' विश्वामित्रकल्पे—न पाणिना न शूर्पेण न चामेध्यादिनापि वा । मुखेनोपधमेदमिं मुखादेव व्यसीयत ॥ [ मुखेनेत्यत्र वेणुधमनीयुक्तेनेति वाक्यशेषः कार्यः ] । पट्टकेन भवेद्याधिः शूर्पेण धननाशनम् । पाणिना मृत्युमाप्नोति कर्मसिद्धिर्मुखेन तु ॥ छन्दोग-परिशिष्टे—उत्तानेन तु हस्तेन द्युष्टाग्नेण पीडितम् । संहताहुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विः ॥

३८७. 'श्राद्धे वैश्वदेवः.' आह्निककारिकासु कात्यायनः—प्राजुषाः सामगाः पूर्वं श्राद्धमध्ये क्षथर्वणः । बह्वचाः श्राद्धशेषेण कुर्युर्वैश्वदेवकम् ॥

३८८. 'वैश्वदेवाभावे दोषः.' बृहस्पाराशरः—यदमौ हूयते नैव यस्य प्राप्तो न दीयते । अमोज्यं तद्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

३८९. 'वैश्वदेवफलम्.' मनुः—पञ्चसूना गृहस्यस्य चुल्ली पेपयुपस्करी । कण्डणी चोदकुम्भी च तासां पापस्य शान्तये । पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् । पञ्चैतान्यो महायज्ञान् हापयति शक्तिरः ॥ स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ॥ वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृहेऽग्नौ विधिपूर्वकम् । आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥ ( यदन्नं पक्वमक्षारलवणं भवेत् तेनैव बलिवैश्वदेवकर्म कार्यम् ॥ )

३९०. 'वैश्वदेवे कुण्डम्.' यज्ञपार्थे—दशाहुलं तु दैर्घ्येण विस्तारे चतुरहुलम् । षडहुलं तु उच्छ्राये मेखला द्युहुला मता । घृतं वा चतुरस्रं वा कुण्डं स्याद्वैश्वदेविकम् ॥ गृहयज्ञकल्पावली—षडहुलमथोच्छ्रायं गर्ते च चतुरहुलम् । द्वादशाहुलदीर्घं स्यात्कुण्डं तद्वैश्वदेविकम् । अपि ताम्रमयं प्रोक्तं कुण्डमत्र मनीषिभिः ॥ ( अत्र सामान्याहुलिप्रमाणं प्राहम् ) यथाह—अग्निः—तिर्यग्यवोदरान्यष्टावूर्ध्वं वा मीदयस्त्रयः । अहुलिः सैव विज्ञेयः श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ॥



३९१. 'अग्नेर्ध्वेयरूपम्.' रुद्रकल्पे—रुद्रतेज.समुद्भूतं द्विर्पूर्णं  
 दिनासिकम् । पण्णेत्रं च चतुःश्रोत्रं त्रिपादं सप्तहस्तकम् ॥ याम्यभागे  
 चतुर्हस्तं सव्यभागे त्रिहस्तकम् । सुवं क्षुचं च शक्तिं च अक्षमाला च  
 दक्षिणे ॥ तोमरं व्यजनं चैव घृतपात्रं तु वामके । विभ्रतं सप्तभिर्हस्तैर्द्विमुखं  
 सप्तजिह्वकम् ॥ दक्षिणे च चतुर्जिह्व त्रिजिह्वमुत्तरे मुखम् । द्वादशकोटिभू-  
 र्त्याख्यं द्विपञ्चाशत्कलायुतम् ॥ स्वाहास्वधावपद्कारैरङ्कितं मेघवाहनम् ।  
 रक्तमाल्याम्बरधर रक्तपद्मासनस्थितम् । रौद्र ॥ वह्निनामानं वह्निमावा-  
 हयाम्यहम् ॥

३९२. अथ 'वैश्वदेवप्रयोगः'—'आचम्यं प्राणानायम्य' ॥  
 'कुक्षपवित्रधारणम्'—ॐ पवित्रेस्त्योवै० ॥ 'सङ्कल्पः'—अद्य-  
 पूर्वोच्चारितएवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ मम गृहे  
 पञ्चसूनाजनितसकलदोषपरिहारपूर्वकं नित्यकर्मानुष्ठानसिद्धिद्वारा  
 श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पञ्चमहायज्ञैरहं यक्ष्ये ॥ 'अग्निध्यानम्'—

याजकः

अग्निस्वरूपम्



(१) पूर्वप्रयोगवत् ॥ (२) इति मन्त्रेण दक्षिणहस्तानामिकायां कुक्षपवित्र धार्यम् ॥  
 (३) पश्चात्कुण्डस्थमग्निं चैणुधमन्या प्रबोध्य ध्यायेत् ॥

ॐ चुत्वारिशृङ्गा अग्रो ऽअस्य पादा द्वेशीर्षे सुप्त-  
हस्तासोऽअस्य । त्रिधाबद्धो वृषभोरोरवीति महोदेवो  
मर्त्याँ ॥ आविवेश ॥ ११॥ 'आसनम्'—ॐ एषो ह-  
देवऽ प्रदिशोनु सञ्चाँ पूर्वो ह जातऽसऽउगर्ज्ज्वँ ऽअ-  
न्तऽ। सऽएव जातऽस जनिष्यमाणऽप्रत्यङ्गुजनास्तिष्ठति  
सुर्वतोमुखऽ । २१॥ 'नमस्कारः'—मुखं यः सर्वदेवानां  
हव्यभुक्व्यभुक् तथा । पितृणां च नमस्तस्यै विष्णवे पावकात्मने  
॥ ३ ॥ पावकनाम्ने वैश्वानराय नमः । अग्नये अन्नं नमः । अग्नये  
गन्धं नमः । अग्नये अक्षतान्पुष्पं च नमः । अग्नये नमो नमः ।  
अग्ने शांडिल्यगोत्र मेघध्वज प्राञ्जुख मम संमुखो भव ॥ 'अग्निप्रदी-  
प्तकरणम्'—( वेणुनलिकया प्रदीप्तकरणम् ) ॥ 'औहुतयः'—  
१—ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम । २—ॐ प्रजापतये  
स्वाहा इदं प्रजापतये न मम । ३—ॐ गृक्षाम्यः स्वाहा इदं गृक्षाम्यो  
न मम । ४—ॐ कश्यपाय स्वाहा इदं कश्यपाय न मम । ५—  
ॐ अनुमतये स्वाहा इदं अनुमतये न मम ॥ अग्ने 'मण्डलं दृष्ट्वा—

(१) प्रदक्षिणमग्निं पर्युष्य इतरथा तदावृत्तिः । मध्यमानामिकाहृष्टैर्दृष्टप्रक्षिती-  
दनस्य बदरीफलप्रमाणाः कुण्डस्थाप्राकाहुतीज्जुह्यात् ॥

(२) १—ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये न मम । २—ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे  
न मम । ३—ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय न मम । ४—ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा  
इदं प्रजापतये न मम । ५—ॐ देवकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये  
न मम । ६—ॐ मनुष्यकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम ।  
७—ॐ पितृकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम । ८—ॐ  
आत्मकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम । ९—ॐ एनसऽ-  
एनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम । १०—यथाहमेनो दिवर्ताँश्च-  
कार यथाविर्ताँस्तस्य सर्वस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम ।  
११—ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम । १२—ॐ अग्नये स्विष्टकृते  
स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते न मम ॥ एता वैश्वदेवाहुतयः' सूत्रे नोक्ताः परं केषुचि-  
त्पुस्तकेषु दृश्यन्ते ॥

दक्षिण.

पूर्व-

‘मण्डलम्’—भूमौ चतुरङ्गद्वयमात्रं वितस्त्रिमात्रं वा तद्वेन मण्डलं कृत्वा तदुपरि बलिहरणं कुर्यात् । तद्यथा—

२ ॐ विषात्रे नमः इदं विषात्रे न मम ।

१० ॐ उदीची दिशे नमः इदं उदीची

दिशे न मम ।

६ वायव्ये नमः इदं वायव्ये न मम ।

‡ देवयज्ञः (४)

१८ गृहदेवतानां निवेद्योऽर्पणीयः ।

( स च विधिरग्रे (२०४) शृष्टे दृष्टव्यः )

१७ ॐ भूतानां च पतये नमः इदं भूतानां

च पतये न मम ।

१६ ॐ उपसे नमः इदं उपसे न मम ।

मनुष्ययज्ञः (३)

३ ( सव्यं उदधीपदर्शः )

( निवीतं कृत्वा )

१५ ॐ विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः

इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्यो न मम ।

१४ ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः

इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न मम ।

भूतयज्ञः (१)

१ ॐ पात्रे नमः इदं पात्रे न मम ।

७ ॐ प्राच्ये दिशे नमः इदं प्राच्ये दिशे न मम ।

२ ॐ वायव्ये नमः इदं वायव्ये न मम ।

८ ॐ दक्षिणस्थे रिशे नमः इदं

दक्षिणस्थे दिशे न मम ।

४ ॐ वायव्ये नमः इदं वायव्ये न मम ।

१३ ॐ सूर्याय नमः इदं सूर्याय न मम ।

१२ ॐ अन्तरिक्षाय नमः इदं अन्तरिक्षाय न मम ।

११ ॐ ब्रह्मणे नमः इदं ब्रह्मणे न मम ।

अन्तर.

नित्यश्राद्धम् (२)

(अपसव्येन क्षिपेत्)

१९ ॐ पितृभ्यः स्वधा नमः इदं

पितृभ्यः स्वधा नमः ।

५ ॐ वायव्यै नमः इदं वायव्यै नमः ।

५ ॐ पश्चिमायै दिशे नमः इदं पश्चिमायै दिशे नमः ।

२० ॐ हन्त ते सनकादिमनुष्येभ्यो नमः इदं हन्त

ते सनकादिमनुष्येभ्यो नमः ।

† निर्णेजनम् (६)

२१ ॐ यद्भवैतत् निर्णेजनमिति पात्रं प्रक्षाल्य

वायव्या दिशि नितयेत् ।

॥ ब्रह्मयज्ञः (५)

२१ सव्येन ब्रह्मयज्ञसिद्धये तिस्रो गायत्रीर्जपेत् ।

\* इयमाहुतिः पित्रादिसमस्तपितृणा गोत्रोच्चारपूर्वकं नाम शहीलाऽपसव्येन देया ॥

निर्णेजनमिति पात्रं प्रक्षाल्य तल्लाल वायव्या दिशि नितयेत् ॥

‡ इयमाहुतिः षण्ढिं कृत्वा क्षिपेत् ॥ \*\* ब्रह्मयज्ञाभावे गायत्रीर्जपेत् ॥

† मध्य

† पारस्करगृह्यसूत्रे—यक्ष्यतस्ते

† नैवेद्याऽर्पणविधिः अग्ने (२०४) पृष्ठे द्रष्टव्यः ॥

शेषवैश्वदेवप्रयोगस्त्वग्रिमपृष्ठे द्रष्टव्यः ।

अथ 'गृहदेवानां सिद्धान्नमन्नसोपस्करनैवेद्यार्पणप्रयोगः'—(वैश्वदेव-  
प्रयोगे यथादर्शितदेवयज्ञे अष्टादशाङ्के (१८) चिन्तितसमये देवतासन्मुखप-  
वित्रस्थले चतुरस्रमण्डलोपरि सिद्धान्नमन्नसोपस्करपूरितं नैवेद्यपात्रं निधाय  
पश्चात् ॐ नमो भगवते वासुदेवाय इति मन्त्रेण तत्पात्रसमन्तात् जल-  
धारया पङ्क्तिवारणं कुर्यात् । ततः तदन्नं अधोलिखितमन्त्रेण 'गायत्रीम-  
न्त्रेण' वा तुलसीदलेन सम्प्रोक्ष्य नैवेद्योपरि तत्तुलसीदलं निधाय ) यथा—  
'अन्नप्रोक्षणम्'—ॐ नाञ्च्याऽ आसीदुन्तरिक्षं शीर्ष्णो-  
द्द्यौऽ समवर्क्षत । पुञ्याम्भूमिर्दिशुऽ ओत्रात्तथा लोका  
२ ॥ ५ अकल्पयन् । १११ ॥ धेनुमुद्रां प्रदर्श्य सव्यहस्तस्याहुल-  
यः समानाः कृत्वा नैवेद्यमर्पयेत् ॥ तद्यथा—ॐ प्राणाय स्वाहा  
। १ ॥ ॐ अपानाय स्वाहा । २ । ॐ व्यानाय स्वाहा । ३ ॥ ॐ  
समानाय स्वाहा । ४ । ॐ उदानाय स्वाहा । ५ ॥ इति समर्प्य ।  
नैवेद्यमध्ये पानीयं समर्पयामि । उत्तरापोशनं समर्पयामि । हस्त-  
प्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं च समर्पयामि । करोद्धर्तनार्थं चन्दनं समर्प-  
यामि । 'आचमनम्'—ॐ केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय  
नमः स्वाहा । ॐ माधवाय नमः स्वाहा ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्'—  
ॐ गोविन्दाय नमः ॥ मुखवासार्ये 'ताम्बूलम्'—( तदभावे गन्धा-  
क्षतपुष्पम् ) समर्पयामि ॥ 'अर्पणम्'—अनेन ॐ भूर्भुवः स्वः  
अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः सिद्धान्नमन्नसोपस्करनैवेद्यं सम-  
र्पयामि ॥ इति गृहदेवानां सिद्धान्नमन्नसोपस्करनैवेद्यार्पणप्रयोगः ॥  
अथ 'गोग्रासादिसमर्पणम्'—सुरभिर्वैष्णवी माता नित्यं विष्णु-  
पदे स्थिता । गोग्रासं तु मया दत्तं सुरभिः प्रतिगृह्यताम् । ४ ॥  
इदं गोभ्यो न मम । द्वौ श्वानौ श्यामश्चलौ वैवस्वतकुलो-  
द्भवौ । ताभ्यामन्नं प्रदास्यामि रक्षेतां पथि मां सदा । ५ ॥  
इदं श्वभ्यां न मम ॥ यमोऽसि यमदूतोऽसि वायसोऽसि महामते ।  
अहोरात्रकृतं पापं बलिं भक्षतु वायसः । ६ ॥ इदं वायसेभ्यो न

( १ ) वामहस्ते गृहीतलघुवज्रेण ( छाटो इति संज्ञितेन ) स्वनेत्राच्छादितेन  
'नैवेद्यम'र्पयेत् ॥

मम ॥ अथ 'क्षेपकम्.'—( देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरगदैत्यसहाः । प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् । ७ । इदं देवादिभ्यो न मम ॥ (इति क्षेपकम्) ॥ पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्या बुभुक्षिताः कर्मणि योगवद्धाः । प्रयान्तु ते वृत्तिमिदं मयान्नं तेभ्योज्वल्यष्टं सुरिणो भवन्तु । ८ । इदं पिपीलिकाकीटपतङ्गकेभ्यो न मम ॥ (हस्तं प्रक्षाल्य प्रथमानुलेपितं भस्म निःसार्य स्वयं ललाटे गन्धादितिलकं कुर्यात्) ॥ यथा—'गन्धधारणे तिलकमन्त्रः.' पारस्करगृह्यसूत्रे—ॐ सुचक्षाऽ-अहमक्षिभ्याम्भूयासः सुवर्चा सुरेन । सुश्रुत्कर्णाभ्याम्भूयासम् ॥ 'वैश्वदेविकं किञ्चित् भस्मधारणम्'—ॐ इयायुषं जुमदग्नेऽं कुरयपस्य इयायुषम् । यद्देवेषु इयायुषन्तनोऽस्तु इयायुषम् । ९१ ॥ (शुतायुषं चलायुषम्) ॥ 'अग्निविसर्जनम्.'—गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने परमेश्वर । यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ हुताशन । १० ॥ ॐ यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं स्वां व्योनिं यज्ञं स्वाहा । एष ते यज्ञो यज्ञपते सुहृत् सूक्तावाकुऽसर्घ्वीरुस्तज्जुपस्व स्वाहा । ११ ॥ (कुशपत्रित्रत्यागः कार्यः) ॥ 'अर्पणम्'—अनेन वैश्वदेवारग्येन कर्मणा श्रीयन्नारायणस्वरूपी परमेश्वरवासुदेवः प्रीयतां न मम । ॐ तत्सद्ब्रह्मापणमस्तु ॥ यस्य स्मृ० ॥ ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः । इति वैश्वदेवप्रयोगः ॥

३९३. 'गन्धे उक्तद्रव्याणि.'—वाचस्पतिः—कम्पूरी कुङ्कुमं पल्लु सिन्दूरं रक्तचन्दनम् । गोरोचना गन्धफाष्ठं जलं चाऽगरु गोमयम् ॥ धात्रीमूलस्य मृदन्धो हरिद्रा गोशुहस्य च ।

३९४. 'गन्धधारणावश्यकता.' वाचस्पती—छान्दोग्ये सत्रेवर्णा-नामाधमाणां तथैव च ॥ एतानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादिसत्रक्रमेण । काम्यं

(१)—मम मयमाहृतेन मललाटे गन्धतिलकं कुर्यात् ॥ (२) इति मन्त्रेण भस्म ललाटे प्रोक्ष्य वक्षिण्वामबाह्वोर्हृदि च धार्यम् (३) ततो भाजनाप्रयत्नं कर्त्तुं गृहादि गोभ्यो वानसादिभ्यश्च गमय्य हस्ते पादौ प्रक्षाल्याऽचम्य हृदं गच्छेत् ॥

नैमित्तिकं नित्यं यत्किञ्चित्कर्म नारद ॥ वर्णाश्रमाणां तत्रास्ति खानान्ते तिलकं विना । कर्म वर्णाश्रमाणां स्यादैवं पित्र्यं न तत्फलम् ॥ खानं सन्ध्या पञ्चयज्ञान् पैत्र्यं होमादि कर्म यः । विना तिलकदर्माभ्यां कुर्यात्तन्निष्फलं भवेत् ॥ पद्मोत्तरखण्डे—खानं सन्ध्यां पञ्चयज्ञान् पैत्र्यं होमादिकर्म यः । विना तिलकदर्माभ्यां कुर्यात्तन्निष्फलं भवेत् ॥

३९५. 'गन्धधारणप्रकारः'. ब्राह्मे—अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमा पुष्टिकारिणी । अनामिकाज्जदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥ एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नलैः स्पृशेत् ॥ अन्यच्च—वर्तिदीपाकृतिर्यापि चेणुपत्राकृतिस्तथा । पद्मं च मुकुलो वाऽपि शङ्खाकारमतः परम् ॥ मत्स्यकूर्माकृतिर्यापि तथैव मुकुलाकृतिः । ब्राह्मणैस्तिलकं कुर्यादनेन विधिना सह ॥ अभ्यङ्गखानं कुर्याच्चेद्वार्यं चन्दनमेव च । ललाटे भस्म नो धार्यं सन्ध्योपासनकर्मणि ॥ अनामिक्या च देवस्य ऋषीणां च तथैव च । गन्धानुलेपनं कार्यं प्रयत्नेन विशेषतः । पितृणामर्पयेद्गन्धं तर्जन्या च सदैव हि । तथैव मध्यमाङ्गुल्या धार्यं गन्धं स्वयं बुधैः ॥

३९६. 'गन्धतिलकधारणविचारः' वाचस्पतौ—ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियाणां तथैव च । वैश्यानां तु तथा श्रेया शूद्राधैर्मण्डलाऽकृतिः ॥ ललाटदक्षिणे ब्रह्मा वसेद्ब्रामे महेश्वरः । मध्ये विष्णुर्वसेन्नित्यं तस्मान्मध्यं न लेपयेत् ॥ शूद्रस्यैकाङ्गुलं प्रोक्तमायतं द्वाङ्गुलं विशि । क्षत्रिये त्र्यङ्गुलं तद्ब्रह्मणे चतुरङ्गुलम् ॥ नासिकायास्त्रिभागैको भागो मानेन यो भवेत् । भ्रुवोर्मध्यादधः स्थानं मूलमाहुर्मनीषिणः ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा । कुर्यात् यदूर्ध्वपुण्ड्रं तद्विष्णवो हरिमन्दिरम् ॥

३९७. 'दीक्षामार्गे गन्धधारणम्.' नागोजीमट्टसंहितायाम्—शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्यं तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णवागमे दीक्षितैस्तु ऊर्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत् ॥

३९८. 'गन्धस्यानानि'. ब्रह्माण्डे—ललाटे केशवं विद्यान्तरायणमथोदरे । माषवं हृदये न्यस्य गोविन्दं कण्ठकूर्परे ॥ विष्णुं च दक्षिणे कुक्षौ तद्भुजे मधुसूदनम् । त्रिविक्रमं कर्णमूले वामकुक्षौ तु वामनम् ॥ श्रीधरं च हृषीकेशं वामयोर्बाहुकर्णयोः । पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुद्दामोदरं न्यसेत् ॥ मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषैर्द्वादशनामभिः । सङ्कर्षणादिभिः शृण्वे शुक्ले चेतकेशवादिभिः ॥ शौनकः—निरिले ( भाले ) बाहुवच्चैव दण्डवत्कर्णपल्लवे । हृदये कमलाकारमुदरे दीपवह्निखेत् ॥ चेणुपत्रसमाकारं ९

बाहुमध्ये समालिखेत् । अधः पृष्ठे स्कन्धदेशे लिखेज्जम्बूफलाकृतिम् ॥  
दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्यते । नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः  
परम् । लिङ्गाकारं ललाटे तु हृदयेऽश्वत्थपत्रकम् । वंशपत्राकृतिर्बाह्वोः  
शेषा दीपकलाः स्मृताः ॥

३९९. 'गन्धगुणाः.' ब्राह्मे—श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं  
भवेत् । श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ॥

४००. 'मङ्गलकर्मणि गन्धतिलकम्.' विष्णुधर्मोत्तरे—तिलकं  
कुङ्कुमेनैव सदा मङ्गलकर्मणि । कारयित्वा सुमतिमान् न श्वेतचन्दनं मृदा ॥

४०१. 'गन्धमुद्राधारणम्.' शङ्खः—शङ्खचक्राद्यङ्गनं च तुलसी-  
दलभक्षणम् । यः कुर्यान्नियतं भक्त्या स याति परमां गतिम् ॥

४०२. 'गन्धविलेपनविचारः.'—नागदेवः—न पादुकास्थो  
नादर्शे न जले वा विलोकयेत् । न प्रावृतशिरः कुर्यात्तिलकं धर्मवर्धनम् ॥  
प्रभाते विपुलं त्रिन्वान्मध्याह्ने च त्रिपुण्ड्रकम् । अपराह्णे पर्वमात्रं तिलकं  
त्रिविधं स्मृतम् ॥ गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो यं यं पश्यति चक्षुषा । तं तं पूतं  
विजानीयात्तात्र कार्या विचारणा । ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजस्येष्टं क्षत्रियस्य त्रिपु-  
ण्ड्रकम् । अर्धचन्द्रं तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु ॥ ( गन्धार्थे सर्वदा  
श्वेतचन्दनं तु प्रशस्यते ) ॥

४०३. 'गन्धतिलकधारणमन्त्रः.'—स च वैश्वदेवप्रयोगे ( २०६ )  
पृष्ठे द्रष्टव्यः ॥

४०४. 'अतिथिपूजनम्.' मनुः—निवृत्ते वैश्वदेवे च यदान्यो-  
ऽतिथिराव्रजेत् । तस्मादन्नं यथाशक्त्या प्रदद्यात्त बलिं हरेत् ॥ शातात-  
पः—प्रियं वा यदि वा द्वेष्यं मूर्खे पण्डितमेव वा । अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं  
पूजयेत्स्वागतादिना ॥ तथाऽसनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च । श्रद्धया चान्न-  
दानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ॥

४०५. 'अतिथिविचारः.'—हारीतः—एकरात्रं तु निवसन्नति-  
थिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ अन्नयो-  
ऽतिथिमिच्छन्ति सोऽतिथिः स्वर्गमिच्छति । स्वर्गेऽपिच्छन्ति दातारं सम्यक्-  
सुकृतकारिणम् ॥ याज्ञवल्क्यः—अच्वनीनोऽतिथिर्जैयः श्रोत्रियो वेदपार-  
गः । मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥ शङ्खः—नामिहोत्रेण दानेन  
नोपवासोपसेवनैः । देवाश्च परितुष्यन्ति यथा त्वतिथिपूजनात् ॥ आदि-



ककारिकासु—ब्रह्मचारी यतिश्चैव विचार्यो गुरुपोषकः । दुर्भगः क्षीण-  
विचित्रं पडेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥

४०६. 'भोजनम्.' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—अथातः श्रुति-  
स्मृतीरनुस्मृत्य भोजनविधिं व्याख्यास्यामः । आचान्तो धृतोचरी-  
यवद्धो धृतश्रीखण्डगन्धत्रिपुण्ड्रो भोजनशालायामागत्य गोमयलिप्ते  
शुचौ देशे विहितपीठाधिष्ठितो नित्यं प्राञ्चुखो नोदञ्चुखो न  
दक्षिणामुखो न प्रत्यञ्चुखो न विदिञ्चुखः श्रीकामधेत्प्रत्यञ्चुखः  
सत्यकामधेदुदञ्चुखो यज्ञस्कामधेदक्षिणामुखो (जीवन्मातृकवर्ज्यं)  
हस्तपादास्येषु पञ्चस्वाद्वौ नीवारचूर्णेर्गौरिमृदा भस्मनोदकेन वा  
मण्डलं कुर्याच्चतुष्कोणं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य मण्डलाकृति  
वैश्यस्याभ्युक्षणं शूद्रस्य । यथा चक्रायुधो विष्णुर्लोक्यं परि-  
रक्षति । एवं मण्डलमसैतत्सर्वभूतानि रक्षत्विति ॥ तत्र भूमौ नि-  
हितपात्रेऽन्ने परिधिष्ठे पितृभुक्तोपमित्यन्नं स्तुत्वा मानस्तोके न-  
मोवः किरिकेभ्यो नमः शम्भवे चेत्येभिरभिमन्त्र्य प्रोक्षयेत् ।  
सत्यन्त्वर्तेन परिपिञ्चामीति प्रातः क्रतन्त्वा सत्येन परिपिञ्चामीति  
सायं तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसीति यजुषात्रमभिमृश्याग्निरसीत्या-  
त्मानमग्निं ध्यात्वा भूपतये भुवनपतये भूतानाम्पतयेऽइति प्रणवा-  
दिकैः स्वाहानमोन्तैर्मन्त्रैः प्रतिमघं बलीन् हरेदन्तश्चरति भूतेषु  
गुहायां विश्वतोमुखः । त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं वपदकारस्त्वमोङ्कारस्त्वं  
विष्णोः परमं पदम् । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति विष्णुमभिध्याय-  
न्नाचम्यान्नममृतं ध्यायन्मौनी हस्तचापल्यादिरहितो मुखे पञ्चप्राणा-  
हुतीर्जुहोति ॥ १ ॥ ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्या-  
नाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहेति क्रमं याज्ञव-  
ल्क्योऽमन्यत । उदानाय स्वाहा समानाय स्वाहेति क्रमं शौनक्यौधा-  
यनौ याज्ञावल्क्योदितक्रमो वाजसनेयिनामित्यूचतुः । दन्तैरनुप-  
स्पृशन् जिह्वा ग्रसेदङ्गुष्ठप्रदेशिनीमध्यमाभिः प्रथमाङ्गुष्ठमध्यमाना-  
मिकाभिर्द्वितीयाङ्गुष्ठानामिकाकनिष्ठिकाभिस्त्रयीणां कनिष्ठिकावर्ज-  
न्यङ्गुष्ठैश्चतुर्थ्यां सर्वाभिरङ्गुलीभिः साङ्गुष्ठाभिः पञ्चमीमङ्गुष्ठानामि-  
कामात्रग्राह्यान्नेनैता ऽङ्गुष्ठयः इति हारीतव्याख्यात्तारः । सर्वाभि-

रजुलीभिरेताऽइति औघायनः । मौनं त्यक्त्वा प्राक् द्रवरूपमश्रीयान्मध्ये कठिनमन्ते पुनर्द्रवाशी स्थान्मधुरं पूर्वं लवणाम्ले मर्त्ये कटु-  
 तिकादिकान्पश्चाद्यथासुखं भुञ्जीत भुञ्जानो वामहस्तेनान्नं न स्पृ-  
 शेन्न पादौ न शिरो न बस्ति न पदा भाजनःस्पृशेदेवं यथाहचि  
 भुक्त्वा भुक्तशेषमन्नमादाय । मद्भुक्तोच्छिष्टशेषं ये भुञ्जन्ते पितरोऽ-  
 घमाः । तेषामन्नं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठत्विति पितृतीर्थेन दक्षिणतो  
 दत्त्वाऽमृतापिधानमसि स्वाहेति हस्ते गृहीतानामपामर्द्ध पीत्नार्द्ध भू-  
 मौ निक्षिपेत् । रौरवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् । अर्थेनाऽ-  
 सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठत्विति तस्मादेशादपस्त्य गण्डपशलाका-  
 दिभिस्तर्जनीवर्जमास्यऽस्यशोधयेत् । २ ॥ न भार्यादर्शनेऽश्रीयान्न  
 भार्यया सह न सन्ध्ययोर्न मध्याह्ने नार्द्धरात्रे नायज्ञोपवीती नार्द्र-  
 शिरा नार्द्रवासा नैकवासा न शयानो न ताम्रभाजने न भिन्ने न  
 ताम्रराजतसौवर्णशङ्खस्फाटिकाश्मभाजनवर्जे न लौहे न मृन्मये न  
 सन्धिसंस्थिते न भुवि न पाणौ न सर्वभोजी स्यात्किञ्चिज्ज्योर्ज्यं  
 परित्यजेदन्यत्र घृतपायसदधिसक्तुपललमधुम्यः साध्वाचान्तो दक्षि-  
 णपादाङ्गुष्ठे पाणिं निःस्त्रावयेदङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रि-  
 तः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुगिति श्वात्राः पीता  
 ऽइति नाभिमालभतऽअमृताऽइत्यतः प्रागगस्त्यं नैनतेयं च शर्निं च  
 वडवानलम् । अन्नस्य परिणामार्थं सरेज्जीमं च पञ्चममित्युदरमाल-  
 भ्येन्द्राश्विनौ च्यवनशर्यातिसुकन्याश्च । भोजनान्ते सरेन्नित्यं तस्य  
 चक्षुर्न हीयतऽइति वचनात्स्मृत्वा मुखशुद्धिं कुर्यान्नमो भगवते वाजस-  
 नेयाय याज्ञवल्क्याय नमो भगवते वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय । ३ ॥

४०७. 'भोजनकालः.' बृहद्विष्णुः—स्नात्वा यथावदुत्वा च दे-  
 वर्षिपितृतर्पणम् । कृते जाप्ये हुते वह्नौ शुद्धवस्त्रसमन्वितः ॥ प्रशस्तपा-  
 णिपादस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही ॥ देवलः—स्नात्वा प्रक्षाल्य पादौ च स-  
 द्दाम्नालङ्कृतः शुचिः । पञ्चयज्ञावशिष्टं च यो मुद्धे सोऽमृताशनः ।  
 मनुः—सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिनोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्याद-  
 मिहोत्रसमो विधिः ॥ कात्यायनः—द्विरन्नं मुनिभिः प्रोक्तं विप्राणामप्र-  
 वासिनाम् । नित्यमहि तपस्विन्या सार्धप्रथमयामतः ॥ ( ब्राह्मणानां सूर्या-

स्तपर्यन्तं द्वितीयभोजनं नोक्तम् । यथाह—श्रुतिः—दिवारात्रं वो भोजनः इति ) ॥

४०८. 'भोजने वर्ज्यासनानि.' प्रचेताः—गोशृङ्गमृण्मयं मि-  
त्रं तथा पालाशपिप्पलम् । लोहबद्धं तथैवार्कं वर्जयेदासनं बुधः ॥

४०९. 'भोजने वर्ज्यपात्राणि.' व्यासः—मृण्मये पत्रपृष्ठे वा  
आयसे ताम्रभाजने । नाऽश्लीयादपि चेद्भुक्ते नरकं प्रतिपद्यते ॥ पैठीन-  
सिः—वटार्कश्चत्पत्रेषु कुम्भीतिन्दुकजेषु च । श्रीकामो न तु मुञ्जीत  
कोविदारकरज्जयोः ॥ प्रचेताः—ताम्बूलाम्यजने चैव कांस्यपात्रे च भो-  
जनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥ अत्रिः—अपात्रे  
ह्यपि यद्दत्तं दहत्याससमं कुलम् । हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यं च पित-  
रस्तथा । आयसेन वा पात्रेण यदन्नमुपदीयते । तदन्नमपवित्रं स्यात्त्याज्यं  
वै सर्वकर्मणि ॥

४१०. 'भोजने ग्राह्यपात्राणि.' पैठीनसिः—सौवर्णे राजते  
ताम्रे पद्मपालाशपत्रयोः । भाजने भोजने चैव त्रिरात्रं फलमश्नुते ॥ (ता-  
म्रपालाशग्रहणं यतिविषयम्) । पालाशपद्मपत्रेषु गृही भोजनमाचरेत् ।  
व्यासः—एक एव तु यो भुङ्क्ते गृहस्थः कांस्यभाजने । चत्वारि तस्य  
वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥ भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य यो भुङ्क्ते वा-  
ग्यतः शुचिः । भोजने भोजने चैव त्रिरात्रफलमश्नुते ॥ आह्निककारि-  
कासु—ब्रह्मपत्रेषु यो भुङ्क्ते मासमेकं निरन्तरम् । चान्द्रायणसमं पुण्यं  
कृतस्यापि चतुर्गुणम् ॥

४११. 'भोजने पादुकानिषेधः.' पराशरः—पादुकास्यो न मु-  
ञ्जीत पर्यङ्के सस्थितोऽपि वा । शुना चाण्डालदृष्टो वा भोजनं परिवर्जयेत् ॥  
लघुव्याससंहितायाम्—यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यस्तु भुङ्क्ते विदिद्भुक्तः ।  
सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥ नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नाजी-  
र्णे नार्द्धवस्त्रधृक् । नच भिक्षासनगतो न शयानः स्थितोऽपि वा । नोपान-  
त्पादुकी चापि नच संविलपन्नपि ॥

४१२. 'हस्तेनाग्राह्यपदार्थाः.' पैठीनसिः—लवणं व्यञ्जनं चै-  
व घृतं तैलं तथैव च । लेह्यं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ॥ शा-  
न्तातपः—हस्तदत्तानि चाक्षानि प्रत्यक्षं लवणं तथा । वर्जनीयं प्रयत्नेन  
ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ अत्रिः—घृतं वा यदि वा तैलं ब्राह्मणो नस्वनिः-

सृतम् । न भुञ्जीत न दद्याच्च भुक्त्वा पादं समाचरेत् ॥ मनुः—दर्व्या देयं शृतार्चं च समस्तं व्यञ्जनादिकम् । अपकं स्नेहपकं च न तु दर्व्या कदाचन ॥

४१३. 'अन्नग्रासप्रमाणम्.' विश्वामित्रकल्पे—कुक्षुटाण्डप्रमाणं तु ग्रासमानं विधीयते ॥

४१४. 'भोजने दिशमाह.' देवलः—उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः । प्राञ्चुखोऽन्नं तु भुञ्जीत शुचिः पीठमधिष्ठितः ॥ मनुः—आयुष्यं प्राञ्चुखो मुक्ते यशस्वी दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यञ्चुखो मुक्ते ऋणं मुक्ते उदञ्चुखः ॥ पुत्रवांस्तु गृहे नित्यं नाश्नीयादुत्तरामुखः । सोमवारे तथाऽभ्यङ्गं घर्जयेत्तु सदा बुधः ॥ प्रयोगपारिजाते—पितरौ जीवमानौ चेन्नाश्नीयादक्षिणामुखः । तयोस्तु जीवतोरैकस्तथैव नियमः स्मृतः ॥ अनिशं मातृहीनानां यशस्यं दक्षिणामुखम् ॥

४१५. 'अन्नपरिवेषणम्.' स्मृत्यन्तरे—शाकादीन्पुरतः स्थाप्य भक्ष्यं भोज्यं च वामतः । अन्नं मध्ये प्रतिष्ठाप्य दक्षिणे घृतपायसम् ॥ श्वोदने परमाक्षे च आज्यपात्रं यदि स्थितम् । तदाज्यं च भवेद्रक्तं तदन्नं मांसमुच्यते ॥ ( घृतमपि भोजनात्प्रागेवाक्षशुद्ध्यर्थं ब्राह्मम् । न तु भोजना-रम्भानन्तरमिति ) ॥

४१६. 'भोजनादौ देवतीर्थग्रहणम्.' स्मृत्यन्तरे—प्रथमात्का-यशुद्धिश्च द्वितीयाद्धर्मसङ्ग्रहः । तृतीयान्मोक्षमाप्नोति देवतीर्थं त्रिरापिवेत् ॥

४१७. 'भोजने मण्डलम्.' ब्रह्मपुराणे—उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णसमन्विते । चतुरस्रं त्रिकोणं च वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् । कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥ शङ्खः—आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः । मण्डले तूपजीवन्ति तस्मात्कुर्वीत मण्डलम् ॥

४१८. 'मण्डलप्रमाणादि.' ग्रन्थान्तरे—देहे देवे चतुष्कोणं वर्तुलं पितृकर्मणि । त्रिकोणं हि प्रकुर्वीत प्रेतकर्मणि सर्वदा ॥ विधाय देवे पैत्र्ये च वेदाङ्गुलप्रमाणतः ॥ अन्यच्च—वितस्तिमात्रं चतुरङ्गुलं वा कोणैश्चतुर्भिर्विदधीत मण्डलम् । प्राणामिहोत्रार्थमिदं समुक्तं महाऽनुभावेन हि हारितेन ॥ द्वादशाङ्गुलमानं तु व्रतिनां योगिनां सदा । चतुरङ्गुलं वि-धातव्यं त्रिकोणं प्रेतकर्मणि ॥ हस्तौ पादौ मुखं पात्रं मण्डलं चार्द्रपञ्चकः ।

प्रकुर्याद्भोजनं राजन् गृहस्थाश्रमतत्परः ॥ दैवे कायेऽथवा पैत्र्ये उक्तवा-  
न्कमलापतिः ॥

४१९. 'मण्डलाऽभावे दोषः.' मार्कण्डेयपुराणे—यातुधाना  
विशाचाश्च क्रूराश्चैव तु राक्षसाः । हरन्ति रसमन्नं च मण्डलेन विवर्जितम् ॥

४२०. 'पङ्क्तिवारणम्.' नागदेवः—प्रक्षाल्य पाणी पात्रं तु भ-  
क्षना पङ्क्तिवारणम् ॥ गोभिलः—अग्निना भक्षना चैव स्तम्भेन सलिलेन  
च । द्वारेण चैव मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः ॥

४२१. 'पङ्क्तिवारणाभावे दोषः.' गोभिलः—एकपङ्क्त्युपवि-  
ष्टानां दुष्कृतं यदुरात्मनः । सर्वेषां तत्समं तेषां यावत्पङ्क्तिर्न मिद्यते ॥  
पराशरः—एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने । यद्येकोऽपि त्यजे-  
त्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥ करमध्ये स्थिता देवाः करपृष्ठे तु राक्षसाः ।  
तस्मात्तु करपृष्ठेन नान्नं कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥

४२२. 'अन्नस्तुतिः.' ब्राह्मे—अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिं  
कारयेत्ततः । अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याय वन्दयेत् ॥ अन्यच्च—  
अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेत्यपः पिबेत् । करेण सलिले विष्णुं ध्यात्वा ब्रह्म  
पिबेदपः ॥ प्राणाऽग्निहोत्रं जुहुयाच्छेषं भुङ्क्ते द्विजोत्तमः । स्वाहान्ताः प्रण-  
वाद्याश्च नाम्ना मन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥ जिह्वया च ग्रसेदन्नं दन्तान्तैस्तन्न  
सस्पृशेत् । अनिन्द्यं भक्षयेदन्नं धाम्यतोऽन्नमकुत्सयन् । पञ्चप्रासान्महामौनं  
प्राणाद्याश्च समाचरेत् ॥

४२३. 'चित्राहुतयः.' मनुः—चित्राहुतिबलीन्दद्याद्बलिहीनं न  
भोजयेत् । तत्र स्थाने करस्पर्शं न भोक्तव्यं कदाचन ॥

४२४. 'आपोशनम्.' याज्ञवल्क्यः—आपोशनेनोपरिष्टादघ-  
स्तादश्रता तथा । अनन्नममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥ पुलस्त्यः—  
अम्बु हस्तेन चादाय यः कुर्यात्तु प्रदक्षिणम् । हिसितं तत्पिशाचेन अमो-  
ज्यं मनुरब्रवीत् ॥

४२५. 'आपोशनाऽभावे दोषः.' याज्ञवल्क्यः—आपोशनमकृत्वा  
तु यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः । भुञ्जानो वा तथा ब्रूयाद्वायव्यदृशतं जपेत् ॥

४२६. 'प्राणाऽग्निहोत्रम्.' नागदेवः—प्राणो भोजनं कुर्यात्प्रा-  
णमिहोत्रपूर्वकम् । यथोक्तविधिना नित्यं न चैतदवगर्हयेत् ॥

४२७. 'प्राणाग्निहोत्रफलम्.' विश्वामित्रकल्पे—प्राणाऽग्निहोत्रं  
। इयामि सर्वयज्ञेषु दुर्लभम् । य ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुर्जन्ममृत्युजरादिभिः ॥  
वेधिना मुच्यते येन मुच्यते च ऋणत्रयात् । कुलानुद्धरते विप्रो नरकाने-  
वविंशतिः ॥ सर्वयज्ञफलप्राप्तिः सर्वलोकेषु गच्छति । हृत्पुण्डरीकमरणिं  
नोन्मथनसंज्ञकम् ॥ वायुरज्वा मयेदमिमात्माध्वर्युः प्रकीर्तितः ॥

४२८. 'प्राणाऽग्निहोत्रे पञ्चाऽग्निनामानि.' नागदेवः—मुखे—  
प्राहवनीयः । हृदि—गार्हपत्यः । नामौ—दक्षिणाग्निः । दक्षिणे—  
प्रावमध्यः । उत्तरे—सम्भ—इति ॥ उक्तं च सुश्रुते—धन्वन्तरिः—  
हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नामिमण्डले । उदानः कण्ठदेशे च  
व्यानः सर्वशरीरगः ॥

४२९. 'प्राणाहुतिग्रहणम्.' विष्णुपुराणे—प्राणेभ्यस्त्वय पञ्च-  
भ्यः स्वाहाप्रणवसमुता । पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात्प्रणवामिनिभेषु च ॥ शंसः—  
प्राणार्थं मनसा ध्यायेत्समास पूजयेत्सदा । वामेन पाणिना पात्रं गृहीत्वा  
शुवि सखितम् ॥ विश्वामित्रकल्पे—तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः प्राणस्यैवाहुतिं  
क्षिपेत् । मध्यमाङ्गामिकाङ्गुष्ठैरपाने चाहुतिं क्षिपेत् ॥ कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठै-  
र्व्यानस्य तदनन्तरम् । कनिष्ठातर्जन्यङ्गुष्ठैरुदाने चाहुतिं क्षिपेत् ॥ समाने  
सर्वाहुतिभिः सदा चैवाहुतिर्भवेत् ॥ शौनकः—तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्मा-  
त्प्राणाहुतिर्भवेत् । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयाद्विः ॥ मध्यमाङ्गामि-  
काङ्गुष्ठैर्व्यानाय जुहुयाद्भुधः । कनिष्ठातर्जन्यङ्गुष्ठैरुदानाय जुहाद्वाम् ॥ सर्वा-  
हुतीभिरादाय समानायाहृत बुधे । तथैव पृष्ठीं दद्यात् चैतन्याय सदा बुधः ॥

४३०. 'क्षुत्तृडपशमनार्थमभ्यर्पणम्.' स्मृतिचन्द्रिकायाम्—भो-  
ज्यान्मार्तिकघिदन्नस्य धर्मराजाय वै यलिम् । दत्ताऽय चित्रगुप्ताय मेतेभ्य-  
भेदमुच्येत् ॥ यत्र कचन सस्याना क्षुत्तृष्णोपहृतात्मनाम् । भेताना पृष्ठ-  
येऽप्यग्निदमस्तु यथामुमम् ॥

४३१. 'भोजने विशेषनियमाः.' आदिककारिकासु—वामहस्ते  
जलं पृष्ठा मणिवन्धे निधाय च । भुजमानं पिबन्वारि नोच्छिष्टं मनुरत्र-  
यीत् ॥ यः पुनर्भोजनं कुर्वन्नभन्वं सस्पृशेद्भिज्ज । तवत्सेन न भोक्तव्यं  
भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ अमृतं प्राक्षयत्सान्नं क्षत्रियाभं पयः स्मृतम् ।  
वैश्यस्य चासमेक्षणं शूद्राणामभयं स्मृतम् ॥ व्यासः—यद्भूम्योऽन्नमन्यद्

दद्यात्पितृयज्ञविधानतः । ततोऽन्यदन्नमादाय निर्गत्य भवनाद्बहिः ॥ का-  
केभ्यः श्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेद्वासमेव च । उपविश्य गृहद्वारे तिष्ठेद्यावन्मु-  
हूर्तकम् ॥ अपमत्तोऽतिथिं लिप्सुर्भावशुद्धः प्रतीक्षकः । आगतं दूरतः  
शान्तं भोक्तुकाममकिञ्चनम् ॥ मनुः—शुनां च पतितानां च श्वपचां  
पापरोगिणाम् । वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥ दक्षः—वि-  
भागशीलो यो नित्यं क्षमायुक्तो दयापरः । भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं  
परिणामयेत् ॥ व्यासः—विषसभोजी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः ।  
विषसम्भुक्करोषं तु यज्ञशिष्टं तथाऽमृतम् । पश्चाद्रौ भोजनं कुर्यात्प्राप्नुवो  
मौनमाश्रितः । हस्तौ पादौ तथैवास्यमेव 'पञ्चार्द्रता' मता ॥ बृहस्पतिः—  
न स्पृशेद्द्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन । न पादौ न शिरो यस्ति न  
पदा भाजनं स्पृशेत् ॥ वौधायनः—भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः ।  
यहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥ बृहस्पतिः—घृतपात्रस्तु  
भुञ्जीत पञ्चप्रासान्महामुने । शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं पिब्यर्थं न तु चोद्धरेत् ॥

४३२. 'रात्रौ भोजने दीपविचारः.' अन्यग्रन्थान्तरे—नृणां  
भोजनकाले तु यदि दीपो विनश्यति । तदन्नं पाणिना स्पृष्ट्वा सावित्री-  
मनसा स्मरेत् ॥ पुनर्दीपं ततो लब्ध्वा शेषं भुञ्जीत कामतः । अन्यदन्नं  
न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

४३३. 'भोजनानन्तरमवश्यकर्माणि.' ग्रन्थान्तरे—भोजनान्ते  
शतपदं गत्वा ताम्बूलमक्षणम् । शयनं वामकुक्षौ चेद्भैषज्यं किं प्रयोजनम् ॥

४३४. 'भोजनानन्तरं स्मरणे योग्याः.' नारदः—अगस्त्यं  
कुम्भकर्णं च शनिं च बडवानलम् । आहारपचनार्थाय स्मरेद्भीमं च पञ्च-  
मम् ॥ आतापी मारितो येन वातापी च निपातितः । समुद्रः शो-  
पितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु । इत्युक्त्वा तु स्वहस्तेन परिमार्ज्य नि-  
जोदरम् । अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥

४३५. 'भोजनानन्तरं निर्माल्यतुलसीभक्षणावश्यकता.'  
नारदः—निर्माल्यं तुलसीपत्रं भक्षयेद्भोजनोत्तरम् । शुद्धो भवति तत्काले  
एवं सर्वं विधीयते ॥ भोजनानन्तरं विष्णोरर्पितं तुलसीदलम् । भक्षयेद्दे-  
हशुद्ध्यर्थं चान्द्रायणशताधिकम् ॥ मनुः—ताम्बूले च फले चैव  
भुक्ते देहानुलेपने । दन्तलग्नस्य संस्पर्शं नोच्छिष्टं मनुरग्रवीत् ॥  
देवलः—भुक्कोच्छिष्टं समाधाय सर्वेभ्यो घृतवर्जितम् । उच्छि-

एभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि ॥ अमृतापिधानमसीत्यपः प्राश्य  
भुवि क्षिपेत् । अनन्तरं शिखां चैव बध्नीयाद्द्वामपाणिना ॥ उत्थाय बहि-  
रागत्य मुखहस्तादि शोधयेत् । आचम्य च ततः कुर्यादन्तकाष्ठस्य भक्ष-  
णम् ॥ दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् । न तत्र बहुशः कुर्याद्यज्ञमु-  
द्धरणं प्रति ॥ अग्निः—आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् । उ-  
द्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावत्तो मृज्यते मही ॥ भूमावपि हि लिप्ताया तावत्सा-  
दशुचिः पुमान् । आसनादुरित्यतस्तस्माद्यावन्न स्पृशते महीम् ॥ नारदः—  
सर्वं सशेषमश्वीयाद्धृतपायसवर्जितम् । अग्राहुलिपु तच्छेषं निधाय भोजनो-  
त्तरम् ॥ जलपूर्णाञ्जलिं कृत्वा धीत्वा चैव तदर्धकम् । अग्राहुलिस्थितं शेषं  
भूमौ दत्त्वाजलेर्जलम् ॥ शेषं निषिञ्चेत्तत्रैव पठन्मन्त्रमिमं बुधः । ( रौरवे  
इत्यादि० ) ॥

४३६. 'भोजनप्रकारमाह.' शुलस्त्यः—अश्वीयात्तन्मना भूत्वा  
पूर्वं तु मधुरान्नकम् । लयणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिकादिकं ततः ॥ वि-  
ष्णुपुराणे—प्राग्र्वं पुरुषोऽश्वीयान्मध्ये च कठिनाशनः । अन्ते पुनर्द्र-  
वाशी तु बलारोग्यैर्न मुञ्चति ॥ जठरं पूरयेदर्धमन्नैर्भागं जलस्य च । वायोः  
सञ्चारणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

४३७. 'भोजने मिताहारः.' मनुः—अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यम-  
तिभोजनम् । अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥

४३८. 'भोजने ग्राससङ्गता.' आपस्तम्बः—अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः  
षोडशाऽरण्यवासिनः । द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य क्षमितं त्रय्यचारिणः ॥

४३९. 'देवतीर्थग्रहणमन्त्रः.' अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविना-  
शनम् । विष्णुपादोदकं तीर्थं जठरे धारयाम्यहम् ॥

४४०. 'शतपदम्.' घन्वन्तरिः—भुक्त्वा राजवदासीत् यावदन्न-  
श्रमो गतः । ततः पदशतं गत्वा वामपार्श्वे तु संविशेत् ॥

४४१. 'अथ ब्राह्मणमुवासिनीनां समाराधनप्रयोगः.' 'सङ्क-  
ल्पः'—अद्यपूर्वाचारितएवंगुणविशेषेणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ  
ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं अमुकदेवताप्रीत्यर्थं अ-  
मुककर्माद्देवताप्रीत्यर्थं वा ब्राह्मणमुवासिनीममाराधनं करिष्ये—  
तदङ्गत्वे ब्राह्मणमुवासिनीपूजनं च करिष्ये ॥ इति सङ्कल्प्य । तत्रादौ



‘ब्राह्मणपूजाम्’—ॐ भूर्भुवःस्वः ब्रह्मणे इदमासनम् । स्वासनम् । ब्रह्मणे इदं पाद्यं सुपाद्यम् । ब्रह्मणे इदमर्घ्यं अस्त्वर्घ्यम् । ब्रह्मणे इदमाचमनीयम् । अस्त्वाचमनीयम् । ब्रह्मणे गन्धाः पान्तु । सौ-  
मङ्गल्यं चास्तु । अक्षताः पान्तु । आयुष्यमस्तु । पुष्पाणि पान्तु । सौश्रियमस्तु । ताम्बूलं पातु । ऐश्वर्यमस्तु । दक्षिणाः पान्तु । बहुदेयं चास्तु । नमोस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरु-  
याहवे । सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥ १ ॥ एवं ब्राह्मणपूजा विधाय ॥ ‘सुवासिनीपूजनम्’—यथा—  
नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः । नमः प्रकृत्यै भद्रायै  
नियताः प्रणताः स्यताम् ॥ पश्चात् । पात्रपरिवेषणानन्तरं  
यजमानेन गायत्रीमन्त्रेण पात्रप्रोक्षणं कार्यं देवेभ्यो नैवेद्यं समर्प्य  
ततः सव्यहस्ते जलं गृहीत्वा ‘भोजनसङ्कल्पं’ कुर्यात्—यथा—  
ॐ प्रजापतेन । त्वदेतान्युन्यो विश्वारूपाणि परि-  
ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽस्तु ध्रुवः  
स्यामु पतेयो रयीणाम् । २१ ॥ एको विष्णुर्महद्भूतं पृथे-  
ग्भूतान्पनेकशः । त्रीँल्लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभृगव्ययः  
। ३ ॥ “अर्पणम्”—अनेन ब्राह्मणसुवासिनीभोजनेन अमुक-  
देवता अमुककर्माङ्गदेवता वा प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मा-  
र्पणमस्तु ॥

४४२. अथ ‘भोजनप्रयोगः.’ ‘मण्डलम्’—‘पङ्क्तिवार-  
णम्’—[ पात्रस्य समन्तात् ] ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ( इति मन्त्रेण  
दक्षिणतः समन्ताज्जलधारा कुर्यात् । पात्रेऽग्रे परिविष्टे सति ) ॥ अन्नस्तुतिः—  
\*\* ॐ पितुन्तु । स्तोषम्महो धूर्म्माणन्तर्विधीम । यस्य

( १ ) एव यजमानो ‘ब्राह्मणपूजनं’ गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पादयेत् ॥ ( २ ) एव  
‘सुवासिनीपूजनं’ कुङ्कुमाक्षतसुगन्धपुष्पैः यजमानस्य पत्नी सम्पादयति ॥  
( ३ ) वैश्वदेवोत्तरं वाकादिभ्यो वलिं दत्वा । अनन्तरमतिथिं भोगयित्वा ततः स्व-  
कुड्मवेन सह भोजनं कुर्यात् ॥ ( ४ ) भोजनपात्रस्याऽधो दक्षिणतः उदकेन चतुरस्रं  
चतुरस्रगुलं मण्डलं दृष्ट्वा तदुपरि भोजनपात्रं पृताकात्रेण सह स्थापयेत् । ततः उदका-  
त्राणि स्वदक्षिणतो निधाय ॥

त्रितो ज्योर्जसा घृत्रं विपर्वं मर्दयत् । १३॥ मा नस्तोके ।  
 तनये मा नुऽआयुषि मा नो गोवु मा नोऽअश्वेषु रीरिषऽ ।  
 मा नो घ्निरान्नुद्रभामिनो घ्नीर्हविष्मन्तऽसदुमिच्छा  
 हवामहे । २१६ \* नमो वऽकिरिकेभ्यो देवानां  
 हृदयेभ्यो नमो चिचिन्वत्केभ्यो नमो द्विधीणत्केभ्यो  
 नमऽआनिर्हुतेभ्यः । ३१६ ॥ नमः शम्भवाय ।  
 च मयोभवाय च नमः शङ्कराय च मयस्कुराय च नमः  
 शिवाय च शिवतराय च । ४१६ ॥ 'अन्नाभिमन्त्रणम्'—  
 सत्यन्त्यर्त्तेन परिपिञ्चामि (इति मन्त्रेण प्रातरन्नप्रोक्षणं) तद्वत् श्रुतं  
 वृत्तं सत्येन परिपिञ्चामि (इति मन्त्रेण सायमन्नप्रोक्षणम्) ॥ 'अ-  
 न्नाभिस्पर्शनम्'—\*ॐ तेजोऽसि शुक्लमस्यमृतमसि धाम-  
 नामासि प्रियन्देवानामनामघृष्टन्देवयजनमसि । ५१६ ॥  
 'आत्मन्यभिध्यानम्'—ॐ अग्निरस्मि जन्मना जातवे-  
 दा घृतम्मे चक्षुरमृतम्मासन् । अर्कस्त्रिधातु रजसो  
 ध्रिमानोजस्रो घृमो हविरऽस्मि नाम । ६१६ ॥ 'भूमौ  
 बलिः'—ॐ भूपतये स्वाहा नमः । ॐ भुवनपतये स्वाहा नमः ।  
 ॐ भूतानां पतये स्वाहा नमः ॥ 'आपोशनम्'—(अन्नं ब्रह्म रसो-  
 विष्णुर्मोक्षा देवो महेश्वरः । एवं ध्यात्वा द्विजो मुक्ते सोऽन्नदोषैर्न लिप्य-  
 ते ॥ अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः । त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं वषट्-  
 कारस्त्वमोङ्कारस्त्वं विष्णोः परमं पदम् ॥)—ॐ अन्नपुतेन्नस्य । नो  
 देह्यनमीवस्य शुष्मिर्णः । एष्यं दुतारन्तारिषुऽज-  
 र्जानो घेहि द्विषदे चतुष्पदे । ७१६ ॥ ॐ अमृतोपस्तर-

(१) इति मन्त्रेण भोजनपात्रादृताच्छोदनं गृहीत्वा पात्राग्निभागे पदरीफल-  
 प्रमाणाः प्राक् संस्था उदक् संस्था वा आहुतीर्दातव्याः । ततो ह्यन्नं प्रक्षाल्य आपोशनार्थं  
 आयमनपुदकं सव्यहस्ते गृहीत्वा ॥ (२) पद्यादिषु ध्यात्वा घृताचीदनस्य पदरी-  
 फलप्रमाणाः पथ प्रागाहुतीर्मुखे जुहुयात् ॥ (३) इति मन्त्रेण आपोशनस्योदकं पिबेत् ।  
 अन्तो पामदस्तेन पात्रमात्मन्य ॥

णमसि स्वाहा ॥ 'प्राणाहुतेयः'—ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहा । ( ततो वामहस्तेन नेत्रयोरुदकस्पर्शनम् ) ॥ ततः—  
 'शिरामुक्तिः'—'ब्रह्मपाशसहस्राणि रुद्रशूलशतानि च । विष्णुचक्रसहस्राणि शिरामुक्तिं करोम्यहम् ॥ ( ततो यथेच्छं मुखे भोजनान्ते उच्छिष्टशेषान्नस्य पात्रवामभागे पितृतीर्थेन भूम्यां 'चित्राहुतिं' दद्यात् ) ॥ यथा—चित्राहुतिः—'मद्भुक्तोच्छिष्टशेषं ये भुञ्जन्ति पितरोऽधमाः । तेषामन्नं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥ ततः उत्तरापोश-  
 नम्'—ॐ अमृतापिधानमसि स्वाहा । इति ( मन्त्रेणार्धमुदकं पीत्वा शेष-  
 मुदकमुच्छिष्टान्नचित्राहुतौ पितृतीर्थेन निक्षिपेत् ) ॥ यथा—रौरवे पूयनिलये पद्मार्धुदनिवासिनाम् । अर्धिनां सर्वमृतानामक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥ अह्वष्टमात्रः पुरुषो अह्वष्टं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वमुगिति ततो शिरां बद्ध्वा तुष्णीं ॥ [ भोजनपात्राद्वर्लिं वा चित्राहुतिमादायोत्थाम तदन्नं काकेभ्योऽर्पयेत् ] पश्चाद्भुक्तौ मुखं च सम्यक् क्षालयेत् ॥ 'आचमनं प्राणायामं' कृत्वा ततो—'नेत्रोपस्पर्शनम्'—शर्यातिं च सुकन्यां च च्यवनं शक्रमश्विनौ । भोजनान्ते स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न नश्यति ॥  
 'उदरालम्बनम्'—ॐ श्वात्राऽपीता भवत यूयमापोऽअ-  
 स्ममाकंमुन्तरुदरे सुशेवां+ । ताऽअस्मभ्यमयुह्ममाऽ-  
 अन्नमीवाऽअन्नागस्तऽ स्वदन्तु देवीरमृताऽऽवृतावृधं+ ।  
 ७<sup>१</sup>/<sub>३</sub> ॥ अगस्त्यं वैनतेयं च शनिं च बडवानलम् । अन्नस्य परि-  
 णामार्थं स्मरेद्धीमं च पञ्चमम् ॥ पश्चाच्चिर्माल्यतुलसीपत्रं भक्षयित्वा शतपर्दीं गच्छेत् ॥ इति भोजनप्रयोगः ॥

४४३. अथ 'संक्षेपतो भोजनप्रयोगः'—( यथोक्तं च-  
 तुष्कोणमण्डलोपरि पात्रं निधाय तस्मिन् घृतादियुतमन्नं परिवेष्यानन्तरं )  
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय इति मन्त्रेण दक्षिणतः तत्पात्रसमन्तात्  
 जलधारया 'पङ्क्तिवारणम्' कुर्यात् ॥ पश्चात्—'अन्नस्तुतिः'—

(१) 'भुज्जगत्तये स्वाहा नम' इत्यपि पाठः । संहिताया तथोक्तत्वात् ॥  
 (२) विशेषस्तु भोजनप्रयोगे इष्टव्यः ॥

ॐ पितुन्नु । स्तोषम्महो धूर्म्माणन्तर्विधीम् । यस्य  
 त्रेतो व्योजसां वृत्रं विषर्वं मुह्यन्त । १ ॥ 'अन्नप्रोक्षण-  
 [—( दिवा )—सत्यन्त्वर्तेन परिपिश्यामि ॥ ( रात्रौ )—'ऋतं त्वा  
 त्येन परिपिश्यामि' ॥ 'अन्नाभिस्पर्शनम्'—\* \* ॐ तेजो-  
 से शुक्लमस्यमृतमसि धामुनामासि । प्रियन्दुवा-  
 गमनाधृष्टन्देव यजनमसि । २ ॥ 'भूमौ बलिः'—ॐ  
 भूतये स्वाहा नमः । ॐ भुवनपतये स्वाहा नमः । ॐ  
 सूतानां पतये स्वाहा नमः ॥ 'आपोशनम्'—( सव्य-  
 हस्ते उदकं गृहीत्वानन्तरं पठेत् ) यथा—ॐ अन्नपतेन्नस्य ।  
 नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणं+ । प्यप्यं द्वातारन्तारिषुऽ  
 जर्जन्नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे । ३ ॥ ॐ अमृतोपस्तरण-  
 मसि स्वाहा । इति मन्त्रेण तज्जलं पिबेत् ॥ 'प्राणाहुतयः' ॐ प्राणाय  
 स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा । ॐ समानाय  
 स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहा ॥ ततो वामहस्तेन 'नेत्रयोरुदकस्पर्शनं'-  
 कार्यम् ॥ 'शिरासमुक्तिः'—विष्णुस्मरणेन तूष्णीम् ॥ 'यथासुखं  
 भुञ्जीत' ॥ भोजनान्ते बदरीफलप्रमाणेन उच्छिष्टशेषान्नस्य पात्रवामभागे  
 पितृतीर्थेन भूम्या 'चित्राहुतिं' दद्यात् । पश्चान् 'उत्तरापोशनार्थं'  
 मुदकं दक्षिणहस्ते गृहीत्वा—ॐ अमृतापिधानमसि स्वाहा इति  
 मन्त्रेणार्थमुदकं पीत्वा शेषमुदकमुच्छिष्टान्नचित्राहुतौ पितृतीर्थेन निक्षिपेत् ॥  
 'शिरासन्धनम्'—तूष्णीम् ) ॥ भोजनपश्चाद्दालं वा चित्राहुतिमादा-  
 'योत्थाय' तदन्नं काकेभ्योऽर्पयेत् ॥ पश्चाद्दस्तां मुतं च' सम्यक्  
 'धालयेत्' ॥ 'आचमनम्'—तूष्णीम् ॥ 'उदरालम्भनम्'—अगस्त्यं  
 येनतेयं च शमि च बडवानलम् । अस्य परिणामार्थं सरोद्धीमं  
 च पश्यम् ॥ निर्मान्यतुलसीपत्रं भक्षयित्वा 'शतपदि' गच्छेत् ॥  
 इति संधेपतो भोजनप्रयोगः ॥

४४४. 'ताम्बूलमक्षणम्.' मार्कण्डेयः—मुपकं च मुपथं च चू-  
 र्णेन च समन्वितम् । अदन्त्या द्विजदेवेभ्यमावृतं वर्जयेद्वृषः ॥ एकपूगं  
 , मुत्तारोमं द्विपूगं निष्पन्नं गयेत् । अतिथेष्टं त्रिपूगं च त्वधिकं चैव दु-

प्यति ॥ पर्णमूले भवेद्दद्याधिः पर्णाग्ने पापसम्भवः । जीर्णपत्रं हरत्यायुः शिरा  
बुद्धिविनाशिनी ॥ तस्मादग्रं च मूलं च शिरां चैव विशेषतः । चूर्णपर्णं  
वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेद्बुधः ॥ वाचस्पतिः—प्रभाते पूगमधिकं मा-  
ध्याहे खादिरं तथा । निशासु चूर्णमधिकं ताम्बूलं भक्षयेत्सदा ॥ आद्यं  
विपोषमं पानं द्वितीयं भेदि दुर्जरम् । तृतीयादनु पातव्यं सुधातुल्यं रसा-  
यनम् ॥ ताम्बूलं नातिसेवेत न विरिक्तो बुभुक्षितः । देहदृक्केशदन्ताग्निघ्नो  
त्रेन्द्रियबलक्षयः ॥ विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकुं भक्षयेद्यदि । तावद्भवति  
चाण्डालो यावद्भक्ता न पश्यति ॥ सद्ब्रहे—काश्मीरैलालवङ्गश्च जातीक  
मुफचूर्णकैः । ताम्बूलं खादयेन्नित्यं खादिरेण समन्वितम् ॥ ( रात्रौ तु खा-  
दिरं वर्ज्य इति बहूना सम्प्रदायो वर्तते ) ॥

४४५. 'ताम्बूलवर्जने योग्याः' वाचस्पतौ—ताम्बूलं विधवास्त्रीणां  
यतीनां ब्रह्मचारिणाम् । तपस्विनां च विप्रेन्द्र सर्वपुण्यहरं स्मृतम् ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाहविठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाज-  
सनेयाह्निकसूत्रावल्यां पञ्चमभागकृत्यानि समाप्तानि ॥



## ॥ अथ षष्ठसप्तमभागकृत्यानि ॥



४४६. 'कारिका.' दक्षः—इतिहासपुराणौ षष्ठसप्तमकौ नयेत् ॥

४४७. 'इतिहासादिअभ्यसनम्.' अत्रिः—इतिहासपुराणानि धर्म-  
शास्त्राणि चाभ्यसेत् । वृथा विवादवाक्यानि परिवादांश्च वर्जयेत् ॥

४४८. 'दिवानिद्रादिनिषेधः.' दक्षः—दिवा स्वापं न कुर्वीत  
स्त्रियं चैव विवर्जयेत् । आयुर्हन्ति दिवानिद्रा दिवा स्त्री पुण्यनाशिनी ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाहविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाज-  
सनेयाह्निकसूत्रावल्यां षष्ठसप्तमभागकृत्यानि समाप्तानि ॥



## ॥ अथाष्टमभागकृत्यानि ॥

४४९. 'कारिका.' दक्षः—अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्या ततः पुनः । होमो भोजनकं चैव यच्चान्यद्बृहकृत्यकम् ॥ कृत्वा चैवं ततः पश्चात्स्वाध्यायं किञ्चिदाचरेत् । प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ॥ यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते । नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ॥ तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते । सर्वत्र मध्यमौ यामौ हुतशेषं हविश्च यत् ॥ भुजानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति ॥

४५०. 'लोकयात्रा.' ग्रन्थान्तरे—ग्रामे च यान्यगाराणि देवतानां तदीक्षणात् । लोकयात्रेति कथिता तां कुर्वन्पुण्यभागमवेत् ॥

४५१. 'सायंसन्ध्याकालः.' यमः—रेवरस्तमयात्पूर्वं घटिकैका यदा भवेत् । सायंसन्ध्यामुपासीत कुर्याद्धोमं च पूर्ववत् ॥ भविष्ये—शौचं कृत्वा यथान्यायगर्द्धाक्षमितभास्करे । सायंसन्ध्यामुपस्थाय आसीनस्त्वथ वाग्यतः ॥ शौनकः—अर्धाक्षमित्र आदित्ये पश्चिमाया य उत्तरः । भागस्तन्मुख आसीनः सावित्रीं वाग्यतो जपेत् ॥

४५२. 'सायंसन्ध्यास्थलम्.' व्यासः—बहिः सन्ध्या दशगुणा हृदप्रसवणेषु च । सा च तीर्थे शतगुणा सहस्रा जाह्नवीतटे ॥

४५३. 'कालातिक्रमे सायंसन्ध्या.' जमदग्निः—एकाहं चाप्यतिक्रम्य सन्ध्यावन्दनकर्म च । अहोरात्रोपितो भुक्त्वा गायत्र्या अयुतं जपेत् ॥ द्विरात्रे द्विगुणं प्रोक्तं त्रिरात्रे त्रिगुणं भवेत् । त्रिरात्रानन्तरं चेत्स्याच्छूद्र एव न सशयः ॥ गौतमः—सन्ध्याकाले त्वत्तिक्रान्ते स्नात्वा चैव यथाविधि । जपेदष्टशतं देवीं ततः सन्ध्यां समाचरेत् ॥ वसिष्ठः—कालातिक्रमणे चैव त्रिसन्ध्यमपि सर्वदा । चतुर्थार्धे प्रकुर्वीत मानोर्याहृतिपूर्वकम् ॥ यमः—प्राणायामत्रयं प्रातः सत्रवे द्विगुणं चरेत् । मध्याह्ने त्रिगुणं प्रोक्तमपराह्णे चतुर्गुणम् ॥ सायाह्ने पञ्चगुणकं सन्ध्यातिक्रमणे भवेत् ॥

४५४. 'सायंसन्ध्यायां दिग्विचारः.' शौनकः—दिशोऽष्टधा विभक्तायाः प्रतीच्या भागसप्तकम् । रित्वा दक्षिणतोऽन्यस्तु योऽष्टमो भाग उत्तरः ॥ अस्त्रामिमुन्वतो विप्रो मूत्वा प्रयतमानसः । जपन्नासीत सावित्रीं सन्ध्यां शृत्यागतन्द्रितः ॥

४५५. सायंसन्ध्यायां 'मन्त्राचमनम्.' शौनकः—अग्निश्चेत्यनु-  
याकेन सायंकाले पिवेदपः ॥

४५६. 'सायंसन्ध्यायामर्घ्यम्.' गृथपरिशिष्टमूत्रे—अथाचम्य  
दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्यादित्याभिमुखः स्थित्वा प्रणव-  
व्याहृतिपूर्वया सावित्र्या त्रिरर्घ्यं निरेद्य क्षियेदिति ॥

४५७. 'सायंपन्ध्यायां जरविचारः.' कात्यायनः—सन्ध्याकाले  
व्यतीते तु जपं कृत्वा पुनर्मनः । ऋचं वाचं तृचं जप्या ततः सन्ध्यामु-  
पासते ॥ व्यासः—जपेद्गारुड्यास्तु इममेव रणादिकान् । चतुर्मन्त्रा-  
न्विशेषज्ञः सन्ध्याफलमग्राप्नुयात् ॥

४५८. 'सायंसन्ध्याफलम्.' यौधायनः—यदुपलभ्यते पापं यच्च  
योनिकृतं भवेत् । सायंसन्ध्यामुपस्थाप्य तेन तस्मात्प्रमुच्यते ॥

४५९. अथ 'सायंसन्ध्याप्रयोगः.'—(यथोक्तज्ञानानन्तरं यथा-  
विधि मसधारणं कुर्यात्) ॥ (मन्त्रोक्तज्ञानकारी चेत्तर्हि तेन निर्जल मस  
धार्यम्) ॥ मसधारणादरभ्य हृदि पवित्रकरणपर्यन्तं सप्तो विधिः प्रातः-  
सन्ध्यावज्ज्ञेयः ॥ 'सङ्कल्पः'—अद्येत्यादि समोपात्तदुरितक्षयार्थं श्री-  
विष्णुप्रीत्यर्थं सायंसन्ध्योपासनमहं करिष्ये ॥ 'आवाहनम्'—  
ष्टुद्धां सरस्वतीं कृष्णां पीतेवस्त्रां चतुर्भुजाम् । शङ्खचक्रगदापद्महस्तां  
गरुडनाहिनीम् । सामवेदकृतोत्सङ्गां सर्वलक्षणसंपुताम् । वैष्णवीं  
विष्णुदैवत्यां विष्णुलोकनिवासिनीम् । आवाहयाम्यहं देवीमाया-  
न्तीं विष्णुमण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि त्र्यक्षरे विष्णुवादिनि ।  
सरस्वति च्छन्दसां मातर्विष्णुयोनि नमोऽस्तु ते ॥ मार्जनादिविधिः  
प्रातःसन्ध्यावत् ॥ 'अम्बुप्राशनम्'—अग्निश्चेति नारायणरूपिः ।  
अग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः । अम्बुप्राशने विनियोगः—ॐ अ-  
ग्निश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः । पापेभ्यो रक्षन्तां । य-  
दह्ना पापमकार्ष । मनसा वाचा हस्ताभ्यां । पद्भ्यामुदरेण शिखा ।  
अहस्तदवलम्पतु । यत्किञ्चित् दुरितं मयि । इदमहं माममृतयोनौ ।  
सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ शेषो विधिः प्रातःसन्ध्यावत् ॥

(१) विशेषस्तु संक्षेपतो सायंसन्ध्याप्रयोगे दृश्य ॥ (२)—केतुचिद् पुस्तकेऽ  
॥ 'कृष्णवस्त्रां' एवमपि पाठो दृश्यते ॥



( सायाहे पश्चिमाभिमुखस्तिष्ठन् चर्च्यत्रयं दद्यात् ) ॥ शेषं प्रातःसन्ध्यावत् ।  
 ( जपमालां नासिकाग्रदेशे घृत्वा ) । 'अर्पणम्'—अनेन सायंसन्ध्या-  
 झभूतेन बाहुल्यगोत्रधारिण्या गायत्र्या यथाशक्त्या कृतेन जपक-  
 र्मेणा श्रीभगवान् विष्णुस्वरूपी सविता देवता प्रीयतां न मम ।  
 शेषं गायत्रीतर्पणं विना प्रातःसन्ध्यावत् ॥ इति सायंसन्ध्याप्रयोगः ॥

४६०. 'सायंतर्पणादिनिषेधः.' कात्यायनः—न हन्तितं न  
 होमं च० इति वचनात्—वाजसनेयानां सायं तर्पणं वैश्वदेवश्च ना-  
 स्ति अतस्तद्विधिर्नोक्तः । प्रदोषव्रतं चेच्छर्हि सायं भोजनात्प्राग्वैश्व-  
 देवः कर्तव्यः । परन्तु तर्पणं दिवा कुर्यात् ॥ इति कात्यायनवचना-  
 त् ॥ ( अयं प्रकारः ब्रह्मयज्ञप्रकरणे द्रष्टव्यः ) ॥

४६१. 'पुरुषस्य दीपनिर्वापणे दोषः.'—दीपनिर्वापणात्पुंसः कू-  
 प्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः । अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेद् ध्रुवम् ॥

४६२. 'दीपस्तुतिः.'—दीपो ज्योतिः परब्रह्म दीपो ज्योतिर्ज-  
 नार्दनः । दीपो हरतु मे पापं सन्ध्यादीपं नमोऽस्तु ते ॥ शुभं करोतु  
 फल्याणमारोग्यं सुखसम्पदम् । शत्रुशुद्धिविनाशं च दीपज्योतिर्न-  
 मोऽस्तु ते ॥ इति दीपं नत्वा तत्तन्निधावासादिकानां कुशलाभिवादनं  
 कुर्यात् ॥ पश्चाद्बृहदेवादीनां पञ्चोपचारैः पूजां कृत्वा । यदि प्रदो-  
 षोपवासस्तर्हि षोडशोपचारैर्देवं सम्पूज्य सायं भोजनं कृत्वा ॥ ग्रन्था-  
 धयलोकनेन शर्वरीप्रथमभागं नीत्वा स्वपेत् ॥

४६३. 'दीपकालः दीपगुणाश्च.' मरीचिः—रथैरस्तं समारम्भ्य  
 यावत्सूर्योदयो भवेत् । यस्य तिष्ठेद्बृहदे दीपस्तस्य नास्ति दरिद्रता ॥ जा-  
 युर्दः प्राप्नुस्ते दीपो धनदः स्यादुदङ्मुखः । प्रत्यङ्मुखो दुःखद्रोऽसौ  
 हानिदो दक्षिणामुखः ॥ ( प्रत्यङ्मुखनिषेधस्तु नित्यदीपनिषयः । श्रीकार्त-  
 वीर्यादिदीपः प्रत्यङ्मुख एव स्थापनीयः ) ॥

४६४. 'दीपलक्षणम्.' सुदर्शने—नेत्राह्लादकरः सार्चिर्दूरतापविव-  
 र्जितः । सुश्लिखः शब्दरहितो निर्धूमो नातिह्रस्वकः ॥ कोशजं रोमवं  
 यस्त्रं वर्तिकायै न योजयेत् । न मिथीकृत्य दद्यात्तु दीपं स्नेहे घृतादिकम् ।  
 कार्पासवर्तिका प्रोक्ता दीपकृत्येषु सर्वदा । न चैव स्थापयेद्दीपं साक्षाम्भूमौ  
 कदाचन ॥

४६५. अथ 'संक्षेपतो सायंसन्ध्याप्रयोगः'—'मसधारणम्'—  
 ॐ व्यायुपं० । १ ॥ (निर्जलं मसमात्रं धार्यं) ॥ 'शिखाबन्धनम्'—  
 मानस्तोके० । २ ॥ 'रुद्राक्षमालाधारणम्'—ॐ अम्बकं० । ३ ॥  
 'आचमनानि'—ॐ केशवाय नमः स्वाहा इत्यारभ्य माधवाय नमः  
 इत्यन्तम् ॥ 'हस्तप्रक्षालनादि'—ॐ गोविन्दाय नमः इत्यारभ्य  
 कृष्णाय नमः इत्यन्तम् ॥ 'प्राणायामाः'—प्रणवपूर्वकं० इत्यारभ्य  
 विनियोगः इत्यन्तम् ॥ 'आत्मनः समन्तात्प्रदक्षिणवदुदकक्षेपण-  
 म्'—ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ 'पूरकादिप्राणायामाः'—  
 ॐ भूः० इत्यारभ्य स्वरोम् इत्यन्तम् ॥ 'हृदिपवित्रकरणम्'—ॐ  
 विष्णुर्विष्णुः० इत्यारभ्य शुचिः पर्यन्तम् ॥ 'सङ्कल्पः'—ममोपात्त-  
 दुरितक्षयद्वारा श्रीविष्णुग्रीत्यर्थं सायंसन्ध्योपासनमहं करिष्ये ॥  
 'भूप्रार्थना'—पृथिवीत्यस्य० इत्यारभ्य चासनमित्यन्तम् ॥ 'अ-  
 भिषेकः'—ॐ भूः इत्यारभ्य सत्यं पुनातु इत्यन्तम् ॥ 'अम्बुप्रा-  
 शनम्'—अग्निश्चमेति नारायणऋषिः अग्निर्देवता अनुष्टुप् छन्दः अ-  
 म्बुप्राशने विनियोगः—ॐ अग्निश्च मामम्बुश्च मन्युपतयश्च मन्युकृ-  
 तेभ्यः । पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यदह्ना पापमकार्षं । मनसा वाचा  
 हस्ताभ्याम् । पद्भ्यामुदरेण शिश्रा । अहस्तदवलुम्पतु । यत्कि-  
 ञ्चित् दुरितं मयि । इदमहं माममृतयोनौ । सत्ये ज्योतिषि जुहोमि  
 स्वाहा ॥ 'द्विराचमनम्'—ॐ केशवाय० इत्यारभ्य माधवाय नमः  
 स्वाहा ॥ इत्यन्तम् ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ गोविन्दाय नमः ॥  
 'मार्जनम्'—आपोहिष्ठेति० इत्यारभ्य यथाचन इत्यन्तम् ॥ 'ज-  
 लावग्रहणम्'—सुमित्रिया० इत्यारभ्य द्विष्मः इत्यन्तम् ॥ 'अघ-  
 मर्षणम्'—द्रुपदादि० इत्यारभ्य नैनसः इत्यन्तम् ॥ 'पापपु-  
 रूपनिरसनम्'—ॐ ऋतं च सत्यं० इत्यारभ्य मथोस्वः इत्यन्तम् ।  
 'अर्घ्यम्'—(गायत्रीमन्त्रेणार्घ्यत्रयं दद्यात्)—यथा—ॐ भूर्भुवः  
 स्वः । ॐ तत्सवि० विष्णुस्वरूपिणे सूर्यनारायणाय नमः इदमर्घ्यं  
 दत्तं न मम ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः । ॐ तत्सवि० वि० इ० ॥ ॐ  
 भूर्भुवः स्वः । ॐ तत्सवि० वि० इ० ॥ 'आचम्य प्राणानाय-

म्य' ॥ 'सूर्योपस्थानम्'—उदयमुदुत्य० इत्यारभ्य शेतात् इत्यन्त-  
म् ॥ 'सरस्वत्यावाहनम्'—वृद्धां सरस्वतीं कृष्णां पीतवस्त्रां चतुर्मु-  
जाम् । शङ्खचक्रगदापद्महस्तां गरुडवाहिनीम् । सामवेदकृतोत्सङ्गां सर्व-  
लक्षणसंयुताम् । वैष्णवी विष्णुदैवत्यां विष्णुलोकनिवासिनीम् । आवाह-  
याम्यहं देवीमायान्तीं विष्णुमण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि ध्यक्षरे वि-  
ष्णुवादिनि । सरस्वति च्छन्दसां मातर्विष्णुयोनि नमोस्तु ते ॥ तैजो-  
सी० इत्यारभ्य यजनमसि इत्यन्तम् ॥ 'सरस्वत्युपस्थानम्'—  
तुरीयपदस्य० इत्यारभ्य सावदोम् इत्यन्तम् ॥ 'गायत्रीजपः'—प्र-  
णवस्य० इत्यारभ्य ॐ तत्सवि० इत्यन्तम् ॥ 'जपान्ते पठन्न्या-  
साः'—ॐ अङ्गुष्ठाग्रे० इत्यारभ्य माधवमित्यन्तम् ॥ 'सूर्यप्रदक्षि-  
णा'—विश्वतश्च इत्यारभ्य एक+ इत्यन्तम् ॥ 'दिग्देवतानां नम-  
स्कारः'—पूर्वे—इन्द्राय० इत्यारभ्य अनन्ताय नमः इत्यन्तम् ॥  
'जपनिवेदनम्'—देवागातुषिद० इत्यारभ्य सङ्ख्याकेन पर्यन्तम् ॥  
सायंसन्ध्याङ्गभूतगायत्रीमन्त्रजपाख्येन कर्मणा विष्णुस्वरूपी श्रीसू-  
र्यनारायणः प्रीयतां न मम ॥ 'गोत्रोच्चारणं तथा अभिवादनम्'—  
अमृकगोत्रो० इत्यारभ्य शर्माऽहमित्यन्तम् ॥ भो बाहुल्यगोत्रधारिणि  
विष्णुरूपे सरस्वति त्वामभिवादयामि । भो वैश्वानर० इत्यारभ्य  
प्रियवादिनि इत्यन्तम् ॥ 'प्रार्थना'—आकाशा० इत्यारभ्य तमच्युत-  
मित्यन्तम् ॥ 'अर्पणम्'—अनेन सायंसन्ध्योपासनाख्येन कर्मणा  
श्रीभगवान् विष्णुस्वरूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ शिरामु-  
क्तिः—ब्रह्मपाशश० इत्यारभ्य करोम्यहम् इत्यन्तम् ॥ 'शिराव-  
न्धनम्'—तूष्णीम् ॥ 'सन्ध्याभूमृत्तिकावन्दनम्'—ॐ भूर्भुवः  
स्वः० इत्यारभ्य ॐ इत्यन्तम् ॥ ॐ विष्णवे नमः । ॐ विष्णवे  
नमः० ॐ विष्णवे नमः ॥ इति संक्षेपतः सायंसन्ध्याप्रयोगः ॥

४६६. अथ 'सायंपञ्चोपचारपूजाप्रयोगः'—( आचम्य प्राणानाय-  
म्य ) 'सङ्कल्पः'—सद्यः ममाज्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं

(१) अत्र संक्षेपेण दक्षिता मन्त्राः श्लोका वा संक्षेपतः सन्ध्याप्रयोगे दृष्टव्याः ॥

(२) अत्र संक्षेपेण दक्षिता मन्त्राः श्लोका वा देवपूजाप्रयोगे दृष्टव्याः ॥ (३) देवपू-  
जाप्रयोगवद् देवा ॥

ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताप्रीत्यर्थं पञ्चोपचारपूजनमह  
 करिष्ये ॥ 'गन्धम्'—श्रीखण्डं च० )—ॐ तं ध्युञ्ज० । १३ ॥  
 ॐ भू० अ० पं० गन्धं समर्पयामि ॥ 'पुष्पम्'—(माल्यादि०)—  
 ॐ यत्पुष्पं० । २३ ॥ ॐ भू० अ० पं० पुष्पाणि स० ॥  
 'धूपम्'—(घनस्प०)—ॐ ब्राह्मणो० । ३३ ॥ ॐ भू०  
 अ० पं० धूपं स० ॥ 'दीपम्'—(तैलं च वर्तिसं०)—ॐ चन्द्रमा०  
 । ४३ ॥ ॐ भू० अ० पं० दीपं दर्शयामि ॥ 'नैवेद्यम्'—(श-  
 र्कराद्यु०)—ॐ नाञ्ज्याऽआ० । ५३ ॥ ॐ भू० अ० पं० नै-  
 वेद्यं समर्पयामि ॥ 'अर्पणम्'—अनेन पञ्चोपचारपूजनकृतेन श्री-  
 अ० पं० प्रीयतां न मम ॥ 'शङ्खोदकेन'—स्वशरीरं मार्ज-  
 येत् । 'गन्धतिलकं'—स्वयं कुर्यात् ॥ इति सायं पञ्चोपचारपूजा-  
 प्रयोगः ॥

४६७. 'स्त्रीपुरुषयोर्व्यवायः.' पारस्करगृह्यसूत्रे—चतुर्थ्याम-  
 पररात्रेभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत-  
 ऽउदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्यालीपाकः श्रपयित्वाज्यभागाविष्टाज्याहुती-  
 जुहोत्यग्नेः प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम  
 ऽउपधावामि यास्यै पतिमी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । वायोः प्राय-  
 श्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽ उपधावामि  
 यास्यै प्रजापती तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । सूर्यप्रायश्चित्ते त्वं देवानां  
 प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽ उपधावामि यास्यै पशुमी  
 तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । चन्द्रप्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चि-  
 त्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽ उपधावामि यास्यै गृहमी तनूस्ता-  
 मस्यै नाशय स्वाहा । गन्धर्वप्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि  
 ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽ उपधावामि यास्यै यशोमी तनूस्तामस्यै  
 नाशय स्वाहेति स्यालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति हुत्वा हु-  
 त्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे सः स्रवान्तसमवनीय ततऽएनां मूर्द्धन्य-  
 भिषिञ्चति या ते पतिमी प्रजापती पशुमी गृहमी यशोमी निन्दित

तनूर्जारभीं ततऽपनां करोमि सा जीर्य त्वं मया सहासावित्यधैनाऽ-  
 स्थालीपाकं प्राशयति प्राणैस्ते प्राणान्तसन्दधाम्यस्थिभिरस्थीनि  
 माऽसैर्माऽसानि त्वचा त्वचमिति । तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण-  
 नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ताम्रदुह्य यथर्तुप्रवेशनं याथा-  
 कामी वा काममाविजनितोः सम्भवामेति वचनादथास्यै दक्षिणाऽस-  
 मधिहृदयमालभते यत्ते सुशीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।  
 वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदःशतं जीवेम शरदःशतऽशृणुयाम  
 शरदःशतमित्येवमतऽऊर्ध्वम् । ११ ॥ अथर्तुमतीं जायामभिगच्छे-  
 त्पिण्डपितृयज्ञेन यजेत मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा ततऽए-  
 तामाहुतिं जुहोत्याधत्त पितरऽइत्यलङ्कारमवजिघ्रत्यायन्तु नऽइति  
 जपत्येवमथर्तुमतीं जाया हृदयमालभ्य पूर्ववत्सव्येन पाणिनोपस्थम-  
 भिमृशति भगप्रणेतारिति प्रागुतेजानीमिति रेतोमूत्रमिति सन्धत्ते गाय-  
 त्रेणेति प्रतिमन्त्रं मन्थति पुत्रकामोऽभिगच्छेन्नित्यम् । १३ ॥ अथ  
 गर्भाधानऽस्त्रियाः पुष्पवत्याश्चतुरहादूर्ध्वऽस्नात्वा विरजायास्तसि-  
 न्नेव दिक्मऽआदित्यं गर्भमित्यादित्यमवेक्षते गृहे वा स्नापयित्वा ताम-  
 भिगच्छेदिति श्रुतेस्तसिन्प्रजायाः सम्भवकाले निशायां कुर्याद्यदि  
 दिवा मैथुनं वर्जयेत् स्त्रीवाऽअल्पवीर्याऽअल्पायुषाश्च प्रसूयन्ते त-  
 स्मादेतद्वर्जयेत्प्रजाकामो गृही । श्रुतिस्मृत्यविरोधाभ्यां दक्षिणेन पा-  
 णिनाऽऊरू प्रसार्य प्रजास्थानमभिमृशति पूषा भगऽस्यिता मे द-  
 दातु रुद्रः कल्पयति ललामगुं विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि  
 पिऽशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । गर्भं धेहि सि-  
 नीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके । गर्भं तेऽअश्विनौ देवावाधत्तां पुष्कर-  
 सजाविति सऽष्टजेथास्तेजो वैश्वानरो दद्याद्ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मा  
 गर्भं दधात्विति प्राश्नुष उदञ्जुषो वोपविष्टो मन्थेद्रेतो मूत्रमिति चैके  
 स्नावणं कुर्यात् । १४ ॥ सा यदि गर्भं न दधीत सिद्ध्याः श्वेतपुष्पा-  
 याऽउपोष्य पुष्पेण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नात्वायां निशायामु-  
 दपेपं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीयमोषधी त्रायमाणा  
 सहमाना सरस्वती । अस्याऽअहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जग्रम-  
 मिति । १५ ॥

४६८. 'स्त्रीपुरुषयोग्यायोग्यविचारः.' याज्ञवल्क्यः—अविभुत-  
ब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुदहेत् । अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसी-  
म् ॥ अरोगिणीं आतृमतीमसमानार्थगोत्रजाम् । पञ्चर्मात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः  
पितृतस्तथा ॥ दशपूरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् । स्फीतादपि न  
सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।  
यज्ञात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान्जनप्रियः ॥ -

४६९. 'प्रजोत्पादने स्त्रीपुरुषयोग्यायोग्यावचारः.' सुश्रुते  
भगवान् धन्वन्तरिः—अथास्मै पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षी पत्नीमाव-  
हेत् । पित्र्यधर्मार्थकामप्रजाः प्राप्स्यतीति ॥ किंच—तद्वर्षाद्वादशात्काले  
यर्तमानमसृक् पुनः । जरापकशरीराणां याति पञ्चाशता क्षयम् ॥ ऊनपो-  
दशवर्षीयामप्राप्तः पञ्चविंशतिम् । यथाघटे पुमान्गर्भं कुक्षिस्यः स विपद्य-  
ते ॥ जातो वा न चिरञ्जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः । तस्मादत्यन्तबालयां  
गर्भाधानं न कारयेत् । अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यामन्येन वा विकारेणोपसृ-  
ष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्वीत । पुरुषस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति ॥

४७०. 'ऋतुमतीस्त्रीधर्माः.' धन्वन्तरिः—ततः स्त्रियं सुस्नातां च-  
तुर्थेऽहनि घौतवाससमलङ्कृतां कृतमङ्गलस्सतिवाचनां भर्ता पश्येत् । तत्र—  
रात्रौ—परस्परपकारात्परस्परानुग्रहात्परस्परानुप्रवेशाच्च । ततः स्त्रीपुंसयोगे  
स्नेहः शरीराद्वायुरुदीरयति । ततश्चेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमंभि-  
प्रतिपद्यते । संसृज्यते चार्तवेन । ततोऽग्निसोमसंयोगात्संसृज्यमानो गर्भो गर्मा-  
शयमनुप्रतिपद्यते । आचारार्कं—घौतवस्त्रं च ताम्बूलं संयोगे च सुखावहम् ।  
भर्तुः पादौ नमस्कृत्य पश्चाच्छय्यां समाविशेत् ॥ सस्पृष्ट्य परमात्मानं पत्न्या  
जङ्घे प्रसारयेत् । रेतः सिञ्चेत्ततो योन्यां तस्माद्गर्भं विमल्विति ॥ उज्ज्वला-  
ग्राम्—उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् । एकशय्यासनकी-  
डाश्चुम्बनालिङ्गने तथा ॥ कोपो रोयश्च निर्भर्त्सः सम्भोगे च न दोषमाक् ।  
कश्चुकेन समं नारी भर्तुः सङ्गं समाचरेत् । त्रिभिर्वर्षैश्च मध्ये वा विधवा  
भवति ध्रुवम् ॥ उक्तं च शम्भुरहस्ये—गवां पश्चाद्विजस्याद्विष्योगिनां  
हृत्कवेर्वचः । परं शुचितमं विद्यान्मुखं स्त्रीवद्विवाजिनाम् ॥

४७१. 'पुंस्त्रीगर्भोत्पत्तिविचारः.' धन्वन्तरिः—तत्रैव—शुक्रं  
बाहुल्यात्पुमानाववबाहुल्यात्स्त्री साम्यादुभयोर्नपुंसकमिति । ऋतुस्तु  
द्वादशरात्राद्भवति नष्टावः इति । विकल्प्यैव चतुर्थ्यां पश्याम-

ष्टम्यां दशम्यां द्वादश्यां चोपेयादयं पुत्रकामः । अतः परं पञ्चम्यां सप्तम्यां च वस्यामेकादश्यां च स्त्रीकामः । त्रयोदशीप्रमृतयो निन्धाः ॥

**‘गर्भिणीलिङ्गानि.’ धन्वन्तरिः—**श्रमो ग्लानिः पिपासा सावथसदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणं च योनेः कृष्णमुखता रोमस-ज्युद्धमस्तथा । अक्षिपश्माणि चाप्यस्याः सम्मील्यन्ते विशेषतः ॥ अकामत-दृष्टदयति गन्धादुद्विजते शुमात् । प्रसेकः सदनं चाऽपि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥

**४७३. ‘गर्भिणीकर्माणि.’ धन्वन्तरिः—**तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यायामपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भय-मुत्कटकासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाऽकाले वेगवि-धारणं च न सेवेत

**४७४. ‘गर्भिणाअकमकरणात्परिणामः.’ धन्वन्तरिः—**दोषा-भिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते । स स भागः शिशोस्तस्य गर्भ-स्यस्य प्रपीड्यते ।

**४७५. ‘ऋतुत्वात्वास्तु न सेवनादोषः.’ पराशरः—**ऋतुत्वात् ता तु या नारी भर्तारं नोपसर्पति । सा मृता नरकं याति विधवा च पुनः पुनः ॥ ऋतौ स्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां अण-हत्यायां भुज्यते नात्र संशयः ॥ अदुष्टापतितां भार्या यौवने यः परित्य-जेत् । सप्तजन्म भवेत्स्त्रीत्वं वैधव्यं च पुनः पुनः ॥ याज्ञवल्क्यः—लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्तस्मात्त्रियः सेव्या भर्त-व्याश्च सुरक्षिताः ॥ षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतसस्तु वर्जयेत् ॥

**४७६. ‘स्त्रीणां भैशुनात्प्राग्निधिः.’ धन्वन्तरिः—**अलव्यगर्मा-याश्चेतेष्वहःसु लक्ष्मणावटशृङ्गासहदेवाविश्वदेवानामन्यतमां क्षीरेणाभिपुत्य श्रीश्वतुरो वा विन्दून् दद्यादक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै न च ताक्षिणीवेत् ॥ उक्तं च—आहाराचारचेष्टाभिर्यादृशीभिः समन्वितौ । स्त्रीपुंसौ समुपे-यातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः ॥ परञ्च—कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् । यथा तथा दैवमोगादीर्हृदं जनयेद्बुद्धिः ॥

**४७७. ‘वर्ज्यस्त्री.’ धन्वन्तरिः—**खोकां न स्त्रियं गच्छेन्नानुरां न रजस्वलां । नाऽतिपालां न कुपितामप्रशस्तां च गर्भिणीम् । शिवसंहिता-यां—मासे षष्ठे सप्तमे चाऽष्टमे या प्राप्ते पत्न्या नैव कुर्यात्कदापि । द्यौमं यानं देवपात्रां तथैव तस्या हस्तेनाशनं विप्रपुण्यम् ॥

४७८. 'रतिवर्ज्यदिनानि.' मनुः—तासामाद्याश्चतसस्तु निन्दितै-  
कादशी तथा । त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्तास्त्वत्र रात्रयः । अमावास्याष्टमी  
चैव पौर्णमासी चतुर्दशी । ब्रह्मचारी मवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥

४७९. 'अष्टाङ्गमैथुनम्.' वाचस्पतौ—सरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं  
गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽप्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं  
प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ दक्षोक्तेः—स्त्रीणां सरणादिषु अष्टसु यदभावो  
ब्रह्मचर्यम् ॥

४८० 'शयनकालः.' याज्ञवल्क्यः—उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां  
हुत्वार्मास्तानुपास्य च । श्रुत्यैः परियुतो मुक्त्वा नातितृप्याथ सविशेत् ॥  
घन्वन्तरिः—पूर्वदेहानुभूतास्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः । रजोयुक्तेन  
मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् ॥ यमः—पूर्वरात्रे व्यतीते तु सङ्गच्छे-  
द्भक्तिमन्दिरम् । प्राज्ञैः प्रक्षालयेत्पूर्वं पश्चाच्छय्या समाविशेत् ॥

४८१. 'शयने भूमिः.' मात्स्ये—शुचिदेश विविक्तं तु गोमयेनो-  
पलेपयेत् । वैदिकैर्गार्हपत्यैर्मन्त्रैरभिमन्त्र्य स्वपेत्ततः ॥ माह्व्यं पूर्णकुम्भं च  
शिरःस्थाने निधापयेत् । रात्रिसूक्तं जपन् रात्रौ रात्रिक्षेपो भवेन्नरः ॥

४८२. 'शय्याविचारः.' शिल्पशास्त्रे—चतुरशीतिपर्वाणि दैर्घ्येण  
परिकल्पयेत् । पण्यहुलानि विस्तार मद्यकं हस्तसमितम् ॥ एवं शय्या  
विधातव्या सर्वेषां शयनोचिता । मानाधिक्ये दरिद्रः स्थान्मानहीने सुखक्षयः ॥

४८३. 'अयोग्यशय्या.' विष्णुपुराणे—न विशाला न वा भर्मा  
नासमा मलिना न च । न च जन्तुमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् ॥

४८४. 'पर्यङ्कोऽप्युक्तस्तत्रैव.'—आयामः सप्ततालः स्याच्चतुस्तालं सु-  
विस्तृतः । द्वितालमुन्नतो ज्ञेय एतत्पर्यङ्कलक्षणम् ॥

४८५. 'तालादिप्रमाणम्.'—विष्णुपुराणे—अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं  
भवेन्मानचतुष्टयम् । प्रादेशतालगोकर्णा वितस्तिस्तु यथाक्रमम् ॥

४८६. 'निषिद्धशय्यागारम्.' मार्कण्डेयः—नार्द्रवासा न नमश्च  
नोत्तरापरमस्तकः । नाकाशे सर्वतः शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथा ॥ गार्ग्यः—  
शून्यालये साशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे । महादेवगृहे वापि मातृवेश्मनि  
न स्वपेत् । न यक्षनागायतने स्कन्दस्नायतने तथा । कुलच्छायासु च  
तथा शर्करालोष्ठपासुषु ॥ न स्वपेच्च तथा भूमौ विना दीक्षा कथञ्चन ।  
धान्यगोधनविप्राणां गुरुणा च तथोपरि ॥ मृतदन्तमये चैव विद्युद्गगने  
पलाशजे । न शयीत नरो धान्ये शयने पञ्चदारुजे ॥



४८७. 'पञ्च दारुणि.'—मार्कण्डेयः—पञ्च दारुणि चोक्तानि चूतजम्बूदुमौ तथा । अश्मपीठोत्थितश्चैव स्वेन सिक्तस्तरुस्तथा ॥ फरिमग्नस्तथा चैव न शयीत कचिन्नरः ॥

४८८. 'उक्तशय्यादीनि.' धन्वन्तरिः—शयनासनयानानि मनो-  
जानि मृदूनि च । निद्रानाशे तु कुर्वीत तथान्यान्यपि बुद्धिमान् ॥

४८९. 'शयने दिग्विचारः.' मार्कण्डेयः—प्राक्शिराः शयने विन्धाद्धनमायुश्च दक्षिणे । पश्चिमे प्रबला चिन्ता हानिर्मृत्युरथोत्तरे ॥ गार्ग्यः—स्वगृहे प्राक्शिराः शेते श्वाशुर्ये दक्षिणाशिराः । प्रत्यक्षिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्षशिराः ॥ विष्णुपुराणे—प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथवा नृप । सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ॥

४९०. 'दिवाशयने योग्याः.' धन्वन्तरिः—दिवास्वप्नं च वृद्ध-  
शूलहिक्काऽजीर्णातिसारिणाम् ॥ ( अन्यैस्तु दिवास्वप्नं वर्ज्यम् ) ॥

४९१. 'शयने आवश्यककर्माणि.' मार्कण्डेयः—रात्रितूक्तं जप-  
न्मृत्वा देवांश्च सुखशायिनः । नमस्कृत्वाव्ययं विष्णुं समाधिसं स्वपे-  
न्निशि ॥ दक्षः—निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं वदनात्प्यजेत् । पर्यङ्काञ्जम-  
घां मालात्पुण्ड्रं पुष्पाणि मस्तकात् ॥ गार्ग्यः—यानि फानि च पुष्पाणि  
यत्किञ्चिदनुलेपनम् । अलक्ष्मीपरिहारार्थं नित्यं कुरु युधिष्ठिर ॥ अ-  
न्यच्च—उपानहौ वेणुदण्डमम्बुपात्रं तथैव च । ताम्बूलादीनि सर्वाणि  
समीपे स्थापयेन्निशि ॥

४९२. 'शयनात्प्राक्सरणे योग्याः.' ग्रन्थान्तरे—जले  
रक्षतु वाराहः स्थले रक्षतु वामनः । अटव्यां नारासिंहश्च सर्वतः  
पातु केशवः ॥ जले रक्षतु नन्दीशः स्थले रक्षतु भैरवः । अटव्यां  
वीरभद्रश्च सर्वतः पातु शङ्करः ॥ अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी  
श्वेतगाहनः । वीमत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः ॥ तिस्रो  
भार्याः कफल्लस्थ दाहिनी मोहिनी सूती । दासां स्मरणमात्रेण  
चोरो गच्छति निष्फलः ॥ कफल्लकः । कफल्लकः । कफल्लकः ॥

४९३. 'सुखशायिनां स्मरणम्.' गोभिलः—अगस्तिर्माघन-  
श्चैव मुचुकुन्दो महाबलः । कपिलो मुनिरास्तीरुः पञ्चते सुखशायि-  
नः ॥ हारीतः—नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि । नमो  
ऽस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विपसर्पतः ॥ सर्पापसर्प भद्रं ते दूरं ग-

च्छ महाविष । जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं सर । आस्ती-  
 कवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिश-  
 वृक्षफलं यथा ॥ एतान् गारुडमन्त्रास्तु निशाया पठते यदि । मुच्यते  
 सवेवाघाभ्यो नात्र कार्या विचारणा ॥ ऋग्वेदीयशान्तिपाठे—  
 स्वप्नःस्वप्नाधिकरणे सर्वन्निष्वापयाजिनम् । आसूर्यमु-  
 न्यान्त्स्वापयद्व्यू षुळ्हं जाग्रियादुहम् ॥ अजगरोनाम-  
 सर्पः सर्पिरंविषोमुहान् । तस्मिन्हि सर्पः सुधितस्तेनत्वा  
 स्वापयामसि ॥ सर्पः सर्पो अजगरः सर्पिरंविषो मु-  
 हान् । यस्य शुष्कात्सिन्धवस्तस्य गाधमशीमहि ॥  
 कालिको नामसर्पो नवनागसहस्रबलः । यमुनहृदेहं  
 सो जातो ३ यो नारायणवाहनः । यदि कालिकदूतस्य  
 यदि काः कालिकाङ्गयात् ॥ जन्मभूमिमतिक्रान्तो नि-  
 र्विषो याति कालिकः । आयाहीन्द्र पृथिविरीळितेभि-  
 र्यज्ञमिमन्तो भागधेयं जुषस्व ॥ तृप्तां जहृर्मातुल्यस्येव  
 योषां भागस्ते पैतृष्वसेयीवृषामिव । यशस्करं बलवन्तं  
 प्रभुर्वतमेव राजाधिपतिर्वभूव ॥ सङ्कीर्णनागाश्वपति-  
 नैराणां सुमुद्गल्यं सततं दीर्घमायुः । कुक्कुटकोनाम-  
 सर्पो यो दृष्टीविष उच्यते । तस्य सर्पस्य सर्पत्वं तस्मै  
 सर्प नमोऽस्तुते । अतिकालिकरौद्रस्य विष्णुसौमेन  
 भामिनि । यमुनान्द्रिकालिकं ते विष्णुस्तोत्रमुनुसरन्  
 । २० ॥ मा विभेर्न मरिष्यसि परित्वा पामि सर्वतः ।  
 घनेन हन्मि वृश्चिकमहं दण्डेनागतम् ॥ आदित्यरुधवेगेन  
 विष्णोर्वाहुबलेन च । गुरुडपक्षनिपातेन भूमिं गच्छ  
 महायशाः ॥ गुरुडस्य जातमात्रेण त्रयोर्लोकैः प्रक-  
 ष्पिताः । प्रकुम्पिता मही सर्वा सुशैलवनुकानना ॥ ग-

गन् नष्टे चन्द्रार्कौ ज्योतिषं न प्रकाशते । देवताभयभी-  
ताश्च मारुतो न प्लवायन्ति मारुतो न प्लवायन्त्योनमः ॥  
भोसुर्ष भद्र भद्रं ते दूरं गच्छ महायशाः । जन्मेजुयस्य  
यज्ञान्ते आस्तीकंवचनं स्मर ॥ आस्तीकवचनं श्रुत्वा  
युः सपौ न निवर्तते । शतधा भिद्यते भूमिं शिशवृक्ष-  
फलं यथा ॥ अगस्त्यं मार्धवं चैव मुचुकुन्दो महामुनिः ।  
कपिलो मुनिरास्तीकः पृथ्वीं सुखशायिनः ॥ नर्मदायै  
नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि । नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं  
ब्राह्मि मां विषुसर्पतः ॥ यो जरत्कारुणा जातो जरत्क-  
न्यां महायशाः । तस्य सुषोऽपि भद्रं ते दूरं गच्छ मु-  
हायशाः । २१ ॥ आस्तिकः । आस्तिकः । आस्तिकः ।

४९४. अथ 'रात्रिसरणसूक्तम्'—हरिः—ॐ आरात्रि ।  
पार्थिववृद्धं रजः+पितुरं प्रायि धामभिः । दिवः सदा ॐ सि  
बृहती द्वितीया सुऽआन्तवेवं वर्तते तमः । २१ ॥ उप स्त-  
च्चित्रमार्भरास्मभ्यं घ्राजिनीवति । येन लोकश्च तनयश्च  
धामहे । २१ ॥ इति रात्रिसरणसूक्तम् ॥

४९५. 'आचारसम्पन्ने फलयुतिः'—एवं ययोक्तविधिना नित्या-  
चारसम्पन्नो ब्राह्मण इहैव ब्रह्मर्षित्वमुपेत्यान्ते ब्रह्मसायुज्यमाप्नोति ॥ आचारस-  
म्पन्नस्य ब्रह्मर्षित्वमाह ॥ यथा—भगवान् धन्वन्तरिः—जपयत ब्रह्मचर्य-  
होमाध्ययनसेविनम् । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नमृषिसत्वं नरं विदुः ॥ ॐ तत्सत् ॥  
ॐ नमो याज्ञवल्क्याय । ॐ नमो याज्ञवल्क्याय । ॐ नमो याज्ञ-  
वल्क्याय ॥ इति श्रीपुरन्दरोपाध्विद्वलात्मजनारायणेन विरचि-  
तायां वाजसनेयादिकसूत्राण्य्यां अष्टमभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

( १ ) एतत्सूक्तं श्वशुरसमये शयनादप्राक् दक्षी पादे प्रक्षाल्याचम्य ( वस्त्रम् )  
पठेत् ॥ ( २ ) इदं सूक्तं पठितवानन्तरं शुभेन निद्रां प्रयाच्छ ॥

## अथ स्त्रीणामाह्निकाचारः ॥

४९६. 'सुवासिनीनित्यकृत्यम्.' व्याससंहितायाम्—पत्युः पूर्वं मुत्थाय देहशुद्धिं विधाय च । उत्थाप्य शयनाद्यानि कृत्वा वेदमविशो-  
यनम् ॥ मार्जनैर्लेपनैः प्राप्य साग्निशालं स्वमग्ननम् । शोधयेदग्निकार्याणि  
स्निग्धान्युष्णेन वारिणा ॥ प्रोक्षणैरिति तान्येव यथास्थानं प्रकल्पयेत् ।  
द्वन्द्वपात्राणि सर्वाणि न कदाचिद्वियोजयेत् । मृद्धिश्च शोधयेच्छुद्धीं तत्राग्निं  
विन्यसेत्ततः । स्मृत्या नियोगपात्राणि रसांश्च द्रविणानि च ॥ वस्त्राल-  
ङ्काररत्नानि प्रदत्तान्येव धारयेत् ॥ मनोवाक्कर्मभिः शुद्धा पतिदेशानुवर्तिनी ॥  
ततोऽन्नसाधनं कृत्वा पतये विनिवेद्य तत् । वैश्वदेवकृतैरन्नैर्मोजनीयाश्च  
भोजयेत् ॥ पुनः सायं पुनः प्रातर्गृहशुद्धिं विधाय च । कृतान्नसाधना  
साध्वी सुभृशं भोजयेत्पतिम् ॥ आस्तीर्य साधुशयनं ततः परिचरेत्पतिम् ॥

४९७. 'सुवासिनीकर्म.' सौभाग्यकल्पद्रुमे—बुध्वा ब्राह्मे मुहूर्ते  
निजपतिचरणौ सम्प्रणम्यास्यमस्य प्रेक्ष्य प्रेम्णाथ नैजं शुभमुकुरतले भूमि-  
मभ्यर्च्य पत्नी । प्रातःस्मृत्यादि कृत्वा पतिपरिचरणं संविधायैव वेणीं सं-  
रच्याधाय भाले तिलकमथ गलाऽथो निमज्जेत्सम्भूया ॥ स्कान्दे—प्रसृतं  
च सुखासीनं रममाणं यदृच्छया । आतुरेष्वपि कालेषु पतिं नोत्थापयेत्क-  
चित् ॥ हरिद्रा कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा । कूर्पासकं च ताम्बूलं  
माङ्गल्यामरणं शुभम् ॥ केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम् । मर्तुरायुष्य-  
मिच्छन्ती दूयेन्न क्वचित्सती ॥ नियमोदकवह्नींश्च पत्रपुष्पादिकं च यत् ॥  
सेवेत मर्तुरुच्छिष्टमिष्टमन्नं फलादिकम् ॥ तीर्थस्नानार्थिनी नारी पतिपादो-  
दकं पिबेत् । शङ्करादपि विष्णोर्वा पतिरेकोऽधिकः स्त्रियाः ॥

४९८. 'स्त्रीधर्मः.' श्रीमद्भागवते—स्त्रीणां च पतिदेवानां तच्छु-  
श्रूयानुकूलता । तद्वन्बुध्नुवृत्तिश्च नित्यं तद्वनधारणम् ॥ समार्जनोपलेपा-  
भ्यां सेकमण्डलवर्तनैः । स्वयं च मण्डिता नित्यं परिमृष्टपरिच्छदा ॥ का-  
मैरुच्चावचैः साध्वी प्रश्रयेण दमेन च । वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा काले काले  
भजेत्पतिम् ॥ सन्तुष्टाऽलोलुपा दक्षा धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक् । अप्रमत्ता शु-  
चिः स्निग्धा पतिं त्वपतितं भजेत् ॥ या पतिं हरिभावेन भजेच्छीरिव त-  
त्परा । हृद्यात्मना हरेलोके पत्या धीरिव मोदते ॥ दुःशीलो दुर्मनो वृद्धो  
जडो रोग्यधनोऽपि वा । पतिः स्त्रीमित्रं हातव्यो लोकेऽसुभिरपातकी ॥

अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम् । जुगुप्सितं च सर्वत्र औप-  
त्यं कुलस्त्रियः ॥

४९९. 'स्त्रीस्वातथ्यनिषेधः.' याज्ञवल्क्यस्मृतौ—रक्षेतकन्यां  
पिता विना पतिः पुत्रास्तु वार्षिके । अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातथ्यं  
न कचित्स्त्रियाः ॥ वसिष्ठसंहितायाम्—पिता रक्षति कौमारे भर्ता  
रक्षति यौवने । पुत्राश्च स्वाविरे भावे न स्त्री स्वातथ्यमर्हति ॥

५००. 'कुलयोपितां दूषणम्.' व्यासः—द्वारोपवेशनं नित्यं  
गवाक्षेण निरीक्षणम् । असत्प्रलापो हास्यं च दूषणं कुलयोपिताम् ॥

५०१. 'रजस्वलास्त्रीकृत्यम्.' धन्वन्तरिः—ऋतौ प्रथमदिव-  
साप्रभृति ब्रह्मचारिणी दिवा स्वप्राञ्जनाश्रुपातस्नानानुलेपनाभ्यङ्गालङ्कारमा-  
त्यनखच्छेदनप्रधावनहसनकथनातिशब्दश्रवणावलेखनायासान्परिहरेत् । द-  
र्भसंस्तरशायिनीं करतलशरावर्णान्यतमभोजिनीं हविष्याशिनीं व्यहं च भ-  
र्ता संरक्षेत् ॥ किञ्च—तत्र प्रथमदिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं  
पुंसां भवति । यश्च तत्राधीयते गर्भः सोऽप्रसवमानो विमुच्यते प्राणैः । द्वि-  
तीयेऽप्येवंसूतिकागृहे वा । तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पायुर्वा भवति । चतु-  
र्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति ॥

५०२. 'ऋतुमत्यां प्रथमदिनत्रये पुरुषसेवने दोषः.' धन्व-  
न्तरिः—तद्यथा—यथा नद्यां प्रतिस्रोतःप्रावि द्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रति-  
नियतं नोर्थं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्मान्नियमवर्ती त्रिरात्रं  
परिहरेत् ॥ बृहन्नारदीये नारायणः—त्रेताप्रभृति नारीणां मासि  
मास्यार्तवं मुने । तदा दिनत्रयं त्यक्त्वा शुद्धा स्याद्बृहकर्मणि ॥ मै-  
थुनं मानसं वापि वाचिकं देवतार्चनम् । वर्जयेच्च नमस्कारं देवतानां रज-  
स्वला ॥ स्नात्वान्यं पुरुषं नारी न पश्येच्च रजस्वला । ईक्षेत् भास्करं देवं  
ब्रह्मकूर्चं (पद्मगर्भं) ततः पिबेत् ॥

५०३. 'विधवाधर्माः.' बृहद्दहारीतसंहितायाम्—केशरञ्जनतान्मू-  
लगन्धपुष्पादिसेवनम् । गृहितं रजवस्त्रं च कांस्यपात्रे च भोजनम् । द्वि-  
वारभोजनं चाक्षणोरञ्जनं वर्जयेत् सदा । स्नात्वा शुक्लाम्बरधरा जितक्रोधा  
जितेन्द्रिया । न कल्ककुहका साध्वी तन्द्रालस्यविवर्जिता । सुनिर्मला शु-  
भाचारा नित्यं सम्पूजयेद्भरिम् ॥

५०४. 'विधवाऽचाराः.' श्रीचूहन्नारदीये नारायणः—

विधवाकवरीबन्धो भर्तृबन्धाय जायते । शिरसो वपनं कार्यं तस्माद्विधवा  
सदा ॥ एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन । पर्यङ्कशायिनी नारी  
विधवा पातयेत्पतिम् । तस्माद्द्रव्यनं कार्यं पतिसौख्यसमीहया । नैवाद्भो-  
द्धर्चनं कार्यं ताम्बूलस्य च भक्षणम् । गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यस्तया  
कचित् । श्वेतवस्त्रं सदा धार्यमन्यथा रौरवं भजेत् ॥ उपवासव्रतादौ तु  
नित्यं कार्यं यथोदितम् । इत्येवं नियमैर्वुक्ता कर्म कुर्यादनिन्दितम् ॥

५०५. 'स्त्रीणां देवतार्चनविधिः.' स्मृत्यन्तरे—स्त्रीशूद्रोऽनुप-  
नीतश्च वेदमन्त्रान्विवर्जयेत् ॥ ( अतः स्त्रीभिः कलौ पुराणविधिना देवतार्च-  
नादिकं कर्तव्यम् ॥ वैशेषिककार्यसमये देवतार्चनादौ तु पतिना सह वे-  
दोक्तकर्मण्यपि स्त्रीणामधिकारः । स्त्रीभिर्ब्राह्मणं पुरस्कृत्य अष्टादशपुराणा-  
नि श्रोतव्यानि ) ॥

५०६. 'प्रदक्षिणाविधिः.'—स्त्रीभिः प्रदक्षिणा कार्या विष्णुमणिं  
शुरुं तथा । जितेन्द्रिया जितप्राणा नाममन्त्रं समुच्चेत् ॥

५०७. 'स्त्रीणां धर्मपालनात्फलम्.' अन्यच्च—एते वै वि-  
धिना प्रोक्ताः स्त्रीणां धर्माः सनातनाः । ते नौका परमाः प्रोक्ता भवस-  
सारतारणे ॥

५०८. 'अथ श्रीतुलसीपूजाप्रयोगः.' 'आर्चमनम्'—केशवाय  
नमः । नारायणाय नमः । माधवाय नमः । इति विवेत् ॥ 'हस्त-  
प्रक्षालनम्'—गोविन्दाय नमः ( इति करं प्रक्षाल्य ) । विष्णवे  
नमः—इति नेत्रयोरुदकस्पर्शनम् ) ॥ 'मङ्गलोच्चारणम्'—श्री-  
मन्महागणाधिपतये नमः । श्रीलक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः । श्री-  
उमामहेश्वराभ्यां नमः । बाणीहिरण्यगर्भाभ्यां नमः । शङ्गीपुर-  
न्दराभ्यां नमः । कुलदेवताभ्यो नमः । ग्रामदेवताभ्यो नमः । स्था-  
नदेवताभ्यो नमः । वास्तुदेवताभ्यो नमः । मातापितृचरणकमलेभ्यो

(१) शुचिर्भूताभि स्त्रीभिर्दन्तधावनानन्तरं केशान् मज्जदन्तकञ्चनेन प्रमार्ज्य वेणीव-  
न्धादिकं रचयित्वा हरिद्राकुङ्कुमाद्यलङ्कारान्वृत्ता पञ्चांगिता तूर्णीं ज्ञानमाचरेत् । ज्ञा-  
नानन्तरं धौत वासं वशुधौ च परिधाय ॥ ( यतभर्तृकाभि स्त्रीभिः केवलं शुभ्राम्बरं  
परिधाय ) पृथक्स्थाऽविरोधेन पुराणोक्तविधिना तुलसीपूजा कर्तव्या (२) विषयस्य  
आचमनस्थाने उदकेन नेत्रसंस्पर्शं कुर्वन्ति ॥

नमः । पतिचरणारविन्दाभ्यां नमः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । सर्वेभ्यो  
 ब्राह्मणेभ्यो नमो नमः । निर्विघ्नमस्तु । पुण्यं पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु ॥  
 'मङ्गलदेवताप्रार्थना'—सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः ।  
 लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिपः । धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भा-  
 लचन्द्रो गजाननः । द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि । वि-  
 घ्नारम्भे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा ॥ संग्रामे संकटे चैव विघ्नस्त-  
 स्य न जायते । शुक्लाम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं  
 ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये । अमीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरा-  
 सुरैः । सर्वविघ्नहरस्तस्मै गणाधिपतये नमः ॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये  
 शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु  
 ते ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् । येषां हृदिस्यो भग-  
 वान् मङ्गलायतनो हरिः । तदेव लभं सुदिनं तदेव ताराबलं चन्द्र-  
 बलं तदेव । विद्याबलं दैवबलं तदेव लक्ष्मीपते तेऽद्विभुगं स्मरामि ॥  
 लामस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः । येषामिन्दीवरश्यामो  
 हृदयस्यो जनार्दनः ॥ विनायकं गुरुं भानुं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ।  
 सरस्वतीं प्रणम्यादौ सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥ यत्र योगीश्वरः कृष्णो  
 यत्र पार्थो घनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्धुवा नीतिर्मतिर्मम ॥  
 सर्वेष्पारब्धकार्येषु त्रयस्त्रिभुवनेश्वराः । देवा दिशन्तु नः सिद्धिं  
 ब्रह्मेशानजनार्दनाः ॥ 'संकल्पः'—विष्णवे नमः विष्णुर्विष्णुर्विष्णुः  
 श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्त्तमानस्य अद्य ब्रह्मणः  
 द्वितीये परार्धे श्रीश्वेतवाराहकल्पे अष्टाविंशतितमे कलियुगे कलिप्र-  
 थमचरणे भारतवर्षे (भारतखण्डे) जम्बुद्वीपे दण्डकारण्ये देशे (संवत्स-  
 रायनक्रतुमासपक्षतिथिवासरनक्षत्रयोगघ्रातःकालादिनामान्यनुकी-  
 र्त्य) समाऽऽत्मनः पुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं तथा च यम भर्त्रासह असृष्टिद-  
 सुखसौभाग्यसन्तत्यायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिद्वारा श्रीतुलसीदेवताप्री-  
 त्यर्थं घृन्दावने तुलसीपूजनमहं करिष्ये ॥ 'कलशपूजनम्'—गङ्गे च  
 यमुने चैव गोदावरि सरस्वति । नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽसि-  
 न्सान्निधिं कुरु ॥ कलशस्यैवरुणदेवतायै नमः सकलपूजापरिपूरणार्थं

गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि । अस्मिन्कलशे सर्वाणि  
 तीर्थानि आवाहयामि स्थापयामि कल्पयामि नमस्करोमि ॥  
 'पूजाद्रव्यप्रोक्षणम्'—अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।  
 यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याऽभ्यन्तरः शुचिः ॥ 'घण्टापूज-  
 नम्'—आगमार्थं तु देवानां गमनार्थं तु रक्षसाम् । कुरु घण्टे महा-  
 नादं देवतार्चनसन्निधौ ॥ घण्टास्थगरुडदेवतायै नमः सकलपूजा-  
 परिपूरणार्थं गन्धपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि ॥ 'दीपपूजनम्'—  
 दीपस्त्वं ब्रह्मरूपोऽसि ज्योतिषां प्रभुरव्ययः । सौभाग्यं देहि  
 पुत्रांश्च सर्वान्कामांश्च देहि मे । दीपदेवताभ्यो नमः सकल-  
 पूजापरिपूरणार्थं गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि ॥  
 'श्रीतुलसीध्यानम्'—ध्यायेच्च तुलसीं देवीं श्यामां कमललोच-  
 नां । प्रसन्नां पद्मवदनां वरामयचतुर्भुजाम् । किरीटहारकेयूरकुण्ड-  
 लादिविभूषणाम् । धवलाङ्गुलसंयुक्तां पद्मासननिपेविताम् । प्रियां  
 च सर्वदा विष्णोः सर्वदेवनमस्कृताम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः ध्यायामि ॥  
 \* 'आवाहनम्'—देवि त्रैलोक्यजननि सर्वलोकैकपावनि । आगच्छ  
 वरदे मातः प्रसीद तुलसि प्रिये । श्रीतुलस्यै नमः आवाहयामि ॥  
 'आसनम्'—सर्वदेवमये देवि सर्वदा विष्णुवह्नु मे । देवि स्वर्ण-  
 मयं दिव्यं गृहाणासनमव्यये ॥ श्रीतुलस्यै नमः आसनार्थं अक्ष-  
 तान्समर्पयामि ॥ 'पाद्यम्'—सर्वदेवा यथा स्वर्गे तथा त्वं भुवि सर्व-  
 दा । दत्तं पाद्यं गृहाणेदं तुलसि त्वं प्रसीद मे ॥ श्रीतुलस्यै नमः पाद्यं  
 समर्पयामि ॥ 'अर्घ्यम्'—गन्धपुष्पसमायुक्तं सर्वेषां प्रीतिदायकम् ।  
 अर्घ्यं गृहाण त्वं देवि दैत्यान्तकरणप्रिये ॥ श्रीतुलस्यै नमः अर्घ्यं  
 समर्पयामि ॥ 'आचमनम्'—कर्पूरवासितं तोयं सुवर्णकलशे स्थितम् ।  
 दक्षमाचमनीयं च गृहाण हरिवह्नु मे ॥ श्रीतुलस्यै नमः आचमनं  
 समर्पयामि ॥ 'स्नानम्'—गङ्गासरस्वतीरेवापयोष्णीनर्मदाजलैः ।  
 स्नापितासि मया देवि तथा शान्तिं कुरुष्व मे ॥ श्रीतुलस्यै नमः स्नानं  
 समर्पयामि ॥ 'क्षेपकम्'—'मलापकर्षणस्नानम्'—गङ्गा गोदावरी



कृष्णा पयोष्ण्याद्यापगास्तथा । आयान्तु ताः सदा देव्यस्तुलसीस्नानकर्मणि ॥ श्रीतुलस्यै नमः मलापकर्षणस्नानं समर्पयामि ॥ 'पञ्चामृतस्नानम्'—पञ्चामृतं मयाऽनीतं पयो दधि घृतं मधु । सह शर्करया देवि स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः पञ्चामृतस्नानं समर्पयामि । पञ्चामृतस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनं समर्पयामि । सकलपूजापरिपूरणार्थं गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ॥ ( निर्मात्य विस्तृज्य पुनश्च गन्धाक्षतपुष्पाण्यर्पयित्वानन्तरमभिषेकं कुर्यात् ) ॥ यथा—'अभिषेकः'—कृष्णा सरस्वती काली तुङ्गभद्रा शची तथा । भागीरथी पार्वती च रमा नारायणी कृपी । सुभद्रा द्रौपदी साध्वी माता चैवाप्यरुन्धती । सावित्री कालिकाऽहल्या स्नापयिष्यन्तु सर्वदा । आभिः कृताभिषेका त्वं ददासि गुरुसौभगम् । अतस्त्वां स्नापयिष्यामि तुलसि विष्णुवज्रमे । शान्तिः शान्तिः सुशान्तिर्भवतु ॥ अमृताभिषेकोऽस्तु ॥ श्रीतुलस्यै नमः अभिषेकं समर्पयामि । अभिषेकान्ते आचमनं समर्पयामि ॥ इति शेषकम् ॥ 'वस्त्रम्'—क्षीरोदमयनोद्भूते चन्द्रलक्ष्मीसहोदरे । गृह्यतां परिधानार्थमिदं क्षौमाम्बरं शुभे । श्रीतुलस्यै नमः वस्त्रं ( वस्त्राऽभावे अक्षतान् ) समर्पयामि ॥ 'कञ्चुकीमुपवस्त्रम्'—कञ्चुकीमुपवस्त्रं च नानारत्नैः समन्वितम् । गृहाण त्वं मया दत्तं तुलसि भयहारिणि ॥ श्रीतुलस्यै नमः कञ्चुकीमुपवस्त्रं ( कञ्चुकुपवस्त्राऽभावे अक्षतान् ) समर्पयामि ॥ 'कुङ्कुमम्'—केशराऽगरुसंयुक्तं चन्दनादिसमन्वितम् । कस्तूरिकासमायुक्तं कुङ्कुमं प्रतिगृह्यताम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः कुङ्कुमं समर्पयामि ॥ 'क्षेपकम्'—'अक्षतान्'—अक्षतांश्च महादेवि तुलसि सौख्यदायके । अर्पयामि सदा भक्त्या सुखसन्ततिलब्धये । श्रीतुलस्यै नमः अक्षतान् समर्पयामि ॥ 'सौभाग्यद्रव्यम्'—हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कजलान्वितम् । मया निवेदितं भक्त्या गृहाण परमेश्वरि । श्रीतुलस्यै नमः सौभाग्यद्रव्यं समर्पयामि ॥ इति शेषकम् ॥ 'पुष्पाणि'—माल्यादीनि सुगन्धीनि मालत्यादीनि सत्तमे । मया हृतानि पूजार्थं पुष्पाणि प्रतिगृह्यताम् । श्रीतुलस्यै नमः पुष्पाणि समर्पयामि ॥ 'धूपम्'—वनस्पतिरत्नो-

भूतो गन्धाढ्यो गन्ध उत्तमः । आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रति-  
 गृह्यताम् । श्रीतुलस्यै नमः धूपं समर्पयामि ॥ 'नीराजनम्'—वै-  
 श्वानरप्रज्वलितं घृतकार्पासनिर्मितम् । दीपं भक्त्या गृहाणेदं त्रैलो-  
 क्यध्वान्तनाशके । श्रीतुलस्यै नमः नीराजनं दर्शयामि ॥ 'नैवेद्यम्'—  
 अन्नं चतुर्विधं स्वादु रसैः पद्भिः समन्वितम् । नैवेद्यार्थेऽर्पयामि  
 त्वां तुलसि माधवप्रिये । प्राणाय नमः । अपानाय नमः । व्यानाय  
 नमः । समानाय नमः । उदानाय नमः । ( इति मन्त्रैः आसमुद्राः  
 प्रदर्श्य ) श्रीतुलस्यै नमः नैवेद्यं समर्पयामि ॥ नैवेद्यान्ते आचमनं  
 समर्पयामि ॥ मध्येपानीयं उत्तरापोशनं हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं  
 करोद्धर्तनार्थं चन्दनं च समर्पयामि ॥ 'क्षेपकम्'—'फलम्'—  
 इदं फलं मया देवि स्थापितं पुरतस्तव । तेन मे सफलावाप्तिर्भवे-  
 ज्जन्मनि जन्मनि । श्रीतुलस्यै नमः फलं समर्पयामि इति क्षेपकम् ॥  
 'ताम्बूलम्'—पूगीफलं महद्दिव्यं नागवल्लीदलैर्युतम् । कर्पूरैला-  
 'समायुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः ताम्बूलं समर्प-  
 यामि ॥ 'क्षेपकम्'—'दक्षिणा'—हिरण्यगर्भगर्भस्य हेम-  
 बीजं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे । श्री-  
 तुलस्यै नमः दक्षिणां समर्पयामि ॥ 'कर्पूरारार्तिक्यम्'—नीराज-  
 यामि सततं हरिवल्लभे वै कर्पूरवर्तिभिरलं सुखदायके त्वाम् । पादौ  
 भजाम्यविरतं तव देवि माये वंशाय सौख्यमपि देहि बलं च पूर्णम् ॥  
 श्रीतुलस्यै नमः कर्पूरारार्तिक्यं समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥  
 'प्रदक्षिणा'—यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च ।  
 तानि सर्वाणि नश्यन्ति प्रदक्षिणपदेपदे ॥ ( 'प्रदक्षिणामन्त्रः'—  
 'नमस्ते गार्हपत्याय नमस्ते दक्षिणाग्रये । नम आहवनीयाय तुलस्यै  
 ते नमो नमः । श्रीतुलस्यै नमः प्रदक्षिणां समर्पयामि ॥ 'मन्त्रपु-  
 ष्पयुक्तो नमस्कारः'—विष्णुप्रियकरे देवि तुलसि सुखदायके ।

( १ ) श्रीभिरपि स्वस्य भोजनात्प्राक् तुलस्यै सिद्धान्तस्य सोपस्करनैवेद्योऽर्पणीय पू-  
 जासमये ॥ पयोघृतशर्करादिनैवेद्योऽर्पणीय ॥ ( २ ) इति मन्त्रेण श्रीभिरष्टोत्तरशतं  
 प्रदक्षिणा कार्या । तत्र सुवासिनीभिः सङ्घषाणानार्थं रुद्रदिकषातुमण्यादीनां माला  
 प्रस्था । गतभर्तृकाभिस्तु तुलसीकाष्ठमाला ॥

पुष्पाञ्जलिं प्रयच्छामि पतेरायुष्यवर्द्धके । श्रीतुलस्यै नमः मन्त्रपुष्पा-  
 ङ्जलियुक्तं नमस्कारं समर्पयामि ॥ 'क्षेपकम्'—'विशेषार्घ्यः'—गन्धप्र-  
 सूनसंयुक्तं फलमुद्रादिशोभितम् । अर्घ्यं ददामि तुलसि तव प्रीत्यै नमो  
 नमः ॥ श्रीतुलस्यै नमः विशेषार्घ्यं समर्पयामि ॥ 'प्रार्थना'—सौ-  
 भाग्यं सन्ततिं देवि धनं धान्यं च मे सदा । आरोग्यं शोकशमनं-  
 कुरु मे माधवप्रिये । अमीष्टफलसिद्धिं च सदा देहि हरिप्रिये । दे-  
 वैस्त्वं निर्मिता पूर्वमर्चितासि मुनीश्वरैः । अतो मां सर्वदा भ-  
 क्त्या कृपादृष्ट्या विलोकय । पतेरायुश्च भाग्यं च सदा देहि ह-  
 रिप्रिये । पूतनाभयसन्नासाद्रक्षितश्च यथा हरिः । तथा संसार-  
 सन्नासाद्रक्ष मे वंशमुत्तमम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः प्रार्थनां समर्पयामि ॥  
 इति क्षेपकम् ॥ 'अर्पणम्'—अनेन मया यथाशक्त्या पूजनेन  
 श्रीतुलसीदेवता प्रीयतां न सम ॥ इति तुलसीनित्यपूजाप्रयोगः ॥

५०९. 'स्त्रीपुंसामाचरणीया धर्माः' मनुः—पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव  
 धर्मे वर्त्मनि तिष्ठतोः । सयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ सू-  
 दमेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः । द्वयोर्हि कुलयोः शोकमा-  
 वहेयुररक्षिताः ॥ इमं हि सर्ववर्णानां पश्यता धर्ममुत्तमम् । यतन्ते र-  
 क्षिषुं भार्या भर्तारो दुर्बला अपि ॥ स्त्रा प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव  
 च ॥ स्वधर्मं हि प्रयत्नेन जाया रक्षन् हि रक्षति ॥ दक्षः—जलौकावत्  
 स्त्रियः सर्वा भूषणाच्छादनाशनैः । सुहिताऽपि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपक-  
 र्वति ॥ तस्मात्—मनुराह—अर्थस्य सङ्ग्रहे चैना व्यये चैव नियोजयेत् ।  
 शौचे धर्मेऽन्नपत्त्या च पारिणाहस्य चेक्षणे ॥ अतएव—इत्येवं ऋ-  
 पिणां प्रोक्ता नानाधर्माः सनातनाः । इहामुनादृताः पुंसां नारीणा-  
 मपि मोददाः ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाहविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाजसने-  
 याह्निकसूत्रान्त्यां स्त्रीणामाह्निकाचारः समाप्तः ॥

# अथ श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयाऽ- ह्निकसूत्रावल्यां परिशिष्टम् ॥

अथाऽभिषेकादिप्रयोगाः ॥

५१० तत्रादौ—‘शिवे रुद्राऽभिषेकप्रयोगः’—(ष्ट १३२) दे-  
वपूजाप्रयोगे दर्शितक्रमेण ‘आचम्य’ इत्यारभ्य षष्ठ १३४ पङ्क्ति १२  
शुभपुण्यतिथौ (इत्यन्त ज्ञेयम्) मम (अमुकशर्मणो यजमानस्य वा)  
आत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं मम (यजमानस्य वा) अ-  
मुकसङ्कटरोगादि वा विनाशनाथं मम (यजमानस्य वा) ऐश्वर्या-  
भिवृद्ध्यर्थम् (इत्यारभ्य) वाप्त्यर्थं च (इत्यन्तम्) ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः  
श्रीभवानीशङ्करमहारुद्रदेवताप्रीत्यर्थं यथाज्ञानेन यथामिलितोप-  
चारैः षडङ्गन्यासपूर्वकं पुरुषसूक्तेन ध्यानाऽवाहनादिषोडशोप-  
चारैः अन्योपचारैश्च सकृद्वरुद्रावर्तनेनाऽभिषेक ( रुद्रं महारुद्रम-  
तिरुद्रं वा ) पूर्वकपूजनमहं करिष्ये ॥ तत ‘षडङ्गन्यासाः’—(ष्ट  
११० दर्शितक्रमेण) कुर्यात् ॥ तदनन्तर ‘कलशादिपूजनादा’रभ्य  
(ष्ट १३५) नमस्करोमि (ष्ट १३६ पङ्क्ति २४) पर्यन्तं ज्ञेयम् ॥  
‘ध्यानम्’—शिवानुलक्षितमन्त्रैः श्लोकैः देवपूजाप्रयोगवत् कुर्यात् त-  
द्वत् असिन् सर्वत्रप्रयोगे ‘समर्पणम्’ ज्ञेयम् ॥ ‘आवाहनादा’रभ्य  
(ष्ट १३८) ततो (ष्ट १४२ पङ्क्ति १३) पर्यन्तम् ॥ पश्चादधोलिखित-  
रुद्रमन्त्रैः जलधारया ‘ऽभिषेकं’ कुर्यात् ॥ शेषविधि देवपूजाप्रयोगवत्  
बोध्य ॥ स चाऽभिषेकं अधोलिखित ‘रुद्रमन्त्रैः’ कुर्यात्—

५११. अथ ‘रुद्रः’ तत्रादौ—‘रुद्रे प्रथमोऽध्यायः’—हरिः ॐ  
गुणानान्त्वा गुणपतिं हवामहे प्रियाणान्त्वा प्रियपतिं  
हवामहे निधीनान्त्वा निधिपतिं हवामहे वसो मम  
आहर्मजानि गर्भधमात्तमजासि गर्भधम ॥ १११ ॥

(१) ‘अभिषेकादिविधिः’ विस्तरपूर्वकं २३५ षष्ठे ३०३ परिरुद्धेदे द्रष्टव्यः ॥

पुष्पाञ्जलिं प्रयच्छामि पतेरायुष्यवर्द्धके । श्रीतुलस्यै नमः मन्त्रपुष्पा-  
 ञ्जलियुक्तं नमस्कारं समर्पयामि ॥ 'क्षेपकम्'—'विशेषार्घ्यः'—गन्धप्र-  
 धनसंयुक्तं फलमुद्रादिशोभितम् । अर्घ्यं ददामि तुलसि तव प्रीत्यै नमो  
 नमः ॥ श्रीतुलस्यै नमः विशेषार्घ्यं समर्पयामि ॥ 'प्रार्थना'—सौ-  
 भाग्यं सन्ततिं देवि धनं धान्यं च मे सदा । आरोग्यं शोकशमनं  
 कुरु मे माधवप्रिये । अभीष्टफलसिद्धिं च सदा देहि हरिप्रिये । दे-  
 वैस्त्वं निर्मिता पूर्वमर्चितासि मुनीश्वरैः । अतो मां सर्वदा भ-  
 ज्या कृपादृष्ट्या विलोकय । पतेरायुष्यं भाग्यं च सदा देहि ह-  
 रिप्रिये । पूतनाभयसन्नासाद्रक्षितश्च यथा हरिः । तथा संसारः  
 सन्नामाद्रक्ष मे वंशमुत्तमम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः प्रार्थनां समर्पयामि ॥  
 इति क्षेपकम् ॥ 'अर्पणम्'—अनेन भया यथाशक्त्या पूजनेन  
 श्रीतुलसीदेवता प्रीयतां न मम ॥ इति तुलसीनित्यपूजाप्रयोगः ॥

५०९, 'स्त्रीपुंसामाचरणीया धर्माः' मनुः—पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव  
 धर्मे यत्मेनि तिष्ठतोः । सयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ सू-  
 क्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः । द्वयोर्हि कुलयोः शोकमा-  
 चहेयुररक्षिताः ॥ इमं हि सर्ववर्णानां पश्यतां धर्ममुत्तमम् । यतन्ते र-  
 क्षितुं भार्या भर्तारो दुर्बला अपि ॥ स्वा प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव  
 च ॥ स्वधर्मं हि प्रयत्नेन जाया रक्षन् हि रक्षति ॥ दक्षः—जलौकावत  
 स्त्रियः सर्वा भूषणाच्छादनाशनैः । सुहिताऽपि कृता नित्यं पुरुषं ह्यवक-  
 र्येति ॥ तस्मात्—मनुराह—अर्घ्यस्य सङ्ग्रहे चैवा-  
 न्ना तन्मम मनः—शिवसं-  
 कल्पमस्तु । ९८ ॥ सुषारथिरध्वा निवयन्मनुष्यान्ने-  
 नीयते भी शुभिर्ध्वानिर्ऽइव । हृत्प्रतिष्ठं व्यदजिरञ्ज-  
 विष्टुन्तन्मे मनः—शिवसंकल्पमस्तु । १०३ ॥  
 इति रुद्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ ( एते ६ मन्त्राः ३४ अध्यायोक्ताः ५  
 माद्याः ) ॥

अथ 'रुद्रे द्वितीयोऽध्यायः' हरिः ॐ—सहस्रशीर्षापुरुषऽ ।  
 सहस्राक्षऽ सहस्रपातं । सभूमिऽ सुर्वतरप्सुत्वा त्यति-

# अथ श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यान्दनवाजसनयाऽ- ह्निकसूत्रावल्यां परिशिष्टम् ॥

## अथाऽभिपेकादिप्रयोगाः ॥

५१० तत्रादौ—‘शिवे रुद्राऽभिपेकप्रयोगः’—(पृष्ठ १३२) दे-  
वपूजाप्रयोगे दर्शितक्रमेण ‘आचम्य’ इत्यारभ्य पृष्ठ १३४ पङ्क्ति १२  
शुभपुण्यतिथौ (इत्यन्त ज्ञेयम्) मम (अमुकशर्मणो यजमानस्य वा)  
आत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं मम (यजमानस्य वा) अ-  
मुकसङ्कटरोगादि वा विनाशनार्थं मम (यजमानस्य वा) ऐश्वर्या-  
भिवृद्ध्यर्थम् (इत्यारभ्य) वात्यर्थं च (इत्यन्तम्) ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः  
श्रीभवानीशङ्करमहारुद्रदेवताप्रीत्यर्थं यथाज्ञानेन यथामिलितोप-  
चारैः पङ्क्त्यासपूर्वकं पुरुषसूक्तेन ध्यानाऽवाहनादिपोडशोप-  
चारैः अन्योपचारैश्च सकृदुरुद्रावर्तनेनाऽभिपेक ( रुद्रं महारुद्रम-  
तिरुद्रं वा ) पूर्वकपूजनमहं करिष्ये ॥ तत ‘पङ्क्त्यासा.’—(पृष्ठ  
११० दर्शितक्रमेण) कुर्यात् ॥ तदनन्तरं ‘कलशादिपूजनादा’रभ्य  
(पृष्ठ १३५) नमस्करोमि (पृष्ठ १३६ पङ्क्ति २४) पर्यन्तं ज्ञेयम् ॥  
‘ध्यानम्’—शिवानुलक्षितुं श्लोकै देवपूजाप्रयोगवत् कुर्यात् ॥ त-  
द्वत् अस्मिन् सर्वत्रप्रयोगे ‘विष्णुम्’ ज्ञेयम् ॥ ‘आवाहनादा’रभ्य  
(पृष्ठ १३७ पङ्क्ति १३) पर्यन्तम् ॥ पश्चादधोलिखित-  
ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाह ॥ १ ॥ अङ्गुली-  
दस्य यद्वैश्यं पुण्याशूद्रोऽअजायत । ११ ॥ चन्द्र-  
मा मनसो जातश्चाक्षोऽसूय्याऽअजायत । श्रोत्राद्वा-  
युश्च व्याणश्च मुखादग्निरजायत । १२ ॥ नाभ्यांऽ-  
जासीदुन्तरिक्षं शीष्णो ह्यौऽसमवर्तत । पुण्याम्भू-  
मिर्दिशुऽश्रोत्रात्पां लोकारं ॥ १३ ॥  
यत्पुरुषेण । एविषां देवा युजमतं च वत । वृसन्तोऽस्यासी-

दाज्यंङ्गीष्मऽङ्गुष्ठाऽशरद्धविऽ । १४ ॥ सुप्तास्या-  
 सन्परिधयस्त्रिऽ सुप्तासुमिधःकृताऽ । देवा यद्वयज्ञन्त-  
 न्वेनानाऽ अवच्छन्पुरुषम्पुशुम् । १५ ॥ यज्ञेन यज्ञम-  
 यजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथुमान्यासन् । ते हुना-  
 कम्महिमानं सचन्त यच्च पूर्वं साध्याऽसन्ति देवाऽ  
 । १६ ॥ अन्त्याऽसम्भृतऽ । पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्म-  
 णऽ समवर्तताग्रे । तस्य क्षप्तां विदधद्भूपमेति तन्म-  
 र्त्यस्य देवत्वमाजानुमग्रे । १७ ॥ वेदाहमेतम्पुरुष-  
 म्महान्तमादित्यवर्णन्तमसऽपुरस्तात् । तमेव विदि-  
 त्वाति मृत्युमेति नान्यऽपन्थां विद्यते यनाय । १८ ॥  
 प्रजापतिश्चरति गर्भेऽअन्तरजायमानो बहुधा वि-  
 जायते । तस्य योनिम्परि पश्यन्ति धीरास्तस्मिन्हतस्त्यु-  
 र्भुवनानि विश्वा । १९ ॥ यो देवेभ्योऽजातपति यो  
 देवानाम्पुरोहितऽ । पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो  
 रुचाय ब्राह्मणे । २० ॥ रुचम्ब्राह्मण्यनयन्तो देवाऽ  
 अग्रे तद्वृवन् । यस्त्वैवम्ब्राह्मणो विदधातस्य देवा-  
 ऽअसुन्वशे । २१ ॥ श्रीञ्जते लक्ष्मीञ्चपरमयावहो-  
 रात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमुच्चिनौ व्यातम । इष्णन्निपा-  
 णामुर्मऽइषाण सर्वलोकम्मऽइषाण । २२ ॥ इति रुद्रे  
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ ( एते २२ मन्त्रा ३१ अध्यायोक्ताः १ माघाः ) ॥

अथ 'रुद्रे तृतीयोऽध्यायः' हरिः—ॐ—आशुऽशिशानो  
 वृषभो न भीमो यनाघुनऽशोभणश्चार्पणीनाम् । सु-  
 द्गन्दनो निमिषऽएक वीरऽशतऽ सेनाऽअजयत्साक-  
 मिन्द्रः । १ ॥ सुद्गन्दनेना निमिषेण । जिष्णुना यु-

रत्कारेण दुश्चयवनेन धृष्णुना । तदिन्द्रेण जयतु तत्स-  
 हं हृष्टं व्युधो नरुऽइषुहस्तेन वृष्णा । २ ॥ सऽइषुहस्तैऽ  
 स निषुङ्गिभिर्वृशी सऽं स्रष्टा स युधुऽइन्द्रो गुणेन ।  
 सुऽ सुष्टुजित्सोमपा बाहुशुद्धयुग्मधन्वा पतिहिता-  
 भिरस्ता । ३ ॥ बृहस्पते परि । दीयारथेन रक्षोहा  
 मित्राँ ॥ अपु बाधमानऽ । अभुञ्जन्त्सेनाऽं प्रमृणो  
 गुधा जयन्तस्माकमेद्व्यविता रथानाम् । ४ ॥ बलवि-  
 क्षायस्त्यविरुऽं प्रवीरुऽं सहस्वान्वाजी सहमानऽङ्गुग्रऽ ।  
 अभिर्वीरोऽभिसत्त्वा सहोजा जैत्रमिन्द्ररथमातिष्ठगो-  
 वित् । ५ ॥ गोत्रभिदङ्गोविदुं ब्रज्जवाहुज्यन्तुमज्जमं  
 प्रमृणन्तुमोजसा । इमऽ सं जाताऽअनु वीरयष्टुमि-  
 न्द्रऽ सखायोऽ अनुसऽ रभश्चम । ६ ॥ अभिगोत्राणि  
 सहसागाहमानो द्रयो धीरऽशुतमन्युरिन्द्र+ । दुश्चयवनेऽ  
 पृतनावाड्युद्धयोस्माकुऽ सेनाऽअवतु प्रयुस्तु । ७ ॥  
 इन्द्रऽ आसान्नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा युज्ञऽपुरऽएतु सो-  
 म+ । देवसेनानामभिभञ्जतीनाञ्जयन्तीनाम्मरुतो  
 यन्त्तग्रम । ८ ॥ इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञऽ आ-  
 दित्यानाम्मरुताऽं शङ्खऽङ्गुग्रम । महामनसाम्भुवन-  
 द्यवानाद्योपो देवानाञ्जयतामुदस्त्यात् । ९ ॥ उद्ध-  
 र्धय । मघवन्नायुधान्युत्सर्त्तनाम्मामुकानाम्मनाऽंसि ।  
 उद्धृष्टहन्वाजिनां घाजिनान्युद्रथानाञ्जयतां व्यन्तु घो-  
 वाऽ । १० ॥ अस्माकुमिन्द्रऽ । समृतेषु क्षुजेष्वु-  
 स्माकं ग्याऽ इषवस्ता जयन्तु । अस्माकं धीराऽ  
 उत्तरे भवन्त्त्वस्मारँ ॥ उदेवाऽअवताहवेषु ॥ ११ ॥  
 अमीषांश्चित्तम्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्ये परेहि ।



अभिष्येहि निर्देह हृत्सुशोकैरुन्धेनामित्रास्तमंसा सच-  
 न्ताम् । १२ । अवसृष्ट्वापरा । पतु शरं द्ये ब्रह्म संहशिते ।  
 गच्छामित्रान्पपदयस्व मामीषाङ्गञ्चनोर्ध्वेऽङ्गं । १३ ॥  
 प्येता जयता नरुऽइन्द्रो वुं शर्मं यच्छतु । उग्रा वं-  
 सन्तु वाहवो नाधृष्या यथासंथ । १४ ॥ असौ या ।  
 सेना मरुतुऽपरेषामुच्चैर्तिनुऽओजसा स्पष्टमाना ।  
 ताङ्गूहतु तमसापधतेन यथा मीऽअन्योऽअन्यन्न जा-  
 नन् । १५ ॥ यत्र वाणाऽसम्पतन्ति कुमारा द्विशिखा-  
 ऽङ्गव । तन्नऽइन्द्रो बृहस्पतिरदितिऽ शर्मं यच्छतु द्विश्वा-  
 हा शर्मं यच्छतु । १६ ॥ मर्माणि ते धर्मेणा द्याद-  
 यामि सोमस्त्वा राजामृतेनानुवस्ताम् । उरोर्द्विरीयो  
 धरुणस्ते कृणोतु जयन्तुत्वानु देवामदन्तु । १७ ॥  
 इति रुद्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ( एते १७ मन्त्राः १७ ध्यायोक्ताः  
 ३३ दाद्याः ) ॥

अथ 'रुद्रे चतुर्थोऽध्यायः'—हरिः—ॐ द्विष्माद्वृहस्पि-  
 वतु सोम्यम्ममश्वायुर्दधद्यज्ञपतायविन्दुतम् । यातंजुतो  
 योऽअभिरक्षतिरुक्मनां प्यजाऽपुषोष पुरुधा धिराजति  
 । ११ ॥ उदुरयञ्जातवेदसन्देवं ध्रुवन्ति केतवः । इशे  
 द्विष्वायु सूर्यम् । २१ ॥ येनापावकुचक्षंसा भुरण्यन्तुज-  
 नारं ॥ ३अनु । त्वं धरुण पश्यसि । ३१ ॥ दैव्या वध्व-  
 र्युऽआगतुऽरयेन सूर्यक्षचा । मद्धां युजः समञ्जाये ।  
 तम्पुक्तयायं धेनश्चित्रन्देवानाम् । ४१ ॥ तम्पुक्तया ।  
 पूर्वेषां द्विष्ये मघां ज्येष्ठतांतिम्वर्हिषदं स्वर्दिदम् ।  
 पृतीचीनं नृजनन्दोहसे धुनिमशुजयन्तु मनुया सुवर्ध-  
 से । \* \* । ५१ ॥ अयं धेनव्योदयत्पृथिव्यगर्भा ज्यो-

तिर्जरायू रजसो विमाने । इममुपाशं संज्ञमे सूर्यस्य  
 शिशन् द्विष्मा मृतिभौरिहन्ति । \* ६० ॥ चित्रन्देवाना-  
 मुदगादनीकुञ्चक्षुर्मिभ्रस्य चरुणस्याग्नेऽ । आप्मा  
 द्यावा पृथिवीऽअन्तरिक्षः सूर्य आत्कमा जगतस्तुस्थु-  
 पञ्च । ७१ ॥ आनुऽइडाभिर्द्विदये सुशुस्ति विश्वानरं  
 सविता देवऽएतु । अपि यथा युवानो मत्संथानो विश्व-  
 जगदभिपित्ते मनीषा । ८१ ॥ यदद्वय । कञ्च धृत्रहनुद-  
 गाऽअभिसूर्य । सर्वन्तदिन्द्रते वशे । ९१ ॥ तुरणिर्दि-  
 श्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमाभासि रोच-  
 नम् । १०१ ॥ तत्सूर्यस्य । देवत्वंतन्महिम्नमुद्ध्या  
 कर्त्तुर्द्विततुऽ सज्जभार । यदेदयुक्क हरितं सुधस्तथादा-  
 दात्री द्वासंस्तनुतेसिमस्मै । १११ ॥ तन्मिभ्रस्य  
 रुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपदृणुते द्यौरुपस्थे । अनु-  
 तमन्वपद्रुशंस्य पाज-कृष्णमन्वपद्वरितुं सम्भरन्ति ।  
 १२१ ॥ वणमुहार ॥ ॥ अंसि सूर्य वडादित्य मुहार ॥  
 ॥ अंसि । मुहस्ते सुतो महिमा पनस्यतेद्वादेव मुहार ॥  
 ॥ अंसि । १३१ ॥ वटसूर्यश्चर्वसा मुहार ॥ ॥ अंसि  
 सुत्रा देव मुहार ॥ ॥ अंसि । मुन्हादेवानामसूर्य+पुरो-  
 हितो धिभुज्योतिरदाज्यम् । १४१ ॥ श्रायन्तऽइव  
 सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत । वसूनि जाते जनमानुऽअ-  
 जसा प्पतिभागन्नदीधिम । १५१ ॥ अद्यादेवाऽउ-  
 दिता सूर्यस्य निरूहंसं पिपृता निरवद्व्यात् । तन्नो  
 मित्रो चरुणो मामहन्तामदितिं सिन्धु+पृथिवीऽउत-  
 द्यौऽ । १६१ ॥ आकुप्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशय-

नमृतममर्त्यञ्च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति  
भुवनानि पश्यन् । १७<sup>५३</sup> ॥ इति रुद्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ 'रुद्रे पञ्चमोऽध्यायः'—हरिः—ॐ—नमस्ते रुद्रम-  
न्यवेऽउतो तुऽइषवे नमः+ । बाहुभ्यामुत ते नमः+ ।  
१ ॥ याते । रुद्र शिवा तुनूरघोरा पापकाशिनी । तया  
नस्तुन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि । २ ॥ या-  
मिषुङ्गिरिशन्त हस्ते विभुर्ष्यस्तवे । शिवाङ्गिरित्रताङ्गुरु-  
मा हिंस्रीऽ पुरुषजगत । ३ ॥ शिवेन चर्चसा । त्वा  
गिरिशान्ता वदामसि । यथा नुऽसर्वमिज्जगदयस्मत्सु-  
मना ऽअसत् । ४ ॥ अह्यवोचदधिवक्ता पृथुमो-  
दैव्यो भिषक् । अहीँ सव्याँश्चुम्भयन्त्सव्याँश्च यातु-  
धान्यो धराचीऽ परासुव । ५ ॥ असौ यस्ताम्ब्रोऽअ-  
रुणऽउत वज्रुऽसुमङ्गल+ । ये चैनं रुद्रा ऽअभितो  
दिक्षुश्रिताऽसहस्रशो वैषाँ हेडऽईमहे । ६ ॥ असौ यो  
वुसर्पति नीलग्रीवो विलोहितऽ । उतैनङ्गोपाऽ अह-  
श्चुन्नहश्चुन्नद हार्युऽ स हृष्टो मृडयाति नऽ । ७ ॥ न-  
मोस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे । अपो येऽ-  
अस्य सत्त्वानो हन्तेभ्यो करुन्नमः+ । ८ ॥ एममुञ्च ध-  
न्वन्तस्वमुभयो राक्षयोर्ज्याम् । याञ्च ते हस्तऽ इष-  
वुऽ पराता भगवो वप । ९ ॥ धिज्युन्धनुं+ । कपर्दिनो  
द्विशंखयो वाणचारं ॥ ऽउत । अनैशन्नस्य याऽ इषवऽ  
आभुरस्य निषङ्गधिऽ । १० ॥ याते । हेतिस्मीदुष्टम-  
हस्ते वभूव ते धनुं+ । तयास्मान्विष्यतस्त्वमयस्मया  
परिवभुज । ११ ॥ परिते धन्वनो हेतिरस्मान्घृणक्षु  
विष्यतः । अपो यऽइषुधिस्तवारेऽ अस्मन्निधे हितम् ।

। १२ ॥ अत्रुतत्त्य धनुष्टुः सहस्राक्ष शतैषुधे । निशीर्ष्य  
 शल्लयानाम्मुखां शिवो नः सुमनां भव । १३ ॥ नम-  
 स्तुऽआयुधायानां तताय धृष्णवे । उभाभ्यामुत ते-  
 नमो वाहुभ्यान्तव धन्वने । १४ ॥ मा नो महान्तमुत  
 मा नोऽअर्जुकम्मानुऽउक्षन्तमुत मा नऽ उक्षितम् ।  
 मा नो द्यधीऽपितरुम्मोत मातरुम्मा नः प्रियास्तु-  
 न्नवो रुद्ररीरिषः । १५ ॥ मा नस्तुके । तनये मा  
 नुऽआयुषि मा नो गोपु मा नोऽअश्वैऽपुरीरिषः । मा  
 नो वीराधुद्र भूमिनो द्यधीर्हविष्मन्तुः सदुमिच्छा  
 हवामहे । १६ ॥ नमो हिरण्यवाहवे । सेनान्तये दि-  
 शाश्च पतये नमो नमो दृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यऽपशूना-  
 म्पतये नमो नमः+शृष्पिष्वराय त्विषीमते पथीना-  
 म्पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानाम्पतये  
 नमो नमो वज्रलुशाय । १७ ॥ नमो वज्रलुशाय । व्या-  
 धिनेन्नानाम्पतये नमो नमो भुवस्य हेतये जगताम्प-  
 तये नमो नमो रुद्रायां ततायिने क्षेप्राणाम्पतये नमो  
 नमः+सूतायाहन्त्यै घनानाम्पतये नमो नमो रोहिताय  
 । १८ ॥ नमो रोहिताय । रथपतये दृक्षाणाम्पतये  
 नमो नमो भुवन्तये द्यारिवस्कतायौपधीनाम्पतये  
 नमो नमो मन्त्रिणे द्याणिजाय कक्षाणाम्पतये नमो न-  
 मः+उच्चैर्घोषायाक्कुन्दयते पत्नीनाम्पतये नमो नमः+  
 कृत्स्नाय तया । १९ ॥ नमः+कृत्स्नाय तया । धार्यते सत्त्वना-  
 म्पतये नमो नमऽ सहमानाय निध्याधिनेऽआध्याधिनी-  
 नांम्पतये नमो नमो निषुङ्गिणे ककुभायस्तेनानाम्पतये  
 नमो नमो निचुरवे परिचुरायारण्यानाम्पतये नमो

नमो वञ्चते । २० ॥ नमो वञ्चते । परिवञ्चते स्तायुना-  
 म्पतये नमो नमो निषुङ्गिणं ऽइषुधिमते तस्कराणाम्प-  
 तये नमो नमो ऽसृकायिष्यो जिघां ऽसृष्यो मुष्णताम्प-  
 तये नमो नमो सिमिष्यो नक्कुञ्चरिष्यो द्विकृन्तानाम्प-  
 तये नमो नमो । २१ ॥ नमो ऽउष्णीषिणे । गिरिचुराय कुलु-  
 ञ्चानाम्पतये नमो नमो ऽइषुमिष्यो धन्वायिष्यश्च वो  
 नमो नमो ऽआतन्वानेभ्यः पतिदधानेभ्यश्च वो नमो  
 नमो ऽआयक्ष्योस्यैभ्यश्च वो नमो नमो द्विसृजैभ्यः ।  
 २२ ॥ नमो द्विसृजैभ्यो द्विद्व्यैभ्यश्च वो नमो नमो सु-  
 पैभ्यो जाग्रैभ्यश्च वो नमो नमो ऽशयानेभ्यो ऽआ-  
 सीनेभ्यश्च वो नमो नमो स्तिष्ठैभ्यो धावैभ्यश्च वो नमो  
 नमो सुभाभ्यः । २३ ॥ नमो सुभाभ्यः । सुभापति-  
 भ्यश्च वो नमो नमो श्वेभ्यो श्वपतिभ्यश्च वो नमो  
 नमो ऽआध्याधिनीभ्यो द्विविद्व्यन्तीभ्यश्च वो नमो न-  
 मु ऽउगणाभ्यस्तुहतीभ्यश्च वो नमो नमो गुणेभ्यः ।  
 २४ ॥ नमो गुणेभ्यो । गुणपतिभ्यश्च वो नमो नमो  
 घ्रातैभ्यो घ्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्सैभ्यो गृत्स-  
 पतिभ्यश्च वो नमो नमो द्विरूपेभ्यो द्विश्वरूपेभ्यश्च  
 वो नमो नमो सेनाभ्यः । २५ ॥ नमो सेनाभ्यः । सेना-  
 निभ्यश्च वो नमो नमो रुषिभ्यो ऽअरुपेभ्यश्च वो नमो  
 नमो द्युतैभ्यः सद्गृहीतैभ्यश्च वो नमो नमो महैभ्यो ऽअ-  
 र्भकेभ्यश्च वो नमो । २६ ॥ नमो स्तक्षैभ्यो रचकारेभ्यश्च  
 वो नमो नमो कुलालेभ्यः कुर्मारेभ्यश्च वो नमो न-  
 मो निपादेभ्यः पुञ्जिष्टैभ्यश्च वो नमो नमो अनिभ्यो

मृगयुज्यञ्च वो नमो नमुंश्चञ्च ॥ २७ ॥ नमुंश्च-  
 ज्युंश्चपतिञ्चञ्च वो नमो नमो भुवाय च रुद्राय  
 च नमः शूर्वाय च पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च  
 शितिकण्ठाय च नमः कपुर्दिने ॥ २८ ॥ नमः कपुर्दिने ।  
 च व्युप्तकेशाय च नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च  
 नमो गिरिशयाय च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमा-  
 यु चेष्टुमते च नमो ह्रस्वाय ॥ २९ ॥ नमो ह्रस्वाय ।  
 च धामुनाय च नमो बृहते च वर्षीयसे च नमो बृद्धा-  
 य च सुवृधे च नमोग्र्याय च पृथुमाय च नमः आ-  
 शवे ॥ ३० ॥ नमः आशवे । चाजिराय च नमः शी-  
 र्घ्याय च शीघ्राय च नमः उज्ज्याय चावसुन्याय  
 च नमो नादेयाय च ह्रीण्याय च ॥ ३१ ॥ नमो ज्ये-  
 ष्ठाय । च कनिष्ठाय च नमः पूरुजाय चापरुजाय च  
 नमो मध्यमाय चापगुल्फाय च नमो जघन्याय च  
 बुध्याय च नमः सोम्याय ॥ ३२ ॥ नमः सोम्याय ।  
 च पतिसूर्याय च नमो याम्याय च क्षेम्याय च  
 नमः श्लोक्याय चावसान्याय च नमः उज्ज्याय च ख-  
 ल्याय च नमो घन्याय ॥ ३३ ॥ नमो घन्याय । च  
 कक्ष्याय च नमः श्रुवाय च पतिश्रुवाय च नमः आ-  
 शुपेणाय चाशुरेणाय च नमः शूराय चावभेदिने च  
 नमो विलिम्बने ॥ ३४ ॥ नमो विलिम्बने । च कव-  
 चिने च नमो धुर्मिणे च वरुणिने च नमः श्रुताय  
 च श्रुतसेनाय च नमो दुन्दुभ्याय चाहनुभ्याय च  
 नमो धृष्णवे ॥ ३५ ॥ नमो धृष्णवे । च पमृशाय च  
 नमो निपुङ्गवे चेष्टुमते च नमः स्त्रीक्षणे च आयुधिने

च नमः+स्वायुधाय च सुधन्वने च । ३६ ॥ नमः सु-  
 त्याय । च पत्न्याय च नमःकाट्याय च नीण्याय च  
 नमःकुल्ल्याय च सरस्याय च नमो नादेयाय च वैशु-  
 न्ताय च नमःकूप्याय । ३७ ॥ नमःकूप्याय । चाव-  
 द्याय च नमो वीज्याय चातुण्याय च नमो मेघ्याय  
 च विद्वत्त्याय च नमो वृष्याय चावृष्याय च नमो  
 द्यात्याय । ३८ ॥ नमो द्यात्याय । च रेष्मत्याय च  
 नमो द्यास्तुभ्याय च द्यास्तुपाय च नमःसोमाय च रु-  
 द्राय च नमस्ताम्भ्राय चारुणाय च नमः+शङ्खवे । ३९ ।  
 नमः+शङ्खवे च पशुपतये च नमःउग्राय च भीमाय च  
 नमोग्रे वुधाय च दूरे वुधाय च नमो हुन्त्रे च हनी-  
 यसे च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय ।  
 ४० ॥ नमः+शम्भुवाय । च मयो भुवाय च नमः+श-  
 क्रुराय च मयस्कुराय च नमः+शिवाय च शिवतराय च  
 । ४१ ॥ नमःपाय्याय । चावाग्याय च नमः+प्रतर-  
 णाय चोत्तरणाय च नमस्तीर्थाय च कूल्याय च न-  
 मःशष्प्याय च फेन्याय च नमः+सिकुत्याय । ४२ ॥  
 नमः+सिकुत्याय । च प्पवाभ्याय च नमः+किशिलाय  
 च क्षयुणाय च नमः+कपर्दिने च पुलस्तये च नमःइरि-  
 ण्याय च प्रपुत्त्याय च नमो व्रज्याय । ४३ ॥ नमो  
 व्रज्याय । च गोष्ठ्याय च नमस्तल्प्याय च गेह्याय  
 च नमो हृदुष्याय च निवेप्याय च नमःकाट्याय च  
 गह्वरेष्ठाय च नमःशुष्क्याय । ४४ ॥ नमःशुष्क्याय ।  
 च हरित्याय च नमः+पाशं सुभ्याय च रज्जुस्याय च  
 नमो लोण्याय चोलुण्याय च नमःऊर्ध्वाय च सू-

श्र्याय च नमः+पूर्णाय । ४५ ॥ नमः+पूर्णाय । च पर्णशु-  
 दायं च नमःऽउद्गुरमाणाय चाभिगम्यते च नमःऽआखि-  
 दते च प्पखिदते च नमःऽइषुकृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च वो-  
 नमो नमो वऽकिरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो  
 द्विचिन्वत्केभ्यो नमो द्विक्षिण्त्केभ्यो नमःऽआनिर्ह-  
 तेभ्यः+ । ४६ ॥ द्रापेऽअन्धसस्पते दरिद्रनीललोहित ॥  
 आसां प्रजानामिषाम्पशूनाम्माभेर्ममारोह्यो च नुऽकि-  
 ञ्चना संमत । ४७ ॥ इमा रुद्राय । त्वसे कपर्दिने क्षु-  
 यद्दीराय प्पभरामहे मतीऽ । यथा शमसंक्षिपदे च-  
 तुष्पदे विश्वम्पुष्टङ्गामेऽ अस्मिन्तनातुरम् । ४८ ॥  
 याते । रुद्र शिवा तनूऽ शिवा विश्वा ह भेषुजी । शि-  
 वारुतस्य भेषुजी तया नो मृड जीवसे । ४९ ॥ परिंनो  
 रुद्रस्य हेतिर्द्विणक्तु परित्वेषस्य दुर्मतिरघायोऽ । अव-  
 स्तिथरा मधवेभ्यस्तनुष्व मीढंस्तोकाय तनयाय मृड  
 । ५० ॥ मीढुष्टमशिवंतम । शिवो नः+सुमनां भव ।  
 पुरमे वृक्षऽआयुधन्निधाय कृत्तिं वसानुऽआचरु पिनाकु-  
 म्बिभ्रूदागहि ॥ ५१ ॥ द्विकिरिद्रु विलोहित । नम-  
 स्तेऽअस्तु भगवऽ । यास्ते सहस्रं हेतयोन्यमस्मन्नि-  
 यन्तु ताऽ । ५२ ॥ सहस्राणि सहस्रशो ब्राह्मोस्तव हे-  
 तयः+ । तासामीशानो भगवऽपराचीना मुखाकृधि ।  
 । ५३ ॥ असंहृयाता सहस्राणि । ये रुद्राऽअधिभूम्याम  
 तेषां सहस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसि । ५४ ॥  
 अस्मिन्महत्पर्यवेन्तरिक्षे भुवाऽअधि । तेषां सह-  
 स्रयोजनेव धन्वानि तन्मसि । ५५ ॥ नीलग्रीवाऽ शि-



तिकण्ठा दिवङ् रुद्राऽउपश्रिताऽ । तेषां सहस्र-  
 योजनेवधन्वानितन्मसि । ५६ ॥ नीलग्रीवाऽशि-  
 तिकण्ठाऽ । शुद्धाऽअधऽक्षमाचुराऽ । तेषां सहस्रयो-  
 जनेवधन्वानितन्मसि । ५७ ॥ ये ब्रूक्षेष्ु । शुष्पिञ्जरा  
 नीलग्रीवा विलोहिताऽ । तेषां सहस्रयोजनेवधन्वा-  
 नितन्मसि । ५८ ॥ ये भूतानामधिपतयो द्विशिखास-  
 कपर्दिनऽ । तेषां सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ।  
 ५९ ॥ ये पथाम्पथिरक्षयऽएलबृदाऽआयुर्व्युध- । ते-  
 षां सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । ६० ॥ ये ती-  
 र्थानि । प्रचरन्ति सूकाहस्ता निषङ्गिण- । तेषां स-  
 हस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । ६१ ॥ ये तैषु । द्विवि-  
 द्यन्ति पात्रेषु पिवन्तो जनान् । तेषां सहस्रयोजनेव-  
 धन्वानितन्मसि । ६२ ॥ यऽएतावन्तश्च भूयां स-  
 च्छु दिशो रुद्रा द्वितस्थिरे । तेषां सहस्रयोजनेवध-  
 न्वानितन्मसि । ६३ ॥ नमोस्तु । रुद्रेभ्यो ये दिवि  
 येषां वृषमिषवऽ । तेभ्यो दशप्माचीर्दशदक्षिणा दशप्म-  
 तीचीर्दशोर्दीचीर्दशोर्द्धाऽ । तेभ्यो नमोऽअस्तु ते नो  
 वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्हिप्समो यश्च नो द्वेष्टितमे-  
 षाञ्जम्भे दज्जाऽ । ६४ ॥ नमोस्तु । रुद्रेभ्यो येन्तरिक्षे  
 येषां घ्रातुऽइषवऽ । तेभ्यो दशप्माचीर्दशदक्षिणा दश-  
 प्मतीचीर्दशोर्दीचीर्दशोर्द्धाऽ । तेभ्यो नमोऽअस्तु ते नो  
 वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्हिप्समो यश्च नो द्वेष्टितमे-  
 षाञ्जम्भे दज्जाऽ । ६५ ॥ नमोस्तु । रुद्रेभ्यो ये पृथि-  
 व्य्यां व्येषामन्नमिषवऽ । तेभ्यो दशप्माचीर्दशदक्षिणा  
 दशप्मतीचीर्दशोर्दीचीर्दशोर्द्धाऽ । तेभ्यो नमोऽअस्तु

ते नो वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्दिष्मो यश्च नो डेष्टि  
तमेवाञ्जम्भे दक्षाऽं । ६६ ॥ इति रुद्रे षष्ठोऽध्यायः ॥  
( एते ६६ मन्त्राः १६ ध्यायोक्ताः १ माघाः )

अथ 'रुद्रे षष्ठोऽध्यायः' हरिः—ॐ—ब्रुयुः सोम द्युते तव  
मनस्तनूषु विभ्रतऽं । पृजावन्तऽसचेमहि । १ ॥ एवते ।  
रुद्रभागऽसहस्रस्त्रांश्चिकया । तज्जुषस्व स्वाहैषते रुद्र  
भागऽआखुस्ते पशुऽं । २ ॥ अर्व रुद्रमदीमह्यर्व देव-  
न्यम्बकम् । यथा नो ब्रस्य स्रक्करुदयथा नुऽश्रेयसु-  
स्करुदयथा नो ब्रवसाययात् । ३ ॥ भेषजमसि । भे-  
षजङ्गवेश्वाय पुरुषाय भेषजम् । सुवम्भेवाय मेष्यै  
। ४ ॥ इयम्बकं व्यजामहे । सुगन्धिर्मुष्टिर्वर्धनम् । उर्ध्वा-  
रुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । इयम्बकं  
व्यजामहे सुगन्धिर्मुष्टिर्वेदनम् । उर्ध्वारुकमिव बन्ध-  
नादितो मुक्षीय मामृतात् । ५ ॥ एतत्ते । रुद्रा वसन्तेन  
पुरो मूर्जवतोतीहि । अवंततधन्वा पिनाकवासुऽं  
कृत्तिवासाऽअहिं सन्नऽं शिवोतीहि । ६ ॥ इयायुष-  
ञ्जमदग्नेऽं कश्यपस्य इयायुषम् । यदेवेषु इयायुषन्तन्नोऽ-  
अस्तु इयायुषम् । ७ ॥ शिवो नामासि स्वधितिस्ते  
पिता नमस्तेऽअस्तु मा माहिऽसीऽं । निर्वर्त्तयाम्म्या-  
येपेन्नादयाय पृजननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय  
सुवीर्याय । ८ ॥ इति रुद्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ ( एते ८ मन्त्राः  
३ याध्यायोक्ताः ५६ दायाः ) ॥

अथ रुद्रे सप्तमोऽध्यायः' हरिः—ॐ—उग्रश्च । भीमश्च  
द्धान्तश्च धुनिश्च । सासुहृद्वाभियुग्वा च द्विक्षिपुऽं  
स्वाहा । १ ॥ अग्निहृदयेनाशनिहृ हृदयाग्नेण प-

शुपतिङ्कृत्स्नहृदयेन भुवं द्युक्ता । शुद्धस्मतस्ताज्या-  
मीशानम्मन्थुना महादेवमन्तऽपर्शुष्येनोग्रदेवं वृनि-  
ष्टुना वृसिष्टु हनुऽंशिङ्गीनि कोश्याज्याम । २ ॥ उग्रं लो-  
हितेन । मित्रं सौध्रंर्येन रुद्रन्दौध्रंर्येनेन्द्रम्प्रक्रीडेन म-  
स्तो वलेन साङ्ख्यान्प्रमुदा । भुवस्स्य कण्ठ्यं रुद्र-  
स्यान्तऽपाशर्व्यम्महादेवस्य यकृच्छ्रस्य वृनिष्टुऽपशुप-  
तेऽपुरीतत । ३ ॥ लोमंभ्यऽस्वाहा । लोमंभ्यऽस्वाहा  
त्वचे स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा लोहिताय  
स्वाहा मेदोभ्यऽस्वाहा मेदोभ्यऽस्वाहा । मांसेभ्यऽ  
स्वाहा मांसेभ्यऽस्वाहा स्नावभ्यऽस्वाहा स्नाव-  
भ्यऽस्वाहा रथभ्यऽस्वाहा रथभ्यऽस्वाहा मुज्जभ्यऽ-  
स्वाहा मुज्जभ्यऽस्वाहा । रेतसे स्वाहा पायवे स्वाहा  
। ४ ॥ आयासाय स्वाहा । प्यायासाय स्वाहा सं द्या-  
साय स्वाहा द्वियासाय स्वाहा दद्यासाय स्वाहा । शुचे  
स्वाहा शोचते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा शोकाय  
स्वाहा । ५ ॥ तपसे स्वाहा तप्यते स्वाहा तप्यमा-  
नाय स्वाहा तप्ताय स्वाहा प्रम्याय स्वाहा । निष्कृ-  
त्यै स्वाहा प्यार्यश्चित्यै स्वाहा । भेषजाय स्वाहा । ६ ॥  
युमाय स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा । ब्रह्मणे  
स्वाहा ब्रह्महृत्यायै स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यऽस्वाहा  
दद्यावापृषिवीज्यांस्वाहा । ७ ॥ इति रुद्रे सप्तमोऽध्यायः ॥  
( एते ७ मन्त्राः ३९ दध्यायोक्ताः ७ माघाः )

अथ 'रुद्रे अष्टमोऽध्यायः'. हरिः—ॐ—वाजस्य । मे प्यसु-  
वद्य मे प्ययतिद्य मे प्यसितिद्य मे धीतिद्य मे क्रतुद्य मे  
स्वरद्य मे श्लोकद्य मे श्रवद्य मे श्रुतिद्य मे ज्योतिद्य

मे स्वप्नश्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । १ ॥ प्पाणश्च । मेपा-  
 नश्च मे ध्यानश्च मे सुश्च मे चित्तश्च मऽआधीतश्च मे  
 द्वाक्त्रमे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रश्च मे दक्षश्च मे  
 बलेश्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । २ ॥ ओजश्च । मे सह-  
 ञ्च मऽआत्कमा च मे तनूश्च मे शर्म च मे वृश्च मे  
 मेज्ञानि च मेस्पर्था नि च मे परुष्पि च मे शरी-  
 राणि च मऽआयुश्च मे जरा च मे युज्ञेन कल्पन्ताम्  
 । ३ ॥ ज्यैष्ठ्यश्च । मऽआधिपत्यश्च मे मन्त्र्युश्च मे भा-  
 मश्च मेमश्च मेम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे  
 वरिमा च मे प्यधिमा च मे वृधिमा च मे द्राधिमा  
 च मे वृद्धश्च मे वृद्धिश्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । ४ ॥  
 सूर्यश्च मे । श्रुद्धा च मे जगच्च मे धनश्च मे विश्वश्च मे  
 महश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातश्च मे जनिष्य-  
 माणश्च मे सूक्तश्च मे सुकृतश्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम्  
 । ५ ॥ ऋतश्च । मे मृतश्च मे वृद्धमश्च मे नामयश्च मे  
 जीवातुश्च मे दीर्घायुश्च मे नमिष्यश्च मे भयश्च मे  
 सुखश्च मे शयनश्च मे सूषाश्च मे सुदिनश्च मे युज्ञेन  
 कल्पन्ताम् । ६ ॥ युन्ता च । मे धृता च मे क्षेमश्च  
 मे धृतिश्च मे विश्वश्च मे महश्च मे सन्धिश्च मे ज्ञात्रश्च  
 मे सूश्च मे प्सूश्च मे सीरश्च मे लयश्च मे युज्ञेन क-  
 ल्पन्ताम् । ७ ॥ शश्च मे मयश्च मे प्रियश्च मेनुका-  
 मश्च मे कामश्च मे सौमनुसश्च मे भगश्च मे द्रविणश्च  
 मे भद्रश्च मे श्रेयश्च मे वृसीयश्च मे यशश्च मे युज्ञेन  
 कल्पन्ताम् । ८ ॥ ऊर्क् । मे सूनृता च मे पयश्च मे  
 रसश्च मे घृतश्च मे मधु च मे सग्निश्च मे सपीतिश्च

मे कृषिञ्च मे वृष्टिञ्च मे जैत्रञ्च मुऽऔर्द्धिद्वयञ्च मे यु-  
 ज्ञेन कल्पन्ताम् । ९ ॥ रुयिञ्च । मे रायञ्च मे पुष्टञ्च  
 मे पुष्टिञ्च मे विभु च मे प्प्रभु च मे पूर्णञ्च मे पूर्णत-  
 रञ्च मे कुर्यवञ्च मे क्षितञ्च मे नञ्च मे क्षुञ्च मे युज्ञेन  
 कल्पन्ताम् । १० ॥ क्षितञ्च । मे वेदयञ्च मे भुतञ्च  
 मे भविष्यञ्च मे सुगञ्च मे सुपत्यञ्च मुऽक्षुञ्च मुऽ-  
 षट्क्षिञ्च मे क्षुप्तञ्च मे कृषिञ्च मे मृतिञ्च मे सुमृतिञ्च  
 मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । ११ ॥ व्रीहयञ्च । मे युवाञ्च  
 मे माषाञ्च मे तिलाञ्च मे मुद्गाञ्च मे खल्लाञ्च मे  
 प्रियङ्गवञ्च मेणवञ्च मे श्यामाकाञ्च मे नीवाराञ्च मे  
 गोधूमाञ्च मे मुसूराञ्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । १२ ॥ अ-  
 श्मन् च मे मृत्तिका च मे गिरयञ्च मे पर्वताञ्च मे सिक-  
 ताञ्च मे वनस्पतयञ्च मे हिरण्यञ्च मे यञ्च मे श्यामञ्च  
 मे लोहञ्च मे सीसञ्च मे वपु च मे युज्ञेन कल्पन्ताम्  
 । १३ ॥ अग्निञ्च । मुऽआपञ्च मे वीरुधञ्च मुऽओष-  
 धयञ्च मे कृष्टपुश्याञ्च मे कृष्टपुश्याञ्च मे ग्राम्याञ्च  
 मे पशवऽआरुण्याञ्च मे वृत्तञ्च मे विस्तिञ्च मे भुतञ्च  
 मे भूतिञ्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । १४ ॥ वसु च । मे  
 वसुतिञ्च मे कर्म्म च मे शक्तिञ्च मे र्त्थञ्च मुऽएर्मञ्च  
 मुऽहुत्या च मे गतिञ्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । १५ ॥  
 अग्निञ्च । मुऽइन्द्रञ्च मे सोमञ्च मुऽइन्द्रञ्च मे सवि-  
 ताञ्च मुऽइन्द्रञ्च मे सरस्वती च मुऽइन्द्रञ्च मे पूषा च  
 मुऽइन्द्रञ्च मे वृहस्पतिञ्च मुऽइन्द्रञ्च मे युज्ञेन क-  
 ल्पन्ताम् । १६ ॥ मित्रञ्च । मुऽइन्द्रञ्च मे वरुणञ्च

मुऽइन्द्रश्च मे धाता च मुऽइन्द्रश्च मे त्वष्टा च मुऽइन्द्र-  
 च मे मरुतश्च मुऽइन्द्रश्च मे विश्वे च मे देवाऽइन्द्रश्च  
 मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । १७ ॥ पृथिवी च । मुऽइन्द्रश्च  
 मेन्तरिक्षश्च मुऽइन्द्रश्च मे द्यौश्च मुऽइन्द्रश्च मे समाश्च  
 मुऽइन्द्रश्च मे नक्षत्राणि च मुऽइन्द्रश्च मे दिशश्च मुऽइन्द्र-  
 च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । १८ ॥ अहुशुश्च । मे रुश्मिश्च  
 मे दाश्च मे धिपतिश्च मऽउपांशुश्च मेन्तर्ध्वा मश्च  
 मऽऐन्द्रवायवश्च मे मैत्रावरुणश्च मऽआश्विनश्च मे प्म-  
 तिप्मस्त्यानश्च मे शुक्रश्च मे मुन्थी च मे युज्ञेन कल्प-  
 न्ताम् । १९ ॥ आग्नेयणश्च । मे वैश्वदेवश्च मे जुवश्च  
 मे वैश्वानरश्च मऽऐन्द्राग्नश्च मे महावैश्वदेवश्च मे  
 मरुत्वतीयाश्च मे निष्कैवल्यश्च मे सावित्रश्च मे सा-  
 रस्वतश्च मे पारुक्तीवतश्च मे हारियोजुनश्च मे युज्ञेन  
 कल्पन्ताम् । २० ॥ सुचश्च । मे चमसाश्च मे द्वायु-  
 द्यानि च मे द्रोणकलशश्च मे ग्रावाणश्च मे धिवर्षणे  
 च मे पूतभृच्च मऽआधवनीयश्च मे वेदिश्च मे वहिश्च  
 मेवभृषश्च मे स्वगाकारश्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम्  
 । २१ ॥ अग्निश्च । मे घूर्मश्च मेर्कश्च मे सूर्यश्च मे  
 प्पाणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मे दितिश्च मे दि-  
 तिश्च मे द्यौश्च मेऽङ्गुल्यङ्गशक्करयो दिशश्च मे यु-  
 ज्ञेन कल्पन्ताम् । २२ ॥ वृत्तश्च । मऽऋतवश्च मे  
 तपश्च मे संवत्सरश्च मेहोरात्रेऽर्कश्चष्टीवे वृहद्रथन्तरे  
 च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । २३ ॥ एका च । मे ति-  
 सश्च मेतिसश्च मे पञ्च च मेपञ्च च मे सप्त च

मे सुप्तच मे नव च मे नव च मुऽ एकादश च मुऽए-  
 कादश च मे त्रयोदश च मे त्रयोदश च मे पञ्च-  
 दश च मे पञ्चदश च मे सुप्तदश च मे सुप्तदश च  
 मे नवदश च मे नवदश च मुऽ एकविंशति-  
 श्च मुऽ एकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे त्रयो-  
 विंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च  
 मे सुप्तविंशतिश्च मे सुप्तविंशतिश्च मे नवविंश-  
 तिश्च मे नवविंशतिश्च मुऽ एकत्रिंशच्च मुऽ एक-  
 त्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिंशच्च मे युजेन कल्पन्ताम् । २४॥  
 चतस्रश्च । मे षौ च मे षौ च मे द्वादश च मे द्वादश  
 च मे षोडश च मे षोडश च मे क्षिंशुतिश्च मे विंश-  
 शतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मेष्टाविंश-  
 तिश्च मेष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंशच्च मे द्वात्रिंश-  
 शच्च मे षट्त्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च मे चत्वारिंशच्च  
 मे चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंश-  
 शच्च मे षट्चत्वारिंशच्च मे युजेन कल्पन्ताम् । २५॥  
 त्र्यविंश । मे त्र्युवी च मे दिर्युवाट् मे दिर्युही च मे  
 पञ्चाविंश मे पञ्चावी च मे त्रिवृत्सश्च मे त्रिवृत्सा च  
 मे तुर्व्युवाट् मे तुर्व्युही च मे युजेन कल्पन्ताम् । २६॥  
 पृष्ठुवाट् । मे पृष्ठुही च मऽउक्षा च मे वृशा च मऽ-  
 ण्यपभञ्ज मे धेहच्च मेनुङ्गाश्च मे धेनुश्च मे युजेन क-  
 ल्पन्ताम् । २७ ॥ वाजाय स्वाहा । असुवाय स्वाहा  
 पिजाय स्वाहा कर्तवे स्वाहा वसवे स्वाहा हुर्वतये  
 स्वाहा ह्ये मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय द्वे नृशिनाय  
 स्वाहा धिनुःशिनेऽआन्त्यायनाय स्वाहान्त्याय भोव-

नाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्र-  
 जापतये स्वाहा । इयन्ते राणिम्मन्त्राय युन्तासि यमन-  
 ऽकुर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानान्त्वाधिपत्याय । २८ ॥  
 आयुर्ग्यज्ञेन कल्पताम्प्राणो युज्ञेन कल्पताञ्चक्षुर्ग्यज्ञेन  
 कल्पतां श्रोत्रं युज्ञेन कल्पतां वाग्युज्ञेन कल्पता-  
 म्मनो युज्ञेन कल्पतामात्क्मा युज्ञेन कल्पताम्बुम्हमा  
 युज्ञेन कल्पताङ्गयोर्तिर्य्यज्ञेन कल्पतां स्वर्ग्युज्ञेन क-  
 ल्पताम्पुष्टं व्युज्ञेन कल्पता युज्ञो युज्ञेन कल्पताम्  
 स्तोमञ्च यजुञ्च ऽचक्रु सामं च बृहच्च रथन्तुरञ्च ।  
 स्वर्देवाऽअगन्तामृताऽअभूमम्प्रजापतेऽप्रजाऽअभूमं  
 वेदस्वाहा । २९ ॥ इति रुद्रे अष्टमोऽध्यायः ॥ ( एते २९  
 मन्त्राः १८ ध्यायोक्ताः १ माघाः ) ॥

अथ 'रुद्रे शान्त्यध्यायः' हरिः—ॐ—चतुर्चं वाचम्प-  
 द्ये मनो यजुऽम्पद्ये सामप्राणम्पद्ये चक्षुऽश्रोत्रम्प-  
 द्ये । वागोज-सहो जो मयिप्राणापानौ । १ ॥ य-  
 न्मे । छिद्रञ्चक्षुषो हृदयस्य मनसो वाति तृणम्बृहस्प-  
 तिर्मे तर्धातु शन्नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः । २ ॥  
 भूर्भुवऽस्व-तरसंवितुर्वरेण्यं । ३ ॥ कयान श्चित्रऽ-  
 आभुव दूती सुदा वृधुऽसखा । कयाशचिष्ट या वृता  
 । ४ ॥ कस्वा । सूर्यो मदानाम्महिष्ठो मत्सुदन्ध-  
 सऽ । हुडाचिदारुजे वसु । ५ ॥ अभीषुणुऽ सखीना-  
 मविता जेरितृणाम् । शतम्भवास्पतिभिः । ६ ॥  
 कया चर्नऽकुत्याभिष्मन्दसे वृषन् । कयास्तोतृ-  
 ञ्यऽआभर । ७ ॥ इन्द्रो विश्वस्य । राजति । शन्नोऽ-  
 अस्तु द्विपदे शन्नतुप्यदे । ८ ॥ शन्नो मित्रऽशं वरु-



णऽशन्नो भवत्त्वर्ध्वमा । शन्नऽइन्द्रो बृहस्पतिऽशन्नो  
 विष्णुरुक्मऽ । ९ ॥ शन्नो ज्ञातः । पवताऽशन्न-  
 स्तपतु सूर्यः । शन्नऽकनिष्कदेवऽ पुर्जन्योऽभिवर्ध-  
 तु । १० ॥ अहां निशम्भवन्तु नऽशऽ रात्रीऽ प्रति-  
 धीयताम् शन्नऽइन्द्राग्नी भवतामवोभिऽ शन्नऽइन्द्रा  
 वरुणा रातहंया । शन्नऽइन्द्रा पूषणा धाजसा तौ  
 शमिन्द्रा सोमा सुवितायु शं व्योऽ । ११ ॥ शन्नो  
 देवीरुभिष्टयऽआपो भवन्तु पीतये । शं व्योरुभिस्त-  
 वन्तु नऽ । १२ ॥ स्योना पृथिवि । नो भवानृक्षरा  
 निवेशनी । यच्छा नऽशर्म सु प्रथाऽ । १३ ॥ आपो  
 हि । घामयो भुवस्तानऽऊर्जे दधातन । मुहेरणाय च-  
 क्षसे । १४ ॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयते हनः ।  
 उशतीरिवमातरः । १५ ॥ तस्माऽअरङ्गमामवो यस्य  
 क्षयाय जिह्वय । आपो जनयथा च नऽ । १६ ॥  
 द्यौऽशान्तिरुन्तरिक्षऽ शान्तिः पृथिवी शान्तिरापऽ  
 शान्तिरोषधयऽशान्तिः । वनस्पतयऽशान्तिर्घ्निर्देवाऽ  
 शान्तिर्ब्रह्मशान्तिऽ सङ्घऽशान्तिऽशान्तिरेव शान्तिऽ  
 सामा शान्तिरेधि । १७ ॥ दत्ते दऽहं मा मित्रस्य मा  
 चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याहश्चक्षुषा  
 सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे  
 । १८ ॥ दत्ते दऽहं मा । ज्योक्तेसुन्दशि जीव्या सु-  
 ज्योक्तेसुन्दशि जीव्या सम । १९ ॥ नमस्ते हरस्ते  
 शोचिपे नमस्तेऽ अत्स्वर्धिष । अन्योऽस्तेऽअस्मत्पन्तु  
 हेतयः पावकोऽअस्मज्यऽ शिवो भव । २० ॥ नमस्ते ।  
 ऽअस्तु धिद्युते नमस्ते स्तनयितृभवे । नमस्ते भगवन्नस्तु

यतुः स्वःसुमीहसे । २१ ॥ यतो यतःसुमीहसे ततो  
 नोऽभयङ्कुरु । शन्नःकुरु प्रजाभ्योऽभयन्नः पशुभ्यः  
 । २२ ॥ सुमित्रियानुऽ आपुऽ ओषधयः सन्तु दुर्मि-  
 त्रियास्तस्मै सन्तु योस्मान्द्वेष्टि इयञ्च वृयन्विष्मः ।  
 २३ ॥ तच्चक्षुर्देवहितम्पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम श-  
 रदःशतजीवेम शरदःशतशृणुयाम शरदःशतम्प्रब्र-  
 वाम शरदःशतमदीनाऽस्याम शरदःशतम्भूर्यञ्च श-  
 रदःशतात् । २४ ॥ इति रुद्रे शान्त्यध्यायः ॥ ( एते २४  
 मन्त्राः ३६ दध्यायोक्ताः १ माघाः )

अथ रुद्रे 'स्वस्तिप्रार्थनामन्त्राध्यायः ।' ( 'अथ क्षेपकम्' )—ॐ  
 स्वस्ति नुऽइन्द्रो० । १ ॥ पर्यःपृथिव्याम्० । २ ॥  
 सुद्योजातं प्रपद्यामि सुद्योजाताय वै नमो नमः । भवे  
 भवे नाति भवे भवस्वमा भवोद्भवाय नमः । ३ ॥ वा-  
 सुदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः ।  
 कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय न-  
 मो । ४ ॥ बलाय नमो बलप्रमथनाय नमः । सर्वभू-  
 तदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः । ५ ॥ अघोरेभ्योऽ-  
 घुघोरेभ्यो घोरुघोरेतरेभ्यः । सर्वेभ्यः सर्वे सर्वेभ्यो नम-  
 स्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः । ६ ॥ तत्पुरुषाय विद्महे महादे-  
 वाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् । ७ ॥ ईशानः  
 सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानाम् । ब्रह्माधिपतिर्वृक्ष-  
 णोधिपतिर्वृक्षा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम् । ८ ॥ ॐ  
 सर्वेषां वाऽएष वेदानां रसो यत्तसाम सर्वेषामेवैनमेत-  
 द्देवानां रसेनाभिविञ्चति । ९ ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः  
 सुशान्तिर्भवतु । सर्वारिष्टशान्तिर्भवतु ॥ ( इति क्षेपकम् । )  
 इति रुद्रे स्वस्तिप्रार्थनामन्त्राध्यायः ॥ इति रुद्रः ॥

५१२. अथ 'गणेशार्चवर्षीर्यम्'.—ॐ नमस्ते गणपतये । त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि । त्वमेव केवलं कर्त्तासि । त्वमेव केवलं धर्त्तासि । त्वमेव केवलं हर्त्तासि । त्वमेव सर्वं खल्विदं ब्रह्मासि । त्वं साक्षादात्मासि नित्यम् । ऋतं वच्मि । सत्यं वच्मि । अव त्वं माम् । अव वक्तारम् । अव श्रोतारम् । अव दातारम् । अव धातारम् । अवानूचानमव शिष्यम् । अव पश्चात्तात् । अव पुरस्तात् । अवोत्तरात्तात् । अव दक्षिणात्तात् । अव चोर्ध्वात्ताम् । अवाधरात्तात् । सर्वतो मां पाहि पाहि समन्तात् । त्वं वाङ्मयस्त्वं विन्मयः । त्वमानन्दमपस्त्वं ब्रह्ममयः । त्वं सच्चिदानन्दाद्वितीयोऽसि । त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वं ज्ञानमयो विज्ञानमयोऽसि । सर्वं जगदिदं त्वत्तो जायते । सर्वं जगदिदं त्वत्तस्तिष्ठति । सर्वं जगदिदं त्वयि लयमेष्यति । सर्वं जगदिदं त्वयि प्रत्येति । त्वं भूमिरापोऽनलोऽनिलो नभः । त्वं चत्वारिवाक् पदानि । त्वं गुणत्रयातीतः । त्वमवस्थात्रयातीतः । त्वं देहत्रयातीतः । त्वं कालत्रयातीतः । त्वं मूलाधारस्थितोऽसि नित्यम् । त्वं शक्तित्रयात्मकः । त्वां योगिनो ध्यायन्ति नित्यम् । त्वं ब्रह्मा त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वमिन्द्रस्त्वमग्निस्त्वं वायुस्त्वं सूर्यस्त्वं चन्द्रमास्त्वं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् । गणादीन्पूर्वमुच्चार्य वर्णादींस्तदनन्तरम् । अनुस्वारः परतरः । अर्धेन्दुलसितम् । तारेण रुद्धम् । एतच्च मनुस्वरूपम् । गकारः पूर्वरूपम् । अकारो मध्यमरूपम् । अनुस्वारधान्यरूपम् । निन्दुरुत्तररूपम् । नादः सन्धानम् । संहिता सन्धिः । सैषा गणेशविद्या । गणक ऋषिः निचृद्गायत्री छन्दः । गणपतिर्देवता ॐ गं गणपतये नमः । एकदन्ताय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो दन्ती प्रचोदयात् । एकदन्तं चतुर्हस्तं पाशमङ्कुशधारिणम् । रदञ्च वरदं हस्तैर्विभ्राणं मूषकध्वजम् । रक्तं लम्बोदरं शूर्पकर्णकं रक्तवाससम् । रक्तगन्धानुलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पैः सुपूजितम् । भक्तानुकम्पिनं देवं जगत्कारणमच्युतम् । आविर्भूतञ्च सृष्ट्यादौ प्रकृतेः पुरपात्परम् । एवं ध्यायति यो नित्यं स योगी योगिनां वरः । नमो घ्रातपतये नमो गणपतये नमः प्रमथपतये नमस्तेऽस्तु लम्बो-

दरायैकदन्ताय विघ्ननाशिने शिवसुताय श्रीवरदमूर्त्तये नमः । एत-  
 दथर्वशीर्षं योधीते । स ब्रह्मभूयाय कल्पते । स सर्वविघ्नैर्न बाध्यते ।  
 स सर्वतः सुखमेधते । स पञ्चमहापापात्प्रमुच्यते । सायमधीयानो  
 दिवसकृतं पापं नाशयति । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति ।  
 सायम्प्रातः प्रयुञ्जानो अपापो भवति । सर्वत्राधीयानोऽपविघ्नो  
 भवति । धर्ममर्थं कामं मोक्षञ्च विन्दति । इदमथर्वशीर्षमशिष्याय न  
 देयम् । यो यदि मोहादास्यति । स पापीयान् भवति । सहस्राव-  
 र्त्तनाद्यं यं काममधीते । तं तमनेन साधयेत् । अनेन गणपतिमभि-  
 पिञ्चति । स वाग्मी भवति । चतुर्थ्यामनभञ्जयति । स विद्यावान्  
 भवति । इत्यथर्वणवाक्यम् । ब्रह्माद्यावरणं विद्यान् विभेति कदा-  
 चनेति । यो दुर्वाङ्मुखैर्यजति । स वैश्वणोपमो भवति । यो लाजै-  
 र्यजति । स यशोवान् भवति । स मेधावान् भवति । यो मोदकस-  
 हस्रेण यजति । स वाञ्छितफलमवाप्नोति । यः साज्यसमिद्धिर्य-  
 जति । स सर्वं लभते स सर्वं लभते । अष्टौ ब्राह्मणान् सम्यग्ग्राह-  
 यित्वा । सूर्यवर्चस्वी भवति । सूर्यग्रहे महानद्यां प्रतिमासन्निधौ वा  
 जप्त्वा । सिद्धमश्नो भवति । महाविघ्नात्प्रमुच्यते । महादोषात्प्रमु-  
 च्यते । महाप्रत्यवायात्प्रमुच्यते । स सर्वविद्भवति स सर्वविद्भवति ।  
 य एवं वेद । इत्युपनिषत् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति  
 गणेशाथर्वशीर्षम् ॥

५१३. अथ 'नारायणाथर्वशीर्षम्'—अथ पुरुषो ह वै नारा-  
 यणोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति । नारायणात्प्राणो जायते । मनः  
 सर्वेन्द्रियाणि च । स वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ।  
 नारायणाद्ब्रह्मा जायते । नारायणाद्विष्णुर्जायते । नारायणाद्भुवो  
 जायते । नारायणादिन्द्रो जायते । नारायणात्प्रजापतिः प्रजायते ।  
 नारायणाद्वादशादित्या रुद्रा वसवः सर्वाणि छन्दांसि । नाराय-  
 णाद्देवाः समुत्पद्यन्ते । नारायणात्प्रवर्तन्ते । नारायणे प्रलीयन्ते ।  
 अथादित्यो नारायणः । ब्रह्मा नारायणः । शिवश्च नारायणः ।  
 शक्रश्च नारायणः । कालश्च नारायणः । दिशश्च नारायणः ।  
 ऊर्ध्वं च नारायणः । अधश्च नारायणः । अन्तर्यदिश्च नारायणः ।

नारायण एवेदः सर्वं यद्भूतं यच्च भान्यम् । निष्कलो निरञ्जनो  
निर्विकल्पो निराख्यातः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयो-  
ऽस्ति कश्चित् । य एवं वेद । स विष्णुरेव भवति स विष्णुरेव भ-  
वति । ॐ इत्यग्रे व्याहरेत् । नम इति पश्चात् । नारायणायेत्युपरि-  
ष्ठात् । ॐ इत्येकाक्षरम् । नम इति द्वे अक्षरे । नारायणायेति  
पश्चाक्षराणि । एतद्वै नारायणस्याष्टाक्षरं पदम् । यो ह वै नारायण-  
स्याष्टाक्षरं पदमध्येति । अनुपव्रतः सर्वमायुरेति । विन्दते प्रजां  
रायस्पोषं गौपत्यम् । ततोऽमृतत्वमश्नुते ततोऽमृतत्वमश्नुत इति ।  
प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं प्रणवस्वरूपम् । अकार उकारो मकार इति ।  
तानेकधा संयोज्य तदेव तदोमिति । यमुक्त्वा मुच्यते योगी जन्म-  
संसारबन्धनात् । ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रोपासकः । वैकुण्ठशु-  
षनं गच्छति । तदिदं परमं पुण्डरीकं विज्ञानघनम् । तस्मात्तडि-  
दाभमानम् । ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः । सर्वभूत-  
स्थमेकं वै नारायणम् । कारणरूपं परब्रह्मकम् । एतदथर्वशीर्षं  
योऽधीते । सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति । प्रातरधी-  
यानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायं प्रातः प्रयुञ्जानो अपापो  
भवति । मध्यन्दिनमादित्याभिमुखोऽधीयानः । सद्यः पञ्चमहापात-  
कोपपातकेभ्यो मुच्यते । सर्ववेदपारायणपुण्यं लभते । श्रीनाराय-  
णसायुज्यमवाप्नोति । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ इति नाराय-  
णाथर्वशीर्षम् ॥

५१४. अथ 'शिनाथर्वशीर्षम्.'—(शिरउपनिषत्)—ॐ देवा  
ह वै स्वर्गलोकमायंस्ते रुद्रमपृच्छन् को भवानिति । सोऽब्रवीदह-  
मेकः प्रथममासोद्वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्य-  
तिरिक्त इति । सोऽन्तरादन्तरं प्राविशदिशश्चान्तरं प्राविशत्सोऽहं  
नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्मानन्नाहं प्राञ्चः प्रत्यश्चोहं दक्षि-  
णाश्च उदश्चोऽहमधश्चोर्ध्वश्चाहं दिशश्च प्रतिदिशश्चाहं पुमानपुमान्  
स्त्रियश्चाहं सावित्र्यहं गायत्र्यहं त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप् चाहं छन्दोऽहं  
सत्योऽहं गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं गौरहं गौर्यहमृगह  
यजुरहं सामाहमथर्वाङ्गिरसोऽहं ज्येष्ठोऽहं श्रेष्ठोहं वरिष्ठोऽहमा-

योहं तेजोऽहं गुह्योऽहमरण्योऽहमक्षरमहं क्षरमहं पुष्करमहं पवित्र-  
 महमुग्रश्च रलिश्च पुरस्ताज्ज्योतिरित्यहमेव सर्वेभ्यो मामेव स सर्वः  
 समायो मां वेद स देवान्वेद सर्वाश्च वेदान् साङ्गानपि ब्रह्म-  
 ब्राह्मणैश्च गां गोभिर्ब्राह्मणान् ब्राह्मणेन हविर्हविषा आयुरायुषा  
 सत्यं सत्येन धर्मेण धर्मं तर्पयामि स्वेन तेजसा । ततो ह नै ते  
 देवा रुद्रमपृच्छन् ते देवा रुद्रमपश्यन् ते देवा रुद्रमध्यायन् ते देवा  
 ऊर्ववाहवो रुद्रं स्तुवन्ति ॥ १ ॥ ॐ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च  
 तस्मै वै नमो नमः । १ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च  
 विष्णुस्तस्मै० । २ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्कन्दस्तस्मै० ।  
 ३ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चेन्द्रस्तस्मै० । ४ ॥ यो वै रुद्रः स  
 भगवान् यश्चाग्निस्तस्मै० । ५ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च वा-  
 युस्तस्मै० । ६ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सूर्यस्तस्मै० । ७ ॥  
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सोमस्तस्मै० । ८ ॥ यो वै रुद्रः  
 स भगवान् येऽष्टौ ग्रहास्तस्मै० । ९ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्  
 ये चाष्टौ प्रतिग्रहास्तस्मै० । १० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च  
 भूस्तस्मै० । ११ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च भुवस्तस्मै० ।  
 १२ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्वस्तस्मै० । १३ ॥ यो वै  
 रुद्रः स भगवान् यश्च महस्तस्मै० । १४ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्  
 या च पृथिवी तस्मै० । १५ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चान्तरिक्षं  
 तस्मै० । १६ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् या च द्यौस्तस्मै० । १७ ॥  
 यो वै रुद्रः स भगवान् याश्चापस्तस्मै० । १८ ॥ यो वै रुद्रः स  
 भगवान् यश्च तेजस्तस्मै० । १९ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च का-  
 लस्तस्मै० । २० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च यमस्तस्मै० ॥ २१ ॥  
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च मृत्युस्तस्मै० । २२ ॥ यो वै  
 रुद्रः स भगवान् यश्चामृत तस्मै० । २३ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्  
 यश्चाकाश तस्मै० । २४ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विश्वं त-  
 स्मै० । २५ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्थूलं तस्मै० । २६ ॥  
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सूक्ष्मं तस्मै० । २७ ॥ यो वै रुद्रः स  
 भगवान् यश्च शुक्लं तस्मै० । २८ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च कृष्णं

तस्यै० । २९ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च कृत्स्नं तस्यै । ३० ॥ यो  
 वै रुद्रः स भगवान् यच्च सत्यं तस्यै० । ३१ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्  
 यच्च सर्वं तस्यै० । ३२ ॥ २॥ भूस्ते आदिर्मध्यं भुवस्ते स्वस्ते शीर्षं विश्वरू-  
 पोऽसि ब्रह्मैकस्त्वं द्विधा त्रिधा वृद्धिस्त्वं शान्तिस्त्वं पुष्टिस्त्वं हुतमहुतं  
 दत्तमदत्तं सर्वमसर्वं विश्वमविश्वं कृतमकृतं परमपरं परायणञ्च त्वम् ।  
 अपामसोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् । किं नूनमस्मान्  
 कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृतं मर्त्यस्य सोममूर्यपुरस्तात्सूक्ष्मः पुरुषः ।  
 सर्वं जगद्धितं वा एतदक्षरं प्राजापत्यं सौम्यं सूक्ष्मं पुरुषं ब्राह्ममग्राह्ये-  
 ण भावं भावेन सौम्यं सौम्येन सूक्ष्मं सूक्ष्मेण वायव्यं वायव्येन  
 ग्रसति तस्यै महाग्रासाय वै नमो नमः । हृदिस्था देवताः सर्वा ह-  
 दि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि त्वमसि यो नित्यं तिस्रो मात्राः पर-  
 स्तु सः । तस्योत्तरतः शिरो दक्षिणतः पादौ य उत्तरतः स ओङ्कारः  
 य ओङ्कारः स प्रणवः यः प्रणवः स सर्वव्यापी यः सर्वव्यापी सो-  
 ऽनन्तः योऽनन्तस्तत्तारं यत्तारं तच्छुक्लं यच्छुक्लं तत्सूक्ष्मं यत्सूक्ष्मं त-  
 द्वैद्युतं यद्वैद्युतं तत्परं ब्रह्म यत् परं ब्रह्म स एकः य एकः स रुद्रः  
 यो रुद्रः स ईशानः य ईशानः स भगवान् महेश्वरः । ३ ॥ अथ  
 कस्मादुच्यते ओङ्कारः । यस्मादुच्चार्यमाण एव प्राणानूर्ध्वमुत्क्रामयति  
 तस्मादुच्यते ओङ्कारः । अथ कस्मादुच्यते प्रणवः यस्मादुच्चार्यमाण  
 एव ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसं ब्रह्म ब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति नामयति  
 च तस्मादुच्यते प्रणवः । अथ कस्मादुच्यते सर्वव्यापी यस्मादु-  
 च्चार्यमाण एव यथा स्नेहेन पल्लपिण्डमिव शान्तरूपमोतप्रोतमनुप्रा-  
 णो व्यतिपक्तश्च तस्मादुच्यते सर्वव्यापी । अथ कस्मादुच्यतेऽनन्तः  
 यस्मादुच्चार्यमाण एव तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्चास्यान्तो नोपलभ्यते तस्मा-  
 दुच्यतेऽनन्तः । अथ कस्मादुच्यते तारं यस्मादुच्चार्यमाण एव गर्भ-  
 जन्मव्याधिजरामरणसंसारमहाभयाचारयति त्रायते च तस्मादुच्यते  
 तारम् । अथ कस्मादुच्यते शुक्लं यस्मादुच्चार्यमाण एव कृन्दते क्लाम-  
 यति च तस्मादुच्यते शुक्लम् । अथ कस्मादुच्यते सूक्ष्मं यस्मादुच्चार्य-  
 माण एव सूक्ष्मो भूत्वा शरीराण्यधितिष्ठति सर्वाणि चाङ्गान्यभिमृश्यति  
 तस्मादुच्यते सूक्ष्मम् । अथ कस्मादुच्यते वैद्युतम् । यस्मादुच्चार्यमाण

एव व्यक्ते महति तमसि द्योतयति तस्मादुच्यते वैद्युतम् । अथ कस्मादु-  
च्यते परं ब्रह्म यस्माद् परमपरं परायणञ्च बृहद्बृहत्या बृंहयति तस्मादु-  
च्यते परं ब्रह्म । अथ कस्मादुच्यते एकः यः सर्वान् प्राणान् सम्भ-  
क्ष्य सम्भक्षणेनाजः संसृजति विसृजति तीर्थमेके व्रजन्ति तीर्थमेके  
दक्षिणाः प्रत्यञ्च उदञ्चः प्राञ्चोऽभिप्रजन्त्येके तेषां सर्वेषामिह  
सृजतिः साकं च एकोऽभूदन्तश्चरति प्रजानां तस्मादुच्यते एकः ।  
अथ कस्मादुच्यते रुद्रः यस्मादपिभिर्नान्यैर्भक्तैर्द्रुतमस्य रूपमुपल-  
भ्यते तस्मादुच्यते रुद्रः । अथ कस्मादुच्यते ईशानः यः सर्वान् देवानी-  
शते ईशानीभिर्जननीभिश्च शक्तिभिः । अभित्वा शरनोनुमो दुग्धा  
इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्देशमीशानमिन्द्र तस्थुप इति त-  
स्मादुच्यते ईशानः । अथ कस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः यस्माद्भ-  
क्तान् ज्ञानेन भजत्यनुगृह्णाति च वाचं संसृजति विसृजति च स-  
र्वान् भावान्परित्यज्यात्मज्ञानेन योगैश्वर्येण महति महीयते यस्मा-  
दुच्यते भगवान् महेश्वरः । तदेतद्रुद्रचरितम् । ४ ॥ एषो ह देवः  
प्रदिशोऽनु सर्वः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः । स एव  
जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः । एको  
रुद्रो न द्वितीयाय तस्यै य इमाल्लोकानीशत ईशनीभिः । प्रत्य-  
ङ्जनास्तिष्ठति चान्तकाले संसृज्य विश्वाभुवनानि गोप्ता ॥ यो  
योनिं योनिमधितिष्ठत्येको येनेदं सर्वं विचरति सर्वम् । तमीशानं  
परदं देवमीदृशं निचाग्येमा शान्तिमत्यन्तमेति । क्षमां हित्वा हेतु-  
जालस्य मूलं बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा तु रुद्रे । रुद्रमेकत्नमाहुः  
शाश्वतं वै पुराणमिषमूर्जेण पशुनोनुनामयन्तं मृत्युपाशान् । तदे-  
तेनात्ममेतेनार्धचतुर्थेन मात्रेण शान्तिं संसृजति पशुपाशनिमोक्षणं  
या सा प्रथमा मात्रा ब्रह्मदेवत्या रक्ता वर्णेन यस्ता ध्यायते नित्यं  
न गच्छेद्ब्रह्मपदम् । या सा द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णव-  
र्णेन यस्ता ध्यायते नित्यं स गच्छेद्द्विष्वक् पदम् । या सा तृतीया  
मात्रा ईशानदेवत्या वपिला वर्णेन यस्ता ध्यायते नित्यं स गच्छे-  
द्देवानं पदम् । या मार्धचतुर्थी मात्रा सर्वदेवत्याऽन्यक्तीभूता सं-  
विचरति शुद्धा स्मृतिवन्निमा वर्णेन यस्ता ध्यायते नित्यं स ग-



च्छेत्पदमनामयम् । तदेतदुपासीत मुनयो वाग्वदन्ति न तस्य ग्रह-  
णमयं पन्थां विहितं उत्तरेण येन देवा यान्ति येन पितरो येन  
ऋषयः परमपरं परायणं चेति । बालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये विश्वं  
देवं जातरूपं वरेण्यम् । तमात्मस्यं ये नु पश्यन्ति धीरास्तेषां शा-  
न्तिर्भवति नेतरेषाम् । यस्मिन् क्रोधं याश्च तृष्णां क्षमाश्चाक्षमां हित्वा  
हेतुजालस्य मूलं । बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा तु रुद्रे रुद्रमेकत्वमाहुः ।  
रुद्रो हि शाश्वतेन वै पुराणेनेषमूर्जेण तपसा नियन्तामिरिति भस्म  
वायुरिति भस्म जलमिति भस्म ज्योमेति भस्म सर्वं ह वा इदं भस्म  
मन एतानि चक्षुषि यस्मादब्रतमिदं पाशुपतं यद्भस्म नादानि सं-  
स्पृशेत् तस्मादब्रह्म तदेतत्पाशुपतं पशुपाशविमोक्षणाय । ५ ॥ योऽग्नौ  
रुद्रो योऽस्त्वन्तर्य ओषधीर्वीरुध आविवेश । य इमा विश्वा भुवनानि  
चक्षुषे तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्वग्नये । यो रुद्रोऽग्नौ यो रुद्रोऽस्त्वन्तर्यो रुद्र  
ओषधीर्वीरुध आविवेश । यो रुद्र इमा विश्वा भुवनानि चक्षुषे तस्मै  
रुद्राय वै नमो नमः । यो रुद्रोऽप्सु यो रुद्र औषधीषु यो रुद्रो  
वनस्पतिषु । येन रुद्रेण जगद्ध्वं धारितं पृथिवी द्विधा त्रिधा घर्त्तु-  
धारिता नागा येन्तरिक्षे तस्मै रुद्राय वै नमो नमः । मूर्धानमस्य  
संसेव्याप्यथर्वा हृदयश्च यत् । मस्तिष्काद्ध्वं प्रेरयत्यवमानोऽधि-  
शीर्षतः । तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुज्जितः । तत् प्राणो-  
ऽभिरक्षति शिरोऽन्तमथो मनः । न च दिवो देवजनेन गुप्ता न  
चान्तरिक्षाणि न च भूम इमाः । यस्मिन्निदं सर्वमोतप्रोतं तस्मा-  
दन्यन्न परं किञ्च नास्ति । न तस्मात्पूर्वं न परं तदस्ति न भूतं  
नोत भव्यं यदासीत् । सहस्रपादेकमूर्ध्ना व्याप्तं स एवेदमावरीवर्ति  
भूतम् । अक्षरात् सञ्जायते कालः कालाद् व्यापक उच्यते । व्या-  
पको हि भगवान् रुद्रो भोगायमानो यदा शेते रुद्रस्तदा संहार्यते  
प्रजाः । उच्छृंसिते तमो भवति तमस आपोऽश्वद्भुल्या मथिते मथितं  
शिशिरे शिशिरं मध्यमानं फेनं भवति फेनादण्डं भवत्यण्डाद्ब्रह्मा  
भवति ब्रह्मणो वायुः वायोरोङ्कारः ओङ्कारात्सावित्री सावित्र्या  
गायत्री गायत्र्या लोका भवन्ति । अर्चयन्ति तपः सत्यं मधुक्षरन्ति  
यद्भुवम् । एतद्धि परमं तपः । आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्यवः

स्वरो नम इति ॥ ६ ॥ य इदमथर्वशिरो ब्राह्मणोऽधीते । अश्रोत्रियः  
 श्रोत्रियो भवति । अनुपनीत उपनीतो भवति । सोऽग्निपूतो भवति ।  
 स वायुपूतो भवति । स सूर्यपूतो भवति । स सोमपूतो भवति । स  
 सत्यपूतो भवति । स सर्वदेवैर्ज्ञातो भवति । स सर्वैर्देरनुध्यातो भ-  
 वति । स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति । तेन सर्वः ऋतुभिरिष्टं भवति ।  
 गायत्र्याः पष्टिसहस्राणि जप्तानि भवन्ति । प्रणवानामयुतं जप्तं भवति ।  
 स चक्षुषः पङ्क्तिं पुनाति । आसप्तमात् पुरुषयुगान्पुनातीत्याह भगवा-  
 नथर्वशिरः सकृज्जस्रैव शुचिः स पूतः कर्मण्यो भवति । द्वितीयं जप्त्वा  
 गणाधिपत्यमवाप्नोति । तृतीयं जप्त्वं नवानुप्रविशत्यो सत्यमो सत्यमो  
 सत्यम् इत्यथर्ववेदे शिवाथर्वशीर्षम् ( इति शिरउपनिषत् ) ॥

५१५. अथ 'सूर्याथर्वशीर्षम्.'—अथ सूर्याथर्वाङ्गिरसं व्याख्या-  
 स्यामः ब्रह्मा ऋषिः । आदित्यो देवता । गायत्री छन्दः । हंसाध-  
 पिनारायणयुक्तं बीजम् । हृल्लेखा शक्तिः । द्विपदादि सर्गसंयुक्तं  
 फीलकम् । धर्मार्थकाममोक्षेषु जपे विनियोगः । पदस्वरारूढबीजेन  
 पङ्क्तिं रक्ताम्बुजसंस्थितं सप्ताश्वरथिनं हिरण्यवर्णं चतुर्भुजं पद्मद्वया-  
 भयवरदहस्तं कालचक्रप्रणेतारं च श्रीसूर्यनारायणं य एवं वेद स  
 धं ब्राह्मणः ॥ ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ स्वः । ॐ महः । ॐ  
 जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ तत्सवि० परोरजसेसानदोम् । ॐ  
 आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् । सूर्य आत्मा जगत्स्तस्थु-  
 पथ । सूर्याद्वै खल्विमानि भूतानि जायन्ते । सूर्याध्वजाः पर्जन्यो-  
 ऽध्रमात्मा । नमस्ते आदित्याय त्वमेव केवलं कर्त्तामि । त्वमेव प्र-  
 त्यक्षं विष्णुरसि । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं रुद्रोऽसि ।  
 त्वमेव प्रत्यक्षमृगमि । त्वमेव प्रत्यक्षं यजुरमि । त्वमेव प्रत्यक्षं सा-  
 मामि । त्वमेव प्रत्यक्षमथर्वासि । त्वमेव सर्वं छन्दोसि । आदित्या-  
 द्वायुर्जायते । आदित्याद्भूमिर्जायते । आदित्यादापो जायन्ते । आ-  
 दित्याज्योतिर्जायते । आदित्याद्योम दिशो जायन्ते । आदि-  
 त्याद्देवा जायन्ते । आदित्याद्देवा जायन्ते । आदित्यो वा एष ए-  
 तन्मण्डलं तपति । अमावादित्यो ब्रह्म । आदित्योऽन्तःकरणमनो-  
 शुद्धिचिच्छादशाराः । आदित्यो वै व्यानममानोदानापानप्राणाः ।

आदित्यो वै श्रोत्रत्वरूचधुरसनानासाः । आदित्यो वै वाक्पाणि-  
पादोपम्यपायुनि । आदित्यो वै शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥ आ-  
दित्यो वै वचनादानगमनानन्दविसर्गाः । आनन्दमयो ज्ञानमयो  
विज्ञानमय आदित्य । नमो मित्राय भानने मृत्योर्मां पाहि भ्रा-  
जिष्णवे विश्वहेतवे नमः । सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात् ।  
अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः । सूर्याद्भवन्ति भूतानि । सूर्येण पालितानि  
तु । सूर्ये लयं प्राप्नुवन्ति । यः सूर्यः मोहमेव च । चक्षुर्नो देवः  
सविता । चक्षुर्न उत पर्वतः । चक्षुर्धाता दधातु नः । आदित्याय  
विश्वहे सहस्रकराय धीमहि । तन्नः सूर्यः प्रचोदयात् । सविता प-  
श्वात्तात् । सविता पुरस्तात् । सवितोत्तरात्तात् । सविताधरात्तात् ।  
सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । सवितानो रासतां दीर्घमायुः ।  
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म घृणिरिति द्वे अक्षरे सूर्य इत्यक्षरद्वयम् । आ-  
दित्य इति त्रीण्यक्षराणि एतद्वै सूर्यस्याष्टाक्षरं मनुम् । यः सदाहर-  
हर्जपति । सो ब्रह्मण्यो ब्राह्मणो भवति । सूर्याभिमुखं जप्त्वा स-  
हाय्याधिभयात्प्रमुच्यते । अलक्ष्मीर्नश्यति । अभक्ष्यभक्षणात्पूतो  
भवति । अपेयपानात्पूतो भवति । अगम्यागमनात्पूतो भवति ।  
ब्राह्मसम्भाषणात्पूतो भवति । मध्याह्ने सूर्याभिमुखः पठेत् । सद्यः  
पञ्चमहापापात्प्रमुच्यते । सैषा सावित्री विद्या न कस्यचित्प्रशंसेत् ।  
एतन्महाभागः प्रातः पठति स भाग्यवान् जायते । पश्चन् विन्दति  
वेदार्थं लभते । त्रिकालं जप्त्वा ऋतुशतफलं प्राप्नोति । हस्तादित्ये  
जपति स महामृत्युं तरति । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ इति  
सूर्याथर्वशीर्षम् ॥

५१६. अथ 'देव्यथर्वशीर्षम्'—ॐ सर्वे वै देवा देवीमुपतस्थुः  
कासि त्वं महादेवी सात्रवीदहं ब्रह्मस्वरूपिणी । मत्तः प्रकृतिपुरु-  
षात्मकं जगत् । शून्यं चाशून्यं च अहमानन्दानानन्दौ अहं वि-  
ज्ञानाविज्ञाने अहं ब्रह्माब्रह्मणी द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये । इति वाथ-  
र्वणी श्रुतिः । अहं पञ्चभूतानि अहं पञ्चतन्मात्राणि अहमखिल  
जगत् वेदोहमवेदोहम् विद्याहमविद्याहम् अजाहमनजाहम् अधश्चोर्ध्वं  
च तिर्यकाहम् अहंरुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि अहमादित्यैस्त विश्व-

वैः अहं मित्रावरुणावुमौ विभर्मि अहमिन्द्राग्नी अहमश्विना उमौ  
 ॥ सोमं त्वष्टारं पूषणं भगं दधामि अहं विष्णुमुरुक्रमम् ब्रह्मा-  
 मृत्प्रजापतिं दधामि अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुग्राव्ये य-  
 जमानाय सुव्रते अहं राज्ञीसद्वमनी वसूनाम् चिकितुषी प्रथमा  
 यज्ञियानाम् अहं सुवे पितरमस्य मूर्द्धन्मम योनिरप्स्वांतः समुद्रे य  
 एवं वेद सदैवीः सम्पदमाप्नोति ते देवा अमुवन् । नमो देव्यै म-  
 हादेव्यै शिवायै सततं नमः । नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः  
 ॥ ताम् ॥ तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जु-  
 गाम् । दुर्गां देवीं शरणं प्रपद्यामहेऽसुरान्नाशयित्रीं ते नमः । देवीं  
 वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा नो मन्द्रे-  
 पमूर्जं दुहाना धेनुर्वागसानुपसुष्टुतैतु ॥ कालरात्रीं ब्रह्मस्तुतां वै-  
 ण्वीं स्कन्दमातरम् । सरस्वतीमदितिं दक्षदुहितरं नमामः पा-  
 चनां शिवाम् । महालक्ष्म्यै च विद्महे सर्वशक्त्यै च धीमहि । तन्नो  
 देवी प्रचोदयात् । अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्षया दुहिता तव । तां देवा  
 अन्यजायन्त भद्रा अमृतवन्धवः ॥ कामे योनिः कमला वज्रपा-  
 णिर्गुहाहंसा मातलिश्चाभ्रमिन्द्रः । पुनर्गुहा सकला मायया चापृ-  
 थक्केशा विश्वमातादिविद्याः ॥ एषात्मशक्तिः । एषा विश्वमो-  
 हिनी पाशाङ्कुशधनुर्वाणधरा । एषा श्रीमहाविद्या । य एवं वेद  
 स शोकं तरति । नमस्ते भगवति मातरसान्पाहि सर्वतः । सैषा  
 वैष्णवा वसवः सैवैकादश रुद्राः सैषा द्वादशादित्याः सैषा विश्वे  
 देवाः सोमपा असोमपाश्च सैषा यातुधाना असुरा रक्षांसि पिशा-  
 चयक्षसिद्धाः सैषा सत्वरजस्तमांसि सैषा ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपिणी  
 सैषा प्रजापतीन्द्रमनवः सैषा ग्रहनक्षत्रज्योतिष्कलाकाष्ठादिविश्व-  
 रूपिणी तामहं प्रणौमि नित्यम् । पापापहारिणी देवी शक्तिमुक्ति-  
 प्रदायिनी । अनन्तां विजयां शुद्धां शरण्यां सर्वदा शिवाम् ॥  
 वियदाकारसंयुक्तं वीतिहोत्रसमन्वितम् । अर्द्धेन्दुलसितं देव्या वीजं  
 सर्वार्थसाधकम् ॥ एवमेकाक्षरं मन्त्रं यतयः शुद्धचेतसः । ध्यायन्ति  
 परमानन्दमया ज्ञानाभ्युराशयः ॥ वाङ्मया ब्रह्मभूस्तस्मात् पष्ठ-  
 चक्रसमन्वितम् ॥ मूर्ध्नी वामश्रोत्रविन्दुसंयुक्ताष्टतृतीयकम् ॥ ना-

रायणेन संमिश्रो वायुश्चाधारयुक्तयः । विचे नवार्णकोणस्य महा-  
 नानन्ददायकः ॥ हृत्पुण्डरीकमध्यस्थां प्रातःसूर्यसमप्रभाम् । पा-  
 शाद्गुशधरां सौम्यां वरदामयहस्तकाम् ॥ त्रिनेत्रां रक्तवसनां भ-  
 क्तकामदुहं भजे । भजामि त्वां महादेवि महामयविनाशिनि ॥ म-  
 हादारिग्रशमनी महाकारुण्यरूपिणी । यस्याः स्वरूपं ब्रह्मादयो  
 जानन्ति ॥ तस्मादुच्यते अज्ञेया । यस्या अन्तो न लभ्यते तस्मा  
 दुच्यते अनन्ता । यस्या लक्षं नोपलक्ष्यते तस्मादुच्यते अलक्षा  
 यस्या जननं नोपलक्ष्यते तस्मादुच्यते अजा । एकैव सर्वत्र वर्तते  
 तस्मादुच्यते एका । एकैव विश्वरूपिणी तस्मादुच्यतेऽनेका । अत  
 एवोच्यतेऽज्ञेयानन्तालक्ष्याजैकानेका । मन्त्राणां मातृका देवी श-  
 ब्दानां ज्ञानरूपिणी । ज्ञानानां चिन्मयातीता शून्यानां शून्यसा-  
 क्षिणी ॥ यस्याः परतरं नास्ति सैषा दुर्गा प्रकीर्तिता । तां दुर्गां  
 दुर्गमां देवीं दुराचारविधातिनीम् ॥ नमामि भवभीतोऽहं संसा-  
 रार्णवतारिणीम् ॥ इदमथर्वशीर्षं योऽधीते । स पश्चाथर्वशीर्षफ-  
 लमामोति । इदमथर्वशीर्षमज्ञात्वा योर्चाऽस्थापयति । शतलक्षं  
 प्रजप्तापि नार्चाशुद्धिं च विन्दति । शतमष्टोत्तरं चास्य पुरश्चर्या-  
 विधिः स्मृतः । दशवारं पठेद्यस्तु सद्यः पापैः प्रमुच्यते । महादु-  
 र्गाणि तरति महादेव्याः प्रसादतः ॥ सायमधीयानो दिवसकृतं  
 पापं नाशयति । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सार्ध-  
 प्रातः प्रयुञ्जानो अपापो भवति । निशीथे तुरीयसन्ध्यायां जप्त्वा  
 वाक्सिद्धिर्भवति । नूतनायां प्रतिमायां जप्त्वा देवतासान्निध्यं भ-  
 वति । भौमाश्विन्यां महादेवीसन्निधौ जप्त्वा महामृत्युं तरति स  
 महामृत्युं तरति । य एवं वेद इत्युपनिषत् ॥ इति देव्यथर्वशीर्षम् ॥

५१७. 'श्रीसूक्तम्'—ॐ हिरण्यवर्णो हरिर्णो सुवर्णर-  
 जतुलजाम् । चन्द्रां हिरण्यमयीं लक्ष्मीं जातवेदो मुमा-  
 र्वह ॥ १ ॥ तामुऽआर्वह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामि-  
 नीम् । यस्यां हिरण्यं त्रिन्देयं गामश्वं पुरुषानुहम् ॥ २ ॥

अश्वपुष्पैरथमुध्यां हस्तिनादग्रमोदिनीम् । श्रियं देवी-  
 मुपब्रूहे श्रीमां देवीर्जुषताम् । ३ ॥ कांसोस्मिता हिर-  
 ण्यप्राकारामाद्रां ज्वलन्तीं तप्तां तर्पयन्तीम् । पुद्मे-  
 स्थितां पद्मवर्णां तामिहोपब्रूहे श्रियम् ॥ ४ ॥ चन्द्रां  
 प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदा-  
 राम । तां पद्मनेमिं शरणमुहं प्रपद्ये अलक्ष्मीर्मे न-  
 श्यतां त्वा वृणोमि । ५ ॥ आदित्यवर्णे तपसोधिजातो  
 वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ वित्त्वः । तस्य फलानि तपसानु-  
 दन्तु मायांतरायाञ्च वाद्याऽअलक्ष्मीः । ६ ॥ उपैतु  
 मां देवसुखः कीर्तिञ्च मणिना सह । प्रादुर्भूतो सुराष्ट्रे-  
 स्मिन् कीर्तिं वृद्धिं ददातु मे । ७ ॥ सुत्तिपपासामलां  
 ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् । अभूतिमसंमृद्धिं च  
 सर्वां निर्णुदमेगृहात् । ८ ॥ गन्धद्वारां दुराध्वीं नित्य-  
 पुष्टां करिषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपब्रूहे  
 श्रियम् । ९ ॥ मनसुः काममाकूतिं वाचः सत्यमशी-  
 महि । पशूनां रूपमन्तस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः ॥ १० ॥  
 कर्दमेन प्रजाभूता मयि संभ्रमं कर्दम । श्रियं वा-  
 सयं मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् । ११ ॥ आपः स्र-  
 जन्तु स्निग्धानि चिक्रीत वस मे गृहे । निच देवीं मातरं  
 श्रियं वासयं मे कुले । १२ ॥ आद्रां पुष्करिणीं पुष्टिं  
 सुवर्णां हेममालिनीम् । सूर्यां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जात-  
 वेदो मुमावह । १३ ॥ आद्रां युःकरिणीं युष्टिं पि-  
 ङ्गलां पद्ममालिनीम् । चन्द्रां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जात-  
 वेदो मुमावह । १४ ॥ तां मुऽआवह जातवेदो लक्ष्मी-

मनपगामिनीम् । यस्या हिरण्यं प्रभूतिं गावो दास्यो-  
 श्वान्विन्देयं पुरुषानुहम् । १५ ॥ यः शुचिः प्रयतो  
 भूत्वा जुहुयादाज्यमन्वहम् । सूक्तं पञ्चदशर्चञ्च श्री-  
 कामः सततं जपेत् । १६ ॥ सरसिजनिलये सरोजहस्ते धव-  
 लान्तरांशुकगन्धमाल्यशोभे । भगवति हरिवल्लभे मनोज्ञे त्रिभुवन-  
 भूतिकरि प्रसीद मह्यम् । १७ ॥ धनमग्निर्धनं वायुर्धनं सूर्यो धनं  
 वसुः ॥ धनमिन्द्रो बृहस्पतिर्वरुणं धनमश्विनौ । १८ ॥ वैनतेय  
 सोमं पिव सोमं पिवतु बृत्रहा । सोमं धनस्य सोमिनो मह्यं ददातु  
 सोमिनः । १९ ॥ न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा  
 मतिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत् । २० ॥  
 पद्मानने पद्मऊरु पद्माक्षी पद्मसम्भवे । तन्मे भजसि पद्माक्षि येन  
 सौख्यं लभाम्यहम् । २१ ॥ विष्णुपत्नी धर्मा देवी माधवी माधव-  
 प्रियाम् । विष्णुप्रियसखीं देवीं नमाम्यच्युतवल्लभाम् । २२ ॥  
 महालक्ष्मी च विग्रहे विष्णुपत्नी च धीमहि । तन्नो लक्ष्मीः प्रचोद-  
 यात् । २३ ॥ पद्मानने पद्मविपद्मपत्रे पद्मप्रिये पद्मदलायताक्षि ।  
 विश्वप्रिये विश्वमनोनुकूले त्वत्पादपद्मं मयि सन्निधत्स्व ॥ २४ ॥  
 आनन्दः कर्दमः श्रीदक्षिणीत इति विद्युताः । ऋषयः त्रिपु-  
 त्राश्च मयि श्रीर्देवी देवता । २५ ॥ ऋणरोगादि दारिद्र्यं पा-  
 पञ्च अपमृत्यवः । भयशोकमनस्तापा नश्यन्तु मम सर्वदा । २६ ॥  
 श्रीवर्चस्वमायुष्यमारोग्यमाविधाच्छोभमानं महीयते । धनं धान्यं  
 पशुं बहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः । २७ ॥ इति  
 श्रीसूक्तम् ॥

५१८. अथ 'हिमाद्रिकृतः स्नानसङ्कल्पः'—आचम्ये प्राणा-  
 नायम्य ॥ श्रीमन्महागणाधिपतये नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्री-  
 सरस्वत्यै नमः । वेदाय नमः । वेदपुरुषाय नमः । इष्टदेवताभ्यो नमः ।  
 कुलदेवताभ्यो नमः । स्थानदेवताभ्यो नमः । ग्रामदेवताभ्यो नमः ।

( १ ) अथ सङ्कल्पः—तीर्थस्नानादीं प्रावण्यादिनैमित्तिकस्नानादीं च स्वतः कुर्वन्ति  
 तीर्थोपाध्याया यजमानतः कारयन्ति च ॥ २ देवपूजाप्रयोगे दक्षितकमेण श्रेयम् ॥

वास्तुदेवताभ्यो नमः । एतत्कर्मप्रधानदेवताभ्यो नमः । सर्वेभ्यो  
 देवेभ्यो नमः । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमो नमः । अविघ्नमस्तु । सुसु-  
 खैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः । लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो  
 गणाधिपः । धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः ॥ द्वादशै-  
 तानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि । विघ्नारम्भे विवाहे च प्रवेशे  
 निर्गमे तथा ॥ सङ्ग्रामे सङ्कटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते । शुक्लाम्बर-  
 धरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ॥ प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ।  
 अमीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः ॥ सर्वविघ्नहरस्तस्मै  
 गणाधिपतये नमः ॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये  
 ध्यम्यके गौरि नारायणि नमोस्तु ते ॥ वक्रतुण्डमहाकाय सूर्यको-  
 टिसमप्रभ । अविघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥ वागीशाद्याः  
 पुनस्तः सर्वार्थानामुपक्रमे । र्यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि  
 गजाननम् ॥ गणनाथं नमस्कृत्य नमस्कृत्य पितामहम् । विष्णुं  
 वरुणं शिवं देवीं वन्दे भक्त्या सरस्वतीम् । स्थानं क्षेत्रं नमस्कृत्य  
 दिननाथं निशाकरम् । धरणीगर्भसम्भूतं शशिपुत्रं घृहस्प-  
 तिम् ॥ दैत्याचार्यं नमस्कृत्य सूर्यपुत्रं जनैश्वरम् । राहुं केतुं  
 नमस्कृत्य यक्षारम्भे विशेषतः । शक्रादिदेवताः सर्वानृषीश्चैव  
 तपोधनान् । गणं मुनिं नमस्कृत्य नारदं पर्वतं तथा ॥ वसिष्ठं  
 मुनिशार्दूलं विश्वामित्रं च गोमिलम् । अगस्त्यं च पुलस्त्यं च  
 दक्षमित्रं पराशरम् । भरद्वाजं च माण्डव्यं याज्ञवल्क्यं च गाल-  
 वम् ॥ अन्ये निप्रास्तपोयुक्ता वेदशास्त्रविचक्षणाः । तान्सर्वान्  
 प्रणिपत्याहं शुभं कर्म समारभे । लामस्तेषां जयस्तेषां कृतस्तेषां परा-  
 जयः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदयग्न्यो जनार्दनः ॥ अग्रतः श्रीनृ-  
 सिंहश्च पृष्ठतो देवकीमुतः । रक्षतां पार्श्वयोर्देवां आतरां रामल-  
 क्ष्मणौ ॥ ॐ—स्वस्ति श्रीमृन्मन्दमन्त्रिदानन्दस्य ब्रह्मणोऽनिर्वा-  
 च्यमायाशक्तिनिजृम्भिताविद्यायोगात् कालकर्मसमापारिर्भूतमह-  
 त्तपोदिवाहशरोद्भूतविषदादिपञ्चमहाभूतेन्द्रियदेवतानिर्मितेऽण्डक-  
 ठादे चतुर्दशलोकात्मके लीलया तन्मध्यवर्तिभगवतः श्रीनाराय-  
 णस्य नाभिकमलोद्भूतमङ्गललोकपितामहस्य ब्रह्मणः सृष्टिं कुर्वत-



स्तदुद्धरणाय प्रजापतिप्रार्थितस्य समस्तजगदुत्पत्तिस्थितिलयकार-  
णस्य जगद्रक्षाशिक्षाविचक्षणस्य प्रणतपारिजातस्य अच्युतानन्तवी-  
र्यस्य श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य अचिन्त्यापरिमितशक्त्या ध्येयमा-  
नस्य महाजलौघमध्ये परिभ्रनमाणानामनेककोटिब्रह्माण्डानामेकत-  
मेऽव्यक्तमहदहङ्कारपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाद्यावरणैरावृते अस्मि-  
न्महति ब्रह्माण्डखण्डे आधारशक्तिश्रीमदादिचाराहदंष्ट्राग्रविरा-  
जिते कूर्मानन्तवासुकितक्षककुलिककर्कोटकपद्ममहापद्मशङ्खाद्यष्टमहा-  
नागैर्ध्रियमाणे ऐरावतपुण्डरीकवामनकुमुदाञ्जनपुष्पदन्तसार्वभौम-  
सुप्रतीकाष्टदिग्गजप्रतिष्ठितानामतलवितलसुतलतलातलरसातलम-  
हातलपाताललोकानामुपरिभागे भूलोकमुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोकज-  
नोलोकतपोलोकसत्यलोकाख्यसप्तलोकानामधोभागे चक्रवालशैल-  
महावलयनागमध्यवर्तिनो महाकालमहाफणिराजशेषस्य सहस्रफ-  
णानां मणिमण्डलमण्डिते दिग्दन्तिशुण्डोचम्बिते अमरावत्यशो-  
कवतीभोगवतीसिद्धवतीगान्धर्ववतीकाञ्चयवन्त्यलकावतीयशोवतीति  
पुण्यपुरीप्रतिष्ठिते इन्द्राग्रियमनिर्ऋतिवरुणवायुकुबेरेशानाष्टदिक्पा-  
लप्रतिष्ठिते वरध्रुवाधरसोमपाप्रभञ्जनानलप्रत्यूपप्रमासाख्याष्टवसु-  
भिर्विराजिते हरत्र्यम्बकरुद्रमृगव्याधापराजितकपालीभैरवशम्भु-  
कपर्दिष्टपाकपित्रदुरूपारख्यैकादशरुद्रैः संशोभिते रुद्रोपेन्द्रसविद-  
धातृत्वर्ष्यमेन्द्रेशानभगमित्रपूषारख्यद्वादशादित्यप्रकाशिते यमनिय-  
मासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्यष्टाङ्गनिरतवसिष्ठवाल-  
खिल्यविश्वामित्रदक्षकाल्यायनकौण्डिण्यगौतमाङ्गिरसपाराशर्यव्यास-  
वालमीकशुकशौनकभरद्वाजसनकसनन्दनसनातनसनत्कुमारनारदा-  
दिमुख्यमुनिभिः पवित्रिते लोकालोकाचलवलयिते लवणे-  
क्षुरससुरासर्पिर्दधिक्षीरोदकयुक्तसप्तार्णवपरिवृते जम्बूद्वीपशाल्मलि-  
कुशक्रौञ्चशाकपुष्करारख्यसप्तद्वीपयुते इन्द्रकांक्षताम्रगभस्तिनागसौ-  
म्यगन्धर्वचारणभारतेतिनवरण्डमण्डिते सुवर्णगिरिकर्णिकोपेतमहा-  
सरोरुहाकारपञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णभूमण्डले अयोध्यामथुरा-  
मायाकाशीकाञ्चयवन्तिकाद्वारावतीतिसप्तपुरीप्रतिष्ठिते महामुक्तिप्र-  
दस्थले शालग्रामशम्भलनन्दिग्रामेतिग्रामत्रयविराजिते चम्पकार-

ण्यवदरिकारण्यदण्डकारण्यार्जुदारण्यधर्मारण्यपद्मारण्यगुहारण्यज-  
 म्बुकारण्यविन्ध्यारण्यद्राक्षारण्यनहुषारण्यकाम्यकारण्यद्वैतारण्यनेमि-  
 पारण्यदीनां मध्ये सुमेरुनिपघकूटशुभ्रकूटश्रीकूटहेमकूटरजतकूटचि-  
 त्रकूटत्रिकूटकिष्किन्धश्चेताद्रिकूटहिमविन्ध्याचलानां हरिवर्षकिम्पु-  
 रूपवर्षयोश्च दक्षिणे नवसहस्रयोजनविस्तीर्णे भरतखण्डे मंलया-  
 चलसहाचलविन्ध्याचलानामुत्तरेण स्वर्णप्रस्थचण्डप्रम्यसृक्तिकआ-  
 रन्तकरमणरुमहारमणकपाञ्चजन्यसिंहललङ्काऽऽशोकवत्यलकावती-  
 सिद्धवतीगान्धर्ववत्यादिपुण्यपुरीविराजिते नवखण्डोपग्रीपमण्डिते  
 दक्षिणावस्थितरेणुकाद्वयसूकरकाशीकाञ्चीकालिकालवटेश्वरकालजर-  
 महाकालेतिनवोत्तरयुते द्वादशज्योतिर्लिङ्गगङ्गा (भागीरथी) गोदा-  
 (गौतमी)क्षिप्रायमुनासरस्वतीनर्मदातापीपयोष्णीचन्द्रभागाकावेरीम-  
 न्दाकिनीप्रवराकृष्णावेण्याभीमरथीतुङ्गभद्रामलापहाकृतमालाताम्र-  
 पर्णीविशालाक्षीवज्रुलाचर्मण्वतीवेत्रवतीमोगावतीविशोकाकांक्षिकी-  
 गण्डकीवासिष्ठीप्रमदाविधामित्रीफलगुनीचित्रकाश्यपीसरयूसर्वपाप-  
 हारिणीकरतोयाप्रणीतावजावक्रगामिनीसुवर्णरेखाशोणामयनाशिनी  
 शीघ्रगाकुशवर्तिनीत्रहानन्दामहितनयेत्यनेकपुण्यनदीभिर्विलसिते  
 ब्रह्मपुत्रसिन्धुनदादिपरमपवित्रजलविराजिते हिमयन्मेरुगोवर्धनक्रौ-  
 ञ्चचित्रकूटहेमकूटमहेन्द्रमलयसह्येन्द्रकीलपारियात्राद्यनेकपर्वतसमन्वि-  
 ते मत्तङ्गमाल्यकिष्किन्धऋष्यशृङ्गेतिमहानगसमन्विते अद्रवज्ञकलिङ्ग-  
 काश्मीरकाम्बोजसौवीरसौराष्ट्रमहाराष्ट्रमगधनेपालकेरलचोरलपाञ्चा-  
 लगौडमालवमलयसिंहलद्रविडकर्नाटकललाटकरहाटवरहाटपानाट-  
 पाण्ड्यनिपघभागधआन्ध्रदशार्णवभोजकुरुगान्धारविदर्भविदेहवाह्मी-  
 कवर्षरकैकेयकोसलविराटशूरसेनकोङ्कणकैकटमत्स्यमद्रपारसिकख-  
 र्जूरयावनम्लेच्छजालन्धरेति सिद्धवत्यन्यदेशविशेषभाषाभूमिपालवि-  
 चित्रिते इलावृतकुरुमद्राश्वकेतुमालकिम्पुरुषरमणकहिरण्ययादिनव-  
 चर्पाणां मध्ये भरतखण्डे वकुलचम्पकपाटलाञ्जपुन्नागजातिकरपीर-  
 रसालकह्लारकेतव्यादिनानाविधकुसुमस्तवकविराजिते कोकन्तहि-  
 रण्यशृङ्गकुञ्जार्जुदमणिकर्णिवटशालग्रामसूकरमथुरागयानिष्क्रमणलो-  
 हार्गलपोतस्वामिप्रभासवदरीतिचतुर्दशगुह्यविलसिते जम्बुद्वीपे कुरु-

क्षेत्रादिसमभूमध्यरेखायाः पश्चिमदिग्भागे कुलमेरोर्दक्षिणदिग्भागे  
विन्ध्यस्य दक्षिणे देशे श्रीशैलस्य वायव्यदेशे कृष्णावेण्योर्म-  
ध्यदेशे मत्स्यरुर्मवराहनृसिंहवामनपरशुरामरामकृष्णबुद्धकल्कीत्रि-  
दशावताराणां मध्ये चांदावतारे गङ्गादिसरिद्धिः पाविते एवं  
नवसहस्रयोजनविस्तीर्णभारतवर्षे निखिलजनपावनपरममागवतो-  
त्तमशौनकादिनिवासिते नैमिषारण्ये आर्यावर्तान्तर्गतव्रद्धावर्तैकदेशे  
सूर्यान्वयभूमृत्प्रतिष्ठिते श्रीमन्नारायणनाभिकमलोद्भूतसकलजगत्सद्यः  
परार्द्धद्वयजीविनो ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे एकपञ्चाशत्तमे वर्षे  
प्रथममासे प्रथमपक्षे प्रथमदिवसे अहो द्वितीये यामे तृतीये मुहूर्ते  
रथन्तरादिद्वात्रिंशत्कल्पानां मध्ये अष्टमे श्वेतवाराहकल्पे स्वायम्भु-  
वादिमन्वन्तराणां मध्ये सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे कृतत्रेताद्वापरकलि-  
संज्ञकानां चतुर्णां युगानां मध्ये वर्तमाने अष्टाविंशतितमे कलियुगे  
तत्प्रथमे विभागे (पादे) श्रीमद्युपविक्रमार्कात् श्रीमद्युपशालीवाहनाद्वा  
यथा संख्यागमेन चान्द्रसायनसौरनाक्षत्रादिप्रकारेणागतानां प्रमवा-  
दिपट्टिसंवत्सराणां मध्ये अमुकनाम्नि संवत्सरे उत्तरगोलावलम्बिनि  
श्रीमार्तण्डमण्डले अमुकतीर्थां अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ अह-  
कवासरे अमुकनक्षत्रे अमुकयोगे अमुककरणे अमुकराशिस्ये चन्द्रे  
अमुकस्ये सूर्ये अमुकस्थिते देवगुरौ शेषेषु ग्रहेषु यथायथास्थान-  
स्थितेषु सत्सु एवंशुण्विशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ अमु-  
कशर्मणः ( भार्यया सहाधिकृतस्य ) मम इह जन्मनि जन्मान्तरे वा  
बाल्ययौवनवार्द्धक्यावस्थासु वाक्पाणिपादपायूपत्यग्राणरसनाच-  
क्षुःस्पर्शनश्रोत्रमनोभिश्चरित—ज्ञाताज्ञातकामाकाममहापातकोपपा-  
तकादिसञ्चितानां पापानां ब्रह्महननसुरापानसुवर्णस्तेयगुरुतल्पग-  
मूनतत्संसर्गरूपमहापातकानां बुद्धिपूर्वकाणां मनोवाक्याकृतानां  
घट्टकालाभ्यस्तानां उपपातकानां च स्पृष्टास्पृष्टसङ्कीर्णकरणम-  
लिनीकरणापात्रीकरणजातिश्रृङ्खलाकरणविहिताकरणकर्मलोपजनितानां  
रसविक्रयकन्याविक्रयहयविक्रयगोविक्रयसरोष्ट्रविक्रयदासीविक्रय-  
अजादिपशुविक्रयस्वगृहविक्रयनीलीविक्रयअक्रेयविक्रयपण्यविक्रयज-

लचरादिजन्तुविक्रयस्थलचरादिविक्रयखेचरादिविक्रयसम्भूतानां  
 निरुर्थकवृक्षच्छेदनक्रणानपाकरणत्रक्षस्वापहरणदेवस्वापहरणराज-  
 स्वापहरणपरद्रव्यापहरणतैलादिद्रव्यापहरणफलादिहरणलोहादिहर-  
 णनानावस्तुहरणरूपाणां ब्राह्मणनिन्दागुरुनिन्दावेदनिन्दाशास्त्रनि-  
 न्दापरनिन्दामक्ष्यभक्षणाभोज्यभोजनाचोष्यचोषणालेह्यलेहनापेय-  
 पानास्पृश्यस्पर्शनाश्राव्यश्रवणाहिंसाहिंसनावन्धवन्दनाचिन्त्यचिन्त-  
 नायाज्ययाजनापूज्यपूजनरूपाणां मातृपितृतिरस्कारस्त्रीपुरुषप्रीति-  
 भेदनपरस्त्रीगमनविधवागमनवेश्यागमनदासीगमनचाण्डालादिहीन-  
 जातिगमनगुदगमनरजस्वलागमनपश्चादिगमनरूपाणां कूटसाक्षित्व-  
 पैशून्यवादमिथ्यापवादम्लेच्छसम्भाषणत्रक्षद्वेषकरणत्रक्षवृत्तिहरण-  
 वृत्तिच्छेदनपरवृत्तिहरणरूपाणां मित्रवञ्चनगुरुवञ्चनस्वामिवञ्चना-  
 सत्यभाषणगर्मपातनपथिताम्बूलचर्वणहीनजातिसेवनपरान्नभोजनग-  
 णाभभोजनलशुनपलाण्डुगृञ्जनभक्षणतालवृक्षफलभक्षणोच्छिष्टभक्ष-  
 णमार्जारोच्छिष्टभक्षणपर्युषितान्नभक्षणरूपाणां पक्षिभेदकरणभ्रूणहिं-  
 सापशुहिंसापालहिंसाघनेकहिंसोद्भूतानां शौचत्यागस्नानत्याग-  
 मन्व्यात्यागोपासनाग्नित्यागवैश्वदेवत्यागरूपाणां निषिद्धाचरण-  
 कुग्रामवासप्रक्षद्रोहगुरुद्रोहपितृमातृद्रोहपरद्रोहपरनिन्दात्मस्तुतिदुष्ट-  
 प्रतिग्रहदुर्जनसंसर्गरूपाणां गोयानवृषभयानमहिषीयानगर्दभयानो-  
 ष्टयानाजयानभृत्याभरणस्त्रग्रामत्यागगोत्रत्यागकुलत्यागदूरस्थमन्त्र-  
 णविप्राशाभेदनावन्दिताशीर्वादग्रहणपतितसम्भाषणरूपाणां पतित-  
 जनपक्षिमोजनाहःसद्रमपृथगामनोरथादिपापानां तथा । महापापोप-  
 पापाभ्यां नानायोगिषु यत्कृतम् । बालभावेन यत्पापं क्षुत्तृडर्थे  
 च यत्कृतम् ॥ आत्मार्थं चैव यत्पापं परार्थं चैव यत्कृतम् ।  
 तीर्थेषु चैव यत्पापं गुर्ववज्ञाकृतं च यत् ॥ रागद्वेषादिजनितं काम-  
 क्रोधेन यत्कृतम् ॥ हिंसानिद्रादिजं पापं भेददृष्ट्या च यन्मया ॥  
 देहाभिमानजं पापं सर्वदा यन्मया कृतम् । भूतं भव्यं च यत्पापं  
 भविष्यं चैव गौतमि ॥ शुष्कमार्द्रं च यत्पापं जानताजानता  
 कृतम् । महल्लघु च यत्पापं तन्मे नाशय जाह्नवि ॥ ब्रह्महा मद्यपः  
 स्त्रीं तथैव शुक्लतल्पगः । महापापानि चत्वारि तत्संसर्गां तु

पञ्चमः ॥ अतिपातक्रमन्यच तद्व्युनमुपपातकम् । गोवधो ब्राह्मता  
 स्तेयं क्रणानां चानपक्रियाः ॥ अनाहिताग्निता पण्यविक्रयः परि-  
 वेदनम् । इन्वनार्थे द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौपधिजीवनम् ॥ हिंसाया-  
 त्राविधानं च भृतकाध्यापनं तथा । प्रथमाश्रममारभ्य यत्किञ्चि-  
 त्किल्बिषं कृतम् ॥ कृमिकीटादिहननं यत्किञ्चित्प्राणिहिंसनम् ।  
 मातापित्रोरशुश्रूषा तद्वाक्याकरणं तथा ॥ अपूज्यपूजनं चैव पूज्या-  
 नां च व्यतिक्रमः । अनाश्रमस्यताम्यादिदेवाशुश्रूषणं तथा ॥ पर-  
 कार्यापहरणं परद्रव्योपजीवनम् । ततोऽज्ञानकृतं वापि कायिकं  
 वाचिकं तथा ॥ मानसं त्रिविधं पापं प्रायश्चित्तैरनाशितम् । तस्मा-  
 दशेषपापेभ्यस्त्राहि त्रैलोक्यपावनि ॥ निष्पापोऽस्म्यधुना देवि  
 प्रसादात्तव नान्यथा ॥ [ 'स्त्रीणां विशेषः'—पाणिग्रहणमारभ्य  
 स्वकर्मापरिपालनम् । इन्द्रियाभिरतिः पुंस्तु नानायोनिषु या-  
 भवेत् ॥ कृमिकीटादिहननं पङ्क्तिभेदादिकं तथा । स्पृष्टास्पृष्टमनाचारं  
 मनसा दोषकल्पनम् ॥ तत्सर्वं नाशयेः क्षिप्रं गच्छे त्वं यात्रया-  
 नया ॥ ] इत्यादि प्रकीर्णपातकानां एतत्कालपर्यन्तं सञ्चितानां  
 लघुस्थूलसूक्ष्माणामां च निःशेषपरिहारार्थं दशावरान् दशावरान्  
 आत्मना सहितान् एकविंशति पुरुषानुद्धर्तुं ब्रह्मलोकावधि पञ्चाश-  
 त्कोटियोजनविस्तीर्णोऽस्मिन्भूमण्डले सप्तर्षिमण्डलपर्यन्तं बालुका-  
 भिः कृतराशेः वर्षसहस्रावसाने एकैकबालुकापकर्षक्रमेण सर्वरा-  
 श्यपकर्षसंमितकालपर्यन्तं ब्रह्मलोके ब्रह्मसाधुज्यताप्राप्त्यर्थं कुरुक्षे-  
 त्रादिसर्वतीर्थेषु स्नानपूर्वकं सहस्रगोदानजन्यफलप्राप्त्यर्थं तथा मम  
 समस्तपितृणां आत्मनश्च विष्ण्वादिलोकप्राप्तये अधीतानामध्येष्य-  
 माणानां चाध्यायानां स्थापनविच्छेदक्रोशघोषणदन्तविवृतिदुर्वृत्त-  
 दुत्तोचारितवर्णानां पूर्वसवर्णानां गलोपलम्बितमिष्टुतोचारितव-  
 र्णानाम् श्लिष्टास्पृष्टवर्णविघट्टनादिभिः पठितानां श्रुतीनां  
 यथातयामत्वं तत्परिहारार्थं अष्टत्रिंशदनध्यायाध्ययने रथ्यासञ्च-  
 रतः शूद्रस्य शृण्वतोऽध्ययने म्लेच्छान्त्यजादेः शृण्वतोऽध्ययने  
 अशुचिदेशेऽध्ययने आत्मनोऽशुचित्वेऽध्ययने अक्षरस्वरानुस्वार-  
 पदच्छेदकण्डिकाव्यञ्जनस्वदीर्घप्लुतकण्ठतालुगूर्दन्योष्ठयदन्यनासि-

मनुनासिकरेफजिह्वामूलीयोपध्मानीयोदात्तानुदात्तस्वरितादीनां  
मृत्ययेनोचारे माधुर्याक्षरव्यक्तिहीनत्वाद्यनेकप्रत्यवायपरिहारपूर्वकं  
सर्वस्य वेदस्य सवीर्यत्वसम्पादनद्वारा यथावत्फलप्राप्त्यर्थं श्रीपरमे-  
श्वरप्रीत्यर्थं देवब्राह्मणसवितृसूर्यनारायणसन्निधौ गङ्गाभागीरथ्यां  
अमुकतीर्थे वा प्रवाहाभिमुखं स्नानमहं करिष्ये ॥ इति सङ्कल्प्य  
स्नानात् ॥ इति हेमाद्रिकृतः सङ्कल्पप्रयोगः ॥

५१९. अथ 'श्रावणीपद्धतिः'—पारस्करगृह्यसूत्रे-पौषस्य रोहि-  
ण्यां मध्यमायां वाष्टकायामध्यायानुत्सृजेयुरुदकान्तं गत्वाद्भिर्देवा-  
च्छन्दोऽसि वेदानृपीन्पुराणाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यान् संवत्स-  
रञ्च साधयवं पितृनाचार्यान् स्वांश्च तर्पयेयुः । सावित्रीं चतुरनुवृत्य-  
विरताः साः इति प्रव्रूयुः क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत् । १५ ॥

'तत्रैव'—अर्धपष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुरर्धसप्तमासान्माथेमामृचं  
जपत्युभाकषीयुवा यो नो धर्मः परापतत् । परिसख्यानि धर्मिणो  
विष्टजामह इति त्रिरात्रः सहोपविप्रतिष्ठेरन् । १४ ॥ 'तथा च'—  
अधस्तोऽध्यायोपाकर्मोपधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्ण-  
मास्याऽश्रावणस्य पञ्चम्याऽहस्तेन वाज्यभागाविष्टाज्याहुतीर्जु-  
होति इति । १३ ॥ याज्ञवल्क्यः—अधीतवेदोपाकर्म श्रावण्या श्रव-  
णेन च । हस्तेनौषध्यभावे वा पञ्चम्या श्रावणस्य तु ॥ पौषमासस्य रोहि-  
ण्यामष्टकायामथापि वा । जलान्ते छन्दसा कुर्यात्तदुत्सर्गविधिं बहिः ॥  
अथ हं प्रेतैष्वनध्यायः शिष्यत्विंगुरुबन्धुषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशा-  
खाश्रोत्रिये मृते ॥ रेणुकदीक्षितः—पौषमासस्य रोहिण्या कृष्णाष्टम्या-  
मथापि वा । उदकान्तं समासाद्य वेदस्योत्सर्जनं बहिः ॥ मनुः—पुष्ये  
तु छन्दसा कुर्याद्बहिस्तर्जनं द्विजः । माघशुक्लम्य वा प्राप्ते पूर्वोद्वे प्रथमे-  
हनि ॥ कात्यायनः—उत्सर्गश्च तदा तिष्ये कुर्यात्प्रोष्ठपदेऽथवा ॥ रा-  
दिरगृह्ये—पुष्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथवा ॥ कार्णाजिनिः—  
उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाशाल समेत्य च । ऋषीन्द्रभमयान्कृत्वा पूजयेत्त-  
र्पयेत्ततः । सम्प्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्या दिनोदये । स्नानं कुर्वीत म-

(१) यदि यजमानो वेदाधिकारी न स्यात्तर्हि तेनायं सङ्कल्पः पुराणोक्तविधिना  
कार्ये उपाध्यायेन तत्कृतं कारयितव्यम् ॥

तिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः । उपाकर्मादिकं प्रोक्तमृषीणां चैवं तर्पणम् ।  
शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं प्रशस्यते ॥ स्मृतिमहार्णवे—सङ्क्रान्ति-  
ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् । उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसने-  
यिभिः ॥ वाचस्पतिः—नित्ये नैमित्तिके जाप्ये होमे यज्ञक्रियासु च ।  
उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहदोषो न विद्यते ॥ 'वर्ज्यकालः'—रेणुकदी-  
क्षितकारिकायाम्—सङ्क्रान्तौ ग्रहणे चैव सूतके सूतकेऽपि वा । गणस्नानं  
न कुर्वीत नारदस्य वचो यथा । ( गणस्नानशब्देनोत्सर्गाख्यं कर्म ॥ )

५२०. 'पूजनार्हा ऋषयः' वाचस्पतिः—अग्निर्वसिष्ठो भग-  
वान्कश्यपश्च महानृपिः । गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥  
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः । सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः  
साम्प्रतं दिवि ॥ अन्यच्च—कश्यपोऽथ भरद्वाजो गौतमश्चाग्निरेव  
च । जमदग्निर्वसिष्ठश्च विश्वामित्रो महामनाः ॥ एते देव-  
र्षयः सप्त साध्वी चैवाप्यरुन्धती । पूजनीया विशेषेण वेदो-  
त्सर्जनकर्मणि ॥ गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रो महामुनिः । जम-  
दग्निर्वसिष्ठश्च अग्निश्चैव महामनाः ॥ एते च ऋषयः सप्त साध्वी  
चैवाप्यरुन्धती ॥ कश्यपोऽथ भरद्वाज अङ्गिरा गौतमो मुनिः ।  
वत्सः पराशरश्चेति माण्डव्यः सप्तमस्तथा ॥ कचिदेपोपि पाठः  
प्रवर्तते ॥ परञ्च एते ऋषयोऽसिन्धैवस्यते मन्वन्तरे पूजनार्हा न  
सन्तीति मतभेदोऽपि कचिद्ग्रन्थान्तरे दृश्यते । ( याज्ञवल्क्यमृषिं  
स्वर्गोत्तमप्रवर्तकमृषिं च केचित्पूजयन्ति ॥ )

५२१. 'पूजाऽर्थे ऋषिकल्पनम्' कात्यायनः—कश्यपादीनृषीन्सप्त  
कृत्वा दर्भमयान् शुभान् । पूजयित्वा विधानेन तर्पयेच्छन्दसा गणमिति ॥  
अन्यच्च—अपामार्गसमिध्राणां कुशादीनां त्रिभिलिभिः । कुर्यात्सप्त  
ऋषींश्चैव पूजयेच्च यथाक्रमम् ॥

५२२. 'ऋषिपूजनक्रमः' रेणुकदीक्षितकारिकायाम्—प्रतिष्ठावाहनं  
चैव कालज्ञानं भवेत्ततः । पूजोपवीतीदानं स्यात्प्राचीनाधीतिपूर्व-  
कम् ॥ उत्सर्गः पितरश्चैव आचान्तो वंशकीर्तनम् ॥ तत्सन्निधिरि-  
त्यारभ्य गायत्र्या श्रुवणं चतुः । विरताः स्मेति च सरुदध्यापादी-  
न्यठेत्ततः । तदेतदद्याऽभ्युक्तं नमस्कारो विसर्जनम् । समुद्रेति जलं  
प्राप्य आचान्तोऽपि गृहं व्रजेत् ॥

५२३. 'उपाकर्मफलम्.' कात्यायनः—प्रत्यङ्गं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्विजैः । क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायेनं भवेत् ॥ अस्यानोच्छ्रा-  
सनिच्छेदघोषणाध्यापनादिकम् । प्रामादिकं श्रुतौ यत्स्याद्यातयामत्वकारि-  
तात् ॥ अयातयामेदच्छन्दोभिर्नृत्तकर्म क्रियते द्विजैः । क्रीडमानैरपि सदा  
तत्तेषां सिद्धिकारकम् ॥ मिताक्षरायाम्—यथाशास्त्रं तु कृत्वेवमुत्सर्गं  
छन्दसां बहिः । विरमेत्यक्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम् ॥ प्रयोगपारि-  
जाते—उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते । धारणाध्यापनांगत्वा-  
द्बहिणां ब्रह्मचारिणाम् ॥

५२४. 'नूतनोपाकर्मविचारः'—नूतनोपाकर्मकारिणा स्नातकेन  
भद्रादिकुयोगरहिते उपाकर्मकाले स्नानसन्ध्यादिनित्यकर्म विधायाचम्य  
प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य । यथा—मया अध्येष्यमाणानां छन्दसां  
यातयामतानिरासेनाप्यायनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं छन्दसामुपा-  
कर्म करिष्ये इति सङ्कल्प्य । तदङ्गत्वेन गणपतिपूजनं स्वस्तिपुण्याहवाचनं  
मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं च कृत्वामिस्त्वापनानन्तरं तीर्थादिनिकटे गुरोः  
संक्राशाद्वेदोपाकर्मं कुर्यात् ॥

५२५. अथ 'श्रावणीप्रयोगः'—[ तत्र श्रावणस्य पूर्णिमादिकाले  
प्रातःस्नानसन्ध्यादि नित्यकर्म विधाय गुरुः शिष्यगणैः सह प्रामाद्वहिः  
प्राच्यामुदीच्यां वा नद्यौदि रम्यं जलाशयं गत्वा तत्तीरे शुभ्रा यथादेशस-  
म्भवां वा मृदमात्रं गोमयं भस्म कुशान् तिलाक्षतान् सुरभीणि पुष्पाणि  
दूर्वाङ्गुरापामार्गयज्ञोपवीतादिसर्वा श्रावणीसामग्रीं सम्पाद्य ऋषिस्त्वापनार्थं  
पीठं ( श्वेतवस्त्रं रम्भापत्रं वा ) पूजनार्थं गन्धपुष्पादिपूजासम्भारं च  
सम्पाद्य मृत्लेपनपूर्वकं प्रक्षालितहस्तपादः प्राब्युक्त उदब्युक्तो वा सप्तवित्रकरो  
गुरुः कृतपञ्चौचादियुक्तैः शिष्यैः सहाचम्य प्राणानायम्य देशकालौ सङ्की-  
र्त्य सर्वैः सह सङ्कल्पं कुर्यात् ] ॥ 'यथा—सङ्कल्पः'—अधीतानामध्ये-  
ष्यमाणानां चाध्यायानां स्थापनविच्छेदक्रोशघोषणदन्तविषृतिदु-  
र्वृत्तद्रुतोच्चारितवर्णानां पूर्वसवर्णानां गलोपलम्बितविषृतोच्चारि-  
तवर्णानां श्लिष्टास्पष्टवर्णविघट्टनादिभिः पठितानां श्रुतीनां

( १ ) गर्गः—उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्थाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो  
न विद्यते ॥ इति वचनादुपाकर्मादौ नदीनां रजोदोषो नास्तीति बोध्यम् ॥



यद्यात्तयामत्वं तत्परिहारार्थं अष्टत्रिंशदनध्यायोध्ययने रथ्या-  
 सञ्चरतः शूद्रस्य शृण्वतोऽध्ययने म्लेच्छान्त्यजादेः शृण्वतो-  
 ऽध्ययने अशुचिदेशेऽध्ययने आत्मनोऽशुचित्वेऽध्ययने अ-  
 क्षरस्वरानुस्वारपदच्छेदकण्डिकाव्यञ्जनह्रस्वदीर्घप्लुतकण्ठतालुमूर्धन्यो-  
 ष्ठ्यदन्त्यनासिकानुनासिकरेफजिह्वामूलीयोपध्मानीयोदात्तानुदात्त-  
 स्वरितादीनां व्यत्ययेनोच्चारे माधुर्याक्षरव्यक्तिहीनत्वाद्यनेकप्र-  
 त्ययायपरिहारपूर्वकं सर्वस्य वेदस्य सर्वीर्यत्वसम्पादनद्वारा  
 यथावत्फलप्राप्त्यर्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सशिष्योऽहं शुक्रयजुर्वेदो-  
 त्सर्गोपाकरणमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य । गुरुः शिष्यैः सह 'उभाकवी-  
 त्युच्चैः' पठेत् ॥ तद्यथा—ॐ उभाकवीयुवा यो नो धर्मः परापतत् ।  
 परिसंख्यानि धर्मिणो विसंख्यानि विसृजामहे ॥ इति मन्त्रं पठित्वा  
 यथाक्रमेण सर्वे गुरोरभिवादनं कुर्युः । (पुनश्च देशकालौ स्मृत्वा  
 सङ्कल्पयेद्यथा) 'सङ्कल्पः'—अध्यायोत्सर्गकर्मनिमित्तं गणस्नानमहं  
 करिष्ये ॥ पुनश्च इषेत्वादि ॐ स्वं ब्रह्मान्तेषु याः क्रियास्तत्र विव-  
 खान् ऋषिः । सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि छन्दांसि प्रजापति-  
 लिङ्गोक्ता देवता स्नानादिसर्वकर्मसु विनियोगः इत्युक्त्वा 'स्नाना-  
 नुज्ञां' प्रार्थयेत् । यथा—नमोऽस्तु देवदेवाय शितिकण्ठाय वेधसे ।  
 रुद्राय चापहस्ताय दण्डिने चक्रिणे नमः ॥ सरस्वती च गायत्री  
 वेदमाता गरीयसी । सन्निधात्री भव त्वं च सर्वपापप्रणाशिनी ॥  
 यद्वा सागरनिर्धोष दण्डहस्तासुरान्तक । जगत्स्रष्टृर्जगन्मित्र  
 नमामि त्वां सुरान्तक ॥ तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम ।  
 भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ नमामि गङ्गे तव पादपङ्कजं  
 सुरासुरैर्वन्दितदिव्यरूपम् । भुक्तिं च मुक्तिं च ददासि नित्यं भावा-  
 नुसारेण सदा नराणाम् ॥ (इमं मन्त्रं समुच्चार्य तीर्थस्नानं समाचरेत् ।  
 अन्यथा तत्फलस्यार्थं तीर्थेणो हरति धुमम्) ॥ उत्तिष्ठन्तु महाभूता ये  
 भूता भूमिवासिनः ॥ भूतानामधिरोधेन स्नानकर्म समाचरेत् ॥  
 अपसर्पन्तु ते भूता ये भूतास्तीर्यदूषकाः । ये भूता विप्रकर्तारस्ते  
 नश्यन्तु शिवाज्ञया । पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

आगच्छन्तु पवित्राणि स्नानकाले सदा मम ॥ अपामधिपतिस्त्वं च  
तीर्थेषु वसतिस्तव । वरुणाय नमस्तुभ्यं स्नानानुज्ञां प्रयच्छ मे ॥  
अधिष्ठात्र्यश्च तीर्थानां तीर्थेषु विचरन्ति याः । देवतास्ताः प्रयच्छन्तु  
स्नानाज्ञां मम सर्वदा ॥ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति । न-  
र्मदे सिन्धुकावेरि जलेस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥ 'ततः'—ॐ उरुह  
हि राजा चरुणश्चुकारु० इति मन्त्रेण तोयमभिमन्त्रयेत् ॥ शेषः  
स्नानविधिः २७ पृष्ठे पूर्वोक्तनद्यादौ च नित्यस्नानप्रयोगवत्क-  
र्तव्यः ॥ ततः धौतवाससी परिधाय दर्मासनादौ प्राच्युख उदङ्मुखो बोध-  
विषय मस्रगोपीचन्दनादि धृत्वा पवित्रपाणिराचम्य माध्याह्नसन्ध्यां  
कुर्यात् । ततः सूर्योपस्थानं मण्डलब्राह्मणं च सम्पाद्य । तत्र ( १६७  
पृष्ठे ) द्रष्टव्यम् । ततः ब्रह्मयज्ञं देवर्षिभनुष्यपितृतर्पणं च कुर्यात् ।  
तत्र ( १८४ पृष्ठे ) द्रष्टव्यम् ।

अथ 'ऋषिपूजनम्'—तत्रादौ ऋचं वाचमिति सूक्तं सर्वैः पठनी-  
यम् । ( इदं सूक्तं रुद्रे शान्त्यध्याये २६३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ) । 'ऋषि-  
पूजा'—ॐ मनो जूतिर्जुपतामाज्यस्य बृहस्पतिर्य्यज्ञ-  
मिमन्तनो चरिष्टं व्युज्जसमिमन्दधातु । विश्वेदेवा संऽ-  
बृहमादयन्तामो ईं स्यतिष्ठ । १ १/२ ॥ एषवै प्रतिष्ठान्ता-  
मयज्ञो यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्ठितम्भ-  
वति । २ ॥ ब्राह्मणमन्त्रः ॐ प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठितमस्तु ॥  
( इति मन्त्रेण ऋष्युपरि अक्षतान् निक्षिपेत् ) ॥ 'ऋषिआवाह-  
नम्'—ॐ भूर्भुवःस्वः कश्यपाय नमः कश्यप आवाहयामि । भो  
कश्यप इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो  
भव । १ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः भरद्वाजाय नमः भरद्वाज आवाह-  
यामि । भो भरद्वाज इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः  
सुप्रसन्नो वरदो भव । २ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः गौतमाय नमः गौतमं

( १ ) अपामार्गमिधितैस्त्रिभिस्त्रिभिः कुशे पृषह पृषह गायत्री पठित्वा  
ब्रह्मप्रन्थियुक्ताः सप्तर्षयः कार्याः । ते च पीठे नव सदस धौत वस्त्र रम्भापत्रं वा  
प्रसार्य तस्मिन् प्रागग्रा उदगग्रा वा स्थापनीया ॥

आवाहयामि । भो गौतम इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम  
संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव । ३ ॥ ॐ अत्रये नमः अत्रि आवा-  
हयामि । भो अत्रे इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः  
सुप्रसन्नो वरदो भव । ४ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः जमदग्नये नमः जम-  
दग्नि आवाहयामि । भो जमदग्ने इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण  
मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव । ५ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः वसिष्ठाय  
नमः वसिष्ठ आवाहयामि । भो वसिष्ठ इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां  
गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव । ६ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः  
विश्वामित्राय नमः विश्वामित्र आवाहयामि । भो विश्वामित्र इहा-  
गच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव ।  
७ ॥ ॐ भूर्भुवःस्व अरुन्धत्यै नमः अरुन्धतीमावाहयामि । भो  
अरुन्धति इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखा सुप्रसन्ना  
वरदा भव । ८ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः याज्ञवल्क्याय नमः याज्ञवल्क्य-  
मावाहयामि । भो याज्ञवल्क्य इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम  
संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव । ९ ॥ ॐ इमावेव गौतमभू-  
रद्वाजा वयमेव गौतमोऽयं भारद्वाजोऽइमावेव विश्वा-  
मित्रजमदग्नीऽअयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव  
वसिष्ठकश्यपा वयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो द्यागेवात्रि-  
शुचा ह्युन्नमयतेतिहवैनुमैतद्यदुचिरिति सुर्धस्यान्ता  
भवति सुर्धस्यान्तम्भवति युऽएवं वेद । ४ ॥ 'सङ्कल्पः'—  
अद्येत्यादिशुभपुण्यतिथौ ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्रा-  
प्त्यर्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं उत्सर्जनाद्वत्वेन अरुन्धतीसहितकश्यपादि-  
सप्तर्षिस्वर्गपूजनमहं करिष्ये ॥ तत्रादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं महा-  
गणपतिपूजनं स्मरणं वा करिष्ये । ( एवं गणपतिपूजां स्मरणं वा  
कृत्वा ऋषीन्व्यायेत् ) 'ध्यानम्'—ॐ सुप्तऽक्षरपयऽम्प्रति-  
हिताऽं शरीरे सुप्त रक्षन्ति सदुमर्षमादम् । सुप्तापुऽं  
स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतोऽअस्वप्नजो सत्र सदा च  
देवौ । ३३ ॥ इदं क्षिणुर्विचक्रमे त्रेधा निर्दधे पुदम् ।

मूढमस्य पा०सुरे स्वाहा । ४३ ॥ ॐ सुहृस्वशी० । ५३ ॥  
 ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः ध्यानपूर्व-  
 मावाहनं समर्पयामि ॥ 'आसनम्'—(सुवर्णघटितं दिव्यं नाना-  
 त्समन्वितम् । आसनं रुचिरं यच्च गृह्यतां मो मुनीश्वराः ॥)—ॐ  
 रूप ए० । ६३ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादि-  
 ऋषिभ्यो नमः आसनं समर्पयामि ॥ 'पाद्यम्'—(गङ्गाजलं स-  
 नीतं गन्धद्रव्येण संयुतम् । पाद्यार्थं प्रतिगृह्यन्तु कश्यपाद्या महर्षयः ॥)—  
 ॐ एतावा न० । ७३ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुन्धतीसहित-  
 कश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः पाद्यं समर्पयामि ॥ 'अर्घ्यम्'—(सुव-  
 पात्रसंयुक्तं गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम् । सत्सर्पयः प्रगृह्यन्तु इदमर्घ्यं मयापितम् ॥)—  
 ॐ त्रिपाटु० । ८३ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्य-  
 पादिस्वऋषिभ्यो नमः अर्घ्यं समर्पयामि ॥ 'आचमनम्'—(कर्पू-  
 वासितं तोयं सुवर्णकलशे स्थितम् । दत्तमाचमनीयं च ऋषीणां प्रीतये  
 दा ॥)—ॐ ततो छि० । ९३ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धती-  
 सहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'स्नान-  
 म्'—(सुगन्धद्रव्यसंयुक्तं पवित्रं मङ्गलं जलम् । स्नानार्थं वः समानीतं  
 नयः प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ तस्माद्यज्ञान्सर्व० । १०३ ॥  
 ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः स्नानं  
 समर्पयामि ॥ अथ 'क्षेपकं पञ्चामृतस्नानम्'—पयो दधि घृतं चैव  
 मधु च शर्करान्वितम् । पञ्चामृतं मयानीत स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—  
 ॐ पञ्चन० । ११३ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपा-  
 दिस्वऋषिभ्यो नमः पञ्चामृतस्नानं समर्पयामि ॥ 'गन्धोदकस्नानम्'—  
 ॐ गन्धद्वारां दु० । १२ ॥ श्रीमूक्तमन्त्रः ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्ध-  
 तीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः गन्धस्नानं समर्पयामि ।) पूर्वज्ञां  
 समाप्य । पुरुषमूक्तेनाभिषेकं कुर्यात् ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीस-  
 हितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः महाभिषेकस्नानं समर्पयामि ॥  
 'इति धेपरम्' ॥ चरम्—(सूक्ष्माण्यतीव शुभ्राणि यस्ताणि विवि-  
 धानि च । ऋषयः प्रतिगृह्यन्तु उज्जशीतनिवारणे ।) ॐ तस्मा-

द्युज्ञा० । १३<sup>१</sup> ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्व-  
 ऋपिभ्यो नमः वस्त्रं समर्पयामि ॥ 'यज्ञोपवीतम्'—( नानामन्त्रैः समु-  
 ऋतं त्रिवृतं ब्रह्मसूत्रकम् । प्रत्येकं दीयते स्वच्छं ऋषयः प्रतिगृह्यताम् ॥ )—  
 ॐ तस्मद्मादध्या० । १४<sup>१</sup> ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुन्धतीस्-  
 हितकश्यपादिस्वऋपिभ्यो नमः यज्ञोपवीतानि समर्पयामि ॥  
 'गन्धम्'—( आत्मसन्तापहारं च सुगन्धद्रव्यसंयुतम् । चन्दनं तदय-  
 च्छामि ऋषीणां प्रीतिहेतवे ॥ )—ॐ तंध्यज्ञा० । १५<sup>१</sup> ॥  
 ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋपिभ्यो नमः गन्धं  
 समर्पयामि ॥ [ अथ क्षेपकम्—'अक्षताः'—( शुभ्रतन्दुलजाः शुक्लाः  
 शङ्खशुभ्रा मनोरमाः । अक्षतान्संप्रयच्छामि गृह्णन्तु मुनिपुङ्गवाः ॥ )—  
 ॐ अक्षन्तमी० । १६<sup>१</sup> ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः 'अरुन्धतीस-  
 हितकश्यपादिस्वऋपिभ्यो नमः अक्षतान् समर्पयामि ॥ ( हरिद्रां कु-  
 ङ्कुमं चैव कज्जलं भूषणानि च ॥ कङ्कणं कण्ठसूत्रं च गृहाण परमेश्वरि ॥ )  
 ॐ अहिरि० । १७<sup>१</sup> ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्य-  
 पादिस्वऋपिभ्यो नमः हरिद्राकुङ्कुमादिद्रव्याणि समर्पयामि ॥ इति  
 क्षेपकम् ॥ 'पुष्पाणि'—( माल्यादीनि सुगन्धीनि मालत्या-  
 दीनि सप्तमाः । मयापितानि पुष्पाणि गृह्णन्तु मुनिपुङ्गवाः ॥ )—  
 ॐ यत्पुर्व्वं० १८<sup>१</sup> ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादि-  
 स्वऋपिभ्यो नमः ऋतुकालोद्भवपुष्पाणि समर्पयामि ॥ 'धूपम्'—  
 ( रुष्णागुरुसमुद्भूतो धूपोऽयं च दशाक्षकः । सुगन्धः कश्यपादिभ्य ऋपिभ्यो  
 दीयतेऽधुना ॥ )—ॐ द्वाह्मणो० । १९<sup>१</sup> ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरु-  
 न्धतीसहितकश्यपादिस्वऋपिभ्यो नमः धूपं दर्शयामि ॥ 'दी-  
 पम्'—( पञ्चवर्तिसमायुक्तः सर्वमङ्गलशोभनः । मया निवेदितो भक्त्या  
 दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ )—ॐ चन्द्रमा म० । २०<sup>१</sup> ॥  
 ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋपिभ्यो नमः दीपं  
 दर्शयामि ॥ 'नैवेद्यम्'—( फलमूलासमायुक्तं नानाशाकसमन्वितम् ।

शर्कराघृतसंयुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥ )—ॐ नान्ध्याऽ आ० ।  
 २१<sup>११</sup> ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो  
 नमः नैवेद्यं समर्पयामि ॥ नैवेद्यमध्ये पानीयं समर्पयामि । उत्त-  
 रापोशनं हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं करोद्धर्तनार्थं चन्दनं च सम-  
 र्पयामि ॥ [ अथ क्षेपकम्—‘फलम्’—(नारिकेलं च कूष्माण्डं क-  
 दली कर्कटीफलम् । ऋतुकालोद्भवं चान्यदीयतेऽथ मुनीश्वराः ॥ )—  
 ॐ याःफुलि० । २२<sup>११</sup> ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितक-  
 श्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः फलानि समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥ ]  
 ॥ ‘ताम्बूलम्’—(पूगीफलं सरुर्पूरं नागवल्लीदलैर्युतम् ॥ एलालवङ्गसंयुक्तं  
 ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥ )—ॐ व्यत्पुरुषे० । २३<sup>११</sup> ॥ ॐ भूर्भुवः-  
 स्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः ताम्बूलं समर्पयामि ।  
 [ अथ क्षेपकम्—‘दक्षिणा’—हिरण्यगर्भगर्मसं हेमबीजं विभावसो ।  
 अनन्तपुष्पफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥—ॐ हिरण्यगुह्यः० ।  
 २४<sup>११</sup> ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो  
 नमः दक्षिणां समर्पयामि ॥ ‘कर्पूरारार्तिव्यम्’—(ब्रक्षिष्ठा ब्रह्म-  
 रूपाश्च कश्यपाद्या महर्षयः । ब्रह्मप्रज्ञादिदातारः सन्तु मे कीर्तिकर्मणि ॥ )—  
 ॐ हुदहु० । २५<sup>११</sup> ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्य-  
 पादिस्वऋषिभ्यो नमः कर्पूरारार्तिव्यं दर्शयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥ ]  
 ॥ ‘प्रदक्षिणा’—(यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च । तानि  
 तानि विनश्यन्ति प्रदक्षिणपदेपदे ॥ )—ॐ सुप्तास्या० । २६<sup>११</sup> ॥  
 ॐ भूर्भु० अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः प्रदक्षिणां सम-  
 र्पयामि ॥ ‘मन्त्रपुष्पयुक्तो नमस्कारः’—(शरणागतदीनार्तपरित्राणप-  
 रायणाः । रक्षन्तु मुनयः सर्वे मामद्य शरणागतम् । सप्तर्षयः शुभाः  
 श्रेष्ठाः सर्वेषां च शुभप्रदाः । पुष्पाञ्जलिं मया दत्तं गृह्णन्तु मुनिसत्तमाः )—  
 ॐ युज्ञेन युज्ञ० २७<sup>११</sup> ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितक-  
 श्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः मन्त्रपुष्पयुक्तं नमस्कारं समर्पयामि ॥ ‘प्रा-  
 र्थना’—मन्त्रहीनं क्रियाहीनं मक्तिहीनं मुनीश्वरा । यत्पूजितं मया सर्वं  
 परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋ-

पिभ्यो नमः प्रार्थनां समर्पयामि॥ 'अर्पणम्'—अनेन मया वेदोत्सर्ज-  
नाङ्गत्वेन कृतेन ध्यानावाहनादिषोडशोपचारादिपूजनेन अरुन्धती-  
सहितकश्यपादिसप्तर्षिस्वक्रपयः प्रीयन्तां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मा-  
र्पणमस्तु ॥ इति ऋषिपूजनम् ॥ ततः 'स्वपितृभ्यो यज्ञो-  
पवीतदानम्'—अमुकगोत्रेभ्यः अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः ।  
तथा द्वितीयं—अमुकगोत्रेभ्यः अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्ध-  
प्रमातामहेभ्यः । तृतीयं—कव्यवाहनलादिदिव्यपितृभ्यः इमा  
नि यज्ञोपवीतानि स्वधा सम्पद्यन्ताम् इति ऋष्युपारे समर्पयेत्  
(जीवत्पितृकैरपि पितुः पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च यज्ञोपवीतानि  
देयानि । ततः सव्यं कृत्वा सर्वान्ब्राह्मणान् गन्धादिना सम्पूज्य तेभ्यं  
यज्ञोपवीतानि दत्त्वा पश्चात् सर्वैः स्वयमपि धार्याणि । स च यज्ञोपवीत  
धारणप्रयोगः अग्रे द्रष्टव्यः । ततः जीर्णयज्ञोपवीतानि शिरोमा-  
र्गेण निःसारयेत् ।) ॥ 'अथोत्सर्गतर्पणम्'—आचम्य प्राणानां  
यस्य देशकालौ सङ्कीर्त्य छन्दसां कचिदनध्यायादिकाले पठना-  
दनधिकारिभिः श्रावणाच्च प्राप्तमालिन्यस्य निरासार्थमुत्सर्गा-  
ख्यतर्पणमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य । 'देवैतर्पणम्'—ॐ विश्वे-  
देवासु ऽआर्गत शृणुतामंहुमह हवम । एदम्बुर्हिर्निर्णी-  
दत । \* । २९<sup>३५</sup> ॥ द्विष्ट्वेदेवाऽं शृणुते मह हवम्मे येऽ  
अन्तरिक्षे य ऽउपहवविष्टु । ये अग्निजिह्वाऽ उतवा-  
चजत्राऽ आसहचास्मिन्बुर्हिर्निर्णीमादयद्धम् । ३०<sup>११</sup> ॥  
इति मन्त्राभ्यां देवानावाह । ॐ देवास्तृप्यन्तु । छन्दांसि तृ-  
प्यन्तु । ॐ वेदास्तृप्यन्तु । ॐ ऋषयस्तृप्यन्तु । ॐ पुराणाचार्या-  
स्तृप्यन्ताम् । ॐ गन्धर्वास्तृप्यन्ताम् । ॐ इतराचार्यास्तृप्यन्ताम् ।  
ॐ संवत्सरः साययवस्तृप्यताम् । [ अथ क्षेपकम्—केचित्संवत्सरा-  
चयवानृषयक्त्वेन तर्पयन्ति तद्यथा ]—ॐ अहोरात्रास्तृप्यन्ताम् । ॐ  
अर्धमासास्तृप्यन्ताम् । ॐ मासास्तृप्यन्ताम् । ॐ ऋतवस्तृप्य-

( १ ) प्राचीनाचीती दक्षिणाभिमुखाः सर्वे कुशोदकं गृहीत्वा पुरतो यज्ञोपवीतानि  
निधाय ॥ ( २ ) दक्षिणजान्वाच्येक्षानाभिमुखाः सव्येन प्राग्मेर्दंर्देवतीयेन देवानाम-  
सलिप्रयं दद्यात् ॥

न्ताम् । ॐ संवत्सरः सावयवस्तृप्यताम् ॥ इति क्षेपकम् ॥ ]  
 ॥ ॐ पितरस्तृप्यन्ताम् । ॐ आचार्यास्तृप्यन्ताम् ॥ ततः सव्यं जा-  
 न्वाच्य दक्षिणाभिमुखोऽपसव्येन तिलमिश्रितं जलमञ्जलयै गृहीत्वा अमु-  
 कगोत्राः अस्मत्पितरः अमुकशर्माणो वसुरुपास्तृप्यध्वं स्वधा नमः ।  
 अमुकगोत्राः अस्मत्पितामहाः अमुकशर्माणो रुद्ररूपास्तृप्यध्वं  
 स्वधा नमः ॥ [ अन्ये तु आभिरद्भिः उदीरतामित्यादिनोक्ततर्पणविधिना  
 अहरहः क्रियमाणेन सर्वान् पितॄन् तर्पयन्ति ॥ जीवत्पितृकैः पुत्रैः शिष्यै-  
 श्चाचार्यपितृतर्पणं कार्यम् ॥ तच्च—अमुकगोत्राः अस्मदाचार्यस्य पितरः  
 अमुकशर्माणस्तृप्यध्वं स्वधा । एवमाचार्यस्य पितामहप्रपितामहानां  
 ज्ञेयम् ॥ ] ततः 'आचमनम्'—तूष्णीम् पश्चात् ॥ 'वंशानां ब्रुवणम्'—  
 अथवा ॐ शुं समानुमासाञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रो मा-  
 ण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः कौत्सात्कौ-  
 त्सो माहित्येर्माहित्यिर्भूमकक्षायणाद्भामकक्षायणो वा-  
 त्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कुश्रेऽं कुश्रिर्यज्ञव-  
 चसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्का-  
 ववेयात्तुरःकाववेयः प्रजापतेऽं प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्व-  
 युम्भुब्रह्मणे नमः । १ ॥ वंशोक्ताः ऋषयस्तृप्यन्ताम् । अथ  
 वः शस्तुदिदं वयः शूर्पणाग्याच्छूर्पणाग्यो गौतमाहो-  
 तमो घात्स्याद्वात्स्यो घात्स्याच्च पाराशर्याच्च पारा-  
 शर्यः साङ्गत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाजऽऔदवाहेश्च  
 शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो  
 वैजवापायनाच्च वैष्णुरेयाच्च वैष्णुरेयः शाण्डिल्याच्च  
 रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्चात्रेयाच्च रैभ्याच्च  
 रैभ्यः पौतिमाख्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्या-  
 यनः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौ-



ण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च । २ ॥ आग्निवेश्यः सैतवात् सै-  
 तवः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्यज्जातूकर्ण्यो भा-  
 रद्वाजाच्चारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च  
 गौतमोभारद्वाजाच्चारद्वाजो वैजवापायनाद्वैजवापायनः  
 कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकादृतकौशिकः  
 पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो  
 जातूकर्ण्यज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाच्चारद्वाजो भारद्वाजा-  
 च्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपज-  
 न्धने रौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाच्चारद्वाजऽआ-  
 त्रेयात् । ३ ॥ आत्रेयो माण्डेर्माण्डिर्गौतमाद्गौ-  
 तमो गौतमाद्गौतमो घ्रात्स्याद्घ्रात्स्यः शाण्डिल्याच्छा-  
 ण्डिल्यः कौशेर्यात्कौष्यात्कौशेर्यः काप्यः कुमारहारी-  
 तात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्वि-  
 दर्भीकौण्डिन्यो वत्सुनपातो ब्राह्मवाहुत्सनपाद्ब्राह्मवः  
 पथःसौभरात्पन्थाः सौभरोयास्यादाङ्गिरसादयास्यऽ  
 आङ्गिरसऽआभूतेस्त्वाष्ट्रादुभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपा-  
 ष्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽभ्यामश्विनौ दधीचाथर्वणा-  
 हृद्ध्यङ्गाथर्वणो देवादथर्वाहिवो मृत्योऽमाध्वः सनान्मृ-  
 त्युः प्राध्वः सनात्प्राध्वः सनऽएकपरेकविंशिमृजितेविमृ-  
 जितिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोऽसनारुः सनातुनात्सनातुनः स-  
 नगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्मस्वयम्भु ब्र-  
 ह्मणे नमः । ४ ॥ वंशोक्ताऽष्टपयस्तृप्यन्ताम ॥ अथ वःश-  
 स्तुदिदं वयःशौर्षणाग्याच्छौर्षणाग्यो गौतमाद्गौतमो वा-  
 त्स्याद्घात्स्यो घ्रात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः साङ्ग-  
 त्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाजऽभौदवाहेत्य शाण्डिल्याच्च ।

शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापाय-  
 नाच्च वैष्ठपुरेयाच्च वैष्ठपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायना-  
 च्च रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः  
 पौतिमाख्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः  
 कौण्डिन्याभ्या कौण्डिन्या ऽऔर्णवाभेभ्य ऽऔर्णवाभाः  
 कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्या  
 चाग्निवेश्याच्च । ५ ॥ अग्निवेश्यः सैतवात्सैतवः पा-  
 राशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्यज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजा-  
 झारद्वाजो भरद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो  
 भारद्वाजाझारद्वाजो बलाकाकौशिकाद्वलाकाकौशिकः  
 कापायणात्कापायणः सौकरायणात्सौकरायणेस्त्रैवणस्त्रै-  
 वणि रौपजन्धने रौपजन्धनिः सायकायनात्सायकायनः  
 कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्धृतकौशिकः  
 पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो  
 जातूकर्ण्यज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाझारद्वाजो भारद्वाजा-  
 च्चासुरायणाच्चयास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणि रौपजन्ध-  
 ने रौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाझारद्वाजः आत्रेया-  
 त् । ६ ॥ आत्रेयादात्रेयोमाण्टेर्माण्टिर्गौतमाज्ञौतमोगौतमा-  
 ज्ञौतमो घात्स्याद्घात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः केशोर्यो-  
 त्काप्यात्केशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो  
 गालवाङ्गालवो द्विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो च-  
 त्सुनपातो वाभ्रवाद्धत्सुपाद्वाभ्रवः पथः सौभरात्प-  
 न्याः सौभरो यास्यादाङ्गिरसादयास्यः आङ्गिरसः आभू-  
 तेस्त्वाष्ट्रादुभूतिस्त्वाष्ट्रोद्विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रो-  
 द्धिभ्यामग्निनौ दधीचः अषर्वणादध्यङ्गाथर्वणो देवादुथ-

द्वाह्वेवोमृत्योः प्राध्वत्सनान्मृत्युः प्राध्वत्सनात् प्राध्वत्सनात्  
 सनऽएकध्वरेकध्विर्विप्रजितेर्विप्रजितिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोऽं  
 सनारुऽं सनातुनात्सनातुनऽं सनगात्सनगऽं परमेष्ठि-  
 नऽं परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्मस्वयम्भु ब्रह्मणे नमऽं वंशो-  
 क्ताऽक्षयस्तृप्यन्ताम् । ७ ॥ अथ वृक्षस्तदिदं वयऽं  
 भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रो ब्रह्मन्तीमाण्डवीपुत्राद्ब्र-  
 ह्मन्तीमाण्डवीपुत्रऽं पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो गार्गी-  
 पुत्राद्गार्गीपुत्रऽं पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौ-  
 ण्डिनीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो  
 वाडेयीपुत्राद्वाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रान्मौषिकीपुत्रो हा-  
 रिकर्णीपुत्राद्हारिकर्णीपुत्रोभारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रऽं  
 पैङ्गीपुत्रात्पैङ्गीपुत्रऽं शौनकीपुत्राच्छौनकीपुत्रऽं । ८ ॥  
 काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रात्काश्यपीवालाक्यामाठ-  
 रीपुत्रऽं कौत्सीपुत्रात्कौत्सीपुत्रो बौधीपुत्राद्बौधीपुत्रऽं  
 शालङ्कायनीपुत्राच्छालङ्कायनीपुत्रो वार्षगणीपुत्राद्वार्षग-  
 णीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रऽआत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो  
 गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो ब्रह्मन्तीपुत्राद्ब्रह्मन्तीपुत्रोभारद्वाजी  
 पुत्राद्भारद्वाजीपुत्रऽं पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो ब्रह्मन्ती-  
 रुणीपुत्राद्ब्रह्मन्तीरुणीपुत्रऽआर्तभागीपुत्रादार्तभागीपुत्रऽं  
 शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रऽंसाङ्गतीपुत्रात्साङ्गतीपुत्रऽं । ९ ॥  
 अलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रऽअलम्बायनीपुत्रादालम्बा-  
 यनीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपु-  
 त्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रऽं शा-  
 ण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपु-  
 त्रऽं क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रो वैदभृतीपुत्रा-

द्वैदभृतीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः प्राचीनयोगी-  
 पुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रः  
 कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः । १० ॥ माश्रीपुत्रादासुरि-  
 वासिनः । माश्रीपुत्रऽआसुरायणादासुरायणऽआसुरे-  
 रासुरिष्याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्यः ऽउद्दालकादुद्दालको-  
 रुणादुरुणऽउपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्द्वाजश्रवसो  
 द्वाजश्रवाजिह्वावतो द्वाध्योगाजिह्वावान्वाध्योगोसि-  
 ताद्द्वार्षगणादुसितो द्वाक्षगणो हरितात्कुश्यपाद्द्वरितः  
 कुश्यपः शिल्पात्कुश्यपाच्चिल्लपः कुश्यपः कुश्यपान्नैधु-  
 वेः कुश्यपो नैधुविर्द्वाचो वागंभिण्या ऽअम्भिण्यादि-  
 त्यादादित्यानिमानि शुक्लानि यजूंषि द्वाजसनेयेन  
 याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते । ११ ॥ वंशोक्ताऽऽष्टवयस्तृप्य-  
 न्ताम् ॥ ॐ तत्सवितुरिति चतुर्वारं गायत्रीं पठेत् ॥  
 इति प्रतिवंशवंशोक्तानामृषीणां तर्पणम् ॥ ततः तत्सवितुर्व-  
 साविध्याश्चतुः कृत्यानुब्रुवणम् । सर्वेषां तदन्ते ॐ विरताःस इति सक्त-  
 दुर्धैर्गृह्यात् ॥ 'अध्यायाः'—इषे त्वा । १ ॥ कृष्णोसि ।  
 । २ ॥ सुमिधाग्निम् । ३ ॥ एदम् । ४ ॥ अग्नेस्तु-  
 नूः । ५ ॥ देवस्य त्वा । ६ ॥ द्वाचस्पतये ॥ ७ ॥ उप-  
 यामगृहीतोसि । ८ ॥ देव सवितः । ९ ॥ अपो देवाः  
 । १० ॥ युञ्जानः प्रथुमम् । ११ ॥ हृशानो रुक्मः ।  
 । १२ ॥ मयिगृह्णामि । १३ ॥ भुवक्षितिर्भुवयोनिः ।  
 । १४ ॥ अग्नेजुतान् । १५ ॥ नर्मस्ते । १६ ॥ अस्म-  
 न्नूर्जम् । १७ ॥ द्वाजंश्च । १८ ॥ स्वादीन्त्वा । १९ ॥  
 द्वात्रस्य योनिः । २० ॥ इमर्मे । २१ ॥ तेजोसि । २२ ॥  
 हिरण्यगर्जः सम । २३ ॥ अश्वस्तू पुरः । २४ ॥ शा-

दन्दुभिः । २५ ॥ अग्निञ्च । २६ ॥ सर्मास्वा । २७ ॥  
 होता यक्षत । २८ ॥ समिद्धोऽजुञ्जन् । २९ ॥ देव स-  
 वितः । ३० ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः । ३१ ॥ तदेव । ३२ ॥  
 अस्याजरासः । ३३ ॥ यज्जाग्रतः । ३४ ॥ अपेतः ।  
 । ३५ ॥ ऋचं वारचम् । ३६ ॥ देवस्य त्वा । ३७ ॥  
 देवस्य । ३८ ॥ स्वाहा प्राणेभ्यः । ३९ ॥ ईशा द्यास्यु-  
 म् । ४० ॥ ॐ हिरण्मयेन पात्रेण । सत्यस्यापिहित-  
 म्मुखम् । योसावादित्ये पुरुषः सोसावुहम् । ४१ ॥  
 ॐ ३ म् ॥ ॐ सम्यक् । अध्यायोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥  
 अथ 'फण्डिकाः'—व्रतमुपैख्यन् । १ । सवैकपालान्येवा-  
 न्यतरुऽउपदधाति । २ । सवैस्तुचः संमार्ष्टि । ३ ।  
 हिङ्गृत्यान्वाह । ४ । सवै प्रवरायाश्चावयति । ५ ।  
 ऋतुवो हवै देवेषु यज्ञे भागुमीपिरे । ६ । सवै पर्ण-  
 शाखया यत्तानपाकरोति । ७ । मुनवे हवै प्रातः । ८ ।  
 स यत्रा ह । ९ ॥ सू सयद्वा इतश्चेतश्च सम्भरति । १० ।  
 उद्धृत्वाहवनीयम्पूर्णाहुतिं जुहोति । ११ ॥ सूर्योहवाऽ-  
 अग्निहोत्रम् । १२ । अथ हुतेग्निहोत्रमुपतिष्ठते । १३ ॥  
 प्रजापतिर्हवा इदमग्र ऽएकऽएवा स । १४ । पित्रा महा-  
 हविषाहवै देवा घृत्रं जग्मुः । १५ । देवयजनं योपयन्ते ।  
 । १६ । दुक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने  
 ऽउपस्तृणाति । १७ । सप्तपदान्यनुनिःक्रामति । १८ ॥  
 शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाहूमायणी योदयनीयौ । १९ ॥  
 तद्यु ऽएषु पूर्वार्ध्यां शुषिष्ठ स्थूणराजो भुवति । २० ॥  
 उदुरमेवास्य सुदः । २१ । अग्निमादत्ते । २२ । तद्यत्रे-  
 तत्प्रवृत्तो होता होतृपदन ऽउपविशति । २३ । प्रजाप-

तिवै प्रजाऽं स सृजानो रिरिचान् इवामन्यत । २४ ।  
 प्राणो हवा ऽअस्योपां शुऽं । २५ । चक्षुर्वी हवा ऽअस्य  
 शुक्लामन्थिनौ । २६ । भक्षयित्वा समुपहृताऽं सऽऽ-  
 त्युक्तोत्तिष्ठति । २७ । मनो हवाऽअस्य सविता । २८ ।  
 आदित्येन चरुणोदयनीयेन प्रचरति । २९ । प्रजाप-  
 तिर्वाऽएष शुद्धऽशुऽं । ३० । देवाश्च वाऽअसुराश्च । ३१ ।  
 अथ सुवच्चाज्यविलापनीं चादुय । ३२ । अरुण्योरग्नी-  
 समारोह्य । ३३ । केशवस्य पुरुषस्य । ३४ । आग्नेयो-  
 ष्टाकपालऽं पुरोडाशो भवति । ३५ । असद्वा इदम-  
 ग्रऽ आसीत् । ३६ । प्रजापतिरग्निरूपाण्युभ्यध्यायत्  
 । ३७ । एतद्वै देवाऽअब्रुवन् । ३८ । अथैनमतऽं खन-  
 त्येव । ३९ । पर्णकवायु निष्पक्वाऽएताऽआपो भवन्ति  
 । ४० । भूयांऽसि हवींऽषि भवन्ति । ४१ । रुक्मस्म-  
 त्तिमुच्य विभर्ति । ४२ । घनीवाह्येताग्निं विभ्रदित्याहुऽं  
 । ४३ । गार्हपत्यं चेप्यन्पलाशशाखया व्युद्धति । ४४ ।  
 अथातो नैऋतीर्हरन्ति । ४५ । चित्तं गार्हपत्यो भवति  
 । ४६ । आत्मन्नाग्निं गृहीते चेप्यन् । ४७ । कूर्ममुपदधाति  
 । ४८ । प्राणभृतऽनुपदधाति । ४९ । द्वितीयां चित्तिमुपद-  
 धाति । ५० । तृतीयां चित्तिमुपदधाति । ५१ । चतुर्थीं चित्ति-  
 मुपदधाति । ५२ । पञ्चमीं चित्तिमुपदधाति । ५३ । नाकसुदऽ-  
 नुपदधाति । ५४ । ऋतुव्याऽनुपदधाति । ५५ । अथातऽं शत-  
 रुद्रियं जुहोति । ५६ । उपवसथीये हन् प्रातरुदितऽआदित्ये  
 । ५७ । अथातो घैश्चानरं जुहोति । ५८ । अथातो  
 राष्ट्रभृतो जुहोति । ५९ । अथातऽं पयो व्रततायै । ६० ।  
 अग्निरेष पुरस्ताधीयते । ६१ । प्रजापतिऽं स्वर्गलो-

मजिगाहस्त । ६२ । प्राणो गायत्री । ६३ । प्रजापतिं  
 विस्रस्तम् । ६४ । तस्य वाऽएतस्याऽग्नेऽं । ६५ । अथ  
 हेतेरुणे । ६६ । संवत्सरो वै यज्ञऽं प्रजापतिऽं । ६७ ।  
 त्रिहवै पुरुषो जायते । ६८ । द्वाग्धवाऽएतस्याग्निहोत्रस्या-  
 ग्निहोत्री । ६९ । उद्दालको हारुणिऽं । ७० । उर्वशी  
 हाप्सराऽं । ७१ । भृगुहवै द्यारुणिऽं । ७२ । पशुबन्धेन  
 यजते । ७३ । तद्यथा हवै । ७४ । अयं वै यज्ञो योयं  
 पवते । ७५ । समुद्रं वाऽएते मचरन्ति । ७६ । युद्धा  
 लोके । ७७ । दीर्घसत्रं हवाऽएतऽउपयन्ति । ७८ ।  
 तदाहुर्यदेष दीर्घसत्री । ७९ । सोमो वै राजा यज्ञऽं  
 प्रजापतिऽं । ८० । विश्वरूपं वै त्वाष्ट्रमिन्द्रो हन् । ८१ ।  
 इन्द्रस्य वै युत्र । ८२ । एतस्माद्वै यज्ञात्पुरुषो जायते  
 । ८३ । ब्रह्मौदनं पचति । ८४ । प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञा-  
 न्व्यादिशत् । ८५ । प्रजापते रुक्ष्यस्व यत् । ८६ ।  
 प्रजापतिरकामयत् । ८७ । अथ प्रातर्गौतमस्य । ८८ ।  
 पुरुषो ह नारायणो कामयत् । ८९ । ब्रह्मैव स्वयम्भु  
 तपोतप्यत् । ९० । अथासौ श्मशानं कुर्वन्ति द्यौः  
 शान्तिः । ९१ । देवा हवै सत्रं निषेदुऽं । ९२ । अथातो  
 रौहिणौ जुहोति । ९३ । सवै तृतीये हन् । ९४ । इया ह  
 प्राजापत्योऽं । ९५ । हस्तवालाकिर्हानूचानो गार्ग्यऽआ-  
 स । ९६ । जनको ह वैदेहऽं । ९७ । जनकुह ह वैदेहं  
 याज्ञवल्क्यो जगाम । ९८ । पूर्णमदऽपूर्णमिदम् । ९९ । श्वेत-  
 केतुर्हवाऽआरुणेयऽं । १०० । माश्रीपुत्रादासुरिवासिनः॥  
 चतुर्दशकाण्डेष्वध्यायोक्ता ऋषयस्तप्यन्ताम् ॥ अथ 'शतस्था-  
 नानि'—ॐ इषे त्वा । १ । परिते । २ । अग्नेनयं । ३ ।

उपयामगृहीतोसि सुशर्मासि । ४ । (प्रथमा) सोमस्य  
 त्विषिः । ५ । परस्याऽअधि । ६ । अन्यार्व- । ७ । राज्ञसि  
 । ८ । नमो हिरण्यबाहवे । ९ । इन्द्रेमम । १० । इमौ  
 ते । ११ । अन्तारपरिस्तुत- । १२ । अश्विना तेजसा  
 । १३ । पृथिव्यै स्वाहा । १४ । प्रजापतये च । १५ ।  
 तेऽअस्य । १६ । तनूनपात्पथऽ । १७ । अयमिह  
 । १८ । अनु नऽ । १९ । इत्यग्रे । २० । (शेषं पञ्चसप्ततिः) ॥  
 हिरण्मयेन पार्श्वेण ० । ॐ स्वम्नस्य । शतोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥  
 व्रतमुपैष्यन् । १ । तद्यदेवं पिनुष्टि । २ । अधाज्यलि-  
 म्नाभ्यां पवित्राभ्याम् । ३ । बृहच्छोचाय विष्टयेति । ४ ।  
 ब्रूसूनाधरातौ स्याम । ५ । अग्निर्वै देवानामद्भुतमाम्  
 । ६ । तद्यथा योनौ रेतऽ सिञ्चेत् । ७ । ता वै प्राश्न-  
 न्त्येव । ८ । अथ वेदपत्नी द्विस्त्रिं सयति । ९ । अयं वै  
 यज्ञो योऽयं पुवते । १० । अथ युदस्तमेति । ११ । रेव  
 तीरुमध्वमिति । १२ । सवाऽआग्नेयोष्टाकपालऽ पुरो-  
 ङ्गाशो भवति । १३ । तद्ये सोमेनेजानाऽ । १४ । अ-  
 थोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति । १५ । अथोल्लिखति  
 । १६ । सा या वभ्रुऽ पिङ्गाक्षी सा सोमक्रयणी स्यात्  
 । १७ । प्रथमं ते देवाऽ । १८ । इन्द्रघोषऽ मोक्षणीर-  
 ध्वर्युरादत्ते । १९ । सा हा कद्रुस्वाच । २० । तद्यऽ  
 एतऽ उच्छ्रिता देवा हवै यज्ञन्तन्वानाऽ । २१ । अथ  
 पार्श्वेन वासिना वा प्रयौति । २२ । सजुहोति शृणो-  
 त्वाग्निऽ समिधा हुवंमऽइति । २३ । इयुऽ हवाऽउपाधं  
 शुऽ । २४ । तस्यासावैव पुवऽआयुऽ । २५ । यत्र द्यावा  
 , पृथिव्यऽ शस्यते । २६ । सऽ आज्यस्योपस्तीर्य द्विश्चरो



रवद्यति । २७ । इन्द्रो ह वै षोडशी । २८ । तासा  
 द्वादश गुर्भाऽं । २९ । तद्ये हस्म पुरा द्वाजपेयेन  
 यजते । ३० । अथ दिशोऽनुवीक्षमाणो ऋषति । ३१ ।  
 सवै दीक्षते । ३२ । अथै तुमभिषेकुम् कृष्ण विषाणया  
 नु विमृष्टे । ३३ । षडेवोत्तरे चरुवऽं । ३४ । अथोऽआहुऽं  
 । ३५ । अमावास्यायां दीक्षते । ३६ । अश्वस्य पदे  
 जुहोति । ३७ । अथैनां धूपयति । ३८ । तमुपरिनाभि  
 विभर्ति । ३९ । अथोषान्निवपति । ४० । चतस्रः  
 सीता यजुषा कृषति । ४१ । तं प्रत्युच्चयन्तम् । ४२ ।  
 अपाङ्गुम्भत्सीदेति । ४३ । तस्य मुनो वैश्वकर्मणमिति  
 । ४४ । तद्यैषा मध्यमा स्वयमातृणा । ४५ । एका-  
 दशभिरस्तुवतेति । ४६ । तावाऽ एताः विराडेषु  
 । ४७ । अथ-स्वयमातृणामुपदधाति । ४८ । अथोत्त-  
 राधेन प्राक् । ४९ । स यः सु द्वैश्वानरः । ५० ।  
 यास्तेऽअग्ने सूर्ये रुचऽं । ५१ । नाम कृत्वाथैनमुपति-  
 ष्ठते । ५२ । या वाऽ इयं वेदिऽं सप्तविधस्य । ५३ ।  
 अयमेवाकाशो जूः । ५४ । सोऽयमात्मा वेधा विहितुऽ-  
 एव । ५५ । अथ वऽंश । ५६ । अथ यामेतामाहुर्ति  
 जुहोति । ५७ । अथ यदनुवाक्यामनूच्य । ५८ । ब्रह्म-  
 चार्यसीत्याह । ५९ । स यत्पशुबन्धेन यजते । ६० ।  
 दशेति होवाच । ६१ । अथ यत्र स्फुनऽं स्यात्  
 । ६२ । अथ यदि प्रपुतऽं । ६३ । सर्वेऽअश्विना  
 भवन्ति । ६४ । प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । ६५ । किम्वा  
 वृषनं महदिति । ६६ । अथ योस्य निष्कऽं प्रतिमुक्तो

भवति । ६७ । एतेन हेन्द्रो तो दैवाप-शौनकाः । ६८ ।  
 चतस्रः सीता यजुवा कृषति । ६९ । अथोत्तरतः सि-  
 कताऽउपकीर्णा भवन्ति । ७० । अथ रौहिणौ जुहोति  
 । ७१ । ते देवाऽअब्रुवन् । ७२ । तानि यदा गृह्णाति  
 । ७३ । योमौ तिष्ठन् । ७४ । कतमुऽआत्मेति । ७५ ।  
 अथ हैनं मनुष्याऽअब्रुवन् । ७६ । अथ यामिच्छेद्गर्भ-  
 न्दुर्धतेति । ७७ । सप्तसहस्रषट्शतशेषं चतुर्विंशतिः  
 । ७८ । प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः । ७९ ॥ चतुर्दशकाण्डे  
 शतोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ अथ 'प्रपाठकाः'—प्रतुमुपैख्यन् । १ ।  
 चतुर्धा विहितो हवाऽअग्नेश्चिरास । २ । तेवाऽआर्द्राऽस्युः  
 । ३ । स सुचोत्तरमाधारमाधारयिष्यन् । ४ । यज्ञेन वै  
 देवाः । ५ । यज्ञेन वै देवा दिवमपोदक्तामन् । ६ । स वै  
 सुचो व्यूहति । ७ । स यद्वाऽइत्यथेतुश्च सम्भुरति  
 । ८ । वुरुणो हैन्द्राज्यकामऽआदधे । ९ । यत्र वै प्र-  
 जापतिः प्रजाः ससृजे । १० । प्रजापतिर्हवाऽएतेनाग्ने  
 यज्ञेनेजे । ११ । महाहविषा हवै देवा बृन्तं जमुः । १२ ।  
 देवयजनं योषयन्ते । १३ । ब्रुचं यच्छति । १४ । नीडे  
 कृष्णाजिनमास्तृणाति । १५ । तद्यऽएष पूर्वोध्यो ब्रुषि-  
 ष्ठस्पृणाराजो भवति । १६ । द्विजामानो हैवास्य  
 धिष्ण्याः । १७ । पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति । १८ । सो-  
 त्युप यजति । १९ । प्राणो हवा अस्यो पाशं शुः । २० ।  
 आत्मा हवाऽअस्याग्रयणः । २१ । मन्ति वाऽएतद्य-  
 ज्ञम् । २२ । स वाऽअवभृथमभ्युवैति । २३ । तद्य  
 वै तद्वादशाहेन ब्रूदश्च्छन्दसा यजते । २४ । देवाश्च

वाऽअसुराश्च । २५ । बार्हस्पत्येन चरुणा प्रचरति । २६ ।  
 स वाऽअपः सम्भरति । २७ । मैत्रावरुण्यापयस्यया  
 प्रचरति । २८ । असद्वा इदमग्रऽआसीत् । २९ ।  
 प्राजापत्यञ्चरद्वाऽ आलम्भन्ते । ३० । प्रदीप्ताऽ एते-  
 श्यो भवन्ति । ३१ । तस्याऽएतस्याऽआषाढां पूर्वा क-  
 रोति । ३२ । रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्ति । ३३ । गार्ह-  
 पत्यञ्चेप्यन् पलाशशाखया व्यूहति । ३४ । अथ दर्भ-  
 स्तम्भमुपदधाति । ३५ । आत्मन्नाग्निं गृहीतेचेप्यन् । ३६ ।  
 कूर्ममुपदधाति । ३७ । प्राणभूतऽउपदधाति । ३८ ।  
 अथ द्विश्वज्योतिषमुपदधाति । ३९ । अथातोन्वावृतम्  
 । ४० । गार्हपत्यमुपदधाति । ४१ । अथातः शतरु-  
 द्रियं जुहोति । ४२ । प्रत्येत्याग्निं ग्रहरिष्यन् । ४३ । अ-  
 थैकान्यज्ञक्रतुञ्जुहोति । ४४ । अथ प्रातुः प्रातुरनुवा-  
 कुमुपाकरिष्यन् । ४५ । अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते । ४६ ।  
 अथातश्चयनस्यैव । ४७ । संवत्सरो वै प्रजापतिरग्निः  
 । ४८ । नैव वा इदमग्रे सुदासीन्नेव सदासीत् । ४९ ।  
 संवत्सरो वै यज्ञः प्रजापतिः । ५० । अपि हवाऽ ए-  
 तुर्हि । ५१ । प्रजापतिर्वै प्रजाऽसृजमानो तप्यत । ५२ ।  
 अथातः स्वाध्यायप्रशुःसा । ५३ । अयं वै यज्ञो योयं  
 पृवते । ५४ । पुरुषऽह नारायणं प्रजापतिरुवाच । ५५ ।  
 सोमो वै सृज्य यज्ञः प्रजापतिः । ५६ । प्रजापति-  
 र्यज्ञमसृजत । ५७ । ब्रह्मौदनं पचति । ५८ । नियुक्तेषु  
 पशुषु । ५९ । प्रमुच्यथां दक्षिणेन धेदिम् । ६० । पु-  
 रुषो ह नारायणो कामयत । ६१ । देवा ह वै सत्रन्नि-  
 पेदुः । ६२ । स यत्रैतां होतान्वाह । ६३ । इया ह ।

प्राजापत्याऽं । ६४ । दृप्तवालाकिर्हानूचानो गार्ग्यऽ-  
 आस । ६५ । अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिऽं पप्रच्छ  
 । ६६ । जनुकुहं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । ६७ ।  
 भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति । ६८ । प्राश्रीपुत्रादासुरिवा-  
 सिनः० । ६९ ॥ इति चतुर्दशकाण्डे प्रपाठोक्ता ऋषयस्त्रयन्ताम् ।  
 इति प्रपाठकाः ॥ अथ यतं विसृजते स यस्मिन्हर्षावर्मु-  
 ल्लोकमेत्यथ निग्राम्याभ्यो ग्रहान्विगृह्यतेषु गृहपतिऽं  
 सुब्रह्मण्यामाह्वयति ता वाऽएतास्तानि दुश भवन्ति ता  
 ऽएताऽ अङ्गुलयो मध्यमेव तृतीयां चितिऽं सहोवाचा-  
 यन्तु शस्तुस्माऽ उहेतुदुवाच स वाऽ एष ऽआत्मेव य-  
 त्सौत्रामणी मर्यादाया ऽएव लोष्टमाहृत्य प्राश्रीपुत्रादा-  
 सुरिवासिनः० । १ ॥ अन्त्यकाण्डोक्ता ऋषयस्त्रयन्ताम् ।  
 एवं यतं विसृजेत परमाद्भुतिश्च्यतीति तस्माद्योतृच-  
 मसात् तस्मिन् समुपहवमिष्ट्वा समिधोभ्यादधति द्वादश  
 वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति या वानग्निर्यावत्यस्य  
 समाध्नातावह्वयति तस्मात्समानुसम्बन्धनास्तुस्मादिमे  
 प्राणऽउपरिष्ठादुसञ्छन्ताऽं संवादेनैवर्विजो लोका  
 इति ब्रह्मणो ब्रह्मस्वयम्भु ब्रह्मणे नमः कशिनीरेवेमाऽ  
 आप्येतर्हि भुजा जायन्ते तस्मादिमावात्मानमभितो बाहू  
 तस्मादुहेतुजीवाश्च पितरश्च न संदृश्यन्ते धाजसनेयेन  
 याज्ञवल्क्येनारुयायन्ते । २ ॥ चतुर्दशकाण्डे अन्त्यकाण्डोक्ता  
 ऋषयस्त्रयन्ताम् ॥ 'नमस्कारः'—ततः तदतद्व्याभ्युक्तं न-  
 मूपा आनां यदुवन्ति देवा ऽइति नृहैवेवं विदुषऽं कि-  
 ञ्चनमूपा आन्तं भवति तयो हास्ये तत्सर्वं देवाऽअवन्ति  
 । १ । इति नमस्कारः । 'विमर्जनम्'—ॐ उषिष्ट ब्रह्मण-

स्पष्टे देवयन्तस्त्वे महे । उपुष्पयन्तु मरुतः सुदानवः इन्द्र-  
 प्माशूञ्जवा सचा । १३१ स्वस्वप्रवरान्विसर्जयेत् ॥ 'जले प्रा-  
 सन'—ॐ समुद्रङ्गं छ स्वाहान्तरिक्षङ्गं छ स्वाहा देव-  
 सवितारङ्गं छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहाहोरात्रे  
 गच्छ स्वाहा छन्दांसि गच्छ स्वाहा इचावा पृथिवी गच्छ  
 स्वाहा यज्ञङ्गं छ स्वाहा सोमङ्गं छ स्वाहा दिव्यन्नभौ  
 गच्छ स्वाहाग्निर्वैश्वानरङ्गं छ स्वाहा मनो मेहादि यच्छ  
 दिवन्ते धूमो गच्छतु स्रज्योतिः पृथिवीम्भस्मना पृण  
 स्वाहा । २११ ततो द्विराचमनं कुर्युः ॥ आचार्यादि ब्राह्मणपू-  
 जनं कृत्वा ॥ 'अर्पणम्'—अनेनाध्यायोत्सर्गकर्माङ्गत्वेन कृतेन ऋ-  
 पिपूजनतर्पणादिकर्मणा श्रीभगवान्परमेश्वरः प्रीयतां न मम । ॐ  
 तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति श्रावणीप्रयोगः ॥

५२७. 'अथ ऋपिश्राद्धम्'—कृतप्राणायामो देशकालौ सङ्की-  
 र्त्य ॥ 'सङ्कल्पः'—उत्सर्गाङ्गभूतमृपिश्राद्धमहं करिष्ये ॥ ॐ  
 इदं विष्णुर्वि० ॥ १२५ ॥ इति मन्त्रेण दिग्बन्धः । ऋपिश्राद्ध-  
 स्तोपहाराः शुचयो भवन्तु ॥ इत्युपहारप्रोक्षणम् । देशकालपात्रसम्प-  
 दस्तु ॥ अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषीणामिदमासनम् यथा यथा  
 विभागं वः स्वाहा । अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषयः यथादत्तं  
 गन्धाद्यर्चनं यथा यथा विभागं वः स्वाहा । इति गन्धादिदानम् ।  
 ऋपिश्राद्धसाङ्गतासिद्ध्यर्थं सप्तसप्तधाकान् ब्राह्मणान् यथाकांक्षं  
 यथासम्पन्नान्नेन तर्पयिष्ये तेन अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषयः  
 प्रीयन्ताम् । ऋपिश्राद्धसाङ्गतासिद्ध्यर्थं हिरण्यनिष्क्रयभूतां दक्षिणां  
 आचार्याय तुभ्यमहं सम्प्रददे । आचार्यः ॐ कौं दुःस्वस्मा  
 ऽअदुःस्वस्मा दुःस्वस्मायादात् । कामो दुःस्वस्मा कामं-  
 प्रतिग्रहीता कामैतत्तै । २२८ ॥ इति मन्त्रं पठेत् । उपविष्टेषु

( १ ) तेभ्यो दक्षिणां इत्या ब्राह्मणादिषो यज्ञोयात् । कृतस्तोत्रमर्गोपाक्रमेष्टमर्गः  
 साङ्गताजिद्ध्यर्थं यथावकाशेन यथायच्छि ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति सहस्रम् ॥

ब्राह्मणेष्टकादिदानम् ॥ 'तद्यथा'—ॐ शिवा आपः सन्तु । सौम-  
नस्यमस्तु । अक्षतं चारिष्टं चास्तु । अघोरा ऋषयः सन्तु । स-  
र्वत्र सन्त्विति विप्राः प्रतिवचनं दद्युः । उत्सर्गकर्मणो न्यूनातिरिक्त-  
दोषपरिहारार्थं नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भूयसीं दक्षिणां  
सम्प्रददे ॥ 'प्रार्थना'—उत्सर्गाद्भूतं ऋषिश्चाद्धं परिपूर्णमस्तु ॥  
अस्तु परिपूर्णमिति आचार्यादयः प्रतिवचनं दद्युः । ततः सहनोस्तु  
सहनोऽतु सहनऽइदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म ऽइन्द्रस्तद्वेद येन यथा न  
विद्विषामह इति ॥ पश्चात्—उभाऋची० इति मन्त्रं पठेत् ॥ इति श्रं-  
पिश्चाद्धम् ॥ इति श्रावणीपद्धतिः ॥

५२८. 'अध्यायोपाकर्म.' पारस्करगृह्यसूत्रे—अथातोध्यायो-  
पाकर्मोपधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पार्ष्णिमास्याः श्रावणस्य  
पञ्चम्याः हस्तेन वाज्यभागाविष्टाज्याहुतीर्जुहोति । पृथिव्या ऽअ-  
ग्नयः इत्यग्नेदेऽन्तरिक्षाय वायवऽइति यजुर्वेदे दिवे सूर्यायेति सा-  
मवेदे दिग्भ्यश्चन्द्रमसः इत्यथर्ववेदे ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र प्र-  
क्षोपतये देवेभ्यो ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदरस्पतयेऽनुमतय  
ऽइति चैतदेव प्रतोद्देशेन विसर्गेषु सदसस्पतिमित्यक्षतधानास्त्रिःसर्वे  
ऽनुपठेयुर्हुत्वा हुत्वाहुम्वर्यस्तिसस्तिसः समिध ऽआदभ्युरार्द्राः सप-  
लाशा घृताक्ताः सावित्र्या ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेन शन्नो भग-  
वित्यक्षतधाना ऽअरादन्तः प्राश्नीयुर्दधिक्राव्यऽइति दधि भक्षेपुः  
स यावन्तं गणमिच्छेत्तामन्तस्तिलानाकर्षफलकेन जुहुयात्सावित्र्या  
शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा प्राश्ननान्ते प्रत्यसुरेभ्य ऽउपपिष्टेभ्य  
॥ ॐकारमुत्वा मिथ सावित्रीमध्यायादीन्प्रवृत्त्याऽपि मुरानि बहुचानां  
पर्याणि छन्दोगानाः सूक्ताभ्याथर्वणानाः सर्वे जपन्ति मह  
नोम्नु सह नोचतु सह न ऽइदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म ऽइन्द्रस्तद्वेद येन  
यथा न विद्विषामह इति त्रिरात्रं नाधीयीरँहोमनसानामनिहन्तन-  
मेके प्रागुत्सर्गात् ॥ १३ ॥

५२९. 'अथोपाकर्मप्रयोगः'—[गुरः दम्नी पादौ ब्रह्मात्य द्विराच-

म्यावसथ्यामिलौकिकाग्नेर्वा पश्चाच्छिष्यैः सह प्राञ्जुस्व उपविश्य प्राणा-  
यामत्रयं कृत्वा देशकालौ सङ्कीर्त्य श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अध्यायोपाकर्मणि  
पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमभिस्थापनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य पञ्चभूसंस्का-  
रान्कुर्यात् । (ते च—१—दग्धैः परिसमुद्य । २—गोमयोदकेनोपलिप्य । ३—  
सुवेणोल्लिख्य । ४—अनामिकाङ्गुष्ठाम्यामुद्धृत्य । ५—उदकेनाभ्युक्ष्य ॥ ततः  
अग्निं प्रतिष्ठाप्य पात्रस्थापनादि कुर्यात् । तत्र पूर्वेण ब्रह्मणो गमनम् ।  
अग्रेरुत्तरतः पात्रासादनम् । द्वे पवित्रे ताम्रमयी आज्यस्वाली । पालाशः  
समिधः । प्राश्नावाधारौ । समिद्धतमे आज्यभागौ । तिलहोमः सावित्री-  
मन्त्रेण । पूर्णपात्रं दक्षिणा । त्रिरात्रं लोमनस्नानामनिकृन्तनम् ) ॥ ऋषि-  
च्छन्ददेवतास्मरणम्—इषेत्वेत्यादिकस्य सम्ब्रह्मान्तस्य माध्य-  
न्दिनीयस्य वाजसनेयकस्य यजुर्वेदाग्रायस्य विवस्वानृषिः । वायु-  
देवता । गायत्र्यादीनि सर्वाणि छन्दांसि । अध्यायोपाकर्मणि  
विनियोगः—‘देवताभिध्यानम्’—तत्र—प्रजापतिम् । इन्द्रम् ।  
अग्निम् । सोमम् । पृथिवीम् । अग्निम् । ब्रह्माणम् । छन्दांसि ।  
अन्तरिक्षम् । वायुम् । ब्रह्माणम् । छन्दांसि । दिवम् । सूर्यम् ।  
ब्रह्माणम् । छन्दांसि । दिशः । चन्द्रमसम् । ब्रह्माणम् । छ-  
न्दांसि । प्रजापतिम् । देवान् । ऋषीन् । थदाम् । मेघाम् ।  
सदसस्पतिम् । अनुमतिम् ॥ एताः प्रधानदेवता आज्येन । सद-  
सस्पतिम् । धानाभिः । सवितारं तिलैः । अग्निं सिष्टकृतं धानाशे-  
पेण । अग्निम् । वायुम् । सूर्यम् । अग्नीवरुणौ अग्नीवरुणौ । अ-  
ग्निम् । वरुणम् । सवितारम् । विष्णुम् । विश्वान्देवान् । मरुतः ।  
स्वर्गान् । वरुणम् । प्रजापतिम् । एता अङ्गप्रधानार्था देवता  
असिन्कर्मण्यहं यक्ष्ये ॥ [ब्रह्मवरणम् (दक्षिणतो ब्रह्मासनमासीत् ।  
अमुकदामन् असिन्कर्मणि त्वं ‘ब्रह्मा’ भव । मयामीति प्रतिवचनम् ।  
ब्रह्मा तूर्णं आसनावलोकनं आसनाचृणनिरसनश्च कृत्वा उपविशेत् ।  
अग्रेरुत्तरतः प्रणीतार्थमासनद्वयं निधाय । प्रणीताचमसं वामहस्ते कृत्वा  
आत्माभिमुखं जलेनापूर्य प्रथमासने निधाय चमसदण्डमालम्ब्य ब्रह्माणमय-  
लोक्य तेन गद्गतादिनाऽनुज्ञातः प्रणीयोत्तरासने निदध्यात् । तत उदगग्नेः  
प्रागग्नेः शुशैरग्निं परिस्वीर्य । अर्धवदासाच । अग्रेरुत्तरतः प्राङ्मंसमु-

दक्षसंस्थं वा पात्रासादनम् । पवित्रच्छेदनार्थं दर्भास्तयः । पवित्रे द्वे ।  
 प्रोक्षणीपात्रम् । आज्यस्थाली । सम्मार्जनकुशास्त्रिप्रभृतयः । उपनमनकु-  
 शाः सप्तप्रभृतयः । समिधस्त्रिप्रभृतयः सुवः । आज्यम् धानाः । पूर्णपात्रं  
 च ॥ ‘अथोपकल्पनीयानि’—प्रतिशिष्यं नव नव समिध आर्द्राः स-  
 पत्रा औदुम्बरस्य । दधि भक्षणार्थं । लौकिका धाना बाहुमात्रमौदुम्बर-  
 काष्ठं तिलस्थापनस्थाने सर्पफणाकारमार्ककफलरुम् । तिलाश्चेति । पवि-  
 त्रकरणम् । द्वयोरुपरि त्रीणि निधाय द्विमूलेन द्वौ कुशौ प्रदक्षिणीकृत्य  
 सर्पान्युगपद्धृत्यानामिकाहुष्ठाभ्यां छित्वा तानुत्तरतः प्रक्षिपत् । प्रोक्षणी-  
 पात्रं प्रणीतोत्तरतो निधाय । प्रोक्षणीपात्रे पात्रान्तरेण प्रणीताद्विस्तासां  
 प्रोक्षणम् । सपवित्रहस्तेनोत्तानेन पात्रप्रोक्षणम् । आज्यस्थाल्याः प्रोक्ष-  
 णम् । संमार्गकुशानां प्रोक्षणम् । उपयमनकुशानां प्रोक्षणम् । समिधां  
 प्रोक्षणम् । सुवस्य प्रोक्षणम् । आज्यस्य प्रोक्षणम् । धानानां प्रोक्षणम् ।  
 पूर्णपात्रस्य प्रोक्षणम् । प्रणीताभ्योर्मध्ये सञ्चरे प्रोक्षणीं निधाय । कुशो-  
 पग्रहेण आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वापः । आज्याधिश्रयणम् । ततो ज्वलद्बु-  
 ल्मुकेन पर्यमिकरणम् । इतरथावृत्तिः । अर्धश्रिते सुवं प्रतप्य । संमार्ग-  
 कुशैः संमृज्य । अग्रैर्मूलादारभ्यामपर्यन्तं मूलैरग्रादारभ्य मूलपर्यन्तं प्रणी-  
 तोदकेनाभ्युक्ष्य । पुनः प्रतप्य । दक्षिणतो निदध्यात् । आज्यमुत्थाप्य ।  
 उत्तरतो निधाय । ततोऽग्रेः पश्चिमतो निदध्यात् । पवित्राभ्यामाज्यमु-  
 त्पूय । प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुत्पूय । आज्यमवेक्ष्य । अपद्रव्यनिरसनम् ।  
 उपयमनकुशानादाय । तिष्ठन् । समिधोऽभ्याधाय । प्रोक्ष्युदकदोषेण  
 सपवित्रेण हस्तेनेशानमारभ्येशानपर्यन्तं प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्य । इतरथा-  
 वृत्तिः । पवित्रयोः प्रणीतासु निधानम् । सोपग्रहं सव्यहस्तमुत्तानं हृदि  
 निधाय दक्षिणजानुनिपातः ब्रह्मणोन्वारम्भः । दक्षिणहस्तेन सुवेण होमः ।  
 मनसा—ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम ॥ ( त्यागान्ते  
 द्रव्यप्रक्षेपः । प्रोक्षणीपात्रे सप्तव्यधारणम् ) । ॐ इंद्राय स्वाहा । इदं  
 इन्द्राय न मम ॥ ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ ॐ सोमाय  
 स्वाहा इदं सोमाय न मम ॥ १ ‘ऋग्वेदे’—‘ममैर्विशत्वाहु-

( १ ) औदुम्बरस्य वा शाखा फलकद्वयसमुत्ता । आरूपेकलङ्के नाम यार्हिकः  
 परिकल्पितम् ॥ ( २ ) एताः सप्तविंशत्याहुतयः आज्येन ततः प्रोक्षितधानाभिधारणम् ।  
 सुवेण धाना अवदाय । सदसस्पतिमद्भुतमित्यनेन मन्त्रेण जुहुयात् ॥



तयः' ॐ पृथिव्यै स्वाहा इदं पृथिव्यै न मम । ॐ अग्रे  
 स्वाहा इदमग्रे न मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम  
 छन्दोभ्यः स्वाहा इदं छन्दोभ्यो न मम ॥ २ 'यजुर्वेदे'—ॐ  
 अन्तरिक्षाय स्वाहा इदमन्तरिक्षाय न मम । ॐ वायवे स्वाहा  
 इदं वायवे न मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ  
 छन्दोभ्यः स्वाहा इदं छन्दोभ्यो न मम ॥ ३ 'सामवेदे'—ॐ  
 दिवे स्वाहा इदं दिवे न मम । ॐ सूर्याय स्वाहा इदं सूर्याय  
 न मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः  
 स्वाहा इदं छन्दोभ्यो न मम ॥ ४ 'अथर्वणवेदे'—ॐ दिग्भ्यः  
 स्वाहा इदं दिग्भ्यो न मम । ॐ चन्द्रमसे स्वाहा इदं चन्द्रमसे न  
 मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः  
 स्वाहा इदं छन्दोभ्यो न मम । ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजा-  
 पतये न मम । ॐ देवेभ्यः स्वाहा इदं देवेभ्यो न मम । ॐ ऋ  
 पिभ्यः स्वाहा इदं ऋपिभ्यो न मम । ॐ श्रद्धायै स्वाहा इदं  
 श्रद्धायै न मम । ॐ मेधायै स्वाहा इदं मेधायै न मम । ॐ स-  
 दसस्पतये स्वाहा इदं सदसस्पतये न मम । ॐ अनुमतये स्वाहा  
 इदं अनुमतये न मम । ॐ सदसस्पतिमर्जुतम्पिप्रयमिन्द्रस्य  
 काम्यम् । सुनिम्मेधामयासिपुं स्वाहा । १११ ॥  
 इदं सदसस्पतये न मम । ( इमं मन्त्रं गुरुणा पठ्यमानं शिष्या अपि  
 सहानुपठेयुः । तत उद्गुम्भरसमिप्रितयमभिपार्य हस्ते गृहीत्वा उत्थाय  
 प्राञ्जुस्वास्तिष्ठन्तः ) ॥ ॐ तत्संवितुर्वरेण्यु० । २११ ॥  
 स्वाहा इदमग्रे न मम ॥ ( इत्युच्चार्य एका समिधमादध्युः । एवं  
 मन्त्रेण द्वितीयां तथा तृतीयाम् । ततः सर्वे उपविशेयुः । आचार्यः  
 पुनः । सुवेण धाना अवदाय । ) ॥ द्वितीया धानाद्भुतिं पूर्ववत्—  
 ॐ तत्संवितु० । ३११ ॥ स्वाहा इदमग्रे न मम ॥ ततस्त्रि-  
 सोऽपराः समिधो वृतेनाभ्यज्य । उत्थाय प्राञ्जुस्वास्तिष्ठन्तः—  
 ॐ तत्संवितु० । ४११ ॥ स्वाहा इदमग्रे न मम ॥ ( इ-  
 त्युच्चार्य एकां समिधमादध्युः । ) पुनः ॐ तत्संवितु० ५११ ॥

स्वाहा इदमग्नये न मम । एवं द्वितीया । पुनः ॐ तत्संवितु०  
 । ६३० । स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ एवं तृतीयां हुत्वाचार्यो  
 धानाहुतिं जुहुयात् ॐ सदसुस्प० । ७३१ ॥ स्वाहा इदं सद-  
 सस्पतये न मम ॥ मन्त्रानुपठनं (शिष्याणामपि—समिध्रयं पूर्वव-  
 द्जुहुयात्)—ॐ तत्संवितु० । ८३० ॥ स्वाहा इदमग्नये न मम ।  
 एवं द्वितीयां तथा तृतीयां । ब्रह्मचारी तु । शिष्योऽहरहरमिकार्यक्रमेण  
 समिदाधानं कुर्यात् । न सावित्र्या अन्यत्सर्वं समानम् ॥ ) 'धानाम-  
 क्षणम्'—(ततो या उपकल्पिता धानास्त्रिस्तिस्रो गृहीत्वा)—  
 ॐ शन्नो भवन्तु ब्राजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः  
 स्वर्काः । जुम्भयन्तो हिं धृक् रक्षां ऽसि स नैम्यु-  
 र्म्मद्वयवृन्तमीवाः । ९२१ ॥ इति मन्त्रेण दन्तैरस्वादन्तः प्राश्नीयुः ॥  
 ततो—द्विराचमनम् ॥ ) "दधिमक्षणम्"—ॐ दुधिक्षाणोऽ-  
 अकारिवस्त्रिणोऽरन्ध्रस्य ब्राजिनं । सुरभिर्नो मुखा-  
 करुष्मणुऽआयुं ऽवि तारिपत् । १०३१ ॥ इति मन्त्रेण  
 दधि भक्षेयुः ) ॥ द्विराचमनम् ॥ (तत आचार्यो यावन्तं शिष्यगणं  
 आत्मन इच्छेत्तावत्तिलान् गणयित्वा आकर्षफलकेनावदाय)—ॐ शु-  
 क्रज्योतिश्च । चित्रज्योतिश्च सूर्यज्योतिश्च ज्योति-  
 ष्मन्नांश्च । शुक्रश्च ऽनृतपाश्चात्यः । ११३१ ॥ इत्या-  
 'घनुयाकेन सावित्र्या वा जुहुयात् ॐ तत्संवितु० । १२३१ ॥  
 स्वाहा इदं सवित्रे न मम ॥ (सप्तवप्रक्षेपः । ततो धानाम्यः शिष्ट-  
 कृत्)—ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते न मम ॥  
 'भूराद्या नवाहुतयः'—(आज्येन जुहुयात् । सर्वत्र त्यागान्ते द्रव्य-  
 प्रक्षेपः । ) 'तद्यथा'—१ ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ २ ॐ  
 भुवः स्वाहा इदं वायवे न मम ॥ ३ ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय  
 न मम ॥ ४ ॥ ॐ त्वन्नो ऽअग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य  
 हेडो ऽअर्वयासिसीष्टाः । यजिष्ठो ब्रह्मतमः शोशुचा-

नो विश्वाद्देवाँसि ष्यमुमुग्ध्यस्मत स्वाहा । १३<sup>३</sup> ॥  
 इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम । ५ । सत्त्वन्नो ऽअग्ने वृमो भवो-  
 ती नेदिष्टो ऽअस्या ऽउषसो व्युष्टौ । अवयक्ष्वनो वरुण-  
 रराणो ह्रीहि मृडीकः सुहवो न ऽएधि स्वाहा । १४<sup>३</sup> ॥  
 इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम । ६ । अयाश्चाग्नेयनभिशस्तिपाथ  
 सत्यमित्वमया ऽअसि । अयानो यज्ञं वह्यास्ययानो धेहि भेषज-  
 स्वाहा । ( सौत्रमन्त्रः ) । इदमायाय न मम । ( इदमग्नये अयसे  
 न मम इति ) केचित् । ७ । येते यतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः  
 पाशा वितता महान्तः । तेभिर्नो ऽअद्य सवितोतन्विष्णुर्द्विश्चे  
 मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा । ( सौत्रमन्त्रः ) । इदं वरुणाय  
 सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यश्च स्वर्केभ्यश्च न मम ॥ ८ ॥  
 उदुत्तुमं वरुणपाशमुस्मदवाधुमं द्विमध्यमं अ-  
 धाय । अथा ह्रियमादित्यव्रते तवानागसो ऽअदितये  
 स्यामु स्वाहा । १५<sup>३</sup> ॥ इदमादित्यायादितये न मम । ९ ।  
 ( उपाशु )—ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम ॥ ( सत-  
 वप्राशनम् ) ॥ आचमनम् । पवित्राभ्या मार्जनम् । अमौ पवित्रप्रति-  
 पत्तिः ) ॥ 'ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम्'—'तद्यथा'—ब्रह्मन् अस्यो-  
 पाकर्मणोऽङ्गतया विहितं पूर्णपात्रं प्रतिगृह्यताम् । ॐ धौस्त्वा  
 ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु इति मन्त्रस्य ब्रह्मा जपं कुर्यात् ।  
 ( प्रणीताविमोकः । ततोऽग्निमुत्तरेण कुशेषु प्रत्यङ्मुखोपविष्टेभ्यः शिष्ये-  
 भ्यः प्राञ्ज्य आचार्यः ओङ्कारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमनुनूयात् )—  
 यथा—ॐ तत्सवि-० दयात् । १३ । ( इति त्रिः ) । इषेत्यादि  
 ईशावास्यान्तम् । व्रतमुपैष्यन्नित्यादि सर्वमन्त्रब्राह्मणयोरध्यायादि  
 प्रनूयात् । चट्टां कृपिष्ठानि । पर्वाणि छन्दोगानाम् । सूक्तान्य-  
 धर्वणानाम् । ( एवं सर्वं पठित्वा गुरुः शिष्याश्च जपन्ति ) ॥ ॐ स-  
 हनोस्तु सहनोवतु सहनः इदं वीर्यमदस्तु ब्रह्म इन्द्रस्तडेद येन  
 यथा न विद्विषामहे ॥ इति मन्त्रं जपित्वा त्रिरात्रमध्ययनं लोमनस्नाना-

मनिकृन्तनमवपनं च करिष्यामहे ॥ इति सर्वेषां सङ्कल्पः ) ॥ प्रागुत्स-  
र्गाद्वा नियमो लोमनखनिकृन्तनम् । उत्सर्गावधिं लोमनखानामकृन्तनमहं  
करिष्ये इति । छन्दसागुत्सर्गाद्यान्त्राक्षणायोरध्ययनम् ॥ इत्युपाक-  
र्मप्रयोगः ॥

५२९. अथ 'वाजसनेयब्राह्मणानां शान्तिसूक्तेपाठः'—तत्रादौ  
हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याचम्य प्राणानायम्य । 'सङ्कल्पः'—अद्य मम  
अमुकशर्मणो यजमानस्य प्रसूताया बालसहिताया अस्याः स्त्रिया  
आयुरारोग्यैश्वर्याभिष्टुद्धिद्वारा सकलारिष्टशान्त्यर्थं आराध्यदेवता-  
प्रीत्यर्थं प्रजापतिदेवताप्रीत्यर्थं च शान्तिसूक्तपाठमहं करिष्ये ॥ (इति  
सङ्कल्प्य शान्तिसूक्तपाठं कुर्यात्)—तद्यथा—हरिः—ॐ रुक्षोहणौ  
बलगुहणौ द्वैष्णवीमिदमुहन्तं बलुगमुत्किरामि यस्मै  
निष्टयो यममोक्ष्यौ निचुखानेदमुहन्तं बलुगमुत्किरामि  
यस्मै समानो यमसमानो निचुखानेदमुहन्तं बलुगमु-  
त्किरामि यस्मै सर्वन्धुर्यमसर्वन्धुर्निचुखानेदमुहन्तं  
बलुगमुत्किरामि यस्मै स जातो यमसंजातो निचु-  
खानोत्कृत्स्याद्विरामि । १<sup>३३</sup> ॥ रुक्षोहणौ वो बलगुहणौ  
प्रोक्षामि वैष्णुवाब्रक्षोहणौ वो बलगुहणौ वनयामि द्वै-  
ष्णुवाब्रक्षोहणौ वो बलगुहणौ वस्तृणामि द्वैष्णुवाब्रक्षो-  
हणौ वां बलगुहणौ उपदधामि द्वैष्णुवी रुक्षोहणौ  
वां बलगुहणौ पथ्यूहामि द्वैष्णुवी द्वैष्णुवमसि द्वैष्णु-  
वास्त्य ॥ २<sup>३५</sup> ॥ रुक्षसाम्भागोसि निरस्तु रुक्षोऽदुदमुह

(१) अथ अस्या बालसहिताया प्रसूतिकाया आयुरारोग्यैश्वर्याभिष्टुद्धिद्वारा सर्वो-  
रिष्टशान्त्यर्थं नूतनदेवप्रतिष्ठावास्तुवर्मानन्तरं वा दीपकाळे यजमानेन ब्राह्मणद्वारा पाठ-  
यितव्यः । तत्र सूक्तिकाबालकयोः सर्वोरिष्टशान्त्यर्थं प्रथमदिवसमारभ्य दशमदिनपर्यन्तं  
प्रदोषकाळे दीपस्थापनोत्तरं शुचिर्भूतो ब्राह्मण सूतिमायाः धवणपथग पाठं पठित्वा  
तदभिमतं मस्य सूक्तिकाबालकयोर्धाराणार्थं दद्यात् । (२) अस्मिन्पाठे संक्षेपतो  
दर्शिता मन्त्रा रुद्राध्याये द्रष्टव्याः ॥

रक्षोभित्तिष्ठासीदमहः रक्षो ववाधऽऽदमहः रक्षोध-  
 मन्तमो नयामि । घृतेन दद्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथां  
 द्यायोद्वेस्तोकानामग्निराज्यस्य द्वे तु स्वाहा स्वाहाकृ-  
 तेऽर्जुर्धनभसम्मामृतज्ञं हतम् । ३१६ ॥ रक्षोहा द्विध्व-  
 र्धणिरुभियोनि मर्यां हते । द्रोणे सुधस्थुमासदत् । ४१६ ॥  
 ( अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः । ये भूता विप्रकर्तारस्ते  
 नश्यन्तु शिवाज्ञया ) ॥ ॐ गुणानान्त्वा० । ४१६ ॥ श्री-  
 श्रुते लुक्ष्मी० । ५१६ ॥ आकृष्णेन रजसा० । ६१६ ॥  
 इमन्देवाऽअसपुत्रः सुवद्वन्महते क्षत्राय महते ज्यै-  
 ष्ठ्याय महतेजानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इममुप्यपु-  
 त्रमुप्यै पुत्रमुस्यै विश्वेष्वामी राजा सोमोस्मा-  
 कम्ब्राह्मणानां राजा । ७१६ ॥ अग्निर्मूर्धा । दिवः  
 कुरुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जि-  
 न्वति । \* । ८१६ ॥ उद्वृक्ष्यस्वाग्ने पतिं जागृहित्वा-  
 मिष्टापूतं सः सृजियामुयत्र । अस्मिन्सुधस्येऽअद्यु-  
 त्तरस्मिन्निवर्त्येदेवा यजमानश्च सीदत । ९१६ ॥ बृह-  
 स्पतेऽअति यदुर्योऽअर्होऽद्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।  
 यद्दीदयुर्ध्वं सः शतप्यजा ततदस्मासु द्विविण्धे-  
 हि चित्रम् । \* १०१६ ॥ अन्नात्परिस्तुतो रसम्ब्रह्मणा  
 अपि वत्सवस्त्रयः सोमं प्रजापतिः । घृतेन सत्यमि-  
 न्द्रियं विपानं शुक्रमन्थसुऽ इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृ-  
 तम्मधु । १११६ ॥ शन्नो देवीर० । १२१६ ॥ कयान-  
 श्चित्र० । १३१६ ॥ केतुङ्गण्वन् केतवे पेशो मर्याऽअपे-  
 शसे । समुध्दिरजायथाऽ । १४१६ ॥ अयं चकं य०

। १५<sup>६</sup> ॥ सुजोषांऽइन्द्र स गणो मरुद्भिर्दंसोमंमिषव  
 वृत्रहा शूर विद्वान् । जहि शत्रू । १५ ॥ रपमृधो नुदु  
 स्वाथामयद्वृणुहि विश्वतो नऽ । १६<sup>३७</sup> ॥ आतारुमि-  
 न्द्रमवितारुमिन्द्र हवे हवे सुहव हू शूरमिन्द्रम । ह-  
 यामि शुक्रम्पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्तिनो मघवा धात्विन्द्र+  
 । १७<sup>१०</sup> ॥ त्वनोऽअग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष  
 तन्वश्च वन्द्य । आता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषु  
 रक्षमाणस्तव वृते । १८<sup>१३</sup> ॥ यमायुच्चाङ्गिरस्वते पितृ-  
 मते स्वाहा । स्वाहा यममायु स्वाहा धर्मोऽपित्रे । \* १९<sup>१०</sup> ॥  
 असुन्वन्तमयजमानमिच्छस्तेनस्येत्यामन्विहितस्करस्य ।  
 अन्यमुस्मदिच्छसा तंऽइत्या नमो देवि निर्घते तुभ्य-  
 मस्तु । २०<sup>१३</sup> ॥ तत्त्वा । यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा-  
 शास्ते यजमानो हविर्भि+ । अहेडमानो वरुणेहवोऽधु-  
 रुशं सुमानऽ आयुऽ यमोषीऽ । २१<sup>१०</sup> ॥ आनो नि-  
 युद्धि+शुतिनीभिरक्षुरहंसहस्त्रिणीभिरुप याहि युजम ।  
 द्यायोऽअस्मिन्तसर्वने मादयस्व यूयम्पात स्वस्तिभिर्दं  
 सदा नऽ । २२<sup>१०</sup> ॥ वृय हू सोमव्रु २३<sup>१३</sup> ॥ तमीशा-  
 नुजगतस्तुत्युषस्पतिन्धियज्जिन्वमवसे हूमहे वृयम् ।  
 पुषानो यथा वेदसामसंद्ध्ये रक्षिता पायुरदब्धऽस्वस्त-  
 ये । २४<sup>१३</sup> ॥ अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो वृत्रहस्ये  
 भरहूतौ सुजोषाऽ । यऽशहसंते स्तुवते धायि पुञ्जऽ  
 इन्द्रज्येष्ठाऽ अस्मा रे ॥ ऽअवन्तु देवाऽ । २५<sup>१३</sup> ॥  
 स्योना पृथिवि । नो भवानृक्षुरा निवेशनी । यद्यानु-  
 शर्म सप्पथाऽ २६<sup>१३</sup> । आनो भद्राऽ क्तवो यन्तु  
 विश्वतोदब्धासोऽअपरीतास ऽउद्भिदं । देवानो यथा

सद्मिद्वधेऽअसन्नप्रायुवो रक्षितारौ दिवे दिवे । २७<sup>१६</sup> ॥  
 देवानाम्भुद्रा । सुमतिर्नैज्युतान्देवानां रातिरुभिनो  
 निर्वर्तताम् । देवानां सुख्यमुपसेदिमाद्युयन्देवा नः  
 आयुःप्रतिरन्तु जीवसे । २८<sup>१६</sup> ॥ तान्पूर्वयानि विदा-  
 हूमहे ध्रुयम्भगम्मिब्रमदितिन्दक्षमसिधम् । अय्यमणं  
 चरुणु सोममश्विना सरस्वती नः सुभगामयस्करोत् ।  
 २९<sup>१६</sup> ॥ तन्नो घातो मयो भुवो भेषजन्तन्माता पृ-  
 थिवी तरिपुतादयौ । तद्ग्रावाणं सोमसुतो मयोभुव-  
 स्तदश्विना शृणुतन्धिष्या युवम् । ३०<sup>१६</sup> ॥ तमीशानु-  
 जगतस्तम् । ३१<sup>१६</sup> ॥ स्वस्तिनुऽइन्द्रो ब्रुम् । ३२<sup>१६</sup> ॥ पृ-  
 थदश्वामरुतं पृथिव्यामातरं शुभं व्यावानो द्विदधेऽपु  
 जग्मयः ॥ अग्निजिह्वा मनवुःसूरचक्षसो द्विष्येनो  
 देवाऽअवसागमन्निह । ३३<sup>१६</sup> ॥ भुद्रङ्गणैभिः शृम् ।  
 ३४<sup>१६</sup> ॥ शतमिनु शरदोऽअन्ति देवा यत्रा नञ्चक्रा  
 जुरसन्तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मानो  
 मुद्वारीरिपुतायुर्गन्तोऽ । ३५<sup>१६</sup> ॥ अदितिदयैरदिति-  
 रेन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । द्विष्येदेवाऽ  
 अदितिः पञ्चजनाऽअदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ।  
 ३६<sup>१६</sup> ॥ ऋचं वाचं । ३७<sup>१६</sup> ॥ यन्मे छिम् । ३८<sup>१६</sup> ॥  
 कयानश्चित्रम् । ३९<sup>१६</sup> ॥ कस्तासत्योम् । ४०<sup>१६</sup> ॥ अ-  
 भीषुण-सम् । ४१<sup>१६</sup> ॥ कया चन्द्रऽजुम् । ४२<sup>१६</sup> ॥  
 इन्द्रो द्विष्यस्य राम् । ४३<sup>१६</sup> ॥ शनो मित्रं शम् ।  
 ४४<sup>१६</sup> ॥ शनो घातं पम् । ४५<sup>१६</sup> ॥ अहानिशम् ।  
 ४६<sup>१६</sup> ॥ शनो देवीरभिम् । ४७<sup>१६</sup> ॥ स्योना पृथिम्

। ४८<sup>३३</sup> ॥ आपोहिष्ठा० ४९<sup>३३</sup> ॥ योर्व+शिव० । ५०<sup>३३</sup>  
 तस्माऽअरं० । ५१<sup>३३</sup> ॥ द्यौऽशान्तिरुन्त० । ५२<sup>३३</sup> ॥  
 दत्ते द६ हंमामित्र० । ५३<sup>३३</sup> ॥ दत्ते द६ हंमाज्यो० ।  
 ५४<sup>३३</sup> ॥ नमस्ते हरसे० । ५५<sup>३३</sup> नमस्तेऽअस्तु० । ५६<sup>३३</sup> ॥  
 वतो यतऽ सुमि० । ५७<sup>३३</sup> । सुमित्रिया नेऽआ० । ५८<sup>३३</sup> ॥  
 तच्चक्षुर्देवहितं० । ५९<sup>३३</sup> ॥ अभिधाऽअसि भुवनमसि  
 युन्तासि धर्ता । सत्त्वमग्निं वैश्वानर६ स ष्यसङ्ग-  
 स्वाहा कृतऽ । ६०<sup>३३</sup> ॥ स्वगा त्वा देवेभ्य- ष्यजाप-  
 तये ब्रह्मन्तश्चाम्भुन्त्स्यामि देवेभ्य+ऽष्यजापतये तेन रा-  
 ज्ञ्यासम् । तम्बधान देवेभ्य+ऽष्यजापतये तेन राहुहि  
 ६१<sup>३३</sup> ॥ ष्यजापतये त्वा जुष्टुमोक्षामीन्द्राग्निभ्योऽन्त्वा  
 जुष्टुमोक्षामि द्वायवे त्वा जुष्टुमोक्षामि द्विष्येभ्यस्त्वा  
 देवेभ्यो जुष्टुमोक्षामि सव्येभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टुमो-  
 क्षामि । योऽअर्धेन्तस्त्रिधाऽसति तम्ब्यमीति वरुणऽ  
 पुरो मर्त्त+परऽश्वा । ६२<sup>३३</sup> ॥ अग्नये स्वाहा सोमाय  
 स्वाहापामोदाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा द्वायवे स्वाहा  
 विष्णवे स्वाहेन्द्राय स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा मित्राय  
 स्वाहा वरुणाय स्वाहा । ६३<sup>३३</sup> ॥ हिङ्गाराय स्वाहा हि-  
 ङ्कृताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहा वक्रन्दाय स्वाहा ष्योषते  
 स्वाहा ष्यष्योषाय स्वाहा गन्धाय स्वाहा गन्धाय स्वाहा  
 निविष्टाय स्वाहोर्षविष्टाय स्वाहा सन्दिताय स्वाहा  
 वल्गते स्वाहा सीनाय स्वाहा शयानाय स्वाहा स्वपते  
 स्वाहा जाग्रते स्वाहा कूजते स्वाहा ष्यबुद्धाय स्वाहा  
 द्विजृम्भमाणाय स्वाहा द्विचृताय स्वाहा स६ हानाय



स्वाहोपस्थिताय स्वाहार्यनाय स्वाहा प्रार्थनाय स्वाहा ।  
 । ६४<sup>११</sup> ॥ युते स्वाहा धावते स्वाहो द्वावाय स्वाहो दु-  
 ताय स्वाहा शूकराय स्वाहा शूकृताय स्वाहा निषण्णाय  
 स्वाहोरिथिताय स्वाहा जुवाय स्वाहा वलाय स्वाहा  
 विवर्त्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा विधून्वानाय  
 स्वाहा विधूताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते  
 स्वाहेक्षमाणाय स्वाहेक्षिताय स्वाहा धीक्षिताय स्वाहा  
 निमेवाय स्वाहा यदत्ति तस्मै स्वाहा यत्तिपवति तस्मै  
 स्वाहा यन्मूत्रं कुरोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वाहा । कृ-  
 ताय स्वाहा । ६५<sup>१२</sup> ॥ आशुऽशि० ६६<sup>१३</sup> ॥ सुक्लन्द-  
 नेना० । ६७<sup>१४</sup> ॥ सऽइपुहस्तैऽ । ६८<sup>१५</sup> ॥ बृहस्पते  
 परि० । ६९<sup>१६</sup> ॥ बलविज्ञाय० । ७०<sup>१७</sup> ॥ गोत्रभिद०  
 । ७१<sup>१८</sup> ॥ अभिगोत्रा० । ७२<sup>१९</sup> ॥ इन्द्रऽआसान्ने० ।  
 ७३<sup>२०</sup> ॥ इन्द्रस्य वृ० । ७४<sup>२१</sup> ॥ उद्धर्षय मघ० । ७५<sup>२२</sup>  
 अस्माकुमिन्द्रऽस० । ७६<sup>२३</sup> ॥ अमीषाधि० । ७७<sup>२४</sup> ॥  
 अवंसृष्टाप० । ७८<sup>२५</sup> ॥ मेताजय० । ७९<sup>२६</sup> ॥ असौ  
 यासे० । ८०<sup>२७</sup> ॥ यन्नं वाणांसु० । ८१<sup>२८</sup> ॥ मर्मा-  
 णि ते व० । ८२<sup>२९</sup> ॥ नमोस्तु । सूर्येभ्यो ये के च  
 पृथिवीमनु । येऽअन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः+सूर्येभ्यो-  
 नमः+ । ८३<sup>३०</sup> ॥ याऽइषवो यातुधानानां स्ये वा धनु-  
 स्पती १ ॥ रनु । ये वा वृष्टेषु शेरते तेभ्यः+ सूर्येभ्यो  
 नमः+ । ८४<sup>३१</sup> ॥ ये वा । मीराचने दिवो ये वा सूर्य-  
 स्य रुश्मिर्षु । येषामणसु सदस्कृतन्तेभ्यः+सूर्येभ्यो  
 नमः+ । ८५<sup>३२</sup> ॥ यद्देवा देवहेडनन्देवासश्च कुमा  
 व्रयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वानमुच्यन्ते ह

सऽ । ८६<sup>३५</sup> ॥ यदि दिवा यदि नकुमेनां<sup>३</sup> सि च  
 कुमा वयम् । द्यायुर्मातस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चन्त्व<sup>४</sup>  
 हंसऽ । ८७<sup>३६</sup> ॥ यदि जाग्रद्वयदि स्वप्नऽएनां<sup>३</sup> सि  
 चकुमा वयम् । सूर्यो मातस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चन्त्व<sup>४</sup>  
 हंसऽ । ८८<sup>३७</sup> ॥ देवस्य ज्ञा । सवितुऽ षंसुवेष्टि-  
 नोर्वाहुश्चांस्पृणो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै द्वाचो युन्तु-  
 र्यन्त्रिये दधामि बृहस्पतेष्टु साम्प्राज्येनाभिषिञ्चाम्य-  
 सौ । ८९<sup>३८</sup> ॥ देवस्य ज्ञा । सवितुऽ षंसुवेष्टिनोर्वा-  
 हुश्चांस्पृणो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै द्वाचो युन्तु-  
 र्यन्त्रेणाग्नेऽसाम्प्राज्येनाभिषिञ्चामि । ९०<sup>३९</sup> ॥ दे-  
 वस्य ज्ञा । सवितुऽ षंसुवेष्टिनोर्वाहुश्चांस्पृणो हस्ता-  
 भ्याम् । अश्विनोर्ध्वेष्ट्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायाभिषि-  
 ञ्चामि सरस्वत्यै भैषज्येन शीर्ष्यायान्नाद्वयायाभिषिञ्चा-  
 मीन्द्रस्येन्द्रियेण बलायश्त्रियै यशसेभिषिञ्चामि । ९१<sup>४०</sup> ॥  
 अग्निदेवता द्वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता  
 वसवो देवता रुद्रा देवतादित्या देवता मरुतो देवता  
 विश्वेदेवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता वरुणो  
 देवता । ९२<sup>४१</sup> ॥ दीर्घायुस्तऽओषधे खनिता यस्मै च  
 र्वा खनाम्यहम् । अथो चन्दीर्घायुर्भूत्वा शतवत्शु  
 धिरोहतात् । ९३<sup>४२</sup> ॥

५३०. अथ 'ब्राह्मणम्'—ॐ अथैनाऽआप्यानवतीभ्याम-

भिमृशतीदुमेवेतद्रेतऽ सित्तमाप्याययति तस्माद्योनौरेतऽ  
 सित्तमाप्यायते सौमीभ्याम्प्राणो वै सोमऽ प्राणं तद्रेतसि  
 दधाति तस्माद्रेतऽसित्तं प्राणमभिसम्भवति पूयेद्ध यद्रेते

प्राणात्सुम्भवेदेवो हैवात्र सूददोहाऽप्राणो वै सोमऽप्राणऽसूददोहाः । १ ॥ आप्यायस्व सुमेतु ते विश्वतऽसोम वृण्यमिति रेतो द्वे वृण्यमाप्याय स्वसुमेतु ते सर्वतऽसोम रेतऽइत्येतद्भवा व्राजस्य सङ्गथऽइत्यन्नं वै वाजो भवान्यस्य सङ्गथऽइत्येतत्सन्तो पृथाऽसि समुजन्तु व्राजाऽइति रुसो वै पृथोऽऽन्नं व्राजाऽसन्ते रुसऽसमुजंस्वन्नानीत्येतत्सवृण्यान्यभिमातिषाहऽ इति सुऽरेताऽसि पाप्मासहऽइत्येतदाप्यायमानोऽमृताय सोमेति प्रजात्यान्तुदमृतं दधाति तस्मात् प्रजातिरमृता दिवि अवाऽस्युत्तमानिधिष्वेति चन्द्रमा वाऽअस्य दिवि अवऽउत्तमऽसु ह्येनमुमुष्मिल्लोके आवयति द्वाभ्यामाप्याययति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुऽ । २ ॥ 'अथातऽसम्पदेव'—चतस्रो लोकेऽष्टकाऽउपदधाति षड्भवेन निवपति द्वाभ्यामाप्याययति द्वादश द्वादशमासाऽसंवत्सरऽसंवत्सरोऽग्निर्ग्या वानग्निर्ग्यावत्यस्य । मात्रा तावत्तुज्जवति । ३ ॥ अथ 'साम गायति' क्षत्रं वै सामक्षत्रेणैवैनमेतदभिषिञ्चत्यथो साम्राज्यं वैसाम साम्राज्येणैवैनऽसाम्राज्यं गमयति सुर्वेषां वाऽएष वेदानाऽरसो यत्साम-सुर्वेषामेवैनमेतद्देवानाऽरसेनाभिषिञ्चति । ४ 'बृहत्यां गायति'—बृहत्यां वाऽअसावादित्यऽश्रियां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितस्तपति बृहत्यामेवैनमेतद्वियां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । ५ । 'ऐन्द्र्यां बृहत्यां गायति'—ऐन्द्रो वाऽएष यज्ञो यत्सौत्रामणीन्द्रायतुनऽएषऽएतर्हि यो यजते स्वऽएवैनमेतदायतनेभिषिञ्चति । ६ ॥ अथ यस्मा-

त्सह शानानि नुमैतैवैसामभिर्देवाऽऽन्द्रमिन्द्रियाय वी-  
 र्याय समुश्यं स्तथोऽएवै तमृत्वियो यजुमानमेतैरेव  
 सामभिरिन्द्रियाय वीर्याय सहस्यन्ति सह श्रवसे विश्र-  
 वसे सत्यश्रवसे श्रवसऽइति सामानि भवन्त्येष्वेवैनमेतं  
 लोकेषु श्रावयन्ति चतुर्निधनं भवति चतस्रो वै दिशऽसु-  
 र्वास्वेवैनमेतद्विष्णु प्रतिष्ठापयन्ति सुर्वे निधनमुपावयन्ति  
 संधिदानऽएवासिस्तुष्ट्रियं दधाति । ७ ॥ 'तदाहुः'—  
 तदाहुर्व्यदेतत्सामगीयतेषु कै तस्य साम्नाऽउक्थमेका प्र-  
 तिष्ठा व्यज्र ऋह हि तद्यस्तु तमनुशस्तमिति । ८ ।  
 त्रयाहि देवाऽएकादशेतद्वाऽएतस्य साम्नाऽउक्थमेषा  
 प्रतिष्ठाव्यज्र ऋह हि तद्यस्तु तमनुशस्तमिति । ९ ॥  
 'त्रयाहि देवाऽएकादशेति' त्रयस्त्रिह श ग्रहं जुहोति  
 त्रयाहि देवाऽएकादश त्रयस्त्रिहशाऽसुराधसऽइति त्रय-  
 स्त्रिहशद्धि देवा बृहस्पतिपुरोहिताऽइति ब्रह्म वै बृहस्प-  
 तिर्ब्रह्मपुरोहिताऽइत्येवैतदाह देवस्य सवितुऽसवुऽइति  
 देवेन सवित्रा प्रसूताऽइत्येवैतदाह देवा देवैरवन्तुमेति  
 देवाह्येतं देवैरभिषिञ्चन्ति । १० ॥ 'प्रथमाद्वितीयैरिति'—  
 प्रथमाह्येतं द्वितीयैरभिषिञ्चन्ति द्वितीयास्तृतीयैरिति द्वि-  
 तीया ह्येतं तृतीयैरभिषिञ्चन्ति तृतीयाऽसत्येनेति तृतीया  
 ह्येतुऽसत्येनाभिषिञ्चन्ति सत्यं यज्ञेनेति सत्यह्येतं यज्ञे-  
 नाभिषिञ्चन्ति यज्ञो यजुर्भिरिति यज्ञो ह्येतं यजुर्भिरभि-  
 षिञ्चन्ति यजूऽपि सामभिरिति यजूऽपि ह्येतऽ सामभि-  
 रभिषिञ्चन्ति सामान्यग्भिरिति सामानि ह्येतमृग्भिरभि-  
 षिञ्चन्त्यृचऽपुरोनुवाक्याभिरित्यृचो ह्येतं पुरोनुवाक्या  
 याज्याभिरिति पुरोनुवाक्या ह्येतं याज्याभिरभिषिञ्चन्ति

याज्या वषट्कारैरिति याज्या ह्येतं वषट्कारैरभिषिञ्चन्ति  
वषट्काराऽआहुतिभिरिति वषट्कारा ह्येतमाहुतिभिरभि-  
षिञ्चन्त्याहुतयो मे कामान्समर्द्धयन्तु भूऽस्वाहेति तदेन-  
मेताभिर्देवताभिः परोवरमभिषिञ्चयाथास्माऽआहु-  
तिभिः सर्वान् कामान्समर्द्धयन्त्यथर्विष्णुपहवमिष्टा भ-  
क्षयत्यृतवो वाऽऋत्विजऽ ऋतुष्वेवैतदुपहवमिच्छते ।  
। ११ ॥ 'सुभक्षयति'—लोमानि प्रयतिर्मुत्वङ्गमऽआनु-  
तिरागतिः । साऽसुम्मऽउपनतिर्व स्वस्थि मज्जामऽआ-  
नतिरिति ह्येव वाऽएष लोकोऽश्च देवताश्च विशति युऽसौ-  
त्रामुण्याभिषिञ्चते तदेतद्वाङ्तरात्मानमुपह्वयते तथा  
कृत्स्नऽएव सर्वतनुऽसाङ्गऽसम्भवति ॥ १२ ॥ 'चित्रा-  
वसो स्वस्ति'—तेषारमशीयेति । त्रिरेतज्जपति रात्रिर्वै  
चित्रावसुऽसा हीयऽ सङ्गृह्येव चित्राणि वसति तस्मा-  
न्तारकाच्चित्रं दहुरे । १३ ॥ एतेन हुस्मावाऽऋषयः ।  
तद्वाऽअग्नयऽइति क्रियतेमिर्वै स देव तस्यैतानि नामानि  
शुर्वऽइति यथा प्राच्याऽ आचक्षते भुवऽइति युषा वा-  
हीकाऽपशूनां पुती रुद्रोऽग्निरिति तान्यस्या शान्तान्ये-  
वैतराणि नामान्यग्निरित्येव शान्ततमं तस्मादुग्नयऽइति  
क्रियते स्विष्टकृतऽइति । १४ ॥ ताऽहै ता गौतमो रा-  
हूगणो विदुञ्चकार साह जनकं वैदेहं प्रत्युत्संसादताऽ  
ह्रांगजिह्वाक्षणेष्वन्विवेष तमाह याज्ञवल्क्य विवेद सहो-  
वाच सहस्रं भो याज्ञवल्क्य दुध्मो यस्मिन्वयं त्वयि मित्र-  
विन्दामुन्वविदामेति विन्दते मित्रऽ राष्ट्रमस्य भुवत्यप-  
पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति युऽ एवं विद्वानेतयेष्ट्या  
यजते यो वै तदेवं वेद । १५ ॥ 'तस्मादेतद्दुविणाभ्युन-

क्तम्'—चत्वारि वाक्पुरिमितापदानि तानि विदुर्वा-  
 लणा ये मनीषिणः गुहात्रोणि निहितानेङ्गयन्ति तुरीयं  
 वाचो मनुष्या वदन्ति । १६ ॥ 'अथातः स्वाध्यायप्रश-  
 सा'—प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतो युक्तमना भव-  
 त्यपराधीनो हरहरर्यान्सादयते सुषुः स्वपिति परम-  
 चिकित्सकऽस्वात्मनो भवतीन्द्रियसंयमश्चैकारामता च  
 प्रज्ञावृद्धिर्यशोलोकपङ्क्तिः प्रज्ञा वर्द्धमाना चतुरो धर्मा-  
 न्ब्राह्मणमभिनिष्पादयति ब्राह्मण्यं प्रतिरूपचर्ग्या युशो-  
 लोकपङ्क्तिर्लोकः पश्यमानश्चतुर्भिर्धर्मैर्ब्राह्मणं भुनक्त्य-  
 र्चया च दुनेन चाज्ययुतया चावध्युतया च । १७ ॥  
 'ये ह वै के च अमाः'—सऽउदीक्षते स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो  
 रश्मिरित्येषैव श्रेष्ठो रश्मिर्यत्सूर्यस्तस्मादाह स्वयम्भूरसि  
 श्रेष्ठो रश्मिरिति वृचोदाऽअसि वृचो मे देहीतित्वेवाहं  
 ब्रवीमीति हस्माह याज्ञवल्क्यस्तुद्धेव ब्राह्मणेनैष्टव्यं यद्ब-  
 ह्ववर्चसी स्यादित्युतो हस्माहीपोदिते यऽ एववा व मुह्यं  
 गां दास्यति गोदा गा मे देहीत्येवं यं कामं कामयते सो-  
 सै कामऽसमुध्यते । १८ ॥ 'एववाऽआशीर्जीवेयम्'  
 प्रज्ञा मे स्याद्विषयं गच्छेयमिति तद्यत्पशूनाशास्ते तद्विष-  
 माशास्ते श्रीर्हि पशवस्तु देताभ्यामेवैतदाशीर्भ्याः सर्व-  
 माप्तं तस्माद्वाऽएतेऽअत्र द्वेऽआशिषौ क्रियेते । १९ ॥  
 'तदेष श्लोको भवति'—विद्यया च दुरो हन्ति यत्र  
 कामाऽपरागताः । न तत्र दक्षिणायन्ति नाविद्याः  
 सुस्तपस्विनऽइति न ह्येव तं लोकं दक्षिणाभिर्न तपसा-  
 नेवं विदुस्तुतऽएवं विदाः ह्येषा सा लोकोभ्रं पुरीषम्  
 । २० ॥ 'तदेतदुचाभ्युक्तम्'—विभक्तारः हवामहे

वृत्तोश्चित्रस्य राधसः सुवितारं नृचक्षसमिति तुदेतत्सर्व-  
 मायुर्दुर्धमनन्तः हि तद्यदिदमाहुर्दुर्धमः आयुरस्तु सर्व-  
 मायुरेहीत्येषु ते लोकऽएतत्तेस्त्विति हैवैतत्पश्यन्ती  
 वाग्वदति । २१ ॥ अथ वः शंसमानमासाञ्जीवीपुत्रो-  
 त्साञ्जीविपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्मा-  
 ण्डव्यः कौत्सात्कौत्सो माहिषेर्माहिषिर्वा मकक्षायणाद्वा-  
 मकक्षायणो वात्स्याह्वात्स्यः शाण्डित्याच्छाण्डिल्यः कुत्रेः  
 कुत्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजुस्तम्बाय-  
 नस्तुरात्कावपेयाक्षुरः कावपेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्म-  
 णो ब्रह्म स्वयम्भुव्रह्मणे नमः । २२ ॥ सुशान्तिर्भवतु । यज-  
 मानस्य स्मृतिकानालकयोः आयुष्यामिवृद्धिरस्तु ॥ 'अर्पणम्'—  
 अनेन शान्तिपाठारयेन कर्मणा श्रीआराध्यदेवता प्रजापतिदेवता  
 च प्रीयतां न मम । इति वाजसनेयब्राह्मणानां शान्तिस्तुक्तपाठः ॥

५३१. अथ 'यज्ञोपवीतविधिः' पारस्करगृह्यसूत्रे—अष्टवर्ष  
 ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वैकादशवर्षे राजन्यं द्वादशवर्षे वैश्यं यथा  
 मङ्गलं वा सर्वेषां ब्राह्मणान् भोजयेत्तच्च पर्युप्तश्चिरसमलकृतमान-  
 यन्ति । पश्चादभेरयस्याप्य नक्षत्रचर्यमागामिति वाचयति । ब्रह्म-  
 चार्यमीति चार्थेन धामः परिधापयति येनेन्द्राय वृद्धपतिर्नासः  
 पर्यदधामृतम् । तेन त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्माय वलाय  
 वर्चमऽइति मेखलां बध्नीत । इयं दुरुक्तं परिवाधमाना वर्णं पवित्रं  
 शुनती मऽआगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वसादेयी मु-  
 भगा मेखलेयमिति ॥ 'युवासुवागाः परिवीतऽआगात्सऽऽश्रेया-  
 न्भवति जायमानः ॥ तन्धीरासः कवयऽऽञ्जयन्ति स्वाध्यो मनगा  
 देवयन्त' इति वा तूर्णीं वात्र यज्ञोपवीतपरिधानम् । 'यज्ञोपवीतं  
 परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं श्रुत्वात् । आयुष्यमम्यं प्रतिमुश  
 शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः' [इति मन्त्रं पाठितवत्तो माणरकस्य

दक्षिणबाहुमुद्धृत्य वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं निवेशयति ] 'यज्ञोपवीत-  
मसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनयामि । इत्यथाजिनं प्रयच्छति  
मित्रस्य चक्षुर्धरुणं बलीयस्तेजो यज्ञस्य स्थविरः समिद्धम् । अना-  
हनस्यं वसनं जरिष्णुः परीदं वाज्यजिनं दधेहमिति तूर्णान् वा  
दण्डं प्रयच्छति तं प्रतिगृह्णाति यो मे दण्डः परापतद्वैहायसोऽधि-  
भूम्याम् । तमहं पुनराददऽआयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति दीक्षा-  
वदेके दीर्यसत्रमुपैतीति वचनादथास्याद्भिरञ्जलिनाञ्जलिं पूरयत्या-  
पोहिष्ठेति तिसृभिरथैनः सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरित्यथास्य दक्षिणा  
समधि हृदयमालभे । मम व्रतं ते हृदये दधामि मम चित्तमनुचितं  
तेऽ अस्तु । मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमि-  
त्यथास्य दक्षिणःहस्तं गृहीत्वाह कोनामासीत्यसावहं भो ॥ ३ ॥  
मनुः—ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो पलार्थिनः पठे  
वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ॥

५३२. 'यज्ञोपवीतलक्षणम्.' पारस्करगृह्यसूत्रे—हरिहरमा-  
प्त्ये—यथोक्त छन्दोगपरिशिष्टे—त्रिवृदूर्ध्वं घृतं कार्यं तन्नुत्रयम-  
धोवृतम् । त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥ वामावर्तं त्रिगुणं  
कृत्वा प्रदक्षिणावर्तं नवगुणं विधाय तदेवं त्रिसरं कृत्वा ग्रन्थिमेकं वि-  
दध्यात् ॥ तथा—पृष्ठवंशे च नाभ्या च घृतं तद्विन्दते कटिम् । तद्वा-  
र्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् । वामस्कन्धे कृतं नामिहृत्पृष्ठवं-  
शयोर्धृतम् ॥ ( कटिपर्यन्तमाप्नोति तावत्परिमाणकं कर्तव्यमित्यर्थः ) ॥  
कार्पासक्षौमगोवालशणवल्कतृणादिकम् । सदा सम्भवतो धार्यमुपवीतं  
द्विजातिभिः ॥ शुची देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके । आवेष्ट्य पण्ण-  
यत्या तत्रिगुणीकृत्य यन्नतः ॥ अल्लिङ्गकैस्त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योर्ध्ववृतं  
च तत् । अप्रदक्षिणमावृतं सावित्र्या त्रिगुणीकृतम् ॥ अथः प्रदक्षिणा-  
वृतं समं स्यान्नवसूत्रकम् । त्रिरावेष्ट्य हृदं बध्वा हरिर्मदोश्चरान्नमन् ॥  
( 'यज्ञोपवीतं परममिति' मन्त्रेण धारयेत् ) । सूत्रं सलोमकं चेत्स्या-  
द्यतः कृत्या विलोमकम् । सावित्र्या दशकृत्वाद्भिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् ॥  
विच्छिन्नं वाप्यधो यातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सजेत् । स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न  
, धार्यं तत्कथञ्चन ॥ ब्रह्मचारिण एकं स्यात्प्रातस्त्य द्वे बह्वनि वा । तृती-



यमुत्तरीयं वा वस्त्राभावे तदिष्यते ॥ ब्रह्मसूत्रेऽत्र सर्व्येऽसे स्थिते यज्ञोप-  
वीतिता । प्राचीनावीतिताऽसव्ये कण्ठस्थे तु निवीतिता ॥

५३३. 'यज्ञोपवीततन्तुदेवता.' हरिहरभाष्ये—ॐकारः प्रथमे  
तन्तौ द्वितीयेऽग्निस्रथैव च । तृतीये नागदैवत्यं चतुर्थे सोमदेवता ॥  
पञ्चमे पितृदैवत्यं षष्ठे चैव प्रजापतिः । सप्तमे मारुतश्चैव अष्टमे सूर्य एव  
च ॥ सर्वे देवास्तु नवम इत्येतास्तन्तुदेवताः ॥ ब्रह्मणोऽरुपादितं सूत्रं विष्णुना  
त्रिगुणीकृतम्—द्रेण दत्तो अग्निर्यै सावित्र्या चाभिमन्त्रितम् ॥ कृते  
पञ्चमयं यज्ञोपवीतं कनकोद्भवम् । द्वापरे राजतं प्रोक्तं फलौ कार्पा-  
ससम्भवं चरुं

५३४. 'यज्ञोपवीतधारणे संख्या.' सङ्ग्रहे—द्वे पवीते सदा धार्ये  
एकं नैव च धारयेत् ॥ तृतीयं चोत्तरीयं स्याद्वस्त्राभावे विधीयते ॥ विना  
यज्ञोपवीतेन तोयं यः पिबते द्विजः । उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन  
शुद्ध्यति ॥ विना यज्ञोपवीतेन विष्णूत्रोत्सर्गकृच्छदि । उपवासद्वयं कृत्वा  
दानैर्होमैस्तु शुद्ध्यति ॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे गते मासचतुष्टये । नवयज्ञो-  
पवीतानि धृत्वा पूर्वाणि संत्यजेत् ॥ जीर्णयज्ञोपनीतानि शिरोमार्गेण संत्यजे-  
दिति ॥ अन्यच्च—सूतके मृतके चैव गते मासचतुष्टये । नवयज्ञोपवी-  
तानि धृत्वा जीर्णानि संत्यजेत् ॥ 'धारितयज्ञोपवीते कण्ठादुत्तीर्णे  
दोषः'—कठाः काण्वाश्च चरका विप्रा वाजसनेयकाः । बह्वचाः सामगा-  
श्चैव ये चान्ये यजुःशाखिनः ॥ कण्ठादुत्तीर्य सूत्रं तु पुनः संस्कार-  
मर्हति ॥

५३५. अथ 'यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः'—'आचम्य प्राणाना-  
यम्य ॥ सङ्कल्पः'—'अद्येत्यादि मम श्रौतसार्तकर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थं  
तथाच अमुककर्माङ्गत्वेन यज्ञोपवीतधारणमहं करिष्ये । 'सूत्रत्रि-  
गुणीकरणम्'—इदं विष्णुरिति मेधातिथिर्ऋषिः । विष्णुर्देवता । गायत्री  
छन्दः । सूत्रत्रिगुणीकरणे विनियोगः—ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे  
त्रेधा निर्दधे पदम् । समूढमस्य पाशं सुरे स्वाहा १ ५ ॥  
'प्रक्षालनम्'—आपोहिष्ठेति तिसृणां सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवता ।

गायत्री छन्दः । यज्ञोपवीतप्रक्षालने विनियोगः—ॐ आपोहि । घाम-  
 यो भुवस्तानऽजुर्जे दधातन । महेरणांयु चक्षसे । २१६ ॥  
 यो वः+शिवतमो रसस्तस्य भाजयते हनः+ । उशुतीरिव  
 मातरः । ३१६ ॥ तस्माऽअरङ्गमामवो यस्य क्षयाय  
 जिह्वंथ । आपो जुनयथा च नऽ । ४१६ ॥ ततो यज्ञोप-  
 वीतानि प्रक्षाल्यानन्तरं दशगायत्रीमन्त्रैरभिषिञ्च्य ॥ 'तन्तुदेवतानामावा-  
 हनम्'—प्रणवस्य । ब्रह्मा ऋषिः । परमात्मा देवता । गायत्री छन्दः ।  
 प्रथमतन्तौ ॐकारावाहने विनियोगः । ॐप्रथमतन्तौ ॐकारमावाह-  
 यामि ॥ अग्निदूतमिति मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः ।  
 द्वितीयतन्तौ अग्न्यावाहने विनियोगः—ॐ अग्निन्दूतम्पुरो दधे  
 हव्यवाहुमुप ह्रुवे । देवा रं ऽआसादयादिह । ५१६ ॥  
 द्वितीयतन्तौ अग्निमावाहयामि । नमोस्तु सर्पेभ्य इत्यस्य । प्रजापति-  
 ऋषिः सर्पा देवताः । अनुष्टुप् छन्दः । तृतीयतन्तौ सर्पावाहने वि-  
 नियोगः—ॐ नमोस्तु । सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।  
 ये ऽअन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः+सर्पेभ्यो नमः+ । ६१६ ॥  
 तृतीयतन्तौ सर्पानावाहयामि । वयं सोमेत्यस्य बन्धुर्ऋषिः । सोमो  
 देवता । गायत्री छन्दः । चतुर्थतन्तौ सोमावाहने विनियोगः—ॐ ह्रुयं  
 सोम प्रुते तव मनस्तनूषु विव्रतऽ । पृजावन्तऽसचेम-  
 हि । ७१६ ॥ चतुर्थतन्तौ सोममावाहयामि ॥ उदीरतामित्यस्य शङ्ख-  
 ऋषिः । पितरो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । पञ्चमतन्तौ पित्रावाहने विनि-  
 योगः—ॐ उदीरतामवरं ऽ उत्परांसु ऽउन्मज्जयमाऽ  
 पितरं+सोम्यासं+ । असुं व्यऽईयुरवुकाऽऽतुज्ञास्ते नो  
 चन्तु पितरो हवेषु । ८१६ ॥ पञ्चमतन्तौ पिदनावाहयामि ।  
 प्रजापतेरित्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।  
 षष्ठतन्तौ प्रजापत्यावाहने विनियोगः—ॐ पृजापतेन । चदेता-  
 न्यन्यो विश्वा रूपाणि परिता बभूव । यत्कामास्ते जु-

हुमस्तन्तोऽअस्तु ध्रुयं स्यामु पतयो रयीणाम् । ९१<sup>१</sup> ॥  
 षष्ठतन्तौ प्रजापतये नमः प्रजापतिमावाहयामि । अनोनियुद्धिरि-  
 त्यस्य । वसिष्ठऋषिः । अनिलो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । सप्तमतन्तौ  
 अनिलावाहने विनियोगः—ॐ आनो नियुद्धिः+शुतिर्नीभि-  
 रद्भुरः सहस्रिणीभिरुपयाहि युज्ञम् । द्वायोऽअस्मिन्त-  
 वने मादयस्व ध्रुयम्पात स्वस्तिभिः सदा नः । १०<sup>१</sup> ॥  
 सप्तमतन्तौ अनिलाय नमः अनिलमावाहयामि । सुगाव इत्यस्या-  
 त्रिर्ऋषिः । गृहपतयो देवताः । आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । अष्टमतन्तौ यमा-  
 वाहने विनियोगः—ॐ सुगावो देवाः सदाऽअकर्म  
 यऽआजुग्मेदः सर्वनज्जुवाणाः । भरेमाणा ब्रह्माना  
 हुवीं ष्यस्मे धंस ब्रह्मो ब्रह्मसूनि स्वाहा । ११<sup>१</sup> ॥  
 अष्टमतन्तौ यमाय नमः यममावाहयामि । विश्वेदेवासऽआगत  
 इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः । नवम-  
 तन्तौ विश्वेषां देवानामावाहने विनियोगः—ॐ विश्वेदेवासुऽ  
 आगत शृणुतामऽइमं हवम् । एदम्बुर्हिर्निषीदत । \*  
 १२<sup>१</sup> ॥ नवमतन्तौ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः विश्वान्देवानावाह-  
 यामि ॥ 'यज्ञोपवीतग्रन्थिदेवताऽवाहनम्'—ब्रह्मजज्ञानमित्यस्य ।  
 प्रजापतिर्ऋषिः । ब्रह्मा देवता । गायत्री छन्दः । ग्रन्थिमध्ये ब्रह्मावाहने  
 विनियोगः—ॐ ब्रह्मयज्ञानमग्रथमम्पुरस्ताद्वितीमुतऽसु-  
 रुचो धेनुऽआवः । स बुध्न्याऽउपमाऽअस्य छिष्टाऽ  
 सुतश्च योनिमसतश्च चिर्वः । १३<sup>१</sup> ॥ इदं विष्णुरित्यस्य  
 मेपातिर्ऋषिः । विष्णुर्देवता । गायत्री छन्दः । ग्रन्थिमध्ये विष्णवावाहने  
 विनियोगः—ॐ इदं विष्णुः । १४<sup>१</sup> ॥ व्यम्बकमित्यस्य ।  
 वसिष्ठऋषिः । रुद्रो देवता । विराट् ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । ग्रन्थिमध्ये  
 रुद्रावाहने विनियोगः—ॐ व्यम्बकं व्यजामहे । सुगन्धिर्मुष्टि-  
 वर्धनम् । उर्ध्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मा मृ-

तात् । \* १५६ ॥ यज्ञोपवीतग्रन्थिदेवताभ्यो नमः ग्रन्थिदे-  
 चताः आवाहयामि ॥ प्रणवाद्यावाहितदेवताभ्यो नमः यथास्थान-  
 महं न्यसामि मानसोपचारैः सम्पूज्य ॥ अथ 'ध्यानम्'—प्रजा-  
 पतेर्यत्सहजं पवित्रं कार्पासं सूत्रोद्धवब्रह्मसूत्रम् । ब्रह्मत्वसिद्धयै च  
 यशःप्रकाशं जपस्य सिद्धिं कुरु ब्रह्मसूत्रम् । ॐ युवासुवासाः परि-  
 धीतऽआगात्सऽउ श्रेयान्भवति जायमानः । तन्धीरासः कवय  
 उन्नयन्ति स्वाभ्यो मनसा देवयन्तः । 'यज्ञोपवीतधारणम्'—यज्ञो-  
 पवीतमिति मन्त्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः लिङ्गोक्ता देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।  
 यज्ञोपवीतधारणे विनियोगः—ॐ यज्ञोपवीतम्परमम्पवित्रम्प्रजापते-  
 र्यत्सहजम्पुरस्तात् । आयुष्यमग्न्यम्प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतम्बल-  
 मस्तु तेजः ॥ यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनमामि ॥  
 अनेन मन्त्रेण यज्ञोपवीतानां पृथक् पृथक् धारणं कुर्यात् । प्रति यज्ञोपवी-  
 तधारणस्याद्यन्तयोराचमनम् । धारणान्ते 'जीर्णसूत्रत्यागमन्त्रः'—  
 एतावद्दिनपर्यन्तं ब्रह्म त्वं धारितं मया । जीर्णत्वात्प्रत्यपरित्यागो  
 ऽच्छ सूत्र यथासुखम् ॥ इति मन्त्रेण जीर्णयज्ञोपवीतं शिरोमार्गेण  
 निःसार्य शुद्धममौ त्यजेत् ॥ पश्चाद्यथाशक्ति गायत्रीमन्त्रजपं कुर्यात् ॥  
 'अर्पणम्'—अनेन नवयज्ञोपवीतधारणार्थे कृतेन यथाशक्तिगायत्री-  
 जपकर्मणा श्रीसवितादेवता ग्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पण-  
 मस्तु ॥ यस्य० ॥ इति यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः ॥

५३६. अथ 'संक्षेपतो यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः'—यज्ञोपवी-  
 तान्युदकेन प्रक्षाल्यानन्तरमाचम्य प्राणानायम्य ॥ 'सङ्कल्पः'—अद्ये-  
 त्यादि मम श्रौतस्मार्तकर्मनुष्ठानसिद्ध्यर्थं तथा च अमुरुकर्मोद्भत्वेन  
 नवीनयज्ञोपवीतधारणमहं करिष्ये । (इति सङ्कल्प्य यज्ञोपवीतानि कर-  
 सन्पुटे दशगायत्रीमन्त्रैः अभिमन्त्रयेत् । तदनन्तरं)—ॐ यज्ञोपवीत-  
 म्परमम्पवित्रम्प्रजापतेर्यत्सहजम्पुरस्तात् । आयुष्यमग्न्यम्प्रतिमुञ्च  
 शुभ्रं यज्ञोपवीतम्बलमस्तु तेजः ॥ ॐ यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा  
 यज्ञोपवीतेनोपनमामि ॥ (इति मन्त्रौ पठित्वा पृथक् पृथक् यज्ञोपवी-  
 तानि दक्षिणहस्तद्वारा धार्याणि । प्रति यज्ञोपवीतधारणान्ते आचम्य ) पश्चात्  
 यथाशक्ति गायत्रीजपेत् ॥ (ततो जीर्णयज्ञोपवीतत्यागः कार्यः) ॥

‘अर्पणम्’—अनेन नवयज्ञोपवीतधारणार्थं कृतेन यथाशक्ति गाय-  
त्रीजपाख्येन कर्मणा श्रीसूर्यनारायणः प्रीयतां न मम । ॐ  
तत्सद् ० ॥ इति संक्षेपतो यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः ॥

भूतप्रेतपिशाचव्याघ्रचौरसङ्कटादिभयं ग्रहपीडादे-  
हपीडाराजपीडाश्चैतेषां निवारणार्थं तथा च  
चालरक्षाकरणार्थं उपयुक्तस्तोत्राणि  
यथा अधोदर्शितक्रमेण—

५३७. अथ ‘महामृत्युञ्जयमन्त्रजपविधिः.’ ‘सङ्कल्पः’—अधे-  
त्यादिपूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ मम  
आत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं यजमानस्य शरीरेऽमुकपी-  
डानिरासद्वारा सद्यः आरोग्यप्राप्त्यर्थं श्रीमहामृत्युञ्जयदेवताप्रीत्यर्थं  
श्रीमहामृत्युञ्जयमन्त्रजपमहं करिष्ये—ॐ अस्य श्रीमहामृत्युञ्जय-  
मन्त्रस्य । वसिष्ठऋषिः । श्रीमृत्युञ्जयरुद्रो देवता । अनुष्टुप्  
छन्दः । हौं बीजम् । जूं शक्तिः । सः कीलकम् । मृत्युञ्जयप्रीत्यर्थं  
जपे विनियोगः—‘न्यासाः’—वसिष्ठऋषये नमः शिरसि ।  
अनुष्टुप् छन्दसे नमः मुखे । श्रीमहामृत्युञ्जयरुद्रदेवतायै नमः हृदये ।  
हौं बीजाय नमः गुह्ये । जूं शक्तये नमः पादयोः । सः कीलकाय  
नमः सर्वाङ्गेषु । ॐ त्र्यम्बकं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ यजामहे तर्ज-  
नीभ्यां नमः । ॐ सुगन्धिं पुष्टिवर्दनं मध्यमाभ्यां नमः । ॐ  
उर्वारुकमिव बन्धनात् अनामिकाभ्यां नमः । ॐ मृत्योर्मुक्षीय  
कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ मामृतात् करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥  
एवं हृदयादि ॥ ‘ध्यानम्’—चन्द्रोद्भासितमूर्धजं सुरपतिं पीयूष-  
पात्रं महद्वस्त्राब्जेन दधन्सुदिव्यममलं हास्यास्पदं हृद्ग्रहम् । सूर्येन्द्र-  
मिचिलोकनं करतलैः पाशाधसूत्राद्गुणोभोजं विभ्रतमक्षयं पशुपतिं  
मृत्युञ्जयं तं स्मरे ॥ १ ॥ मानसोपचारैः सम्पूज्य ॥ ॐ लं पृथि-  
व्यात्मकं गन्धं समर्पयामि । ॐ हं आकाशात्मकं पुष्पं समर्प-  
यामि । ॐ यं वाय्वात्मकं धूपं समर्पयामि । ॐ रं तेजसात्मकं दीपं

समर्पयामि । ॐ वं अमृतात्मकं नैवेद्यं समर्पयामि । ॐ सं सर्वा-  
त्मकं मन्त्रपुष्पं समर्पयामि ॥ 'मन्त्रोद्धारः'—ॐ हौं ॐ जूं ॐ सः  
ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ त्र्यम्बकं यजामहे ॥ ॐ स्वः ॐ  
भुवः ॐ भूः ॐ सः ॐ जूं ॐ हौं ॐ । उत्तरन्यासं कृत्वा ॥  
गुह्यातिवागुह्यगोप्ता त्वं गृहाणासत्कृतं जपम् । सिद्धिर्भवतु मे देव  
त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ मृत्युञ्जय महारुद्र त्राहि मां शरणागतम् ।  
जन्ममृत्युजरारोगैः पीडितं कर्मबन्धनैः ॥ 'अर्पणम्'—अनेन  
महामृत्युञ्जयजपारूपेण कर्मणा श्रीमहामृत्युञ्जयः प्रीयतां न मम ॥  
अथ 'पदप्रणवयुक्तमृत्युञ्जयमहामन्त्रः'—'सङ्कल्पः'—पूर्ववत् ॥ ॐ  
हौं जूं सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिष्पु-  
ष्टिवर्द्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धना ॥ ॐ सः जूं हौं ॐ स्वः भुवः  
भूः ॥ अर्पणम् पूर्ववत् ॥ इति पदप्रणवयुक्तमृत्युञ्जयमहामन्त्रः ॥  
एवं जपानन्तरं देवपूजनं कृत्वा ॥ 'प्रार्थना'—मृत्युञ्जय महादेव  
त्राहि मां शरणागतम् । जन्ममृत्युजरारोगैः पीडितं कर्मबन्धनैः ॥  
'तावकस्त्वद्गतप्राणस्त्वचितोऽहं सदा मृड । इति विज्ञाप्य देवेभ्यं  
जपेन्मन्त्रं तु त्र्यम्बकम् ॥ 'जपनिवेदनम्'—जपसाक्षतासिद्धय  
यथाकामनया द्रव्येण दशांगहोमतर्पणमार्जनब्राह्मणभोजनानि कु-  
र्यात् ॥ इति महामृत्युञ्जयमन्त्रजपविधिः ॥

५३८. अथ 'नवग्रहस्तोत्रम्'—भास्वान्काश्यपगोत्रजोऽरुणरुचिर्यः  
सिंहराशीधरः पट्टत्रिस्रो दशशोभनो गुरुशशीभौमेषु मित्रं सदा ।

(१) 'होमद्रव्याणि'—पुत्रार्थे शालिषीजेन धनार्थे चित्तपत्रकैः । दूर्वाभिः पुष्पकामस्तु  
पुष्टिकामस्तु चेतयैः । कन्याकामस्तु राजाभिः पशुकामो घृतेन तु । विद्याकामस्तु पात्रा-  
दीर्दशांशेन ॥ होमयेत् । धान्यकामो यवैश्चैव गुरुगुलेन रिपुक्षये । तिलैरारोग्यकामस्तु  
मीहिभिः सुखमभुते ॥ 'अथ प्रकारः'—शान्तः स्वरासंघेयुक्तो बिन्दुभूयितमलकः ।  
प्रगाढाक्षो मनुः प्रोक्तो मन्त्रतां कल्पमूहहः ॥ मनःस्वरणं शीघ्रं मौनं सञ्चार्यचि-  
न्तनम् । अव्यग्रतमनिर्वेदो जपसंपत्तिहेतवः ॥ धीरो धृत्वमतो मौनी जितक्रोधो जिते-  
न्द्रियः । पीतवासास्त्रयः शायी हृदलोके महीवते ॥ गृहे चैकगुणः प्रोक्तो गोष्ठे दशगुणः  
स्युतः । अयुतं पर्वते पुण्ये नद्यां स्युगुणो जपः ॥ कीटिर्देवालये प्राप्ते अनन्तः  
शिवपतिपौ । एवं यः प्रसह्य कुर्याच्छिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ यस्मिन् स्थाने जपं कृत्वा  
शुद्धो हरति सप्तपम् । तन्मृदा सप्तमं कुर्यात् सखाटे तिलकादिति ॥

शुक्रो मन्दरिपुः कलिङ्गजनितश्चाभीश्वरौ देवते मध्ये वर्तुलपूर्वदिग्दि-  
नकरः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ सुलभ सावधान् । १ ॥ चन्द्रः कर्कटक-  
प्रभुः सितनिभश्चात्रेयगोत्रोद्भवश्चात्रेयश्चतुरसवारुणमुखश्चापोऽप्युमाभीश्वरः ।  
षट्सप्तामिदशैकशोभनफलो शोरिर्गुरोर्कप्रियः स्वामी यामुनदेशजो हिम-  
करः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलभ सावधान् । २ ॥ भौमो दक्षिणादि-  
कूत्रिकोणयमदिक् विमेश्वरो रक्तभः स्वामी वृश्चिकमेपयोः सुरुगुरुधार्कः  
शशी सौहृदः । शोरिः षट्त्रिफलप्रदश्च वसुधास्कन्दौ क्रमाद्देवते भारद्वाज-  
कुलोद्भवः क्षितिमुतः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलभ सावधान् । ३ ॥  
सौम्योदङ्मुखपीतवर्णमगधश्चात्रेयगोत्रोद्भवो बाणेशानदिशः सुहृच्छनि-  
भृगुः शत्रुः सदा शीतगुः । क्रन्यायुग्मपतिर्दशाष्टचतुरः पण्नेत्रकः शो-  
भनो विष्णुः पौरुषदेवते शशिसुतः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलभ साव-  
धान् । ४ ॥ जीवश्चाङ्गिरगोत्रजोत्तरमुखो दीर्घोत्तरासस्थितः पीताश्वत्य-  
समिच्च सिन्धुजनितश्चापोय भीमाधिपः । सूर्येन्दुक्षितिजप्रियो बुधसितौ  
शत्रू समाश्वापरे सप्ताङ्गद्विभयः शुभः सुरुगुरुः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलभ  
सावधान् । ५ ॥ शुक्रो भार्गवगोत्रजः सितनिभः प्राचीमुखः पूर्वदिक्-  
पञ्चाङ्को वृषभस्तुलाधिपमहाराष्ट्राधिपोदुम्बरः । इन्द्राणीमघवानुमौ बुधशनी  
मित्रार्कचन्द्रौ रिपू षष्ठो द्विर्दशवर्जितो भृगुसुतः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ।  
सुलभ सावधान् । ६ ॥ मन्दः कृष्णनिभस्तु पश्चिममुखः सौराष्ट्रकः का-  
श्यपः स्वामी मातरकुम्भयोर्बुधसितौ मित्रे समश्चाङ्गिराः । स्थानं पश्चि-  
मदिक्प्रजापतियमौ देवौ धनुष्यासन षट्त्रिंशः शुभकृच्छनी रविसुतः  
कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलभ सावधान् । ७ ॥ राहुः सिंहलदेशजश्च-नि-  
र्ऋतिः कृष्णाङ्गशर्पासनो य. पैठीनसिगोत्रसम्भवसमिद्धर्वामुखो दक्षिणः ॥  
यः सर्पाधिदेवते च निर्ऋतिः प्रत्याधिदेवः सदा षट्त्रिंशः शुभकृच्छ  
सिंहिक्सुतः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलभ सावधान् । ८ ॥ केतुर्जैमिनि-  
गोत्रजः कुशसमिद्वायव्यकोणे स्थितश्चित्राङ्गध्वजलान्ठनो हिमगुहा यो  
दक्षिणाशामुसः । ब्रह्मा चैव सचित्रचित्रसहितः प्रत्याधिदेवः सदा षट्-  
त्रिंशः शुभकृच्छ नर्वरपतिः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलभ सावधान् । ९ ॥  
इत्येतद्ब्रह्ममङ्गलाष्टनयकं लोकौपकारप्रदं पापौघप्रशमं महच्छुभकरं सौभा-

यसवर्धनम् । यः प्रातः शृणुयात्पठत्यनुदिनं श्रीकालिदासोदितं स्तोत्रं  
द्वलदायकं शुभकरं प्राप्नोत्यमीष्टं फलम् ॥ इति नवग्रहमङ्गलस्तोत्रम् ॥

५३९. अथ 'वेदोक्तं सवीजं नवग्रहस्तोत्रम्'—'आचम्य प्रा-  
गानायम्य' ॥ 'सङ्कल्पः'—अद्य पूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण वि-  
शिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्रा-  
प्त्यर्थं मम जन्मराशेः सकाशाद्विरुद्धचतुर्थाष्टमद्वादशादिस्थानस्थि-  
तामुकग्रहपीडापरिहारद्वारा एकादशस्थानस्थितबहुचमफलप्राप्त्यर्थं  
अमुकग्रहस्य स्तुतिं जपं वा करिष्ये । इति सङ्कल्प्य जपादि कुर्यात् ।  
'तत्रादित्यमन्त्रः'—आकृष्णेति मन्त्रस्य । हिरण्यस्तुपाङ्गिरसऋषिः ।  
सूर्यो देवता । त्रिष्टुप्छन्दः । सूर्यमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ ह्रीं, ह्रीं,  
ह्रीं, सः—ॐ भूर्भुवः स्वः—ॐ आकृष्णेन रजसा व-  
र्त्तमानो निवेशयन्मृतमृत्स्मर्यन् ॥ हिरण्ययेन सविता  
रयेनादेवो याति भुवन्नानि पश्यन् । ॐ स्वः, भुवः, भूः,  
ॐ सः, ह्रीं, ह्रीं, ह्रीं, ॐ सूर्याय नमः । १३३ ॥ 'सोममन्त्रः'—  
'इमन्देवा इति मन्त्रस्य वरुणऋषिः । सोमोदेवता । सोममन्त्रजपे  
विनियोगः—ॐ श्रौं श्रीं, श्रीं, सः—ॐ भूर्भुवः स्वः—  
ॐ इमन्देवाऽअसपुत्तः सुवद्धम्महते क्षुधाय म-  
हते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।  
इमममुष्यं पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश्वेऽएषवो मी  
राजा सोमो सार्कम्बाह्वणानां राजा । ॐ  
स्वः, भुवः, भूः ॐ सः, श्रीं, श्रीं, श्रीं, ॐ, सोमाय नमः ॥  
२३६ ॥ 'सौम्यमन्त्रः'—अग्निर्धर्म इति मन्त्रस्य विरूपाङ्गि-  
रसऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्रीछन्दः । सौम्यमन्त्रजपे विनियोगः—  
ॐ क्रौं, क्रौं, क्रौं, सः—ॐ भूर्भुवः स्वः—ॐ अग्निर्म-  
र्द्धा । दिवःकुकुत्पतिः पृथिव्याऽअयम् । अयां  
रेतांसि जिन्वति । \* ॐ स्वः, भुवः, भूः, ॐ सः,  
क्रौं, क्रौं, क्रौं—ॐ सौमाय नमः । ३३३ ॥ 'सौम्यमन्त्रः'—



उद्बुध्य इति मन्त्रस्य परमेष्ठीऋषिः । बुधोदेवता । त्रिष्टुप्छन्दः ।  
 सौम्यमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ ब्राँ, ब्रीँ, ब्रौँ, सः, ॐ भूर्भुवः स्वः—  
 ॐ उद्बुध्यस्वाग्मे ष्यतिजागृहि त्वमिष्टापुते सः ।  
 जेषामुयञ्च । अस्मिन्सुधस्त्येऽअद्भ्युत्तरस्मिन्निवृजे  
 देवा यजमानञ्च सीदत । ॐ स्वः, भुवः, भूः, ॐ सः—  
 ब्रौँ, ब्रीँ, ब्राँ, ॐ—सौम्याय नमः ॥ ४११ ॥ 'बृहस्पतिमन्त्रः'  
 —बृहस्पति इति मन्त्रस्य गृत्समदऋषिः । ब्रह्मा देवता । त्रिष्टुप्छन्दः ।  
 बार्हस्पत्यमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ ह्राँ, ह्रीँ, ह्रौँ, सः ॐ भूर्भुवः स्वः—  
 ॐ बृहस्पतेऽअतियदुर्व्योऽअर्होदद्युमहिभाति क्रतुमंज  
 नेषु । यहीदयच्छ्वं सऽचतप्पजातु तदस्मासुद्रविण  
 न्धेहि चित्रम् । \* ॐ स्वः, भुवः, भूः, ॐ सः—ह्रौँ, ह्रीँ  
 ह्राँ, ॐ बृहस्पतये नमः ॥ ५११ ॥ 'शुकमन्त्रः'—अन्तात्परिस्तुत  
 इति मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अधिसरस्वतीन्द्रादेवताः । जगतीछन्दः ।  
 शुकमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ द्राँ, द्रीँ, द्रौँ, सः ॐ भूर्भुवः स्वः—  
 ॐ अन्तात्परिस्तुतो रसमृह्यह्यणा अपिबस्त्रम्पयुऽसौ-  
 मंम्पुजापतिऽ । ऋतेन सूर्यमिन्द्रियंष्ट्रिपानं शुक्रमन्ध  
 सऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतुम्मधु ॥ ॐ स्वः, भुवः,  
 भूः ॐ सः—द्रौँ, द्रीँ, द्राँ ॐ शुक्राय नमः ॥ ६११ ॥ 'श-  
 निमन्त्रः'—शन्नो देवी इति मन्त्रस्य दध्यङ्गायर्वणऋषिः आपोदेवता ।  
 गायत्रीछन्दः । शनिमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ खाँ, खीँ, खौँ,  
 सः ॐ भूर्भुवः स्वः—ॐ शन्नो देवीरभिष्टयऽआपो  
 भवन्तु पीतये । शं व्योरुभिस्त्वन्तु नऽ । ॐ स्वः, भुवः,  
 भूः ॐ सः—खाँ, खीँ, खौँ, ॐ शनैश्वराय नमः ॥ ७११ ॥  
 'राहुमन्त्रः'—कयानश्चित्र इति मन्त्रस्य वामदेवऋषिः । राहुदेवता  
 गायत्रीछन्दः । राहुमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ आँ, अीँ, औँ,  
 सः—ॐ भूर्भुवः स्वः—ॐ कयानश्चित्रऽआभुवदूती सुदा-  
 वृधुऽसखा । कथा शचिष्ठयावृता । ॐ स्वः, भुवः, भूः

ॐ सः—श्रौं, श्रीं, श्रां, ॐ राहवे नमः ॥ ८ ३६ ॥ 'केतु-  
मन्त्रः'—केतुं कृण्वन्निति मन्त्रस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । केतुर्देवता ।  
गायत्री छन्दः । केतुमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ श्रौं, श्रीं, श्रां, सः—ॐ  
भूर्भुवः स्वः ॐ केतुकृण्वन्तं केतवे पेशो मर्त्याऽअपेशसे ।  
समुपद्भिरजायथाऽं । ॐ स्वः, भुवः, भूः, ॐ सः—श्रौं, श्रीं,  
श्रां, ॐ केतवे नमः ॥ ९ ३७ ॥ 'अर्पणम्'—अनेन अमुकग्रहमन्त्र-  
जपकर्मणाऽमुकग्रहरूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ॥ इति वेदोक्तं  
सचीजं नवग्रहस्तोत्रम् ॥

५.४०. अथ 'विष्णुपञ्जरस्तोत्रम्'—आचम्य (तृष्णीम्) ॥ सङ्क-  
ल्पः—ॐ अस्य श्रीविष्णुपञ्जरस्तोत्रमन्त्रस्य नारदऋषिः अनुष्टुप् छन्दः  
श्रीविष्णुः परमात्मादेवता अहम्बीजम् सोऽहं शक्तिः ॐ ह्रीं कीलकम् मम  
(अमुकशर्मणः यजमानस्य अमुकबालकस्य वा) शरीरपीडायाः सद्यः परि-  
हारार्थं तथा च भयसङ्कटादिनाशनार्थं जपे विनियोगः ॥ 'करन्या-  
साः'—ॐ नारदऋषये नमः—शिरसि । ॐ अनुष्टुप् छन्दसे नमः—  
मुखे । ॐ श्रीविष्णुपरमात्मदेवतायै नमः—हृदये । ॐ अहं बीजम्—  
गुह्ये । ॐ सोऽहं शक्तिः—पादयोः । ॐ ह्रीं कीलकम्—पादमे ।  
ॐ ह्रीं, ह्रीं, ह्रूं, ह्रैं, ह्रौं, ह्रः—इति मन्त्रः । ॐ ह्रां—अहु-  
ष्ठाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं—तर्जनीभ्यां नमः । ॐ ह्रूं—मध्यमाभ्यां नमः ।  
ॐ ह्रै—अनामिकाभ्यां नमः । ॐ ह्रौं—कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ ह्रः—  
करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥ 'शरीरन्यासाः'—ॐ ह्रां—हृदयाय नमः ।  
ॐ ह्रीं शिरसे स्वाहा । ॐ ह्रूं—शिखायै—वषट् । ॐ ह्रै—कवचाय  
हुम् । ॐ ह्रौं—नेत्रत्रयाय—वौषट् । ॐ ह्रः—अस्त्राय फट् ॥ 'प्राणा-  
यामाः'—ॐ अहम्बीजम् । ॐ अहम्बीजम् । ॐ अहम्बीजम् ॥  
'ध्यानम्'—परम्परस्मात् प्रकृतेरनादिमेकं सनिविष्टं बहुधा गुहायाम् ।  
सर्वालये सर्वचराचरस्यं नमामि विष्णुं जगदेकनाथम् । १ ॥ ॐ विष्णुप-  
ञ्जरकं दिव्यं सर्वदुष्टनिवारणम् । उग्रतेजो महावीर्यं सर्वशत्रुनिकृन्त-  
नम् । २ ॥ त्रिपुरं दह्यमानस्य हरस्य ब्रह्मणोदितम् । तदहं सम्प्रवक्ष्यामि  
आत्मरक्षाकरं नृणाम् । ३ ॥ पाशे रक्षतु गोविन्दो जह्ने चैव त्रिवि-  
क्रमः । कलू मे केशवः पातु कटिं चैव जनार्दनः । ४ ॥ नाभिं धेवाऽ-

च्युतः पातु गुह्यं चैव तु वामनः । उदरं पद्मनामंश्च पृष्ठं चैव तु मा-  
धवः । ५ ॥ वामपार्श्वे स्थितो विष्णुर्दक्षिणे मधुसूदनः । बाहोर्वे वासु-  
देवश्च हृदि दामोदरस्तथा । ६ ॥ कण्ठं रक्षतु वाराहः कृष्णश्च मुखम-  
ण्डले । माधवः कर्णमूले तु हृदीकेशश्च नासिके । ७ ॥ नेत्रे नारायणं  
रक्षेत् ललाटे गरुडध्वजः । कपोलौ केशवो रक्षेद्वकुण्ठः सर्वतोदिगम् । ८ ॥  
थीवत्साङ्गश्च सर्वेषामङ्गानां भव रक्षकः । पूर्वस्यां पुण्डरीकाक्ष आग्नेय्य-  
श्रीधरस्तथा । ९ ॥ दक्षिणे नारसिंहश्च नैर्ऋत्यां पातु माधवः । पुरुषो-  
त्तमो मे धारुण्यां वायव्यां च जनार्दनः । १० ॥ गदाधरस्तु कौबेर्यामी-  
शान्यां पातु केशवः । आकाशे च गदा पातु पाताले च सुदर्शनम् । ११ ॥  
सप्तद्वः सर्वगात्रेषु प्रविष्टो विष्णुपञ्जरः । विष्णुपञ्जरप्रविष्टोऽहं विचरामि  
महीतले । १२ ॥ राजद्वारे पथे घोरे सद्गामे रिपुसङ्घटे । नदीषु च रणे  
चैव चौरव्याघ्रमयेषु च । १३ ॥ ङाकिनीभूतप्रेतेषु भयं तस्य न जा-  
यते । रक्ष रक्ष महादेवं रक्ष रक्ष जनेधर । १४ ॥ रक्षन्तु देवताः  
सर्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । जले रक्षतु वाराहः स्थले रक्षतु वामनः । १५ ॥  
अटव्यां नारसिंहश्च सर्वतः पातु केशवः । दिवा रक्षतु मां सूर्यो रात्रौ  
रक्षतु चन्द्रमाः । १६ ॥ पन्थानं दुर्गमं रक्षेत् सर्वमेव जनार्दनः । रोग-  
विग्रहतश्चैव ब्रह्महा गुरुतल्पगः । १७ ॥ स्त्रीहन्ता बालघाती च सुरापी  
वृषलीपतिः । मुच्यते सर्वपापेभ्यो यः पठेन्नात्र संशयः । १८ ॥ अपुत्रो  
लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् । विद्यार्थी लभते विद्यां मोक्षार्थी लभते  
गतिम् । १९ ॥ आपदो हरते नित्यं विष्णुस्तोत्रार्थसम्पदा । यस्त्विदं  
पठेत् स्तोत्रं विष्णुपञ्जरमुत्तमम् । २० ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोके  
स गच्छति । गोसहस्रफलं तस्य वाजपेयशतानि च । २१ ॥ अश्वमेधस-  
हस्रेण फलं प्राप्नोति मानवः । सर्वकामं लभेदस्य पठेन्नात्र संशयः  
। २२ ॥ जले विष्णुः स्थले विष्णुर्विष्णुः पर्वतमस्तके । ज्वालामालाकुले  
विष्णुः सर्वे विष्णुमयं जगत् । २३ ॥ इति श्रीब्रह्माण्डपुराणे इन्द्रनारद-  
संवादे विष्णुपञ्जरस्तोत्रम् ॥

५४१. अथ 'नारायणास्त्रम्'—हरिः—ॐ नमो भगवते श्रीनाराय-  
णाय नमो नारायणाय विश्वमूर्तये नमः । श्रीपुरुषोत्तमाय युष्मदृष्टिमत्यक्षं वा  
परोक्षं वा अजीर्णं पञ्चविषुचिक्वां हन हन । ऐकाहिकं व्याहिकं व्याहिकं ।

५४२. 'गणपतिस्तोत्रम्'—प्रणम्य शिरसा देवं गौरीपुत्रं विना-  
यकम् । भक्त्या व्यासं सरेनित्यमायुःकामार्थसिद्धये । १ ॥ प्रथमं  
वक्रतुण्डं च एकदन्तं द्वितीयकम् । तृतीयं कृष्णपिङ्गाक्षं गजवक्रं चतु-  
र्थकम् । २ ॥ लम्बोदरं पञ्चमं च षष्ठं विकटमेव च । सप्तमं विघ्नरा-  
जेन्द्रं धूम्रवर्णं तथाष्टमम् । ३ ॥ नवमं मालचन्द्रं च दशमं तु विनाय-  
कम् । एकादशं गणपतिं द्वादशं तु गजाननम् । ४ ॥ एतानि द्वादशना-  
मानि त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः । न च विघ्नभयं तस्य सर्वसिद्धिर्भवे-  
द्भुवम् । ५ ॥ विद्यार्थी लभते विद्या धनार्थी लभते धनम् । पुत्रार्थी  
लभते पुत्रं मोक्षार्थी लभते गतिम् । ६ ॥ जपेद्गणपतिस्तोत्रं पद्मभिर्मसिः  
फलं लभेत् । सवत्सरेण सिद्धिं च लभेच्चात्र न सशयः । ७ ॥ अष्टौ  
वै ब्राह्मणान् जातु लिखित्वा यः समर्पयेत् । तस्य विद्या भवेत्सद्यो गणे-  
शस्य प्रसादतः । ८ ॥ इति । श्रीनारदपुराणे गौरीहरसंवादे गणपति  
स्तोत्रम् ॥

५४३. अथ 'आदित्यस्तोत्रम्'—आदित्यः प्रथमं नाम द्वितीयं तु  
दिवाकरः । तृतीयं भास्करः प्रोक्तश्चतुर्थं तु प्रमाकरः । १ ॥ पञ्चमं तु  
सहस्राशुः षष्ठं त्रैलोक्यलोचनः । सप्तमं हरिदश्वश्च अष्टमं तु विमा-  
करः । २ ॥ नवमं दिनकरः प्रोक्तः दशमं द्वादशात्मकः । एकादशं  
त्रयोमूर्तिर्द्वादशं सूर्य एव च । ३ ॥ द्वादशादित्यनामानि प्रातःकाले  
पठेन्नरः । तु सप्तो नश्यते तस्य सर्वदुःखं च नश्यति । ४ ॥ ददृकुष्टहरं  
चैव दारिद्र्य हरते शुभम् । यः पठेत्प्रातरुत्थाय भक्त्या नित्यमिदं नरः । ५ ॥  
सौख्यमायुस्तथारोग्यं लभते मोक्षमेव च । अग्निमीळे नमस्तुभ्यं इषेस्त्वो-  
र्जःस्वरूपिणे । ६ ॥ अग्न आयाहि धीतये नमस्ते ज्योतिषा पते ।  
शन्नोदेवि नमस्तुभ्यं जगच्चशुद्धिं ते नमः । ७ ॥ पद्मासनः पद्मकरः  
पद्मगर्भसमद्युतिः । सप्ताश्वरथसयुक्तो द्विभुजः स्यात्सदा रविः । ८ ॥  
आदित्यस्य नमस्कारं ये कुर्वन्ति दिने दिने । जन्मान्तरसहस्रेषु दारिद्र्यं  
नोपजायते ॥ ९ ॥ इति आदित्यस्तोत्रम् ॥

५४४. अथ 'श्रीमहालक्ष्मीस्तोत्रम्'—नमोस्तु ते महामाये श्री-  
पीठे विश्वपूजिते । शश्वचक्रमदाहस्ते महालक्ष्मि नमोस्तु ते । १ ॥  
नमस्ते गरुडारूढे कोट्यमुरभयकरि । कौमारी वैष्णवी ब्राह्मी महाल-

क्षिं नमोस्तु ते । २ ॥ सर्वदा सर्ववरदे सर्वदुष्टभयङ्करि । सर्वसिद्धिप्रदे  
 देवि महालक्ष्मि नमोस्तु ते । ३ ॥ सर्वसिद्धिप्रदे देवि भुक्तिभुक्ति-  
 प्रदायिनी । मन्त्रमूर्तिः सदा बन्धे महालक्ष्मि नमोस्तु ते । ४ ॥  
 आद्यन्तरहिते देवि आदिशक्ति महेश्वरि । योगिनी योगसन्मूर्तिर्महालक्ष्मि  
 नमोस्तु ते । ५ ॥ पद्माक्षी वै महामाये महालक्ष्मि नमोस्तु ते । परमे-  
 श्वरि महामाये महालक्ष्मि नमोस्तु ते । ६ ॥ श्वेताम्बरधरे देवि नानाल-  
 ङ्कारमूर्षिते । मन्त्रमूर्तिः सदा बन्धे महालक्ष्मि नमोस्तु ते । ७ ॥ स्थूले  
 सूक्ष्मे महारौद्रे महाशान्ति महोदरे । महापापहरे देवि महालक्ष्मि नमो-  
 स्तु ते । ८ ॥ महालक्ष्म्यष्टकमिदं पठते भक्तितो नरः । दुःखदारिद्र्य-  
 शान्तिश्च राज्यप्राप्तिश्च शाश्वती । ९ ॥ कालमेकं पठेन्नित्यं महापात-  
 कनाशनम् । द्विकालं पठते नित्यं सर्वशत्रुविनाशनम् । १० ॥  
 त्रिकालं पठते नित्यं प्रसादो हि भवेत् स्रुतः । यः पठेन्नित्यं नित्यं दारिद्र्यं  
 नोपजायते । ११ ॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये  
 ध्यम्बके गौरि नारायणि नमोस्तु ते । १२ ॥ ॥ इति श्रीमहालक्ष्मी-  
 स्तोत्रम् ॥

### आत्मविद्याविचारः.

५४५. अथ 'महापुरुषविद्या'—जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्व-  
 मावन । सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु महापुरष पूर्वज । १ ॥ नमो हिरण्यगर्भाय  
 प्रधानाव्यक्तरूपिणे । ॐ नमो वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वरूपिणे । २ ॥ देवाना  
 दानवाना च सामान्यमसि दैवतम् । सर्वदा चरणद्वन्द्वं प्रजामि शरणं  
 तव । ३ ॥ एकस्त्वमसि लोकस्य सदा सदावस्थया । षष्ठ्यक्षध्यानु-  
 मन्ता च गुणमायासमावृतः । ४ ॥ संसारसागरं घोरमनन्तं क्लेशभाज-  
 नम् । त्वामेव शरणं प्राप्य निस्सरन्ति मनीषिणः । ५ ॥ न ते रूपं न  
 चाकारो नापुमानि न चासदम् । तथाऽपि पुरुषाकारो भक्तानां त्वं  
 प्रकाशसे । ६ ॥ नैव विधित्वरोक्षं ते प्रत्यक्षोऽसि न कस्यचित् । नैव  
 विधिदसाध्यं ते न च साध्योऽसि कस्यचित् । ७ ॥ कार्याणां कारणं  
 पूर्णं पञ्चसां बाष्पमुत्तमम् । योगिनां परमां सिद्धिं परमं ते पदं  
 विदुः । ८ ॥ अहं भीतोऽसि देवेश संसारेऽसिन्महामये । प्रादि मां

पुण्डरीकाक्ष न जाने शरणं परम् । ९ ॥ कालेष्वपि च सर्वेषु दिक्षु  
सर्वासु चाच्युत । शरीरेऽपि गतौ चापि वर्तते मे महद्भयम् । १० ॥  
त्वत्पादकमलादन्यत्र मे जन्मान्तरेष्वपि । निमित्तं कुशलस्यास्ति येन ग-  
च्छामि सद्गतिम् । ११ ॥ विज्ञानं यदिदं प्राप्तं यदिदं ज्ञानमर्जितम् ।  
जन्मान्तरेऽपि मे देव मामूदस्य परिक्षयः । १२ ॥ दुर्गतावपि जातायां  
त्वं गतिस्त्वं मतिर्मम । यदि नाथं च विदेयं तावतास्मि कृती  
सदा । १३ ॥ अकामऋतुं चित्तं मम ते पादयोः स्थितम् । कामये वै-  
ष्णवत्वं तु सर्वजन्मसु केवलम् । १४ ॥ इति महापुरुषविद्या ॥

५४६. अथ 'रामहृदयम्'—श्रीमहादेव उवाच—ततो रामः स्वयं  
ब्राह्म हनुमन्तमुपस्थितम् । शृणु तत्त्वं प्रवक्ष्यामि ह्यात्मानात्मपरात्मनाम् । १ ॥  
आकाशस्य यथा भेदस्त्रिविधो दृश्यते महान् । जलशये महाकाशस्तदव-  
च्छिन्न एव हि । २ ॥ प्रतिबिम्बाख्यमपरं दृश्यते त्रिविधं नमः । बुद्ध्यव-  
च्छिन्नचैतन्यमेकं पूर्णमथापरम् । ३ ॥ आभासस्त्वपरं बिम्बभूतमेवं त्रिधा  
चित्तिः । साभासबुद्धेः कर्तृत्वमविच्छिन्नेऽविकारिणि । ४ ॥ साक्षिण्या-  
रोप्यते भ्रान्त्या जीवत्वं च तथाऽबुधैः । आभासस्तु मृषाबुद्धिरविधाकार्य-  
मुच्यते । ५ ॥ अविच्छिन्नं तु तद् ब्रह्म विच्छेदस्तु विकल्पितः । अवि-  
च्छिन्नस्य पूर्णेन एकत्वं प्रतिपाद्यते । ६ ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यैश्च साभास-  
स्याहमस्तथा । ऐक्यज्ञानं यदोत्पन्नं महावाक्येन चात्मनोः । ७ ॥ तदा-  
ऽविद्या स्वकार्यैश्च नश्यत्येव न संशयः । एतद्विज्ञाय मद्भक्तो मद्भावा-  
योपपद्यते । ८ ॥ मद्भक्तिविमुखानां हि शास्त्रगतेषु मुह्यताम् । न  
ज्ञानं न च मोक्षः स्यात्तेषां जन्मशतैरपि । ९ ॥ इदं रहस्यं हृदयं ममा-  
त्मनो मयैव साक्षात् कथितं तवानप । मद्भक्तिहीनाय, शठाय न त्वया  
दातव्यमैन्द्रादपि राज्यतोऽधिकम् । १० ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे  
बालकाण्डे रामहृदयम् ॥

५४७. अथ 'चतुःश्लोकीभागवतम्.' श्रीभगवानुवाच—ज्ञानं  
परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम् । सरहस्यं तदङ्गं च गृहाण गदितं मया  
। १ ॥ यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः । तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते  
मदनुग्रहात् । २ ॥ अहमेवासमेवाग्ने नान्यद्यत् सदसत्परम् । पश्चादहं  
यदेतच्च योवशिष्येत सोऽस्म्यहम् । ३ ॥ अतैर्ये यत् प्रतीयेत न प्रती-

येत चात्मनि । तद्विद्यादात्मनो मायां यथा भासो यथा तमः । ५ ॥  
 यथा महान्ति भूतानि भूतेषूचावचेष्वनु । प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु  
 न तेष्पहम् । ५ ॥ एतावदेव जिज्ञासं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः । अन्ययव्य-  
 तिरेकाभ्यां यत्सात् सर्वत्र सर्वदा । ६ ॥ एतन्मतं समातिष्ठ परमेण  
 समाधिना । भवान्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् । ७ ॥ इति  
 चतुःश्लोकीभागवतम् ॥

५४८. अथ 'सप्तश्लोकीगीता'—ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनु-  
 सारन् । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् । १ ॥ स्थाने हृषी-  
 केश तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च । रक्षांसि भीतानि दिशो  
 द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः । २ ॥ सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतो-  
 ऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति । ३ ॥ कर्षिं पु-  
 राणमनुशासितारमणोरणीयासमनुसरेद्यः । सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-  
 मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । ४ ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुर-  
 व्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद सा वेदवित् । ५ ॥ सर्वस्य  
 चाहं हृदि सन्निविष्टो मघः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव  
 वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् । ६ ॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी  
 मां नमस्कुरु । मामैवेप्ससि युक्तैवमात्मानं मत्परायणः । ७ ॥ इति  
 श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे  
 सप्तश्लोकीगीता ॥

५४९. 'अथाऽत्मपदकस्तोत्रम्'—मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि माहं न  
 च श्रोत्रजिहे न च घ्राणनेत्रे । न च व्योमभूमी न तेजो न वायुश्चिदा-  
 नन्दरूपः शिरोहं शिवोहम् । १ ॥ अहं प्राणवर्गो न पद्मानिला मे न तोयं  
 न मे धातवो नैव फोशाः । न वाक् पाणिपादौ न चोपस्यपायू चिदा० । २ ॥  
 न मे द्वेपरागौ न मे लोभमोहौ मदो नैव मे नैव मात्सर्यभावः । न घर्मो  
 न चार्थो न कामो न मोक्षश्चिदा० । ३ ॥ न पुण्यं न पापं न सौख्यं न दुःखं  
 न मन्त्रो न तीर्थं न वेदा न यज्ञाः । अहं भोजनं नैव भोज्यं न भोक्ता  
 चिदा० । ४ ॥ न मे मृत्युशब्दा न मे जातिभेदः पिता नैव मे नैव माता न  
 जन्म । न वन्तुर्न मित्रं गुरुर्नैव शिष्यश्चिदा० । ५ ॥ अहं निर्विकल्पो निरा-  
 काररूपो विभुर्व्याप्य सर्वत्र सर्वेन्द्रियाणि । सदा मे समत्वं न मुक्तिर्न बन्ध-

श्चिदा० । ६ ॥ इति श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितमात्मपट्टकस्तोत्रं समाप्तम् ॥

५५०. अथ 'गर्भोपनिषत्'—ॐ पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्तमानं षडा-  
श्रयं षड्गुणयोगयुक्तम् । तं सप्तधातुं त्रिमलं द्वियोनिं चतुर्विधाहारमयं  
शरीरम् ॥ पञ्चात्मकमिति कस्मात् पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमित्यस्मिन्  
पञ्चात्मके शरीरे का पृथिवी का आपः किं तेजः को वायुः किमाकाशम् ।  
तत्र पञ्चात्मके शरीरे यत्कठिनं सा पृथिवी यद्वयं ता आपः यदुष्णं  
तत्तेजः यत्सञ्चरति स वायुः यच्छुषिरं तदाकाशम् । तत्र पृथिवी धारणे  
आपः पिण्डीकरणे तेजः प्रकाशने वायुर्व्यूहने आकाशमवकाशप्रदाने  
पृथक् । श्रोत्रं शब्दोपलब्धौ त्वक् स्पर्शं चक्षुषी रूपे जिह्वा रसने नासिका  
घ्राणे उपस्थ आनन्दने अपानमुत्सर्गे बुद्ध्या बुध्यति मनसा सङ्कल्पयति  
वाचा वदति षडाश्रयमिति कस्मात् मधुराम्ल-लवण-तिक्त-कटु-कषाय-  
रसान् बिन्दतीति षड्जर्पमगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिपादाश्चेतीष्टानिष्ट-  
शब्दसज्ञाः प्रणिधानादशविधा भवन्ति । १ ॥ सप्तधातुकमिति कस्मात्  
शुक्लो रक्तः कृष्णो धूम्रः पीतः कपिलः पाण्डुर इति । यथा देवदत्तस्य  
द्रव्यादिविषया जायन्ते । परस्परं सौम्यगुणत्वात् पद्धिधो रसः रसाच्छो-  
णितं शोणितान्मांस मांसान्मेदो मेदसः स्नायवः स्नायुभ्योऽस्सीनि अ-  
स्त्रिम्यो मज्जा मज्जातः शुक्रं शुक्रशोणितसंयोगादार्चवे गर्भो हृदि व्यवस्थां  
नयति हृदयेन्तराग्निः अग्निस्थाने पित्तं पित्तस्थाने वायुः वायुतो हृदयं  
माजापत्वात् क्रमात् । २ ॥ ऋतुकाले सन्प्रयोगादेकरात्रोपितं कललं  
भवति सप्तरात्रोपितं बुद्बुदं अर्द्धमासाभ्यन्तरे पिण्डं मासाभ्यन्तरे कठिनं  
मासद्वयेन शिरः मासत्रयेण पादप्रदेशः चतुर्थे गुरुफ-जठर-कटिप्रदेशाः  
पञ्चमे षष्ठवंशः षष्ठे मुखनासिकाक्षि-श्रोत्राणि सप्तमे जीवेन संयुक्तः अष्टमे  
सर्वलक्षणसम्पूर्णः । पितृ रेतोऽतिरेकात्पुरुषः मातृ रेतोऽतिरेकात्स्त्री उम-  
योर्बीजतुल्यत्वान्नपुंसकं व्याकुलितमनसोऽन्धा खज्ञाः कुब्जा वामना भ-  
वन्ति । अन्योन्यवायु-परिपीडित-शुक्रद्वैविध्याद्विधा तनुः स्यादुगमाः प्रजायन्ते  
पञ्चात्मकः समर्थः पञ्चात्मिका चेतसा बुद्धिर्गन्धरसादि-ज्ञानाक्षराक्षरमोक्षारं  
चिन्तयतीति तदेकाक्षरं ज्ञात्वाष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः शरीरे  
तस्यैव देहिनः । अथ मात्राक्षितपीतनाडीसूत्रगतेन प्राण आप्यायते । अथ  
नवमे मासि सर्वलक्षणज्ञानसम्पूर्णो भवति पूर्वजातिं स्मरति शुभाशुमद्य ।



कर्म विन्दति । ३ ॥ पूर्वं योनि-सहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया । आहारा  
विविधा भुक्ताः पीता नानाविधा स्तनाः । जातश्चैव मृतश्चैव जन्म चैव  
पुनः पुनः । मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् । एकाकी तेन  
दष्टेऽहं गतास्ते फलभोगिनः । अहो दुःखोदधौ ममो न पश्यामि प्रति-  
क्रियाम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये महेश्वरम् ॥ अशुभक्षयकर्तारं  
फलमुक्ति-प्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये जनार्दनम् ।  
अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्सारूप्यं  
योगमभ्यसे ॥ अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः  
प्रमुञ्चामि ध्याये ब्रह्म सनातनम् । अथ योनिद्वारं सम्प्राप्तो यन्त्रेणापीड्य-  
मानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृष्टस्तदा न सरति  
जन्ममरणानि न च कर्म शुभाशुभं विन्दति । ४ ॥ शरीरमिति कस्मात्  
अग्नयो ह्यत्र श्रियन्ते ज्ञानामिर्दर्शनामि । कोष्ठामिरिति तत्र कोष्ठामिर्नामाऽ-  
शितपीतलेखचोष्णं पचति । दर्शनामी रूपाणां दर्शनं करोति । ज्ञानामिः  
शुभाशुभं च कर्म विन्दति त्रीणि स्थानानि भवन्ति मुखे आहवनीय  
उदरे गार्हपत्यो हृदि दक्षिणाभिः आत्मा यजमानो मनो ब्रह्मा लोभादयः  
पशवो घृतिर्दीक्षा सन्तोषश्च बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि कर्मेन्द्रियाणि  
हवीषि शिरः कपालं केशा दर्माः मुखमन्तर्वेदिः चतुष्कपालं शिरः षोडश-  
पार्श्वदन्तपटलानि सप्तोत्तरं मर्मशतं साशीतिकं सन्धिगतं सनवकं ज्ञायु-  
शतं सप्त शिराशतानि पञ्चमज्जाशतानि अस्मीनि च हवै त्रीणि शतानि  
पष्टिः सार्द्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो हृदयं पलान्यष्टौ द्वादशपला जिह्वा  
पित्तं प्रस्थं कफस्याढकं शुक्रं कुडवं मेदः प्रस्थौ द्वावनियतं मूत्रपुरीषमा-  
हारपरिमाणात् । पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं पैप्पलादं मोक्षशास्त्रमिति ॥ इति  
गर्भोपनिषत् ॥

५५१. अथ 'आरुणेयोपनिषत्'—ॐ आरुणिः प्रजापतेर्लोकं  
जगाम तं गत्वोवाच केन भगवन् कर्माण्यशेषतो विसृजामीति । तं होवाच  
प्रजापतिस्तव पुत्रान् आतून् बन्ध्वादीन् शिक्षा यज्ञोपवीतं च यागश्च  
स्वाध्यायश्च मूलोक्तभुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोकजनोलोक्तपोलोकसत्यलोकश्च  
अतलपातालवितलमुतलरसातलमहातलतलातलं ब्रह्माण्डश्च विसृजेत् दण्ड-  
माच्छादनश्च कौपीनश्च परिग्रहेत् शेषं विसृजेदिति । १ ॥ गृहस्यो

ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थो वा उपवीतं शिखां भूमावप्सु वा विसृजेत् लौ-  
किकाम्नीनुदराम्नौ समारोपयेत् गायत्रीञ्च स्ववाचाम्नौ समारोपयेत् कुटीचस्य  
ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् पात्रं विसृजेत् पवित्रं विसृजेत् दण्डान् लोकांश्च  
विसृजेदिति होवाच अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेत् ऊर्ध्वगमनं विसृजेत् औषध-  
वदशनमाचरेत् त्रिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत् सन्धि समाधावात्मन्याचरे  
सर्वेषु वेदेष्वारण्यक्रमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेदिति । २  
खल्वहं ब्रह्मसूचनात् सूत्रं ब्रह्मसूत्रमहमेव विद्वान् त्रिवृत्सूत्रं त्यजेद्विद्वा  
य एवं वेद कामक्रोधहर्षरोषलोभमोहदम्भदर्पासत्यादीन् परित्यजेत् वर्षा  
ध्रुवः शीतलोष्णौ मासावेकाकी यतिश्चरेत् द्वावेव वा विचरेद्वावेय ॥  
विचरेदिति । ३ ॥ खलु वेदार्थं यो विद्वान् सोपनयनादूर्ध्वमेतानि प्राग्  
त्यजेत् पितर पुत्रमभ्युपनीतं कर्म कलत्रञ्चान्यदपीह सन्यस्त मया सन्यस्त  
मया सन्यस्त मयेति त्रिवृत्सोर्ध्वं वैणव दण्डं कौपीनं च परिग्रहेन्नान्यत्  
अथ भिक्षार्चयेत्थरति ब्रह्मचर्यमहिसाद्यापरिग्रहश्च सत्यश्च यज्ञेन हे रक्ष  
हे रक्षत इति । ४ ॥ अथातः परमहसपरिव्राजकानामासनशयनादिकं भूमौ  
ब्रह्मचर्यं भृत्पात्रमलावुपात्रं दारुपात्रं वा यतीनां यतयो हि भिक्षार्थं प्राग्  
प्रविशन्त्युदरपात्रं पाणिपात्रं वा । ओहि ओहि ओहीत्येतदुपनिषत्  
विन्यसेत् खल्वेतदुपनिषदं विद्वान् य एवं वेद पालाश वैश्वमाश्वत्थं दण्डं  
मजिनं मेखला यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा शूरो य एवं वेद । तद्विष्णोः परमं पदं  
सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः  
समिन्धते । विष्णोर्ध्वं परमं पदमिति एव निर्वाणमनुशासनमिति वेदानु-  
शासनमिति वेदानुशासनमिति । ५ ॥ इत्यथर्ववेदे आरुणेयोपनिषत् ॥

५५२. अथ 'ईशावास्यम्'—ॐ ईशाञ्चास्यमिदं सर्वं  
यत्किञ्च जगत्त्याज्जगत् । तेनैतद्युक्तेन भुञ्जीथा मा  
गृधुः कस्यं स्विद्धनम् । १ ॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जि-  
जीविषेच्छतः समांसः । एवन्त्वयि नान्यथेतोस्ति न कर्म  
लिप्यन्ते नरे । २ ॥ असुर्या नाम ते लोकाऽअन्धेन

तमसा चृताऽं । तांस्ते प्येत्यापि गच्छन्ति ये के चात्कम-  
हन्तो जनाऽं । ३ ॥ अनेजुदेकुम्भनसो जवीयो नैनदे-  
वाऽ अप्पुवन्पूर्वमशत । तद्धावतो न्यानस्येति तिष्ठ-  
स्मिन्नुपो मातुरिष्या दधाति । ४ ॥ तदेजति तनैजति त-  
द्वरे तद्वन्तिके । तदुन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वास्यास्य वाह्यतऽं  
। ५ ॥ यस्तु । सर्वाणि भूतान्यात्कमन्नेवानुपश्यति । सर्व-  
भूतेषु चारकमानन्ततो न द्विचिकिरसति । ६ ॥ यस्मिन्स-  
र्वाणि । भूतान्यात्कमैवाभूद्विजानुतऽं । तन्न को मोहुऽं  
कऽशोकऽ एकत्त्वमनुपश्यतऽं । ७ । सपर्यगाहुक्रमका-  
यमध्रुणमस्त्राविरुऽं शुद्धमपापविद्धम् । कुविम्भनीपी  
परिभूऽं स्वयम्भूर्याथातत्युतो रर्यान्व्यदधाच्छाश्रुती-  
श्र्युऽं समाश्र्यऽं । ८ ॥ अन्धन्तमुऽं । पप्रविशन्ति ये सम्भू-  
तिमुपासन्ते । ततो भूर्यऽइव ते तमो यऽउ सम्भूर्याधुं  
रुताऽं । ९ ॥ अन्यदेवाहुऽं सम्भवादन्यदाहुरसम्भ-  
वात् । इति शुश्रुम् धीराणां व्येनस्तद्विचचक्षिरे । १० ॥  
सम्भूतिश्च । विनाशश्च यस्तद्वेदोभयऽसह । विनाशेन  
मृत्युन्तीर्त्वा सम्भूर्यामृतमश्नुते । ११ ॥ अन्धन्तमु-  
पप्रविशन्ति ये विद्यामुपासन्ते । ततो भूर्यऽइव ते तमो  
यऽउ विद्यायाधुं रुताऽं । १२ ॥ अन्यदेवाहुर्विदया-  
याऽ अन्यदाहुरविदयायाऽं । इति शुश्रुम् धीराणां व्ये-  
नस्तद्विचचक्षिरे । १३ ॥ विदयाश्चाविदयाश्च यस्तद्वे-  
दोभयऽसह । अविदयाया मृत्युन्तीर्त्वा विद्याममृतम-  
श्नुते । १४ ॥ आयुरनिलममृतमयेदम्भस्मान्तुऽं श-  
रीरम् । ॐ ३म् । कृतो स्मर । ह्रिवे स्मर । कृतऽं स्मर  
। १५ ॥ अग्ने नय । सुपथारायेऽअस्मान्विश्रानि देव

ब्रुयुनानि विद्वान् । युयोद्ध्वस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यि-  
ष्ठान्ते नमऽउक्तिं विधेम । १६ ॥ हिरुण्मयेन पात्रेण ।  
सुत्त्यस्यापिहितुम्मुखम् । योऽसावादिच्ये पुरुषऽसो-  
ऽसाबुहम् । १७ ॥ ॐ ३ म् । खम्बहम् ॥ इति वाजसनेय-  
संहितायान्दीर्घपाठे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ इति ईशावास्यम् ॥

५५३. अथ 'दक्षिणद्वारनिर्णयः'—क्षीराम्भोनिधिमध्यगेषुलसिते  
चिन्तामणेरालये गीर्वाणद्रुमवाटिकापरिवृते सिध्यष्टवेऽनावृते । वैद्वर्याष्ट-  
दलाम्बुजे जनकजायुक्तं बृहत्चारकं सानन्दं तदुपासहे परतरं रामाभि-  
धानं महः ॥ इह किल पूर्वादौ मण्डपप्रतिष्ठाया दक्षिणद्वारं याजु-  
षाणामिति निश्चितम् ॥ तदुक्तं मात्स्ये—बह्वचौ पूर्वतः स्थाप्यौ द-  
क्षिणे तु यजुर्विदौ । सामगौ पश्चिमे तद्वदुत्तरेण त्वथर्वणौ ॥ अत्र तैत्ति-  
रीया विवदन्ते ॥ अस्माभिरेव पूर्वयजुश्चात्तत्र स्वेयम् । तन्न । तेषां  
पूर्वत्वाभावात् । तथाहि वेदविभागात्पूर्वमेव दीर्घदर्शितया भगवता  
भास्करेण सारभागोद्धरणाच्छुक्लानामेव पूर्वत्वं सारत्वं चोक्तम् । किञ्च-  
माध्यन्दिनी तु या शाखा सर्वसाधारणी हि सा । तामेवच पुरस्कृत्य  
वसिष्ठेन प्रभाषितमिति कल्पद्रुमे वसिष्ठवचनात् ॥ सर्वेषु वेदमात्रेषु  
साधारणी तारतम्यरहितेति तस्यार्थः ॥ कात्यायनोऽपि सर्वानुक्रमस्या-  
रम्भे—मण्डलं दक्षिणमक्षिहृदयं चाधिष्ठितं येन शुक्लानि यजूंषि-  
भगवान् याज्ञवल्क्यो यतः प्राप्तः तं विवस्वन्तं त्रयीमयमर्चिष्मन्तमभि-  
ध्याय माध्यन्दिनीयवाजसनेयके यजुर्वेदाम्नाये तर्के सखिले सशुक्रिये  
इति । अत्र यजुर्वेदाम्नाय इति वेदाम्नायशब्दयोः पर्यायत्वाद्भिरुक्तिः प्रस-  
ज्येतेति आम्नायशब्दो मुख्यार्थकः । एवं च शुक्लानां मुख्यत्वं भगवता  
सूत्रकारेणाऽपि प्रतिपादितम् । अत एव होलीर्भाष्ये—यजुर्वेदस्य मूलं  
हि भेदो माध्यन्दिनीयकः । सर्वानुक्रमणी तस्याः कात्यायनकृता तु  
येति ॥ शीनकोऽपि यजुर्वेदलक्षणकथनमुखेन शुक्लानां मुख्यत्वं  
प्रतिपादितवान् । यथा मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदक्षिगुणं यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः  
स विज्ञेयो अन्ये शाखान्तराः स्मृताः ॥ अस्यार्थः—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदसंज्ञा  
यत्र मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे त्रिगुणं विधिविधेयतर्करूपं पठ्यते । तथा च

भगवता सूत्रकारेण वेदलक्षणमुक्तम्—विधिर्विधेयं तर्कश्च वेद इति ।  
 अस्यार्थः—विधिर्विधायकं वाक्यम् । विधेयो मन्त्रः । तर्कोऽर्थवादः ।  
 एतन्नयं माध्यन्दिनीयवेदे एव पठ्यते नान्यत्र ॥ तथा च शतपथे—सो-  
 ऽसावाज्यमधिश्नयतीपेत्वेति वृष्टै तदाह । यदाहेपेत्वेति अत्र सोऽसावा-  
 ज्यमधिश्नयतीति विधिः । इपेत्वेति विधेयो मन्त्रः वृष्टै इत्याद्यर्थवादः ॥  
 शुद्धमालायामन्यथैव त्रिगुणत्वमुक्तम्—माध्यन्दिनयजुर्वेदे खं ब्रह्मा-  
 न्तमुदाहृतम् । तारपूर्वं हि त्रिगुणं नान्यशास्त्रासु मुख्यतः ॥ पराशरोऽ-  
 प्येवमेवाह—समाप्य चोत्तरादिर्यन्मन्त्रब्राह्मणयोर्द्विजाः ॥ ॐ खं ब्रह्मेति  
 यो ध्यायन् दर्शकश्चोपवेधसः ॥ ॐकारस्त्रिगुणः प्रोक्त खं ब्रह्मत्रि-  
 गुणं तथा । माध्यन्दिनीयशास्त्रायां यजुर्वेदे पठन्ति हीति ॥ यद्वा—ऋषि-  
 च्यन्दोदैवतरूपं त्रिगुणं यत्र पठ्यते । मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे स यजु-  
 र्वेदो मुख्यः ॥ अत एव श्रीमतानन्तदेवेन खं ब्रह्मान्तताया अभावाद्गौ-  
 णत्वं काण्वशास्त्रीयानामप्युक्तम् ॥ श्रुतिरपि तेषा गौणत्वमाह । तानी-  
 मानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते इति ॥  
 एवमेतेषा यजुषा शुक्लत्वं प्रतिपादयन्त्या श्रुत्या तेषामर्थात्कृष्णत्वमुक्तं  
 भवति ॥ उभयोरेकः पण्डितः इत्युक्त्या इतरस्य बालिशत्ववत् ॥ व्याख्यातं  
 च गङ्गामट्टैः । शुक्लानि शुद्धानि । श्रीभगवत्पादैरपि ॥ शुक्लानि शु-  
 भ्राणीत्येतदिति ॥ एवं च तेषा शुभ्रत्वशुद्धत्वे वदद्गद्या श्रीभगवत्पाद-  
 गङ्गामट्टाभ्यामर्थान्येषामशुद्धत्वकृष्णत्वे सूचिते ॥ अत एव वेदभाष्य-  
 कारेण शुक्लानीत्यस्य शुद्धानि शुभ्राणि पवित्राणीत्यर्थमुक्त्वा । अर्थादन्ये-  
 षामशुद्धत्व कृष्णत्वमपवित्रत्वं च सूचितमित्युक्तम् । महीधरेणाऽपि—  
 तानि यजूंषि बुद्धिभालिन्यात्कृष्णानि जातानीति बुद्धिवैश्याच्छुक्लानीति  
 च ॥ ननु तेषा कृष्णत्वे किं प्रमाणमिति चेच्छृणु ॥ कुपितेन श्रीयोगीध-  
 रेण घान्तानि अङ्गारमूतानि यजूंषि तित्तिरयो भूत्वा आशुः । इति  
 भागवते कथनाद्धान्ताशित्वाच्च । तदुक्तं श्रीमद्भागवते—यजूंषि ति-  
 त्तिरा मूत्वा तल्लोलपतयाददुः ॥ तैत्तिरीया इति यजुःशास्त्रा आसन्सुपे-  
 शला इति ॥ शुक्लाना मुख्यत्वमपि तत्रैव । यजुंष्ययातयामानि मुनये-  
 ऽदात्मसादित इति । अर्थादन्येषामशुद्धत्वं कृष्णत्वमपवित्रत्व सूचितमि-  
 त्युक्तम् । एवंच शुक्लानामयातयामता वदता श्रीमद्भगवासेनाऽपि एतेषां

यातयामतारूपदोषवत्त्वं सूचितम् । अत एव श्रीभगवत्पादैरपि बृह-  
दारण्यकान्तिमकण्डिकायां शुक्लानीत्यस्यायातयामानीत्यर्थ उदाहृतः । किञ्च  
स्तोमादेव शाखाविभागात्वाक् पञ्चदशशाखोद्धरणेऽपि एतेषां यजुष्वव्यव-  
हारात् । स्तोमश्च यजुष्वमेवेति गम्यते ॥ तथाच श्रुतिः—स्तोमश्च य-  
जुश्च ऋक्केत्यादिः । तथा च यजुरेव शिर इत्यादीनामपि शुक्लयजुः-  
परत्वमेवेति गम्यते । एतेन ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेद इति ऋग्वेदस्य प्रथमत्वं  
वदन्तोऽपि परास्ताः । तैत्तिरीयादिभ्यः पूर्वत्वेऽपि शुक्लेभ्यः पूर्वत्वामा-  
वात् ॥ अत एव श्रीमतानन्तदेवेन कल्पद्रुमे कृष्णरुद्रस्यापठनीयत्वमु-  
क्तम्—अत एव प्रतिज्ञासूत्रभाष्ये अनन्तदेवेन स्मृतिरुदाहृता—  
शुक्लं कृष्णमिति द्वेषा यजुश्च समुदाहृतम् । शुक्लं वाजसनेयं तु कृष्णं  
स्यात्तैत्तिरीयकम् ॥ बुद्धिमालिन्यहेतुत्वाच्चयजुः कृष्णमीर्यते । व्यवस्थि-  
तप्रकरणाच्चयजुः शुक्लीर्यत इति ॥ तस्मान्नैतेषां दक्षिणद्वारे स्यातुमधि-  
कारः ॥ शुभ्रकृष्णयोः शुद्धमलिनयोः पवित्रापवित्रयोर्मतयामायातयामयोः  
शुभ्रशुद्धपवित्रायातयामानामेवाश्रयादित्यलम् । अत एव दानमयूखे—  
दक्षिणे तु द्वारपालौ रुद्रान्पुरूपसूक्तकम् । श्लोकाध्यायं शुक्रियं च मण्ड-  
लाध्यायमेव चेत्युक्त्वा ॥ श्लोकाध्यायो देवसवितः । शुक्रियं ऋचं-  
वाचम् । मण्डलाध्यायं यदेतन्मण्डलं तपतीति । शुक्लयजुषामेव सूक्ता-  
न्युक्तानि ॥ गङ्गामद्वैश्व—दक्षिणद्वारे अथ कात्यायनानामित्युक्त्वा  
कात्यायनानामेव मधुपर्क उक्तः ॥ नारायणभट्टाश्च अथ दक्षिणकुण्डे  
माध्यन्दिनीयजुर्वेदिनो होमविधिः इत्यारामोत्सर्गपद्धतौ प्राहुः ॥ एवमेव  
प्रतिष्ठामयूखेऽपि—कमलाकरभट्टा अप्येवमेवाहुः—न च तैत्तिरीय-  
सूक्तानां जपस्य कचिदुक्तत्वान्माध्यन्दिनीयानां होतृत्वेऽपि तेषां जाप-  
कत्वं शङ्कनीयम् । हुत्येति क्त्वामत्ययस्य समानकर्तृत्वे एव सम्भवात् ॥  
होमकर्तृभिरेव जपः कार्य इति तैरेव व्याख्यातत्वात् । तैरेव च पूर्वश्लो-  
कव्याख्यायां यदेतन्मण्डलमित्यस्यैव पठनीयत्वमुक्तम् ॥ प्रतिष्ठामयूखे-  
ऽपि—आनोमद्रानुवाकश्च आशुःशिञ्जानकम्राया । यद्देवासीणि च पठेत्  
ततोऽष्टौ च पुनन्तु मा ॥ अभिधा असि सप्तैव दीर्घायुस्ते कचं पठेन् ॥  
आप्यापसेति षट् नमोस्तु सर्पेभ्यः । आकृष्णेन० । नमः  
शम्भवाय० । इत्येका । अग्निर्देवता० । श्रावारमिन्द्रम्० । सोमःराः ।

जानं० । अक्षपते० । महोद्भिन्द्रः० । अक्षं वाचं० इत्यादिशुक्लसूक्ता-  
नामेव पठनीयत्वमुक्तम् । न च प्रतिष्ठाप्याम् । आदित्यो वा एष एतन्म-  
ण्डलमिति गागाभट्टैरुक्तत्वात्तृणैर्विवदितव्यम् । श्लोकाध्यायमित्यस्यैव  
पद्यस्य तत्रैव तादृशव्याख्यानेन शाखास्वतन्त्रत्वेऽपि बहुचानां धीसूक्तप-  
ठनमिव तत्र तस्यैव पठनस्य बोधनेन शुक्लानामभावे न किञ्चित्प्रमाणं  
गम्यते । किञ्च यदि तस्य तैत्तिरीयस्थितिरेवाभिप्रेता स्यात्तेषामेव मनु-  
ष्यवरणादि मृयात् । न च तद्युक्तम् । तस्मात्सूक्तपठनकथनेऽपि स्थितिः  
शुक्लानामेवेति सर्वमनवयवम् । एतेन त्रिविक्रमोऽपि व्याख्यातो भवति ।  
एतेनोत्सर्गादिविषये मयूखकारेण पठितस्य तैत्तिरीयसूक्तकथनस्य सानु-  
कूलत्वं वदन्तः परास्ताः । न च कात्यायनानामिति गागाभट्टोक्तौ  
कात्यायनान्यैः कण्वशास्त्रिभिर्विवदितव्यम् । तेषां काण्वानां कात्यायनत्वा-  
भावात् । तथाहि—मातुलस्य सुतामृदा मातृगोत्रां तथैव च । समान-  
प्रवरां चैव द्विजश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥ प्रवरान्पितृगोत्रेषु मातृगोत्रे न चि-  
न्तयेत् । गोत्रमेव त्यजेन्मातुरिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ इत्यादि कात्या-  
यनेनोक्तत्वेऽपि मातुलकन्यापरिणेतृत्वात्सत्त्वे वा गुरुवचनपालकत्वाभावेन  
विश्वामित्रज्येष्ठपद्माशत्पुत्रवद्भूतत्वात् । अतः पञ्चदशशाखान्तर्गतत्वेऽपि न  
तैरसाभिः सह विवाहादिः । अपि च गौणमुख्ययोर्मुख्यस्यैव स्वीकर-  
णीयतया तेषां मुख्यत्वाभावात् तेषामधिकारः । तथाहि—यस्यां सूत्रं  
भवेत्सा हि मुख्या शाखेति कीर्त्यत इति प्रसिद्धेर्भगवतः श्रीमत्कात्याय-  
नस्य माध्यन्दिनीयशाखानुसारेणैव प्रवृत्तेः । तेषामेव मुख्यत्वात् । तथाहि—  
एषा हि भगवतां सूत्रकाराणां शैली लक्ष्यते यन्मुख्यशाखोक्तमन्त्र-  
प्रतीकमुपाददते इतरशाखोक्ताश्च सकलान्यठन्ति इति सकलमसिद्धा ।  
तथा च—श्रीमता सूत्रकारेण माध्यन्दिनीयशाखोक्ता मन्त्रा अयमग्निः ।  
पुरीष्यो । रयिमान् । शिवोनामासीत्यादयः प्रतीकमात्रेणोक्ताः । उत्सृ-  
जमुसले । आप्यायताम् । ध्रुवा । हविषा । इत्यादयश्च कण्वशाखो-  
क्ताः सम्पूर्णाः । तथा च—माध्यन्दिनीयानुसारेणैव भगवतः सूत्रकृतः  
प्रवृत्तेस्तेषामेव मुख्यत्वम् । अत एव बृहन्नारदीये—यजुर्वेदमहाकल्पतरो-  
रेकोत्तरं शतम् । शाखास्तत्र शिखाकारा दशपञ्चाथ शुक्लाः ॥ तत्रापि  
मुख्यं विज्ञेयं शाखा माध्यन्दिनी यजुरिति । किञ्च केषांचिन्मते कात्या-

यनाभिधायाः सप्तदशशाखायाः सत्त्वात्रैतेषां कात्यायनत्वम् । न चास्तु  
तेषामेव दक्षिणद्वारपालत्वम् । तदभावे च प्रथमशास्त्रीयत्वादस्माभिरेव स्थेय-  
मिति वाच्यम् । माध्यन्दिनशाखायाः सर्वशाखासाधारण्यस्य वसिष्ठेनाभिहि-  
तत्वान्तरदेन च मुख्यत्वाभिधानादन्यासा गौणत्वाद्द्वयौर्गौणयोः परस्परकार्य-  
सम्पादकत्वाभावान्माध्यन्दिनीयानामेव मुख्यत्वात्सकलशाखाकार्यसम्पादक-  
त्वाच्चैरेव दक्षिणद्वारि स्थेयम् न कृष्णैर्न वा काण्वैरिति सकलमभिरामम् ॥  
यत्पादाम्बुरुहार्चनात्समभवन्विष्ण्वीशपद्मोद्भवाश्चैलोक्यावननाशसर्गनिपुणा  
यस्यैव कारुण्यतः । दक्षद्वारविनिर्णयः समभवत्तस्यामरेशस्य च श्रीरामस्य  
पदाम्बुजातयुगुले नारायणेनार्पितः ॥ यद्वा मयाऽत्र लिखितं सदथाप्यसद्वा  
ग्रन्थान्विलोक्य विविधान्वमतानुरूपम् । माध्यन्दिनीयविबुधा अवलोक्य  
तच्च दीने मयि प्रददतु ध्रुवमाशिपोर्याः ॥ इति श्रीमच्छुक्लयजुर्वेदान्तर्गत-  
माध्यन्दिनीयशाखाध्यायी देवोपनामकनारायणभूरिकृतो दक्षिणद्वार-  
निर्णयः समाप्तः ॥



## ॥ श्रीयाज्ञवल्क्यचरितम् ॥

सदाचारं शुद्धं निखिलमुनिमान्यं समदिशत्तथा राज्ञां नीती-  
मसुलभपदप्राप्यविषयाम् । मुमुक्षूणां ज्ञानं परमसुलभं यः समतनो-  
दतो योगीशोऽभूत्परमपदभागे त्रिव्रजगति ॥

१ अथ दक्षिणद्वारनिर्णयसद्ग्रह इत्यम्बकक्षेत्रनिवासिनो धारणेत्युपनाम परलोकग-  
तस्याम्बादासात्मनबाणाशास्त्रीसप्तकस्य ग्रन्थसद्ग्रहात् करवीरक्षेत्रस्थायामहा-  
राजानुजनानामहाराजद्वारा महता प्रयत्नेन सम्पादित ॥



१. यस्याः शुक्रयजुर्वेदमाध्यन्दिनवाजसनेयशाखाया अध्ये-  
तारो वयं जातास्तस्याः प्रवक्ता याज्ञवल्क्यो महर्षिरासीत् । स पुण्यकी-  
र्तियोगीश्वरो यशोधवलीकृतत्रैलोक्यो मिथिलायामवसत्तस्य जनिस्त्रेतायां  
वाजसनेयनाम्नो महर्षेरासीत्तस्यान्ववायो विस्तरेण श्रीवृहदारण्योपनिषदि  
द्रष्टव्यः । अतो दिगन्तकीर्तस्तस्योदन्तो वेदशिरोमार्गेषूपनिषत्सु तथा म-  
हाभारतादीतिहासेषु प्रसिद्धः सोऽत्र समासेन विशदीक्रियते ॥

२. याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । प्रथमा मैत्रेयी द्वितीया मर-  
ाजकन्या कात्यायनी च । तत्र मैत्रेय्यनपत्या सा याज्ञवल्क्याज्ज्ञानो-  
दिशं लब्ध्वा गार्हस्थ्यमनुभूयान्ते कैवल्यपदमगमत् । कात्यायन्याश्चन्द्रका-  
त्तमहामेघविजयनामानख्यः पुत्रा बभूवुः ॥

३. याज्ञवल्क्यशिष्यपरम्परायां द्वापरे पुत्रत्वेन दत्तः कात्यायनो  
नाम ऋषिरभवत् । तेन च वाजसनेयशाखिनां श्रौताभिकर्मसाधनपद्धति-  
दर्शनानि सूत्राणि कल्पसूत्रं अष्टादश परिशिष्टसूत्राणि च कृतानि तद-  
नुरोधेनैवेदानीं तनानां वाजसनेयिनामाधानादि श्रौतं कर्म प्रवर्तते । तथा  
कात्यायनशिष्यानुयायी पारस्करनामा परमर्षिः कलेरारम्भकाले जातः  
तेन स्मार्ताभिकर्मपद्धतिनिदर्शकानि सूत्राण्युपनिबद्धानि तदनुरोधेनैवेदानीं-  
वाजसनेयिनां गर्भाधानादि षोडसस्कारकर्माणि प्रवर्तन्ते ॥

४. याज्ञवल्क्यो वैशम्पायनर्षेर्मागिनेयः तं च वैशम्पायनो यजुः-  
शाखामध्यापयामास । तां च याज्ञवल्क्य उत्सृष्टवान् तत्कारणं त्वेकदा  
सर्वैर्ऋषिभिः कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ऐकमत्यार्थं मेरुपर्वते एकत्र गन्तव्य-  
मिति निश्चयं कृत्वा तत्र कश्चिद्विषयिदि न गच्छेत्तर्हि स सत्तरात्रं या-  
चिकब्रह्महत्यापातकेन लिप्तो भवेदिति नियमः कृतः । तदनुसारेण तत्स-  
माजे सर्वेऽप्यृषयो मिलिताः । याज्ञवल्क्यगुरोर्वैशम्पायनस्य तु तद्दिने पितुः  
श्राद्धतिथिः । अतो वैशम्पायनस्तद्दिने त्वरया नित्यकर्म समाप्य श्राद्ध-  
विधिं च कृत्वा तत्समाजे गन्तव्यमिति निश्चित्य प्रत्यूष उत्थाय सर्वतस्त-  
मोव्याप्ताया रात्रावेप खानार्थं प्रस्थितः । तदा तद्बृहकोणे निद्राणस्य बा-  
लस्योपरि तत्पादः पतितः । तेन च स बालः पञ्चत्वमगमत् । तज्ज्ञात्वा  
तच्छोकव्याकुलस्यर्षेर्वैशम्पायनस्य तद्दिने संभागमनावकाशो जातः ।  
) उत च बालहत्या जाता । तेन तस्य याचिकब्रह्महत्यापातकं बालहत्यापा-

तकं च प्राप्तम् । ततो वैशम्पायन आत्मनो हत्याद्वयपातकस्य निरासार्थं शिष्यानाह्वय प्रायश्चित्तार्थं न्ययुङ्क्त । नियुक्तास्ते च ओमित्यूजुः । तेषु याज्ञवल्क्यो युवा सदृढ आचारसम्पन्नो मेधावी सर्वेषु वरीयानहमित्यात्मानं भावयमानो गुरुमुवाच । हे भगवन् सर्वेऽप्येते बालाः प्रायश्चित्तं कर्तुमसमर्था अतोऽहमेक एव पातकद्वयनिवृत्तये उद्युक्तो भवामि । भवद्विनिश्चिन्ततया स्थातव्यम् । तस्यैतत्सप्रश्रयमपि वाक्यमितरापमानकारीत्याकलय्य उत च जनकदत्तस्य गोसहस्रस्य सर्वर्ष्यवशापूर्वेककृतप्रतिग्रहेण तद्विषयकृतस्वाज्ञोत्पन्नेन च परमक्रुद्धो वैशम्पायनो गुरुस्तच्छिष्यार्थमवदत् अरे विप्रावमन्ता गर्विष्ठस्त्वमसि अतो मदधीतां यजुःशाखां मघं प्रत्यर्प्य त्वया यथेष्टं गन्तव्यम् । एवं कुपितस्य गुरोर्वैक्यं श्रुत्वाप्यभीतो याज्ञवल्क्यो गुरोरधीतां यजुःशाखां तत्याज । तां च वमितामरूपां शाखां वेदलुब्धा ब्राह्मणास्तित्तिरिणः पक्षिविशेषा भूत्वा भक्षितवन्तः । तदध्येतारस्ते कृष्णयजुःसज्ञका इति प्रसिद्धाः ॥ 'तथा च स्मृत्यन्तरे'—शुक्रकृष्ण इति द्वेधा यजुश्च समुदाहृतम् । शुक्रं वाजसनेयं तत्कृष्णं स्यात्तैत्तिरीयकम् ॥

५. पश्चाद्वेदरहितो दुःखितो याज्ञवल्क्यो मानुषं गुरुं नैव करोमीति निश्चित्य भगवन्तमादित्यमाराध्य प्रसन्नात्तस्मान्मनुष्यैरज्ञातां प्रत्यग्रा 'अयातयामां शुक्यजुःशाखां माध्यन्दिनवाजसनेय'—नास्मीमध्यगात् ॥ ततः पुनः स्वतप सन्तोषितसरस्वतीप्रसादाद्याज्ञवल्क्यः शतपथब्राह्मणं सखिलं सरहस्यं प्रकटयामास । ततश्च पुनस्तपसा प्रसन्नात्सूर्याहम्वेदादिकान्वेदान् लब्धवान् । अतो याज्ञवल्क्यश्चतुर्वेदाध्यायी ॥

६. एतच्छ्रुत्वा सर्वैर्ऋषिभिः सह गुरुर्वैशम्पायनो विस्रयमगात् । ततः कृतार्थो योगीश्वरः सशिष्येभ्यस्ता शाखामध्यापयदित्युदन्तो महाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशोत्तरत्रिंशत्ततमेऽध्यायेऽस्ति तत्रत्यावेतौ श्लोकौ—ततः शतपथं कृत्स्नं सरहस्यं मसद्वहम् । चक्रे स परिशेषं च हर्षेण परमेण ह । १६ ॥ कृत्वा चाध्ययनं तेषां शिष्याणां शतमुत्तमम् । विप्रियार्थं सशिष्यस्य मातुलस्य महात्मनः । १७ ॥ एतदारभ्य तस्य महर्षेर्याज्ञवल्क्यस्य कीर्तिखिजगत्प्रकाशिकासीत् ॥

(१) एतथ पृष्टदारण्यभाष्ये शहराचार्यैर्ब्रह्मकाद्रोगहृद्यानयनप्रारम्भे सटीकतमस्ति ॥

७. कदाचिज्जनकतातेन यज्ञः प्रारब्धः । तत्र प्रधाना ऋत्विजो हो-  
त्रध्वर्यूद्गातृवक्षाणः पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तवः । अप्रधाना ऋत्विजस्तु  
तच्छिष्याः । तत्र यज्ञे कात्यायनसहितो याज्ञवल्क्यश्च गतः । गत्वा  
च सशिष्यं स्वमातुलं वैशम्पायनमाध्वर्यवकर्मविषयकृतेव्यप्रायश्चित्ताद्यकर-  
णेन यज्ञस्य वैशुष्योद्गावनेन तिरश्चक्रे । ततो वैशम्पायनसहितेन जनकेन  
सम्प्रार्थितो याज्ञवल्क्यः स्ववेदप्रसिद्धप्रायश्चित्तरुणद्वारा यज्ञस्य साद्रुष्य-  
मजीजनत् । ततो जनकेन वैशम्पायनाय कर्मसाद्रुष्याय दक्षिणा दत्ता ।  
तस्मिन्समये वैशम्पायनोपष्टम्भकस्य पश्यतो देवलस्य पुरस्तात्स्ववेददक्षि-  
णानिमित्तं सशिष्येण स्वमातुलेन वैशम्पायनेन कलहं चक्रे । अध्वर्यूद्देश-  
कत्वेनेयं दीयमाना सर्वापि दक्षिणा मद्यमेव देया । यतो मयैव यज्ञस्य  
स्ववेदेन साद्रुष्यं सम्पादितमिति । ततो देवलसमत्या दक्षिणाद्वै गृह्णन्  
जनकतातेन सम्मोदितः सम्प्रार्थितश्च ॥ पश्चाद्याज्ञवल्क्य आत्मनः कृतकृ-  
त्यताममन्यत ॥ ततः कदाचित्सामवेदधुरन्धरो धनञ्जयश्रेष्ठो यज्ञमकार्षीत्  
तत्र याज्ञवल्क्याय ब्रक्षिष्ठायाध्वर्यवं दत्तम् ॥ एकदा मुक्तिप्रदे गङ्गातीरे  
जनकोऽध्वमेधं चक्रे । तत्र स्वयं भगवान् याज्ञवल्क्यो याज्ञिको बभूव ॥  
तद्गङ्गातीरं जनकयज्ञस्थानत्वाज्जनस्थानं ( नासिकं ) इति गीयते ॥ क-  
दाचिद्वसिष्ठप्रार्थनया याज्ञवल्क्यपुत्रस्य पाराशरस्य विवाहं स्वसम्पादि-  
तायातयामवेदधोषितत्रिधिना कारयामास ॥ पुनरेकदा पुण्यस्तम्भक्षेत्रे  
( पुण्यताम्ये इति ख्याते ) गोदाररीतीरे चन्द्रपुष्करिणीजलसमीपे चन्द्र-  
ग्रहणे चन्द्र आत्मनो यक्ष्मरोगापनिवृत्तये आदित्यदेवतार्कं यागं याज्ञ-  
वल्क्येन ऋत्विजा सह कृत्वा चन्द्रो यक्ष्मरोगाद्विमुक्तोऽभूत् ॥ पुनश्च  
नर्मदातीरे सूर्यपुष्करिणीजलसमीपे मित्रविन्दारये पुरे सूर्यग्रहणे कात्याय-  
नीयगूत्रोक्तप्रकारेण देवा यागं चक्रिरे ॥ अपि च परीक्षितपुत्रं शतानीकं  
याज्ञवल्क्यः स्वकीयं वेदमध्यापयामास ॥ एकदा श्रीकाश्या श्रीविष्णुमी-  
तये चतुर्मुखो ब्रह्माध्वमेधं चिकीर्षुर्याज्ञवल्क्यं सर्वेषामृत्विजामध्यक्षत्वेन  
वरयामास ॥

८. जनकस्य राज्ञ एवं सङ्कल्पः किलासीत् । कमपि ब्रह्मनिष्ठं प-  
रीक्ष्य तस्माद्ब्रह्मविद्योपदेशो ब्राह्म इति गूढाभिसन्धि कृत्वा यज्ञव्याजेन  
याज्ञवल्क्येन सह सर्वेषां निमन्त्रयामास । तथा सर्वेषु ब्रह्मर्षिषु सम्प्रा-

सेषु ॥ राजा सवत्सं गोसहस्रं सौवर्णं निर्माय एवमुदघोषयत् यः कश्चिद्ब्रह्मनिष्ठो भवेत्तेनैताः सजीवाः कृत्वा स्वीकार्याः । एतच्छ्रुत्वा सर्वेषामृषीणामेवं सङ्कल्पो मनस्यभवत् । सर्वे वयं ब्रह्मनिष्ठास्तथापि प्रथममेवाहं यद्युत्तिष्ठामि तदात्मन एव ब्रह्मनिष्ठत्वप्रदर्शनेनान्येषामवज्ञा कृता स्यात् इति कृत्वा प्रथमाम्युत्थाने कस्यापि धैर्यं नाऽभवत् । तदा याज्ञवल्क्यः प्रोक्तकारिनामानं शिष्यमाहूय समादिशत् । तस्य गुरोराज्ञया गा नयतः सतः सर्वेषामृषीणा महान्कोलाहलः समजनि । तदा योगीश्वरयाज्ञवल्क्येन सह गार्ग्या अन्येषा च महर्षीणा प्रत्येकस्य वादः समभवत् । तान्सर्वानपि ययार्थं परिभाव्य पुनः शिष्यमित्यमादिदेश त्वमित्यमुच्चैर्घोषय ब्रह्मनिष्ठत्वाद्याज्ञवल्क्यो गा गृहीत्वावश्यं प्रयाहीति । तथा कृते योगीश्वरप्रभावात् सजीवाः सज्जाता गा गृहीत्वा स शिष्यो गुरुगृहमगमत् । एवमवलोक्य वैदेहेन प्रशस्यमानो याज्ञवल्क्य आत्मविद्या तस्मै दत्त्वा स्वाश्रमं जगाम ।—‘स एवमनुशास्तस्तु याज्ञवल्क्येन धीमता । प्रीतिमानभवद्राजा मिथिलाधिपतिस्तदा’ ॥

९. एवमुपरि दर्शितक्रमेण जनकगृहे इतरेषामृषीणा तथा गार्ग्याश्च सवादोऽभूत् । तस्मिन्त्याज्ञवल्क्यः सर्वान्यथा जिगायेति बृहदारण्ये प्रदर्शित तस्मात्सारवचत्किञ्चिदुद्धृत्यात्र प्रदर्श्यते । तद्यथा—तृतीयाध्याये मधुकाण्डे—‘अथ हैनं भुज्युर्लोहायनिः पप्रच्छ—याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीदुहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाक्षिरस इति त यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क पारिक्षिता अभवन्निति क पारिक्षिता अभवन् स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क पारिक्षिता अभवन्निति । १ ॥ स होवाचोवाच वै सोऽगच्छन्वै ते तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति कन्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंशत्तं वै देवरथान्छान्यय लोकस्तऽसमन्तं पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति ताऽसमन्तं पृथिवी द्विस्तावत्समुद्र पर्येति तद्यावति क्षुरस्य घारा यावद्वा मक्षिकायाः परं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशङ्- ॥ तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरपुनर्भूत्यु जयति य एवं वेद ततो ह

मुज्युर्लोहयनिरुपरराम' ॥ २ ॥ तृतीयब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ 'अथ हैनं गार्गी  
वाचकनी पप्रच्छ-याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमप्सोतश्च प्रोतश्च  
कस्मिन्नु खल्वप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायु-  
रोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च  
प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वदित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति  
चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्र-  
लोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु  
गार्गीति कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति इन्द्रलोकेषु गार्गीति  
कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति  
कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्  
खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गी माति प्राक्षीर्मा ते  
मूर्द्धा ध्यपसदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गी माति प्राक्षीरिति ततो  
ह गार्गी वाचकव्युपरराम' । १ ॥ षष्ठब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

१०. एवं कहोड ऋगाध्वन्यायनशाखायाः प्रवक्ता शाकल्यो भरद्वाजो  
राजा जनकश्च इत्यादीनां प्रत्येकं योगीश्वरेण संवादः समभूत् तस्मिन्स-  
र्वानपि जिग्ये तदद्भुतशक्तिविसिता गार्गी तं शरणीभूय तं स्तुवाना  
स्वालयमगात् तेन विमनाः शाकल्यो याज्ञवल्क्योपहासमकरोत् तव द्वेष्टुः  
शिरःपातो भवेदिति याज्ञवल्क्याय सूर्येण वरो दक्षस्तेन शाकल्यस्य शिरो-  
पतत् । अनन्तरं जनकस्तस्मादनुग्रहं सम्पाद्य योगसिद्धौ राज्यविरक्तो  
यनं जगाम । अतो देहातीतात्मज्ञानलाभाद्वैदेह इत्यभिधामाप । एवं  
सर्वेषां जयेन धवलीकृतदिङ्मुखस्रैलोक्योद्दीपको यशोद्विजराज उदियाय  
तेनैव योगीश्वरो याज्ञवल्क्य इत्यनन्यलभ्यं पदमाससाद । तत्प्रतिपा-  
दितसिद्धान्त इत्यम्-ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।  
पूर्णस्य पूर्णमादय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ हं ब्रह्म हं पुराणं ब्र-  
ह्मं स मिति हम्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेद-  
नेन यद्वेदितव्यम् । ४ ॥

११. श्रीमता याज्ञवल्क्येन कृतं ग्रन्थचतुष्टयं मुख्यत्वेनेह जगत्पु-  
लभ्यते । तत्रैका याज्ञवल्क्यशिक्षा-तत्र माध्यन्दिनवाजसनेयैः स्ववेदा-

ध्ययनाध्यापनादिकं कथं कर्तव्यमिति निर्णयो वर्तते ॥ द्वितीयम्—प्रति-  
ज्ञासूत्रम्—तत्र केन प्रकारेण मन्त्राणां स्वरा वेदितव्या इति निरूपणम् ॥  
तृतीया—याज्ञवल्क्यस्मृतिः—तत्र ब्राह्मणक्षत्रविदशूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो  
द्विजाः । निषेकध्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥ व्यवहारानृपः  
पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह । धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जिताः ॥  
श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः । राज्ञा समासदाः कार्या रिपौ  
मित्रे च ये समाः ॥ अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारानृपेण तु । सभ्यैः सह  
नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ इत्यादि प्रकारो वर्तते । अनयैव स्मृ-  
त्येदानींतनराजपरिपद्यपि दायविभागादिन्यायप्रकरणे सिद्धान्तनिर्णयो  
भवति ॥ चतुर्थ—शतपथब्राह्मणम्—तत्र पञ्चदशशाखाविभागो वर्तते ॥

१२. इदानीं 'स्वशाखावर्णनम्'—तत्र निरूपणे—यजुर्वेदमहा-  
कल्पतरौरेकोत्तरं शतम् । शाखास्तत्र शिखाकारा दशपञ्चाथ शुक्लगाः ।  
तत्रापि मुख्या विज्ञेया शाखा माध्यन्दिनी यजुरिति ॥ पूर्वोत्तराङ्गसहित-  
ब्राह्मविद्यासुबोधकम् । बुद्धिनैर्मल्यहेतुर्यत्तच्चजुः शुक्लमीर्यते । श्रीस्वयम्भू-  
येदव्यासस्य चतुर्णां वेदानामध्येतारश्चत्वारः शिष्यास्तेषु 'साङ्ख्यजुषां'  
अध्येता वैशम्पायनस्तेन स्ववेदस्य पडशीति शाखाः कृत्वा प्रत्येकशि-  
ष्यमेकैकामध्यापयामास । मुक्तिकोपनिषदि तु—यजुषो नवाधिकशत-  
तमाः शाखाः प्रतिपादिताः ॥ चरणव्यूहमते—यजुर्वेदस्य पडशीति भेदा  
भवन्ति । तत्र वाजसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति । ते—जाबालाः,  
वौधेयाः—(बहुधेयाः), काण्वाः, माध्यन्दिनाः शापेयाः—(शापीयाः),  
स्थापायनीयाः, कपोलाः—(कापालाः), पाण्डरवत्साः—(पौटवत्साः),  
आवटिकाः, परमावटिकाः, पाराशराः—(पाराशर्याः), वैणेयाः, वैधेयाः  
(वैधेयाः), चैनेतेयाः—(चैन्धेयाः), वैजवाश्चेति ॥ मन्त्रब्राह्मणकल्पा-  
नामङ्गानां यजुषामृचाम् । पण्यां यः प्रविभागज्ञः सोऽध्वर्युः कृत्स्न  
उच्यते । इति याज्ञवल्क्यमतेन । भारते शान्तिपर्वणि—'मुनिमध्या-  
पयामास प्रथमः सविता स्वयम् । तेन प्रथमदत्तेन वाजे विप्रे नरो  
मनुः' ॥ केषाञ्चिन्मते वाजसनेयानां सप्तदश भेदा भवन्ति । यथा—जा-  
बालाः, गौधेयाः—(गौधयाः), काण्वाः, माध्यन्दिनाः, श्यामाः,

श्यामायनीयाः, कपोलाः, पिङ्गलाः, वत्साः, पौण्डरवत्साः, आवटिकाः, परमावटिकाः, पाराशर्याः, वैणेयाः, यौधेयाः, गालवाः, कात्यायनीयाश्चेति । इति सप्तदश ॥ तथा च होलिर्माप्ये—यथाह स्मृतिः—आदित्येनाधायित्वादादित्यान्युच्यन्ते । वाज इत्यन्नस्य नामधेयम् अन्नं वै वाज इति श्रुतेः । वाजस्य सनिर्दानं यस्य महर्षेरस्ति सोऽयं वाजसनिः । तस्य पुत्रो वाजसनेयस्तस्य याज्ञवल्क्येति नाम समाधेयम् । तेन याज्ञवल्क्येन तानि यजूंषि महर्षिभ्यः पञ्चदश समर्पितानि एवमेतद्याज्ञवल्क्यस्य सशास्त्रीयानां च 'शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेया' इति नामप्रवृत्तौ निदानम् । माध्यन्दिनेन महर्षिणा याज्ञवल्क्यालङ्घ्यः शाखाविशेषो 'माध्यन्दिनः' । वाजसनेयस्यैव पुत्रस्य याज्ञवल्क्यस्य प्रवर्तकत्वात्सा शाखापि 'वाजसनेयी' एवं च तच्छाखा ध्ययनकर्तारः 'शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयाः' प्रसिद्धाः ॥ तस्मात्—प्रत्यग्रवेदेन गिरां मलं यो विधूय योगेन च चित्तज्ञातम् । ज्ञानेन तत्त्वंपदलक्ष्यमाप तं याज्ञवल्क्यं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ इति श्रीयाज्ञवल्क्यचरितं शुभम् ॥

### सूचना ग्रन्थार्पणं च ।

१३. नाहं वैदिकमार्गज्ञो न शास्त्रज्ञो न कर्मठः । तथापि स्वीयशाखायाः कर्मज्ञाने समुत्तुक् । १ ॥ अमवं प्राक्ततो विद्वत्साहाय्येन पुरातनान् । ग्रन्थान्सङ्गृह्य तद्वाक्यान्वेकीकृत्य क्रमादयम् । २ ॥ सङ्गृहीतो मयाचारः शुद्धो वाजसनेयिनाम् । अस्मिन्प्रोक्तानि कर्माणि भक्तियुक्तः समाचरन् । ३ ॥ पुमाल्लङ्घेह धर्मार्धकामाख्यं तत्फलं महत् । चित्तशुद्ध्या ततो ज्ञानं मोक्षं चैवाधिगच्छतु । ४ ॥ याज्ञवल्क्यादिगुराणि प्रमाणानीह मुख्यतः । सन्त्यतः स्थापितं नाम सूत्राचलिरिति स्फुटम् । ५ ॥ श्रीगौतमीतटस्थं पुण्यस्तम्भाख्यमस्ति यत्क्षेत्रम् । तत्राभूद्गतमकुलविष्यातो यः पुरन्दरोपाहः । ६ ॥ विद्वल इति स च येषकफरणाद्विषोपनामतां प्राप्तः । तदनयो नारायणनामाहं रचितवानिगं । ग्रन्थम् । ७ ॥ स्थूलाशरैर्वचनमप्रवर्तित्यलेसि कार्या सकण्ठमुवि सा त्वम

मध्यवर्णैः । सा दर्शिता खलु यथावसरं विधेया सूक्ष्माक्षरैस्तु लिखितं  
मननोपयोगि । ८ ॥ आह्निकसूत्रावलिरियमसच्छाखीयविप्रवर्याणाम् ।  
मङ्गलसूत्रावलितां यायात्सद्बुद्धिनववध्वाः । ९ ॥ असच्छूमस्य साफल्यं  
नैवंकारं करिष्यथ । श्वःश्रेयसं कथंकारमन्यथाकारमाप्स्यथ । १० ॥  
पठत विमलचित्ताः प्रत्यहं शान्तमेनां विमल-विशदमस्यां धार्यतार्थं नि-  
गूढम् । त्यजत झटिति धर्मा-भासकं कर्म-जालं भजत परमसौख्यं सत्यध-  
र्माश्रयेण । ११ ॥ नयतु दुरितमेषा दूरदेशं जनानां रमयतु विबुधानां  
मानसं माननीया । हरतु तिमिरजालं प्रोद्यतो धर्मभानुरिव परमकृपालं ॐ  
तत्सतं प्रार्थयामः । १२ ॥ मुनीन्द्रष्टाब्जे (१८१७ माघशुक्लै ११ काददयां इन्दु  
वासरे वयोवर्षाणि ६० ) मन्मथशरदि शालीवहनके तपःशुक्लैकादश्य  
मृतकरवारे मम जनेः । सहैके पञ्चवर्षेऽकनमथ तुरीयं पुनरिदमभूत्सु  
त्रावल्या भवतु विदुषा मानसमुदे । १३ ॥ यत्नूनमधिकं चात्र सद्गृहीतं  
प्रमादतः । तत्समीकृत्य विद्वद्भिर्माहं तत्त्वविवेचकैः । १४ ॥ अनेन  
प्रीयता देवो भगवान् हरिरच्ययः । आचारं कुर्वतां चेमं मुक्तिं मुक्तिं  
च यच्छतु । १५ ॥ ॐ तत्सत् । ॐ नमो वेदपुरुषाय । ॐ नमो  
याज्ञवल्क्याय । तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु । शिवम् ॥

शिरोनिर्दिष्टपद्धत्या पठ्याख्या संस्कृतिस्त्वियम् ॥

पूर्णाभूदीशकृपयानवेशः शं विधास्यस्तु ॥ १ ॥

इति श्रीशुरन्दरोपादविद्वलात्मजनारायणेन विरचितायां  
वाजसनेयाह्निकसूत्रावल्यां परिशिष्टप्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

॥ शुभं भवतु ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥



# विक्रीस तयार असलेलीं पुस्तकें.

			दि. द.	मा.
सार्थ सटीप ज्ञानेश्वरी—ग्लेज.	....	....	....	४॥
सदर रफ कागद.	....	....	....	३।
सार्थ सटीप दासबोध—ग्लेज.	....	....	....	५
सदर रफ.....	....	....	....	३।
रामदासस्वामींचें समग्र चरित्र.	....	....	....	॥॥ ८=
सुलभ वेदांत—श्रीभगवान रामकृष्ण परमहंस.	....	....	....	॥॥ ८-
भक्तियोग. ॥॥ राजयोग. ॥॥ कर्मयोग	....	....	....	॥॥ ८-
सार्थ सप्तशती देवीमाहात्म्य.	....	....	....	॥॥ ८-
ऋग्वेदसंहिता—मूल पोथी.....	....	....	....	३ ॥=
ऋग्वेद—मंत्रसंहिता सु. आ. २ री.	....	....	....	१। ८=
ऐतरेयब्राह्मण पंचिका—आठ पंचिका समग्र.	....	....	....	१॥ १
वेदांगचतुष्टयम्.	....	....	....	॥= ८-
आश्वलायनगृह्यसूत्र—मूलपोथी.	....	....	....	॥- ८-
ऋग्वेदी ब्रह्मकर्म वि. ४१	....	....	....	१। ८-
ऋग्वेदीय नित्यब्रह्मकर्म, वि. २४.	....	....	....	१ ८-
ऋग्वेद पवमान पंचमूक्त पोथी—अक्षर फार मोठें.	....	....	....	॥ ८-
ऋग्वेदी श्रावणी.	....	....	....	॥= ८-
श्राद्धप्रयोगावलि:	....	....	....	१ ८=
कृत्यसंग्रह—पोथी	....	....	....	१। ८=
याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षरासंवलित.	....	....	....	३ ॥=
अमरकोश—मूल.	....	....	....	४३ ॥=
श्लोकी—वेदांतकेसरी. श्रीमच्छंकराचार्यप्रणीत.	....	....	....	॥॥ ८=

BHARATI  
N

टी. जे. गुर्जर इन्होंकी वनराज-सिंघ  
छापवाली दवाइयां



## श्वास-कासशमनामृत.

साँस और खाँसीको मिटानेवाली अक्सीर दवा ।

डॉक्टर, वैद्य व हकीमोंके अनुभव ले लेनेपर यह बात ठह गई है कि, यह दवा उपरोक्त बीमारीको मिटा देती है. इस दवाके तैयार करनेमें जो वनस्पति आदि चीजें ली गई हैं वे सब एकदम नईही नई हैं, न कि बासी या पुरानी. इसके सेवन साँस और खाँसी कैसीभी नई पुरानी क्यों न हो उसी वक्त दू हो जाती है, जिससे मलशुद्धि (पाखाना) साफ २ होकर उसीके साथ साथ कफभी निकल जाता है. यह दवा लेनेके प्रमाण, अनुपान व पहरेजका खुलासा दवाकी बोतलके साथही भेजा जाता है. दस तोलाकी शीशीकी किंमत ॥ चार आना

जनार्दन महादेव गुर्जर,

बुकसेलर आणि पब्लिशर,  
रामवाडी, मुंबई.